

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

PETER B. GOLDEN

HAZAR ÇALIŞMALARI

قال المغان الكبير ويقال الخليفة خاقان بدو وهو الذي يبق
بها ورواها في اوله تدعى الملوك الذين يمايعونه
بقطر الاجناس والسياسة ولا يدخل عليه الاغافيا

Հայա ար սահմանէալ սիւրէր զսահման
Հայկերես աղուանից աշխարհիւ : յայ
իւր զծածկեալ խորհուրդ իշխանացն մէ

λίστασμα τοῦ δαχνα
παρθένου τοῦ μέγα
ἱ. λίστασμα τοῦ μετὰ τοῦ αἰ

SELENCE

PETER B. GOLDEN
HAZAR ÇALIŞMALARI

PETER B. GOLDEN

HAZAR ÇALIŞMALARI

İngilizceden Çeviren
Egemen Çağrı Mızrak

Selenge Yayınları
İstanbul - 2006

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Selenge Yayınları No:31
Tarih Dizisi 23

Dizgi-Sayfa Düzeni
Hasan Demir

Tashih Redaksiyon
Dilara Batur

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Matsan

ISBN 975-8839-44-6

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No: 4 V24 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0.212 514 45 73 Fax: 0.212 511 09 35
www.selenge.com.tr
e-mail:selenge@selenge.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRENİN KISALTMALARI	9
ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ	13
GİRİŞ	21

BÖLÜM I

Avrupa'da Hazar Öncesi Türk Akınları	37
Hunlar	38
Oğur Türkleri	40
Sabirler	45
Avarlar	46
Kök Türkler	48
Bulgarlar	54
Bulgar Kültürü ve Kurumları	58
Bulgar Lisanı Üzerine Bir Not	59

BÖLÜM II

Hazarlar	61
Hazarlar'ın Menşei Hususunda Teoriler	64
Ek	70
Hazar Kağanlığı Tarihi	71
Sarkel ve Proto-Macarlar	81

BÖLÜM III

Hazar Kağanlığı: Halklar ve Kurumlar	103
İtil Bulgar Yurdu	103
Burtas	105
Kuzey Kafkasya:	107
Kuzey Kafkasya Hunları	107

Alanlar.....	111
Hazar Kağanlığı	115
Hazar Yurdu ve Ticaret	125

BÖLÜM IV

Hazar Sözcük Listesi	131
Kaynaklar	132
Arapça	132
Grekçe (Bizans)	137
Kafkas Menşeli	140
I. Ermenice	140
II. Gürcüce	141
İbranice	141
Farsça	143
Kabile Adları	144
1. Q'azar	144
2. Kabar	155
3. Kara Hazar	164
4. Barsil – Berzilia	166
Şahıs İsimleri ve Unvanlar	171
5. Alp'ilut'uer	171
6. Alp' T'arxan	174
7. As Tarxan	175
8. Awc'i T'arhan	178
9. *Bagatur	179
10. Barjik	181
11. Baştû/Baştvâ	185
12. Bek ~ Beg	187
13. Belgiçi ~ Belgici (*Balıkçı ?)	191
14. Boluşçı	193
15. Bulan	196
16. Bluç'an/Bulç'an/Bulcan	198
17. C'at' Kasar	199
18. Ç'at'n Xazr	201
19. Ciçäk/Çiçek	201

20. Ç'orpan T'arxan.....	202
21. Çul/Çulı (*Çur ?)	204
22. Hazar Tarhan.....	208
23. (I)buz(s)er Gliban(r)	209
24. Yilig (< İlig ~ İlik)	211
25. İr-Tigin (İl-Tigin)	213
26. Jabğu	215
27. Jawşigar	219
28. Kağan	220
29. Qatun	225
30. Xat'irlit'ber (*Kadır İl Teber)	226
31. K.sa	228
32. *Kündür	229
33. Kundacik	232
34. Papatzys	235
35. P'arsbit/*Barsbek	236
36. Şad	230
37. Sc lifan	239
38. Tarkan/Tarhan.....	241
39. T'armaç.....	244
40. Tudun	246
41-42. *Yazır Bulaş (?)	249
43. Ziebel	250
44. Ansa ? (kabile adı)	251
Hazar Toponimleri	253
45. Belencer	254
46. İtil/Atıl	257
47-48. Xamlic/Hamlih-*Hutluğ/*Kutluğ (?)	264
49. Semender.....	269
50. Sarğşın	272
51. Sarkel	274
52. Varaç'an	280
Muhtelif Sözcükler	283
53-54. Qışu(w)ı ve B.g.nd	283
55. Al-Jdadah	284

56.Ahmed bin Kuyah (Kuwait?)	284
Muhtemel Hazarca Bağlantılı Sözcükler	285
Hazar Devletiyle Yakın İlişkisi Olan Topluluklar	293
Kuzey Kafkasya Hunları.....	297

ÇEVİRENİN EKLERİ

I. Hasday Ibn Shaprut'ın Hazar Kralı Yosef'e Mektubu (İngilizce özet nüshası ve tercümesi)	303
II. Hazar Kralı Yosef'in Cevabi Mektubu (İngilizce özet nüshası ve tercümesi).....	307
III. Hazarlar Hakkında Umumi Eserler Bibliyografyası.....	
IV. Hazarlar Hakkında Birinci El Kaynaklar ve Belgeler	329
II. Birinci ve İkinci El Kaynaklar.....	337
Kısaltmalar	330
Kaynakça.....	332
V. V. Harita: M. S. 900 Tarihinde Karadeniz'in Kuzeyindeki Durum	370
DİZİN	373

ÇEVİRENİN KISALTMALARI

- a.g.e = adı geçen eser
 aş. bkz. = aşağıya bakınız
 bkz. = bakınız
 Böl. = Bölüm
 bs. = baskı, basım
 c. = circa = civarında
 çev. = çeviren
 ed. = editör, editöryal kadro.
 etc. = vb. = ve bunun gibi, ve benzeri
 et.al. = v.dğr. = ve diğerleri, diğer neşreden veya neşredenler
 f. = folio = yaprak.
 ff. = vd. = ve devamı (sayfalar için)
 H. = Hicrî
 Ibid. = aynı eser.
 lit. = literatür
 M. = Miladi
 özell. = özellikle
 Recto (r) = yaprağın sağ tarafı = .a
 terc. = tercümesi
 var. = varyantı, varyantları
 Verso (v) = yaprağın sol tarafı = b
 yk. bkz. = yukarıya bakınız

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

- Alm. = Almanca
 Alt. = Altayca (Kuzey-Doğu grubu lehçesi)
 Arap. = Arapça
 Avest. = Avestan, Erken dönem bir İran lehçesi
 Az. = Azerice
 Belarus. = Belarusca
 Çağ. = Çağatayca
 Çin. = Çince

- Çuv. = Çuvaşça
 Erm. = Ermenice
 EÇuv. = Eski Çuvaşça
 ET. = Eski Türkçe
 Fr. = Fransızca
 Hive. = Özbekçe (Hive Lehçesi)
 Hun. = Hun dili
 İng. = İngilizce
 Kç. = Kaça (Kuzey-Doğu grubu lehçesi)
 Kar. = Karaimce
 Kar. Krm. = Karaimce, Kırım lehçesi
 Kar.L.T. = Karaimce, Lutsk lehçesi
 Kar. T. = Karaimce, Troki lehçesi
 KazT. = Kazan Tatarcası
 Krm. = Kırım Tatarcası
 Kırg. = Kırgızca
 KKır. = Kara Kırgızca
 Koyb. = Koybal, Kuzey-Doğu grubu lehçesi
 Kom. = Komanca, Kuzey-Batı grubu dili
 Krm. = Kırım Tatarcası
 Kum. = Kumukça, Kuzey-Batı grubu dili
 Küär = Küärik/Küerik (Kuzey-Doğu grubu lehçesi)
 Leb. = Lebed (Kuzey-Doğu grubu lehçesi)
 Mac. = Macarca
 Manç. = Mançu dili
 Moğ. = Moğolca
 Oğur. = Oğurca
 Ort. Türk. = Ortak Türkçe
 Osm. = Osmanlıca
 Ost. = Ostyakca
 Pol. = Polonya = Lehçe
 Rus. = Rusça
 Sag.-Sart. = Sagay, kuzey doğu dili
 Samoyed. = Samoyedçe
 Şor. = Şorca. kuzey doğu grubu dili
 Tac. = Tacikçe
 Tara. = Tara Türkçesi Kuzey-Doğu lehçesi
 Tar. = Tarançi (güney doğu grubu lehçesi)

Tel. = Telengüt, Kuzey-Doğu grubu lehçesi

Tr. Türk. = Türkiye Türkçesi

Trkm. = Türkmence

Tob. = Tobol, kuzey doğu lehçesi

Tub. = Tuba, kuzey doğu lehçesi

Tung. = Tunguzca

Tuv. = Tuvan, kuzey doğu dili

Türk. = Türkçe

Ugor. = Fin-Ugorca

Ukr. = Ukraynaca

Uyg. = Uyгурca

Vog. = Vogulca

Züry. = Züryen

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Doğuda Hazar denizinden, batıda Tuna nehrine kadar uzanan, Altay bozkırlarının bir nevi devamı niteliğindeki Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar (Güney Rusya bozkırları) tarih öncesi ve tarihî bir çok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bu bozkır coğrafyasının bilinen ilk sakinleri olan Kimmerler M.Ö. 2000'in başlarından M.Ö. 800 kadar Kırım merkez olmak üzere bu sahada yaşamışlardır. Tarihî doğudan başlayarak batıya sürüklenen göç kasırgasının ilk dalgalarından biri bu dönemde meydana gelmiş, Çin ve Chou kavimleriyle giriştikleri mücadele sonucu batıya çekilmek zorunda kalan Hiung-nu'lar küçük çapta bir göç hareketine sebebiyet vermiştir. İşte bu dönemde M.Ö VIII. yüzyılda İskit boyları Rus bozkırına gelmiş ve bölgenin yeni sahipleri olmuşlardır. Bu süreç ise Sarmatlar'ın bölgeye gelişlerine kadar sürmüştü. M.Ö. III. Yüzyılın başlarında Sarmatlar Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar, aynı yüzyılın sonlarına doğru ise Don'un batısına geçerek M.Ö II. Yüzyılın başlarında İskit topraklarına hakim olmuşlardır.¹ Bu dönemden itibaren Sarmat, Roksolan ve Alan gibi İranî (Ari) kabul edilen kavimlerin yaşam sahasına dönüşmüş olan Karadeniz-Hazar coğrafyası, M.S III. Yüzyılla birlikte önce Pribaltık'tan inen German kabilelerin daha sonra ise Aral gölünün doğusundan gelen Altaylı avcı-göçerlerin yaşam sahası olmuştur.

Doğudan ve kuzeyden gelen savaşçı kavimlerin geçiş sahası olan Derbend seddinin² kuzeyindeki bu istikrarsız bölgede, nihayetinde güçlü bir devlet, daha doğrusu bir kağanlık kurmaya başaran Batı Türklerinin

¹ Doç. Dr. İlhami Durmuş, "Sarmatlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 637-647.

² Sasani Şahı Hisson Chosroes Anashirvan (531-579) tarafından inşa ettirilmiştir. Bkz. Herman Rosenthal, "Hazarlar -I-", *Yeni Türk Mecmuası*, çev. K. Küfralı, IX. cilt, 104. sayı, İstanbul, 1941, s. 614-619.

yönetici uruğu Aşina'nın sadık hizmetkârları Hazarlar; devlet teşkilatları, askeri organizasyonları, ticari yapıları bölgeye geliş tarihleri ve kökenlerinin ne olduğu konusunda farklı dillerdeki kaynaklarda birbirleriyle örtüşmeyen kayıtlar yer almaktadır.

Adları Bizans, Çin, İran, Arap, Ermeni, Süryani, Gürcü kaynaklarında daha evvel geçmesine rağmen Hazarlar, gerçek anlamda, kağanlık statüsüne haiz olduktan sonra güçlü bir devlet olarak sahnede yerlerini almışlardır. 650-651 yılında, Batı Kök Türk Yabguluğu'nun batı müstemlekeleri sorumluları olan Hazarlar, Nu-she-pi uruğu (Aşina) lideri ve Batı Türk İmparatorluğu Yabgusu I-p'i-she-koei'nin, Çungarya'da patlak veren iç savaş nedeniyle, prensleri, generalleri ve soylu kağanlık aileleri ile Hazarlara sığınması, Hazar Kağanlığı'nın temellerini atmıştır.³ Kağanlığın kuruluşundan 965'de Kiev prensi Svyatoslav tarafından tarumar edilişlerine kadar geçen süre içerisinde bir çok açıdan dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan kağanlığın, Bizans tarafından Batı imparatorlarından daha kudretli bir mevkide görülen kağanları, çok uluslu ve çok dinli bir teşekkülün kutsal efendileriydiler. Kağanlık hem ortak Türkçe, Oğur/Bulgar lehçesi konuşan Türk halklarını hem de İranî, Ugor, Fin, Slav ve Kafkasyalı pek çok ırkı bünyesinde barındırmaktaydı.⁴

Arap halifeler önderliğinde, adeta bir kasırğa gibi esen ve karşılıklına çıkan engelleri bir bir bertaraf ederek Müslümanlığı yayan İslam orduları, Batı'da, H.114/M.732 senesinde,⁵ Tours'da Frank Prensi Charles Martel tarafından mağlup edilerek durdurulmalarından yaklaşık 80 yıl önce Kuzey Kafkasya'da "Hazar Kurtları" tarafından engellendiler. Neredeyse 150 yılı aşkın bir süre devam eden Arap-Hazar mücadelesi Doğu Avrupa Slavları ve Rus* tarihini hayati derecede etkilemiş ve dünya tarihinin bir nevi kaderini çizmişti. Hazar Kağanlığı'nın İslam'ın bölgede yayılışını engelleyen bir kalkan olarak durmasının yanı sıra Musevilik devlet dini haline getirmesi neticesinde, Bu dinin bölgede yayılmasına vesile olmuştur. Hazar Kağanlığı gücünün zirvesinde ol-

³ P. B. Golden, *Khazar Studies*, ed. Edmond Schütz, c. I, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, s. 59.

⁴ Hazarlar ve Musevilik (P. B. Golden – C. Zuckermann – A. Zajackowski), ed. çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum, 2005, s. 24.

⁵ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. IV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s. 75-77.

* Peter B. Golden'in muhtemelen İskandinav kökenli olan kadim Rus kavmi için kullandığı tabir.

duğu dönemde batıda Kiev'i, doğuda Harezmi bozkırlarını, kuzeyde İtil Bulgarya'sını ve güneyde Kuzey Kafkasya'yı çevrelemekteydi. Yönetim yapısı olarak Hazar Kağanlığı Türk İmparatorluğunu; ikili monarşi ile işleyen mukaddes hükümdarlık yapısını model almıştır.⁶ Ortaçağ Avrasya'sının en büyük siyasi-bölgesel birimlerinden biri olan Hazar Kağanlığı, Doğu Slavları, Macarlar, Kafkas halkları ve İslam ve Bizans İmparatorluklarının tarihinde önemli, bazen de belirleyici rol oynamıştır.

Dünya tarihinde böylesine bir ehemmiyete sahip olan bu kavim, çeşitli açılardan tarihçilerin ilgisini çekmiş ve haklarında bir çok eser ve makale neşredilmiştir.⁷

Németh'le birlikte belirli bir seviyeye ulaşan Hazar tarihi çalışmalarını geniş kapsamlı olarak ilk kez M. I. Artamonov'un "*Hazar Tarihi*" isimli değerli eseri ile başlamıştır. Bu eser, konu ile ilgili ana kaynak niteliğindeki çalışmaların başında gelmektedir. Artamonov'dan sonra, Hazar yazışmalarını detaylı bir şekilde inceleyen Kokovtsov, Hazarca sözcüklerin çözümlemesini yapan Zajaczkowski, Arap kaynaklarını detaylı olarak inceleyerek Hazar-Yahudi bağıni ileri süren Dunlop ile Hazar tarihi çalışmaları daha üst bir seviyeye ulaşmıştır.

Golden'ın "*Khazar Studies*" isimli eserinin Hazar tarihi alanında sahip olduğu yeri burada belirtmemiz zorunludur. İlk olarak 1980 yılında yayımlanan bu eseri kendisinden önce neşredilen diğer çalışmalardan ayıran en önemli özellik, yazarın kitabın giriş bölümünde de belirttiği üzere, eserin, Hazar sorununa, bu halkın etnik kökenine eğilen bir soruyla yaklaşması ve bu soruyu cevaplandırabilmek için benimsediği metodolojidir. Hazarlar'ın kim olduğuna yönelik soruyu cevaplandırmayı amaçlayan Golden, sahip olduğu lisanların da yardımıyla, ki kitabının büyükçe bir kısmını Hazarca ve konu ile ilgili diğer dillerde yer alan sözcüklerin filolojik tetkikine ayırmıştır, kitabın başında ortaya koymuş olduğu soruyu sözcüklerden yola çıkarak cevaplandırmaya çalışmıştır. Her ne kadar kelime çözümlemeleri Golden'dan önce Zajaczkowski tarafından yapılmışsa da, bu yöntem yardımıyla ulaşılan sonuçlar Golden'ın eseriyle karşılaştırılamayacak düzeyde sınırlı kalmıştır.

⁶ Peter B. Golden, "Khazars", Encyclopedia of Asian History, c. 2, New York, 1998, s. 295-296.

⁷ Hazar tarihi ile ilgili çalışmaların detaylı bir bibliyografyası için tezimizin sonunda yer alan Ek-III'e bakınız.

Andreas N. Stratos tarihinde "Hazarlar, Batı Türk İmparatorluğu'nun bir koludur, Oigourların soyundandır ve Çin kaynaklarında zikredilen Ko-sa'lardır" şeklinde bir ibare vardır.⁸ Buradaki Oigourlar'ın Dunlop'un dediği gibi Hunlar ile batıya hareket eden Uygurlar mı yoksa Oğurlar mı oldukları ihtilafli bir husus olmakla beraber, Golden, bunları Oğur Türkleri olduğu görüşündedir.

Golden, eserinde, Hazarların etnik kökenine ilişkin yorumlarda bulunurken bunu kendisinden önceki konunun uzmanı diğer araştırmacıların (Barthold, Artamonov, Czeglédy, Dunlop, Marquart, Zajączkowski, Baskakov, S. Şapşal) ortaya koymuş oldukları iddiaları tartışarak yapmaktadır. Hazarların kökenine ilişkin sorunu çözmenin en iyi yolunun Hazar dilinden günümüze ulaşan az sayıdaki sözcüğün etimolojik incelemesinin yapılması olduğunu belirtmiştir.

Temelde Artamonov'la aynı görüşü paylaşmakla beraber Hazarlar'a bir Bulgar kökeni ileri süren Artamonov'un Oğur-Bulgar halkını Türkleşmiş Ugarlar olduğu konusundaki iddialarına Golden karşı çıkmakta ve Oğurların bir Türk halkı olduğunu ileri sürmektedir.

Sonuç olarak Hazarlar'ın kökeni hakkındaki bu değişik varsayımlar öne sürülmüştür: (i) Sabir kökenli Türkleşmiş Ugorlar, (ii) Uygurlar'ın bir uruğu olan Ko-sa (Qasar)⁹ (iii) Akatzir = Akatir menşei (iv) Başta Batı Türkleri'nin Nu-she-pi (Aşina) ailesinin bulunduğu Oğur/Bulgar boyları, Sabirler, Kuzey Kafkasya Hunları'ndan müteşekkil bir konfederasyon (isimlendirme bölgeye müstakil özel bir durum olabilir, örneğin Harezmi'de olduğu gibi) (v) Sabirler ile kuzeye hareket eden (V. Yüzyılın sonu ve VI. Yüzyılın başı) Eftalitler.¹⁰

⁸ Andreas N. Stratos, *Byzantium In The Seventh Century*, çev. Marc Ogilive-Grant, ed. Adolf M. Hakkert, c. I (602-634) Amsterdam, 1968, s. 199.

⁹ Toquz-oguz birliğinin yönetici boyu Wei-ho/Yüan-ho (Uygur) oluşturan 8 uruk [Uygurlara soy adını veren Yao-lo-ku (Yağlakar) dışında]: 1- Hu-to-ko (Uturkar), 2- To-lo, Wu/Hou (Kürebir), 3- Mo-Ko-si-k'i (Bakasıkır), 4- A-vu-ti (Ebirçek), 5-Ko-sa (Qasar/Kasar), 6- Hu-Wu-su, 7- Yüe-wu-ku (Yagmukar), 8- Hi-Ye-wu (Aymur/Eymür). Bkz. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara: Karam Yayınları, 2002, s. 127; Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Kültürü ve Tarihi* (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004, s. 56; Dr. Erkin Emet, "Uygur Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 233-237.

¹⁰ Özkan İzgi, (Hukuk Vesikalarna Göre) Uygurlar'ın Siyasi ve Kültürel Tarihi, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara, 1987, s. 193.

Hazarlar'ın kökeni meselesi, kanaatimce, yine Golden'ın eserin IV. bölümünde detaylı filolojik tetkikler sonucunda vardığı "...Hazarların etnik bakımdan bir Türk halkıdır olduğu sonucuna ulaşmamız gerekir."¹¹ açıklamasıyla cevaplandırılmalıdır.

Kitabın yenilik arzetmeyen ancak ortaya koyduğu verilerle önemi haiz diğer bir özelliği ise, Hazar-Yahudi bağına ilişkin olarak söyledikleridir. Golden'dan daha önce Dunlop, ilk kez olarak, Hazar-Yahudi bağı sorununa eğilmiş ve "*History of the Jewish Khazars*" isimli eseriyle (Türkçe'ye tercümesi henüz yapılmamıştır) konuya giriş yapmıştır. Golden kitabını özel olarak Hazar-Yahudi bağının varlığını sorgulamaya ayırmamış olsa da, kitabın geneline yayılan bir şekilde, yer yer, konuya ilişkin önemli açıklamalarda bulunmaktadır. Başlangıcından itibaren Hazar tarihi çalışmalarının cezbedici bir konusunu teşkil eden Hazar-Yahudi bağının varlığına ilişkin sorun, Golden tarafından objektif olarak ele alınmış ve elde maddi bir veri olmadan herhangi bir yoruma gidilmemiştir.

Hazarlar, kendilerini büyük devletler statüsünde gösterecek bir yol izlemiş, coğrafi konumları münasebetleriyle çok sıkı ilişkilerde bulundukları Hristiyan Bizans ve Müslüman Abbasi Halifeliği gibi dönemin iki büyük süper gücünden ayrı bir dine sahip olarak hiç birinin etkisi veya kontrolü altında olmadıklarını kanıtlama yolunu seçmiş olabilirler. Tam bir dini toleransın söz konusu olduğu kağanlıkta Hazar ahalisinin esas kitlesi Kök Tengri inancına mensup, üst tabaka ve hükümdarlık ailesi ise Museviliği benimsemişti. Bilhassa tüccar zümresi "Müslüman" idi. Ayrıca Hristiyanlığın Ortodoks mezhebi Bizans'ın etkisiyle yayılmıştı. Özellikle Kırım'daki Hazarlar'ın çoğu Hristiyan idi.¹²

Hazarlar'ın Museviliği ne zaman benimsediklerinin yanı sıra bir başka tartışma konusu da Hazarlar'ın Musa Şeriatı'nın Karaim inancı şeklini mi yoksa Rabbini şekli mi uyguladıkları konusudur. Golden, Zajaczkowski'nin Hazarlar'ın Karaim inancını uyguladıklarına dair iddiasını ise Yosef'in mektubunu göstererek reddetmekte ve Obadya'nın

¹¹ Golden, age, s. 262.

¹² Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Sayı: 182, Ankara, 1972, s. 35-37.

gerçekleştirdiği reformların Rabbinik tarzına yakın olduğunu savunmaktadır.

Golden, Arap müelliflerin kayıtlarında Hazar Devleti'nin Museviliği kabulünden sonra kağanın etkisiz kutsal bir sembolik figür haline dönüşerek kağanlıktaki tüm yetkilerin *İşā* veya *Bek* denilen Hazar melikine geçmesinin Artamonov'un veya diğer bazı uzmanların bunun Judaizm dönüşümünün bir sonucu olduğuna bağlamalarına karşı çıkmakta ve bu gelişimi Kök Türk ikili krallık sisteminde yer alan *ab-kağan* statüsünün bir sonucu olduğuna dayandırmaktadır.¹³

Hazar Kağanlığı'ndaki Musevilik-Yahudiler bağlamında işlenen en önemli konulardan biri de ülkedeki ticari yapılanmadır. Hazarlar, İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirleri yoluyla Çin-Türkistan-Bizans, Anadolu-İran-Harezm, Suriye-Mezopotamya-Kafkasya-Doğu Avrupa, Hazar ülkesi-İskandinavya yollarının birleştiği yerleri ellerinde bulundurmaktaydılar.¹⁴ Ayrıca İtil'de, Taman'da kurulan köle pazarlarından da önemli bir ticari girdi sağlanmaktaydı. Hazar yönetici kesiminin Museviliği benimsemesinin ardından, Yahudi cemaatinin hamiliğine soyunan Hazar Kağanlığı'na, içlerinde Mezopotamya ve Filistin'deki entelektüel merkezleri ile münasebetlerini devam ettiren bazı âlimlerin de bulunduğu pek çok Yahudi göç etmiştir.¹⁵ Romanus Lekapinos (929-944) Bizans Yahudilerine karşı sert bir takibât başlatmış¹⁶ ve bu olay Yahudiler'in Hazar diyarına göçüne sebep olmuştu. Bunların arasında elbette tüccarlar da vardı. Aynı zamanda Karadeniz kolonilerinde ticaret yapan Yahudiler de artık kendilerine ait bir devletleri olduğunu düşünmekteydi. Ayrıca, Güney Fransa Province bölgesi merkezli oldukları düşünülen Yahudi rahdânî tüccarlar da Regensburg-Kiev-Atıl rotası sayesinde Çin, Hindistan ve Asya'nın diğer bölümlerindeki ülkelerle ticaret yapmak için Hazar ülkesini kullanmakta ve Atıl'i, Kuzeybatı Yahudi tüccarlarının merkezi haline getirmekteydiler.¹⁷ IX. Yüzyıldan sonra ge-

¹³ Golden, *age.*, s. 100.

¹⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir ve Kaynakları", *Belleten*, sayı 254, Ankara, 2005, s. 122.

¹⁵ *New Catholic Encyclopedia* c. VIII, s.DN:42267, Washington 1967 (yeni baskı 1981), s. 173.

¹⁶ M. I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Rusça'dan çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 479.

¹⁷ Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul, 2005, s. 175-176.

lişen olaylar neticesinde (Kabar isyanı, Musevilğin devlet dini olması vb.) birçok soylu Altay uruğu ile tebaası olan kavimlerle ve hatta kendi öz budunu ile arası açılan devletin ayakta kalmasını işte bu ticaret ağı ile sağlamıştır. Bu konu, P. B. Golden tarafından *Khazar Studies* adlı eserinde müstakil bir bölüm ayrılarak etraflıca incelenmiştir.

Peter B. Golden, Hazarların kökenleri, Judaik sürecin işleyişi meselesi, Kabar isyanı, Yahudilerin ve Musevilerin kağanlığın iç ve dış siyasetinde yarattığı etkiler gibi ihtilaflı konularda ortodoks bir tavır sergilememiş ve konusunda uzman bilim adamlarının görüşlerine yer vererek olabildiğince objektif bir metod ile problemlere cevap bulmaya çalışmıştır.

Eser, ilk olarak 1980 yılında yayımlanmıştır. Aradan geçen süre zarfında kitabın Türkçe'ye tercüme edilmemesinde en büyük etken çalışmanın yukarıda belirtilen ayırdedici niteliği dolayısıyladır. Bu çalışmanın önemli bir bölümünün, başta Hazar lisanına ait olmak üzere, diğer birçok dil ve lehçede yer alan sözcüklerin filolojik tetkikine ayrılmış olması ve bununla beraber, eserde çeşitli şekillerde yer alan sözcüklerin transkripsiyonu neticesinde ortaya çıkan zorluklardan ötürü kitabın tercümesine daha öncesinde girililmemiş olması makul olarak görünmektedir. Nitekim eserin tercümesinde asıl güçlük işte tam bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Golden, eserinde (...) ve [...] parantezlerini kullandığı için kendime ait izahları {...} arasında verdim ve bu açıklamaların sorumluluğu şahsıma aittir. Ayrıca tercüme esnasında birkaç yerde açıklama dipnotları kullanılması uygun görülmüş ve bunun için ♦ simgesi kullanılmıştır. Bunların yanında kitabın büyükçe bir kısmını oluşturan IV. bölümde Hazarca'da yer aldığı iddia edilen birtakım sözcüklerin filolojik incelemeleri esnasında yazar tarafından bu sözcükler için verilen İngilizce karşılıklar yanında Türkçeleri de verilmek suretiyle (".../..." biçiminde) aynen korunmuştur. Yine ayrıca dipnot tekniğinde Peter B. Golden'a sadık kalınmıştır.

Sözcüklerin imlası ile ilgili meselelerde ve kısaltmaların neredeyse tamamında TDK-2004 İmla Kılavuzu'na müracaat edilmiştir. Dil ve

lehçeler ile ilgili kısaltmalarda ise Sir Gerard Clauson¹⁸, Wilhelm Radloff¹⁹, Martti Räsänen²⁰, Andreas Tietze²¹ ve Rehber Ansiklopedisi'nden²² yararlandım. Türk halklarının sosyal sınıflandırılması hususunda İbrahim Kafesoğlu'nun "Türk Milli Kültürü"²³ isimli eserini temel aldım.

Hazar tarihi üzerine yüzyılı aşkın bir süredir devam eden araştırmalar günümüzde esas olarak New York ve İsrail merkezli enstitülerde halen devam etmektedir. Hazar tarihi çalışmaları esnasında ortaya çıkan önemli bir gerçek de, 1492 tarihiyle başlattığımız Türk-Musevi-Yahudi ilişkisinin esasında çok daha uzak ve köklü bir maziye dayandığıdır. Ancak bir Türk kavmi olan Hazarlar'ın sadece bir din dönüşümü meselesi dolayısıyla, son dönemlerde yukarıda sözü edilen enstitülerce Hazar tarihi üzerine yapılan araştırmaların, sadece dini temeller paralelinde yapılması bilim ahlakına aykırılık teşkil etmektedir. İlmî niteliği haiz çalışmalar inceledikleri konuyu sadece bir yönüyle ele almamalı ve konuya bütün bir perspektifle yaklaşmalıdır. İncelemelerin bu yönde yapılması bilimsel olmanın birincil koşuludur ve ancak bu yolla ciddi ve değerli eserler yaratılabilir.

¹⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford, 1972.

¹⁹ Wilhelm Radloff, *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte, Mit einem Vorwort von Omeljan Pritsak, Erster Band*, Mouton & Co. 1960. – Gravenhage.

²⁰ Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen, Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki, 1969.

²¹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Birinci Cilt A-E*, Simurg Yayıncılık, İstanbul-Wien, 2002.

²² Rehber Ansiklopedisi, c. 4, *Türkiye Gazetesi Yayınları*, İstanbul, 1984, s. 155.

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara, 1977.

GİRİŞ

Doğu Avrupa halklarının ortaçağa ilişkin tarihi, derin biçimde bozkır halklarınıninkiyle iç içe geçmiştir. Doğu Avrupa'ya hayat veren su yolları, özellikle de uluslararası ticaretin hayati damarları olan İtil-Don-Donets kompleksi, bozkır sakinlerini bir mıknaş gibi kendisine çekti. Doğal felaketler ya da zincirleme tepkiler sonucu yolunu Batı'ya çevirmek zorunda kalan Kuzey Çin sınırı boyundaki halkların bitmek bilmeyen mücadeleleri sebebiyle Orta Asya'daki yurtlarından kovulan göçebe, bu nehirleri kuşatan bozkırlara bir kez yerleştikten sonra iki dünyanın en iyisini yaşamının tadına varabildi. Kuzey Kafkasya ve Ukrayna'nın geniş otlakları, göçebenin hayvan sürüleri için bolca besin temin ediyordu. Nehir yolları, göçebenin, sadece söz konusu nehir etrafında yerleşik hayata geçmiş bulunan tarım toplumlarıyla değil, aynı zamanda Yakın Doğu, Bizans ve Batı Avrupa'nın ticaret merkezleriyle ilişki kurmasını sağladı. Çin sınırlarından gelen göçebe, bu zengin imparatorlukla uzun yıllar boyunca kurduğu ilişkiler sonucu, ticaretin sahip olduğu önemi çok iyi bilmekteydi. Dolayısıyla, göçebenin, Doğu Avrupa'daki yeni evine geldiğinde, bu bölgede bulunan ana ticaret yollarını hiç vakit kaybetmeden ele geçirmesi tesadüf değildir. Baltık-Hazar ve Batı-Doğu ticaretinin hayati bağı olan orta-aşağı İtil, VII. ve XVI. Yüzyıllar arasında, birbiri ardına gelen göçebe devletlerin, doğal yerleşim sahası olmuştur. Nitekim bu gruplar içinde en büyük güce sahip olan Moğollar bile, bölgeye verdikleri ilk tahribatın ardından, kendilerinden önce var olan ticaret seyrini zaman kaybetmeden yeniden yapılandırdılar.²⁴ Göçerlerin, saldırıların şiddetine maruz kalanların değerlendirmeleriyle çizilmiş olan, "at üstündeki yağmacı" portresi, bütün hikâyeyi anlatmamaktadır. Bu halklara ait gömütlerde (*kurganlar*) bulunan eşyalar

²⁴ B. Grekov ve Ya. Yakubovskii, Zolotaya Orda i ee padeniye (Moskva-Leningrad, 1950), s. 12-13, 20-26, 30, 67-69.

dikkate alındığında, zengin ve canlı bir medeniyete sahip olduklarını görüyoruz. Siyasî, sosyal ve askeri örgütlenmeleri, fethettikleri yerlerde yaşayan halklara oranla üstün değilse bile, en azından onlarınkiyle denktir. Bundan da öte, Altay kökenli birçok göçebe kavim, tüm gelişmiş halkların ayırt edici özelliği olan yazılı literatüre sahiptir.

Avrasya bozkırlarına bilinen ilk göçebe akınları, İraniler tarafından gerçekleştirilmiştir: İskitler, Sarmatlar ve Alanlar. M.S. IV. Yüzyıldan itibaren bu gruplar Altay halklarına ön ayak olmuştur: Hunlar, Akatzirler, Bulgarlar ya da Oğur Türk toplulukları bünyesindeki Oğurlar, Kuturgurlar, Onoğurlar (bunlar, Ugor Macarları bozkır kuşağına çekmişlerdir), Sabirler, Avarlar, Hazarlar, Kök Türkler, Peçenekler, Oğuzlar, Kıpçaklar (*Poloves* veya Kumanlar) ve Moğollar. Bu halklardan bazıları, muazzam dünya imparatorlukları kurabilmişlerdir (Kök Türkler, Moğollar). Hunlar gibi, diğerleri de, V. Yüzyılda, geçici bir süre için hakimiyet sağlayabilmişler ve güçlerinin dayanağı olan gevşek yapıli boy konfederasyonunun, dramatik bir hadise sonrası (Atilla'nın ölümü), dağılmasıyla, birleşik boylar bozkır içinde kaybolmuşlar ve yeniden gruplar oluşturarak, zamanla, değişik bir isim taşıyan yeni bir birlik veya emperyal amaçlarla daha güçlü budunlara dahil olmak suretiyle tekrar ortaya çıkmışlardır. Tek liderin sahip olduğu karizma, boyları bir arada tutmada en önemli husustur. Boy birliği, eğer boyların kendi içlerindeki mücadelelerin bir ürünü ise, güç, karizma ve "ganimet taahhüdü"²⁵ ile sağlamlaştırılmış olan bu sıkıntılı ittifak, yöneticinin ölümüyle beraber hızlı bir şekilde sona ermiştir.

Avrasya bozkırlarında devlet kuran Türk halkları içinde en ilgi çekici olanlarından birisi ise Hazarlar'dır. Hazar Devleti'nin sahip olduğu önem ve ayakta kaldığı sürenin uzunluğuna rağmen (yaklaşık olarak üç yüz yıl, aşağı yukarı Moğol Altın Orda ile aynı süre) haklarında çok fazla şeyin bilinmiyor olması şaşırtıcıdır. Notre Dame'ın şu an bulunduğu yerde çok eskiden bir caminin olabileceği Batı'daki tüm ilkokul çocuklarına öğretilmiştir. Bu ilkokul çocuklarına öğretilmeyen şey ise, Hazarlar'ın olmaması durumunda, Dunlop'un da eserinde işaret ettiği üzere²⁶, Doğu Avrupa'nın, bugün, İslamiyet'in hakim olduğu bir yer olabileceğidir. Hazarlar, Arap ilerleyişini Kafkasya içinde durdurmuş ve

²⁵ F. László, "A kagán és családja" Körösi Csma Archivum, 3 (1940), s.11; W. Barthold, *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der türken Mittelasiene* (Berlin, 1935), s. 11.

²⁶ D. M. Dunlop, *History of Jewish Khazars* (Princeton, 1954), s. 46-47.

burada ayakta kalabilmek için onlarla savaşmışlardır. Yüz yıldan fazla süren bir savaş zamanından sonra, Araplar, *Bāb al-Abwāb* (Derbent) ötesine ilerleyememiştir.

Hazarlar'ın Museviliğe geçişi, tarihte²⁷ emsalsiz olmasa da, Yahudilerin Rusya içindeki tarihleri dikkate alındığında, beraberinde birçok soruyu getirmiştir.²⁸ Museviliğe dönüşüm, kağanların politik veya kişisel tercihleri ile ilgili olsun veya olmasın (bunun tek bir kişinin işi olmadığı daha akla yatkındır)²⁹, muhakkak olarak çeşitli aşamalardan sonra gerçekleştirilmiştir.³⁰ Museviliğe geçiş, Hazarlar'a, Bizans ve Halifelik ile uluslararası arenada kurulan ilişkilerde belirli bir özgürlük temin etmiştir; ama İslamiyet veya Hristiyanlığa dönüşüm bu özgürlüğü sınırlandırmaktaydı.

Din değişimi, Hazarlar'a, ayrıca, dönemin dünya imparatorlukları arasında, dinî terimlerde ifadesini bulan bir ideolojik temel üzerinde belirli bir statü kazandırmıştır. Böylelikle, bir dünya dini temsilcileri olarak, yakın komşuları Halifelik ve Bizans ile rekabet edebilmişlerdir. Kök Türk İmparatorluğu'nun Batı kolu ve halefi olan Hazarlar'ın, onların idari yapılanmasını benimsemeleri ve kağan unvanına mazhar olmaları, Hazar Devleti'nin bir imparatorluk olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar.

Hazar Devleti, coğrafi terimlerle ifade edilecek olursa, o günün en geniş politik birimlerinden birini oluşturunuyordu; bu maddi olgu sıkça ihmal edilmektedir. Batıda Kiev'den, Harzem'i içermeyen, doğu'ya; kuzeyde İdil üstündeki Bulgar ülkesinden Kırım'a; güneyde Kafkasya'ya kadar uzanan bir bölgede, çok milletli, çok dilli ve çok dinli bir nüfus yapısına sahip, bir dizi vassal devlet ve kabileyi egemenliği altında bu-

²⁷ M.S. I. Yüzyılda Adiabene kralı Izates Museviliği benimsemiş ve yine bir dönme olan Zünnuwas (Arap-Yahudi ilişkisinin en yüksek noktasına ulaştığı bir dönem) önderliğindeki bir Yahudi krallığı VI. Yüzyılın başlarında Yemen'de var olmuştur. Bkz., J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (yeniden basım: Hildesheim, 1961), s. 288 vd. Ve S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews* (New York, 1957), III, s. 63-67; P. K. Hitti, *History of the Arabs* (London-New York, 1961, 8. b.), s. 60-62.

²⁸ I. Berlin, *İstoričeskiye sud'by yevreiskogo naroda na territorii russkogo gosudarstva* (Petrograd, 1920), s. 52-55.

²⁹ M. I. Artamonov, *İstoriya Xazar* (Leningrad, 1962), s. 324-329; P. K. Kokovtsov, *Yevreisko-xazaraskaya perepiska v X veke* (Leningrad, 1932), s. 80.

³⁰ Hazarya içindeki Musevileşme ve bununla ilgili kaynakların tartışması için bkz., Dunlop, age., Böl. V-VI.

lunduran Hazar Kağanlığı, kendini bir imparatorluk haline getirmiştir. Hazarya, Avrasya ve Karadeniz-Hazar bozkırlarında yaşayan göçerlerinin, tarım ve büyükbaş hayvancılığın bir karması olan ekonomik yapısına rağmen, dönemin en büyük ticari merkezlerinden biri haline gelmiştir. Batı ve Doğu arasındaki transit geçiş yollarının hızla geçilmesi ve buradaki ticaretin kontrolü, bu bölgeleri gelişmiş şehir kültürlerinin ortaya çıktığı bir yer haline getirmiştir (İslam kaynaklarında listesi verilen Hazar şehirlerine bakıldığında bu görülebilir). Hazar Devleti'nin sahip olduğu ekonomik güç o kadar yüksektir ki, kuvvetini muhafaza edebilen paralı bir ordunun finanse edilebilmesini sağlamaktadır.³¹ İtil üzerinde yer alan ve Hazarya'nın başkenti olan İtil, zamanının en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Buna rağmen, İtil şehri de tıpkı yerleşik Hazarya gibi hiç iz bırakmadan ortadan kayboldu. Bu, Hazarlar'la ilgili en büyük giz ve belki de, tarihçilerin bakış açısından en ilginç manzardır.

Fakat Hazarya, ilişki içinde olduğu halkların kültürüne yaptığı katkılarla yaşamaya devam etmiştir. Beklendiği üzere, Hazarya, erken dönem Kiev tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Rus kronikleri, Hazarlar üzerine yaptıkları yorumların detaylarında tuhaf bir şekilde ihtiyatlı davranmaktadırlar. Bu ihmallerin, sebebi meçhuldür. Hazarya'nın çöküşünden en az yüz yıl sonra yazılmış olan Rus Kronikleri Kodeksi'nin ilk derleyicilerinin, Rus ile Hazar Kağanlığı arasında var olan sıkı bağları unutmış olabileceğine inanmak zordur. Hazarlar'ın, Doğu Slav halklarının hatıralarında yaşadıkları konusunda ise şüphe yoktur. Bu nedenle, bir Rus kahramanına dönüşen “*byliny*” [Kuzeydoğu Rusya'nın (tarihi açıdan Hazarlar ile hiçbir bağlantısı yoktur) bir ürünüdür] Mixailo Kozarin (Kazariatin)³² [bununla birlikte, Il'ia Muroments ve Dobrynia Nikitic'in bir çok defalar savaştığı kudretli bir dev olan Židovin] ile ilgili hikayelerde Hazarlar'a ilişkin hatıraları muhafaza etmiştir. Židovin (Yahudi), Hazarlar'ın Museviliğine açık bir referanstır.³³ *Povests' vremennix let,*

³¹ Al-Mas'ūdī, Murūj al-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar. Eski ve standart baskı: Maçoudi, Les prairies d'or, çev. ed. C. Barbier de Meynard and Pavet de Courteille (Paris, 1863), II, s. 11. Meynard de Courteille baskısının yeni (gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş tercümesiyle) bir baskısı (Paris-Beirut, 1962-1970) C. Pellat denetiminde yayımlanmıştır. M. Muhyiddin 'Abd alhamid (Cairo, 1964-67) tarafından yayına hazırlanan son Mısır baskısı da mevcuttur. Tüm alıntılar, aksi belirtilmediği sürece, eski Paris baskısına aittir (bundan sonra Murūj olarak kısaltılacaktır).

³² Byliny, ed. V. N. Putilov (Leningrad, 1957), s. 178-182.

³³ I. Berlin, Ist. sud'by, s. 167.

daha somut terimlerle, Polyan, Severyan ve Viyatiçler'in, 859 senesinde Hazarlar tarafından haraca bağlandığını bize anlatmaktadır.³⁴ Mesudî'ye göre, kendi işlerinde özerkliğe sahip olan Rus ve Slavlar İtil şehrinin iki bölümünde yerleştiler ve bununla birlikte hem Hazar ordusunda görev alıyorlar, hem de kağanın ailesine hizmet ediyorlardı.³⁵ Doğu³⁶ ve Batı kaynakları³⁷ Rus kralının (şüphesiz ki, Hazar himayesi altında) *xāqān*, *chacanus* (kağan) unvanını taşıdığını bildirmektedirler. Eğer İbni Fadlan'ın kaydının bütünlüğüne inanılırsa, erken Ruslar'ın, Hazarlar'a benzer şekilde, kutsal nitelik taşıyan bir kralları ve bu kralın ülkeyi gerçekten yöneten ve orduya komutanlık yapan bir yardımcısı vardı.³⁸ Bu, Türk halklarında geniş kapsamda uygulanan, ikili krallık yapısı biçimidir. Kağan (Eski Rusya'da "kagan") ünvanı Kiev Rusyası'nda XI. Yüzyıla kadar kullanılmaktaydı. Bu, Vladimir'in azizlik mertebesine yükselmesi için ideolojik temelleri kurmaya yardım eden Ilarion'un *Slovo o zakone i blagodatı* isimli hayli polemik içeren eserinde bulunmaktadır. Hem Vladimir hem de ondan sonraki hükümdar olan Büyük Prens Yaroslav, "kagan" olarak adlandırılmışlardır.³⁹

Diğer bir ilginç, ama henüz ortaya çıkarılmış bir soru, İbrani yazınının Kiev Rusları üzerindeki rol ve etkisi ile ilgilidir. Eski Ahit, Ruslar'a, elbette ki, Bizans Ortodoks Hristiyanlığı vasıtasıyla ulaşmıştır. Ancak Eski Ahit ve Apokrifâ içindeki belirli unsurların İbraniceden doğrudan tercüme edildiğine dair kanıt mevcuttur.⁴⁰ Eski Rus Tercüme Literatüründeki en eski (XI. Yüzyıl.) klasiklerden birisi, Josephus Flavius'un

³⁴ Polnoye sobraniye russkix letopisey (PSRL), ed. Arxeografiçeskaya Kommissiya (Moskva, 1962), I, s. 19.

³⁵ Mas'ûdî, Murûj, II, s. 9, 11-12.

³⁶ İbn Rusta, Kitâb al-A'laq an-Nafisa, ed. M. J. ed. de Goeje (Leiden, 1892), s. 32; D. Xvol'son, Izvestiya o xazarax, burtasax, bolgarax, mad'yarax, slavyanax i russax Abu-Ali Axmeda ben Omara İbn Dasta, (SPb. 1869), s. 35; Hudûd al-'Âlam, çev. ed. V. Minorsky (London, 1937), s. 159.

³⁷ "... Rhos ... quos rex illorum chaganus (var. Chacanus) ..." Annales de Saint-Bertin, ed. F. Grat, J. Viellard, S. Clémencet (Paris, 1964), s. 30.

³⁸ Kniga Axmeda İbn Fadlana o yego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg, çev. ed. A. P. Kovalevsky (Xar'kov, 1956), s. 146, (Arapça el-yazması metni, s. 313).

³⁹ Des Metropolit İlarion Lobrede uf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis, ed. L. Müller (Wiesbaden, 1962), s. 100, 103, 129, 143.

⁴⁰ A. Meşçerskii, Istoriia iudeiskoi voyny İosifa Flaviia v drevnerusskom perevode (Moskva-Leningrad, 1958), s. 152. H. M. Baratz'ın, her zaman eleştirel olmayan eserinde bu soru hakkında yapılan bir değerlendirmesi için bkz., D. M. Dunlop, "H. M. Baratz and his Views of Khazar Influence on the Earliest Russian Literature, Juridical and Historical" *Salomon Wittmayer Baron Jubilee. Volume* (Jerusalem, 1975), s. 345-367.

History of the Jewish War (Grekçe'den çevrilmiştir) isimli eseridir.⁴¹ Aynı zaman dilimi içinde, *Book of Yosippon* İbanice aslından ayrıca tercüme edilmiştir. Josephus'un *History*'si, Eski Rus Literatürü üzerinde dikkate değer etkide bulunmuştur; bu, daha sonraki eserlerde sıkça tekrarlanan, deyim katkıları şeklinde olmuştur.⁴² Yosippon, ya da daha çok içindeki unsurlar, sırasıyla, belirli sayıda Eski Rus metinleri içinde yer almıştır (bunların içinde, Rus Tarihçileri ve *Akademiçeskii Xronograf*'in *Hypatian* redaksyonu⁴³).

Yahudi literatürünün [tabi eğer gerçekte varsa (tüm bu eserler Avrupa'da yaygındı ve belki de Ruslar içindeki mevcudiyeti için özel bir önem atfetmek gerekmemektedir)] zahiri miktarının gerisinde bulunan motive edici gücün ne olduğu açık değildir. Turov, İlarion ve Krill'in Musevilik hakkında şiddetli saldırılar içeren vaazları tetkik edildiğinde benzer zorluklarla karşılaşılabilir. Bunlar, Müller'de yer alan "theologisches Traditionsgut"un parçası, Bizans'ta mevcut dinî kuralların basit kopyaları mıydı?⁴⁴ Yoksa kendilerini gerçek bir sorun olarak mı ortaya koymaktadırlar? XI. Yüzyıl Kiev Rusları hakkında bildiklerimize ilişkin olan resmi görüş daha akla yakın görünmektedir. Yine de, Vladimir'in sarayında gerçekleştirilen dinî münazara (eğer bu Hazar Kağanlığı sarayında yapılan dinî tartışmanın vakanüvislerce taklit edilmek suretiyle icat edilen bir uydurması değilse) şayet gerçek ise, bu, Ruslar içerisinde kendinden sonra gelenlere ve belki de hala belirli nüfuz uygulayabilecek kadar önemli bir Yahudi grubun varlığına işaret edebilir. Hazar devlet teşkilatı içinde Museviliği kabul etmiş olan ve hatta Hazarya'nın çöküşünden sonra dahi bu dine bağlı kalmayı sürdüren bireylerin varlığı ile Ortodoks Hristiyanlığın Ruslar içine girişi ihtimali göz ardı edilmemelidir. Kirill ve İlarion'un vaazlarında sözlerini yönelttikleri halklar belki de bunlardır. Kabul edilmelidir ki, bu, büyük oranda hal ve şartlara bağlı kanıtlar üzerinde yükselen bir kurgudur. Hazar-Yahudi-Rus ilişkisi ve özel olarak da, Yahudi literatüründe belirli bir ilgiyi uyandıran Hazar ülkesinden gelen Yahudiler (bunlar Musevileşmiş Hazarlar veya herhangi bir yerden gelen Yahudi göçmenler olabilirler mi?) sorusu ile Ruslar içindeki Musevileşme sorunu Hazar çalışmalarına dair belli başlı

⁴¹ A. Meşçerskii, *Istoriia iudeiskoi voiny*, s. 66-69.

⁴² D. Çiževskij, *History of Russian Literature* ('S-Gravenhage, 1962), s. 24.

⁴³ Meşçerskii, *Istoriia*, s. 132-141.

⁴⁴ Müller, *Lobrede*, s. 28.

problemlerdendir ve bugüne kadar olandan daha fazla dikkat gerektirmektedir.

Macar-Hazar ilişkileri sorunu, son derece karmaşık olanlarından biridir.. Buradaki amacımızın, Hazarlar'ın Doğu Avrupa halkları tarihi açısından sahip olduğu önemi ortaya çıkarmak olması sebebiyle, burada yalnızca Macarların ataları olan unsurların Ural'daki ana yurtlarından Batı Sibirya'ya ve oradan da V. Yüzyılın ortalarında çeşitli Oğur boylarının hareketleri sonucu, Orta İtil ve Kama-Ural (Yayık) bölgesine geldiklerini, yaklaşık olarak Karadeniz bozkırları ve söz konusu yüzyılın sonlarına doğru bugünkü yurtlarına göç ettikleri zamana dek (IX. Yüzyılın başlarına kadar) buradaki varlıklarını sürdürdüklerini belirtmek yeterli olacaktır.⁴⁵ Karadeniz bozkırlarındaki (Macarlara ait unsurlar Kuzey Kafkasya'ya bu dönem boyunca ayrıca gelmiş olabilir) geçici yerleşimleri süresince, Oğur Türkleri⁴⁶ ve Hazar kültürüne ait birçok öğeyi benimsemişlerdir (*kende* ünvanı, Arpad'ın⁴⁷ törenle başa geçmesi, Hazarlar ile kurulan yakın ilişkilerin belirtisidir). Hazar unsuru, IX. Yüzyılda, Karadeniz bozkırlarında yer alan Macar ordasına katılarak onlarla Pannonya'ya giden ve kendilerine Kabarlar denilen muhalif Hazarlarca sağlamlaştırılmıştır.⁴⁸ Bugünkü Macaristan'da bulunan Hazarca yer isimleri bunu doğrulamaktadır.⁴⁹

Macarlar'ın ayrıca ikili krallık kurumunu Hazarlar'daki biçimiyle benimsedikleri görülmektedir. Bu, İbni Rusta ve Gardizi'de yer alan paragraflarda bulunabilir.

İbni Rusta şöyle yazmaktadır: “Majgariler [Macarlar] Türklerin bir koludur. Onların reisleri 20,000 atlı eşliğinde gezer. O'na *kende* (کندە)

⁴⁵ Bk z., T. Halasi-Kun, A magyarság őstörténete (bundan sonra MÖT olarak kısaltılacaktır) içinde “A magyarság kaukázusi története”, ed. L. Ligeti (Budapest, 1943), s. 71-99 (ve Macar proto-tarihi ile ilgili soruların tartışıldığı kitabın daha ileri bölümleri).

⁴⁶ Z. Gombocz, “Die bulgarisch-türkischen lehnwörter der ungarischen Sprache” (bun sonra BTL olarak kısaltılacaktır) Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXX (1912) Macarca'daki Bulgar Türkçesi menşeli sözcüklere ilişkin kapsamlı bir çalışmayı içermektedir.

⁴⁷ Constantinus Porphyrogenitus, De Administrando Imperio (bundan sonra DAI olarak kısaltılacaktır), Grekçe metin ed. Gy. Moravcsik, İng. çev. R. J. H. Jenkins dizi halinde Corpus Fontium Historiae Byzantinae vol. I (Dumbarton Oaks, Washington, 1967), s. 174 (= daha eski Bonn bs., s. 169-170. Tüm alıntılar, aksi belirtilmediği sürece, Moravcsik-Jenkins baskısından yapılmıştır).

⁴⁸ Constantinus Porphyrogenitus, DAI, Bölüm 39.

⁴⁹ Gy. Nemeth, A honfoglaló magyarság kialakulása (bundan sonra HMK olarak kısaltılacaktır) (Budapest, 1930), s. 238.

denir. Bu onların krallarının ünvanıdır; ancak, onları yöneten adamın ismi *jula*'dır [= Mac. *jula*]. Tüm Majgariler, *jula* denilen başbuğlarının buyruklarına itaat ederler."⁵⁰

Gardizî ise şunları yazar: "Onlar [Majgariler], Türklerin bir sınıfıdır ve sālār'ları 20,000 at (sahibidir). Onlar, bu sālār'a *Knda* derler ve bu onların büyük krallarının ismidir, (halbuki) atamalar yapan sālār'a... *Jula* denir ve Majgariler o ne emrederse onu yaparlar..."⁵¹

Hazarlar'ın bozkır tarihinde ve genel olarak Türk dünyası içinde oynamış oldukları rol önemlidir. Kuzey Kafkasya ve Kırım'ın belirli kısımlarının Türkleştirilmesi, kesin olarak Hazar dönemi süresince başlamış olmalıdır. Hazarlar, ayrıca bozkır ve Avrupa arasında bir tampon devlet vazifesi görmüştür. Peçenekler'in erken dönem akınları büyük ölçüde Hazarlar ve onların müttefikleri tarafından durdurulmuştur. Bozkır içindeki karşı manevralarıyla ilk şokları göğüsleyen Hazarlar'ın oynadığı rolün farkında olan Bizanslılar, onlara yardım etmişler (örneğin 838'de Sarkel'in inşası) veya bozkırlı müttefiklerinin entrikaları söz konusu olduğunda onların tarafını tutmuşlardır.⁵² Hazarya, bir anlamda, Bizans'ın Türki göçebelere karşı ilk savunma hattını oluşturmuştur. Hazarya'nın Oğuz ve Peçenek akınlarıyla zayıflaması ve en son olarak da Svyatoslav önderliğindeki Ruslar'a ve 965'te Oğuzlar'a yenilmeleri neticesinde bir daha asla Türki yığınları bir arada tutabilecek yeterlilikte bir güç bozkırda ortaya çıkmamıştır. Bir Türk efsanesine göre, Selçuk'un (Bizans'ın elinde bulunan Anadolu topraklarının büyükçe bir bölümünü zapt etmiştir) babası olan Dukak {*Dudag*}, belirli bir zaman, Hazar Kağanı'nın tâbiyetinde bulunmuştur.⁵³ Hazarlar, böylelikle, Türk yerleşimi

⁵⁰ Ibn Rusta (ed. de Goeje), s. 142; Xvol'son (Ibn Dasta, s. 25-26) Zaxoder'in [B. N. Zaxoder, *Kaspiiskii svod svedenii o Vostočnoy Yevrope* (Moskva, 1967), vol. II, s. 48-49] işaret ettiği gibi metni yanlış anlamıştır.

⁵¹ Minorsky, *Hudūd al-'Ālam*, s. 320, Gardizî'ye atfen.

⁵² Komşuları Rus, Macar ve Peçenekler'e uyguladığı aşağılayıcı ve daha çok kaba üsluba nazaran, Bizans yönetiminin Hazarlar'la olan dostluklarına atfettiği önem, iki devlet arasında gerçekleşen yazışmalar esnasında Bizans tarafının kullandığı yüksek üslup ve gönderilen değerli ziynet eşyaları karşılaştıldığında görülebilir. Bkz., Constantinus Porphyrogenitus, *De Cerimoniis aulae byzantinae libri*, ed. I. I. Reiske (Bonnae, 1829-1830), I, s. 690-691.

⁵³ O. Turan, *Selçukluların Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (Ankara, 1965), s. 31; *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj bar Hebraeus*, çev. E. A. T. W. Budge (London, 1932), s. 195; O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu" *Fuad Köprülü Armağanı*, ed. O. Turan, H. Eren (İstanbul, 1953), s. 397-410.

için daha fazla alan açabilmişler ve bozkır ordularını ellerinde tutabilmişlerdir.

Hazarlar'ın, Rusya Yahudi tarihinde oynadıkları rolü belirlemek ise daha zordur. Mesudî, Romanus Lecapenus'un (920-940) Bizans Yahudilerine zulmetmeye başlamasından sonra Yahudilerin geniş kitleler halinde Hazarya'ya sığındıklarını anlatmaktadır.⁵⁴ Kırım'daki en eski Yahudi kolonilerinin varlığı M.S. I. Yüzyıla uzanmaktadır.⁵⁵ Belli ki bu koloniler varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır [daha sonraki yazarlar (Theophanes ve İbn el-Fakîh⁵⁶) Phanagoria ve *Samkrş al-Yahud'daki (bu yerler Kırım'da bulunmaktadır) Yahudi yerleşimini zikretmektedirler]. Hazarlar'ın bu bölgede zuhur edişlerinden öncesine rastlayan Yahudi unsurlar büyük önemi haizdir (sadece bu olgu Hazarlar'ın Museviliğe dönüşümünü açıklamaya yardım edebilir). Hazarlar'ın, Rusya Yahudiliğinin gelişiminde hangi rolü oynadığı daha da belirsizdir. Bir Hazar-Yahudi kolonisi, IX. Yüzyılın hemen öncesinde, Kiev'de yer almış olabilir. Kiev'deki bir Hazar bölgesi, (*sub anno*) 945'te, ilk defa Rus kroniklerinde zikredilmiştir.⁵⁷ Bununla birlikte, *Židove* isimli bir bölge, ilk defa 1124'te kayıtlara geçmiştir.⁵⁸ Kiev'deki Yahudi yerleşimi, tahminen, Hazar himayesinde başlamıştır. Kiev, XI. Yüzyılın sonlarına doğru, Hazar döneminden sonra olmasına rağmen, önemli bir

⁵⁴ Mas'ûdî, Murûj, II, s. 8.

⁵⁵ S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, çev. I. Friedlander (Philadelphia, 1916), I, s. 15-18. Ayrıca bkz., V. D. Blavatskii, *Pantikapei, oçerki istorii stolitsy Bospora* (Moskva, 1964), s. 200; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (yeniden basım, New York, 1969), s. 150, 179-180 ve epigrafik materyaller için *Korpus bosporskix nadpisey*, ed. V. V. Struve v.dğr. (Moskva-Leningrad, 1965), s. 77, 79-81, 428, 443, 658.

⁵⁶ Bkz. Theophanis *Chronographia*, ed. C. de Boor (yeniden basım: Hildesheim, 1963), I, s. 367 (hadiselerin tartışması c. 670) ve İbn al-Fakîh, *Compendium Lipri Kitâb al-Boldân*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1885), s. 271. Kırım'da bulunan, erken Ortaçağ'a ait, İbraniye yazma materyalleri, çok sayıda hararetili polemğin konusu olmuştur. Şu eserlere bkz.: D. Xvol'son (Chwolson), *Sbornik yevreiskix nadpisey* (St. Petersburg, 1884) ve A. Harkavy, *Altjüdische Denkmäler aus der Krim in Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de Saint -Petersburg VII série. Tome XXIV, 1, 1877* (yeniden basım Wiesbaden, 1969). Firkovičh, bu keşiflerden sorumludur; tarih tahminleri ve hatta güvenilirliği (bazı meselelerde) sorgulanmıştır. Sorunun tamamı yeniden incelenmeye değerdir; in situ materyallerin yeniden tetkikinden sonra, umulur ki, Sovyet arkeologlarının veya diğerlerinin verili materyallere yenilerini eklemeleriyle, bu bir gün yapılacaktır.

⁵⁷ PSRL, I, s. 54.

⁵⁸ İpat'evskaya Letopiş, PSRL, II, s. 285.

Yahudi merkezi⁵⁹ haline gelmiştir. Rusya Yahudilerinin etnogenezinde yer alan Hazar unsurlarını belirlemek ise imkansızdır. Hazar dönmeleri Hazarya'da yerleşen Yahudilerle muhtemelen cemaat içi evlilikler yapmışlardır. Eğer böyleyse, Rus ülkesine, Bizans ve Batı'dan gelen Yahudi yığınları arasında kaybolup gitmişlerdir. Elimizde konu ile ilgili kaynak veya linguistik materyaller olmadıkça, ilgi çekici olsa da, bu bağlamda yapılacak daha ileri kurguların herhangi bir getirisi olmayacaktır.

Hazar Sorunu

Yukarıda yapılmış olan açıklamalarda da görüleceği üzere, Hazarlar meselesi çok yönlü bir sorundur. Bu sorun, Türk bozkırları tarihi, Kiev, Rus, Macar proto-tarihi, Yahudi ve İslam tarihi ve Kafkasya halklarının tarihi ile yakından ilintilidir. Hazarlar'ın bu halklar üzerindeki etkisiyle irtibatlı problemlerin çözülebilmesi için, öncelikle, belirli sayıda temel sorunun cevaplandırılması gerekmektedir: 1) Hazarlar kimlerdi? 2) Etnik akrabalıkları nelerdi? Bilimsel literatür üzerinde kısa bir göz gezdirme, Hazarlar'ın, Türkleştirilmiş Ugorlar veya İraniler, Oğur (Bulgar) Türkleri,⁶⁰ Doğu Türkleri yahut diğer başka Altay grupları olarak değerlendirildiklerini gösterecektir. Şu an için verilebilecek en iyi cevap, *Hazar Devleti'nin* tüm bu unsurlardan teşekkül ettiği yönünde olacaktır. Buna rağmen, Hazarlar'ın kendileri, hâlâ bir gizem olarak durmaktadır. Bunun başlıca sebebi, Hazar dili hakkında (İbranicede muhtelif sayıda var olmasına karşın) elimizde hiçbir belgenin bulunmamasıdır. Çeşitli kaynaklarda dağınık halde bulunan Hazarca isim, unvan ve yer isimlerinin ezici çoğunluğu Türkçedir. Hazar isminin kendisi, en iyi şekilde (her ne kadar çok sayıda zorluk olsa da), Türkçe kökenli linguistik temelinde açıklanabilir (bu eser içinde bkz., Hazar Sözcük Listesi). Hazarlar, karma karışık halklar yığını içinde ilk olarak Altaylar arasında ortaya çıkmışlardır ve büyük bir ihtimalle Türkdürler. Hazar Kağanlığı'nda kullanılan mevcut unvanlar ve idari yapılanma kesinlikle Türk kökenlidir ve Kök Türker'inkiyle yakın paralellik arz eder. Hazarlar, bizi kaçınılmaz bir biçimde Türkler'e veya daha genel olarak söylenirse Altay dünyasına götürür. İşte tam bu noktada, bunun birçok şeye ve ayırt

⁵⁹ I. Berlin, *Ist. sud'by*, s. 149. Baron'un yorumları için (A Social and Religious History of the Jews, III, s. 217) ve S. Ettinger'in "Kievan Russia" başlıklı makalesi için ayrıca bkz., *The World History of the Jewish People: The Dark Ages 711-1096*, ed. C. Roth, I. H. Levine (New Brunswick, 1966), s. 319-324.

⁶⁰ Bazı uzmanlar, Bulgar ve benzer grupların Altay halklarının bir kolu olduğu değerlendirmesini yapmaktadırlar.

edici iç kültürel güçlere bağlı bir dünya olduğunu her zaman akılda tutmak suretiyle, mukayeseli materyalimizi belirleyebiliriz.

Hazar Çalışmaları

Amacım, Hazar tarihi çalışmalarının tam bir kaydını vermek değil, bu zaten başka yerlerde az veya çok yapılmış durumdadır.⁶¹ Burada, son yıllarda yapılan Hazar çalışmalarının kısa bir özetini vermek niyetindeyim.

M. I. Artamonov, ortaya koyulan Hazar çalışmalarının, genellikle, diğer sorunlar üzerine yapılan araştırmaların üvey çocuğu veya yan ürünü olduğu konusundaki açıklamasında haklıdır. Rusya, Bizans veya Macar tarihini tartışırken yüzeysel olarak zikredilmişler ve ancak nadiren araştırma konusu yapılmışlardır.

Bununla birlikte, Hazar çalışmaları hususunda, son kırk yıl içinde küçük çapta bir devrim meydana gelmiştir. Gy. Nemeth, ana tema olarak Macar proto-tarihini işlemesine rağmen, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (1930'da yayımlanmıştır) isimli eseriyle Hazar sorunu üzerine yapılan araştırmalara önemli bir katkıda bulunmuştur. Nemeth, bu eserde, Türk kabile isimlerinin ilk sistematik sınıflandırmasını; Türklerin, Hazarlar'ı da ihtiva eder şekilde, Doğu Avrupa içlerine düzenledikleri akınların ana hatlarını özetleyerek, bazı Hazar sözcüklerinin yine kısa analizlerini vermiştir. Tüm verdiklerinin içinde, sürekli olarak, Hazarlar'ın Türk niteliğini vurgulamıştır.⁶² Bu çalışmadan iki yıl sonra, P. K. Kokovtsov'un *Yevreisko-kazarskaya perepiska v X veke* isimli eseri yayımlanmıştır. Yazar, bu çok değerli eserinde, Hazar kağanı Yo-sef'in mektubundaki [Hasday ibni Şafrut tarafından kendisine gönderilen mektuba cevap olarak yazılmıştır (bu mektup da ayrıca yayımlanmıştır)] (İbranice) metinleri (hem kısa hem de uzun redaksiyonlar) ve ayrıca geniş ve bilgilendirici yorumuyla Cambridge Belgeleri'ni (bilinmeyen bir Hazar Yahudisinin mektubu) yayımlamıştır. Kokovtsov'un eseri

⁶¹ Bkz., M. I. Artamonov, *Istoriya xazar, giriş*.

⁶² Gerçekte, H. H. Howorth ("The Khazars were they Ugrians or Turks?" *Travaux de la troisieme session du Congrès Internationales Orientalistes*, SPb., 1876), Hazarlar'ın Türk kökenli oldukları yönünde güçlü eğilim gösteren, konu ile ilgili ilk uzmandır. Marquart, Streifzüge isimli eserinde (s. 47), Hazar yönetici kesiminin Türk olduğunu ayrıca ortaya koyar. Bununla birlikte, Nemeth, bu değerlendirmenin ilk detaylı ve mukayeseli açıklamasını vermiştir (buna ek olarak, Hazar sorunu üzerine yapılacak araştırmalar için ana hatları oturtmuştur).

klasik Rus Şarkiyatçı geleneğinin doğrudan devamıdır. Şu müelliflerin eserlerinde örnekleri görülebilir: Ch. D. Fraehn (*Ibn Fozlans und anderer Araber Berichte über die russen alterer Zeit*, SPb. 1823), A. Ya. Harkavi (*Skazaniya musul'manskix pisateley o slavyanax i russkix*, SPb. 1870 ve *Skazaniya yevreiskix pisateley o xazarax i xazarском tsarstve*, SPb. 1874), D. Xvol'son (*Izvestiya o xazarax, burtasax, bolgarax, mad'yarax, slavyanax i russax Abu-Ali Axmeda ben Omara Ibn Dasta*, SPb. 1869), A. Kunik ve V. Rosen (*Izvestiya al-Bekri i drugix avtorov o Rusi i slavyanax*, SPb. 1878-1903). Kokovtsov, Hazarca metinlerin (İbranice karakterlerle) tenkitli baskılarının haricinde, Hazarya'nın tarihî coğrafyası ile ilgili birçok işe yarar iddialar öne sürmektedir. M. I. Artamonov'un Hazarlar üzerine ilk iki monografisi 1936 yılında yayımlanmıştır (M. I. Artamonov, *Oçerki drevneişei istorii xazar*, Leningrad, 1936). Bir şekilde yaygın olan üsluba uygun biçimde, bu eser, Hazarlar'ın içinden çıktığı Türk muhitine işaret ederek, tarihî coğrafya ile ilgili sorulara odaklanır. Artamonov'un daha sonraki bir çalışması, *Istoriya xazar*, Hunlar'dan Hazarlar'a, Avrasya Türk bozkırlarındaki hareketlerin tarihini verir. Bu eser, Hazar tarihi hakkında iyi bir özet ve Hazar şehirlerinin araştırılması esnasında ortaya çıkan Sovyet arkeolojik eserlerin (önemli bir çoğunluğu Artamonov tarafından yönlendirilmiştir) bir çözümlemesini içerir. Eser, Türkçe filoloji açısından değerlendirildiğinde, zayıftır ve birçok hatalar içermektedir (Artamonov bütünüyle Oğur Türk dünyası ile Ugorları birbirine karıştırmaktadır). Bununla birlikte, Artamonov'un çalışması, Hazarolojinin önemi haiz iki yönünü temelde doğru olarak vermektedir: (i) Hazarlar'ın, Hun sonrası Güney Rusya bozkırlarını kaplayan Türk-Oğur kökenli boylar kapsamında anlaşılması gerektiği (her ne kadar Artamonov bu boyları Türkleşmiş Ugorlar olarak değerlendirmekteyse de); (ii) Hazar Devleti'yle halefi olduğu Batı Kök Türk İmparatorluğu arasındaki sıkı bağları tetkik etmenin zorunluluğu. Çünkü eser, metodolojik açıdan değerli bir katkı sağlamıştır.

A. Zajączkowski'nin *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim* (Kraków, 1947), Hazarlar üzerine son yapılan çalışmalar içinde önemi haiz bir diğer eserdir (Türkoloji temelli olarak). Zajączkowski, Nemeth tarafından ortaya konulan araştırmanın genel çizgisini takip etmek suretiyle, Hazarca sözcüklerin ilgi çekici bir analizini vermektedir; eserinde, Hazarlar'ın Türk karakterini vurgular ve Hazar dilinin bir Kıp-çak lehçe-

si olabileceğini ileri sürer. Bununla birlikte, eserin temel anlatım biçimi, bugünkü Doğu Avrupa Karaimleri'nin Hazarlar'ın torunları olduğunu gösterme konusunda müellifin gayretli girişimlerinin sonucu olarak bir şekilde kusurludur. (Prof. Zajączkowski, Varşova'da, Ocak 1968'de, benimle yapmış olduğu bir konuşmada, Karaimleri Hazarlar'ın "varis"leri olarak değerlendirdiği yorumunu yapmıştı). Her ikisinin de Musevileştirilmiş olmaları olgusu haricinde Hazar-Karaim bağlarını destekler nitelikte herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Bu-nunla birlikte, elimizdeki tüm kanıtlar, Hazar Museviliğinin, Karaim inanisından daha çok Rabbinik olduğunu bizlere göstermektedir [sorunun tüm yönlerini kapsayan bir tartışma için bkz., Z. Ankori, *Karaites in Byzantium* (New York-Jerusalem, 1959)].

Hazarlar üzerine yayımlanan diğer çok önemli son eserlerden birisi de D. M. Dunlop'un *History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954) isimli yapıtıdır. Bir Arabist olan Prof. Dunlop, Arap kaynaklarına (okuyucuya mükemmel nitelikte çok sayıda çeviri sunar) özel bir dikkat sarf etmek suretiyle, Hazarlar'la ilgili tüm kullanılabilir kaynak materyali tetkik etmiştir. Dunlop, Sami dilleri alanındaki bilgisini kullanarak Hazarca-İbranice yazışması hakkındaki temel gerçekliği göstermiş ve sonuç olarak bu soruyu ortaya koymuştur. Eser aynı zamanda, Arap-Hazar savaşları hakkında, geniş ölçüde Dunlop'un konuyla ilgili Arap kaynaklarını analizi üzerinden yapmış olduğu mükemmel bir kaydı içermektedir. Dunlop'un Hazarlar'la ilgili tüm Arap kayıtlarını bir araya getirerek bunları sistematik olarak ortaya koyması, Hazar çalışmaları açısından çok önemli bir kilometre taşıdır. Yazar, bir Türkolog olmadığı için, Hazar linguistiği alanında (Arap kayıtları birçok Hazarca sözcük vermektedir) ve mukayeseli Hazarca-Türkçe çalışmaları (Arap kaynakları Hazar hayatı ve kurumları ile ilgili en iyi resmi vermektedir) hakkında çok fazla şey ortaya koyamamıştır. Yine de, Dunlop tarafından takdim edilen Hazar tarihinin öyküsü, elimizdeki kullanılabilir kaynak materyaller dikkate alındığında, konu hakkında yapılmış olanlar içinde en iyisidir.

Hazar Çalışmalarının Yeni Görevleri

Çok fazla çalışmanın yapılmasını gerektiren büyük alanlar hali hazırda mevcuttur. Yapılacak olan bu çalışmalar içinde öncelikli olan Hazarca ile ilgili yeni materyallerin araştırılmasıdır. Bunun yapılabilmesi

iki alan vardır: (i) Halihazırda iki Hazarca belgesi ortaya çıkarmış olan Kahire Geniza {*Cairo Geniza*} belgeleri (Cambridge Belgesi ve Kiev'deki Hazar Yahudi cemaatinden gelen Hazarca mektup⁶³). Bu koleksiyonda dağınık halde bulunan daha birçok belgenin olduğu kesindir ve bu belgelerin tetkikatı İbranice ile Altay dünyası hakkında bilgi sahibi bilim adamlarının görevidir. (ii) Sovyet arkeologları, en son olarak, çömlekler üzerinde yer alan, belirli sayıda Türkçe runik yazmalarını gün ışığına çıkarmışlardır (Don ve Kuzey Kafkasya bozkır bölgelerinde bulunan diğer süs eşyaları). Bu *runların* bazılarının Hazarlar'a ait olduğu, gelecekte yapılacak olan araştırmalar neticesinde ortaya çıkabilecektir.⁶⁴

Araştırma için diğer başka bir alan Macaristan'dır. Kabar-Macar ortak yaşamına ilişkin sorun, tüm yönleriyle tetkik edilmelidir. Buna uy-

⁶³ Prof. N. Golb (Chicago) ve O. Pritsak (Harvard) tarafından ortaya çıkarılmış. Mektup üzerinde çalışmalarını sürdürmektedirler. Araştırmaların sonuçlarının, Pritsak'ın Rusça olarak kaleme alacağı eserde yer alacağına dair bilgilendirildim. Ayrıca, Cambridge Üniversitesi'nde saklanan belge, aşağı sol yakadaki Türk runik yazılarının formundaki kısa bir kayıt ihtiva etmektedir. Cambridge'de bulunan belgeyi bizzat inceleyerek, bir fotoğrafını edindim.

⁶⁴ M. I. Artamonov, "Belaya Veja" Sovetskaya Arxeologiya XVI (1952); A. M. Şerbak, "Neskol'ko slov o priëmax çteniya runičeskix nadpisey, naydennix na Donu" Sovetskaya Arxeologiya XIX (1954); A. M. Şerbak, "Znaki na keramike i kirpiçax iz Sarkela-Beloi Veji" Materialy i Issledovaniya po arxeologii SSSR, No. 75 (1959); A. M. Şerbak, "Les inscriptions inconnues sur pierres de Khoumara (au Caucase du Nord) et le probleme de l'alphabet runique des Turcs Occidentaux" AOH XV, (1962).

Doğu Avrupa'da bulunan run formundaki Türkçe yazılar sorununu bütün olarak ele alan en son çalışma Nemeth'e [J. Németh, "The Runiform Inscriptions from Nagy Szent-Miklos and the Runiform Scripts of Eastern Europe" Acta Linguistica 21 (1971), s. 1-52] aittir. Nemeth, run formundaki bu Türkçe yazıları iki büyük kategoriye ayırmaktadır: Asya (Talas bölgesinde ve yukarıda Moğolistan'ı içine alacak şekilde doğu tarafında bulunmuştur; bunlarda tek tip bir yazın sistemi kullanılır) ve Avrupa menşeli (Talas bölgesinde ve Doğu Avrupa'da bulunmuştur: İdil, Don, Kuzey Kafkasya, Romanya, Macaristan vb.). Avrupa'daki run yazıları tek tip değildir: Bunlar hem kendi içinde hem de Asya run yazılarından önemli ölçüde ayrılıklar göstermektedir. Macarca rovásínás, daha çok Asyalı bir karakter açığa vurmaktadır (bu sözcük ayrıca Grekçe ve Glagolitik harfleri de ihtiva eder). Run formu, Macarca ve Peçenekçe yazmalar deşifre edilmiştir (tabi ki, hâlâ çok sayıda sorun varlığını sürdürmektedir). Hazarca yazmalar henüz deşifre edilmeyi beklemektedir. Nemeth şunu kaydetmektedir: "...Türkçe yazmalara ait işaretlerle, henüz deşifre edilememiş Hazar yazmasına ait işaretler arasında, dikkat çekecek derecede fazla sayıda ayrılıklar olduğundan, daha fazla açıklama yapamayız..." (s. 48-49).

Hazar İmparatorluğu ile ilgili olarak bir araya getirilmiş materyallere baktığımızda (bunların tamamı Türk diline işaret etmemektedir), görünüşe göre, belirli sayıda run formu yazma kullanımdaydı. Nemeth, yeni materyallerin gün ışığına çıkarılmasından sonra (son olarak ortaya çıkarılan İtil yazmalarını zikreder) şifre çözümlerini göz önünde bulundurarak çizdiği manzarada iymserdir.

gun olarak, Z. Gombocz'un *Die bulgarisc-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (BTL) isimli klasik eseri, bu sözcüklerin bazılarının Hazar kökenli olmayabileceği ihtimalini sonuçlandırabilmek amacıyla yeniden tetkik edilmelidir.^{41a} Hazarca ve Kabar isimlerine özel bir dikkat sarf etmek suretiyle Macaristan'da bulunan Türkçe yer isimleriyle ilgili açıklamalı bir çalışmanın da ayrıca yapılması gerekmektedir.

Kuzey Kafkasya (her zaman için zor bir alandır) halkları ile Hazarlar arasındaki ilişkilerin daha ileri boyutlarda araştırılması ve Hazarlar'ın Karaçaylar, Balkarlar ve Kumuklar'ın etnik oluşumunda oynadıkları rolün (eğer varsa) belirlenmesine yönelik girişimlerin yapılması gerekmektedir. Osetçede yer alan muhtemel Hazar menşeli sözcükler (Abaev⁶⁵ Osetçe'de yer alan İbranice menşeli iki sözcüğe işaret etmektedir – belki de Hazarlar yoluyla? Her iki sözcük de dinî içeriklidir) hakkında ayrıca bir çalışma yapılmalıdır.

Elimizdeki kaynaklarda (özellikle Arapça, Ermenice ve Latince) bulunan el yazmalarının yeniden deşifre edildiği yeni baskıları ya da önceki kullanımların basitçe yeniden tetkiki, her zaman için asıl yararlı olandır. Bununla beraber, Atil/İtil şehrinin gün ışığına çıkarılacağı umuyla, Sovyet arkeologlarının yeni kazılarını beklemeliyiz.

Sonuç olarak, Arapça, Ermenice, Gürcüce, Eski Rusça, İbranice, Latince ve Macarca kaynaklarda bulunan Hazar “Sprachresete” ’nin kusursuz bir tetkikine başlanmalıdır. Bu eserin amacı, sadece bu görev üzerine yoğunlaşmaktır. Hazar lisanına ilişkin parçalar üzerine külli bir

^{41a} Gombocz'a ait verilerin (Oğurca ve Ortak Türkçe konuşanların Macarca üzerinde ardı sıra gerçekleştirdikleri etkiler ile ilgili ortaya çıkan pek çok soru ve farklı “katmanlar”ı birbirinden ayırabilmek için kullanılan kriter bağlamında) yeniden değerlendirilmesi, uzunca bir süredir, gelişerek devam etmektedir. Özel olarak bkz., L. Ligeti, “A török szókészlet története és török jövevényszavaink. Gyöng” MNy, XLII (1946), s. 1-17 ve bu karmaşık sorun üzerine, en son olarak, geniş kapsamda yaptığı tartışma için: Az etimológia elmélete és módszere, Nyelvtudományi Ertekezések, 89 (1976), s. 193-199 içinde “Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái” ve “A magyar nyelvi török kapcsolatai és ami körülöttük van” MNy, LXXII (1976), s. 11-27, 129-136. Bu ve bununla ilgili diğer sorunlara ilişkin olarak sunulan yeni ve önemli veriler için T. Halasi – Kun “Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian, I” AEMAe I (1975), s. 155-210. Oğurca unsurlara ilişkin olarak yapılan tarih tahminlerinin bir özeti için bkz., Az etimológia elmélete és módszere, Nyelvtudományi Ertekezések, 89 (1976), s. 82-89 içinde K. Czeglédy, “Etimológia és filológia”.

⁶⁵ V. I. Abaev, Osetinskii yazık i fol'klor (Moskva-Leningrad, 1949) içinde “Drevniye yevrejskiye elementy v osetinskom”

inceleme hiçbir zaman yapılmamıştır.⁶⁶ Böylesine bir inceleme, her ne kadar tüm sorularımızı cevaplandıracak olmasa da (Hazarlar'ın etnik kökenini göz önünde bulundurduğumuzda), Hazar sözcüklerinin yanlış olarak okunmasından doğan birçok spekülasyonu nihayet sona erdirecektir. Bu eserin I. Bölümü'nde, Hazarlar'ın gelişinden önce, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya düzenlenen Türk akınları hakkında kısa bir taslak sunulacaktır. Bölüm II ve III'te, Hazar tarihi ve kurumları hakkında bir özet verilecektir (Hazar siyasî tarihi alanında Dunlop ve Artamonov tarafından zaten uzunca bir yol kat edilmiştir; burada, amaçlarımıza uygun olarak, kısa bir özet vermek yeterli olacaktır). Hazar Sözcük Listesi'nin verildiği Bölüm IV, bu eserin geniş bir bölümünü oluşturmaktadır.

⁶⁶ Sovyet Türkoloğu Baskakov'a [N. A. Baskakov, Vvedeniye v izučeniye tyurkskix yazıkov, 2. baskı. (Moskva, 1969), s. 237 n.3] göre S. M. Şapşal, anlaşıldığı kadarıyla yayımlanmayan "Xazarı i ix yazık" başlıklı makalesinde (yazması, Institut Istorii Litvy Akademii Nauk Litovskoi SSR'de bulunmaktadır) Hazarca Sözcük Listesi'ni oluşturmuştur. Baskakov, bu sözcüklere (bazıları tahrif olmuş haldedir) atıf yapmaktadır; diğerleri (Buyuk = *büyük, Bek-Tarluv vb.) başka hiçbir kaynaktan yer almamaktadır. A. Krymsky'nin Movoznavstvo (1941) isimli eserinde yer alan "Prolegomena do istorii xazariv, zvidky vony vzialysia i iaka ix mova", keza, birçok zorluğa rağmen, bana göre erişilmez olarak durmaktadır.

BÖLÜM I

AVRUPA'DA HAZAR ÖNCESİ TÜRK AKINLARI

Hazarlar'ın tarihi, ancak doğru tarihî konumu içerisine yerleştirildiğinde, anlaşılır hale gelebilir. Hazarlar, Asya bozkırlarındaki etkisini yitirdikten sonra yönünü Avrupa içlerine çeviren göçebe akınları zincirinin bir halkasını oluşturmaktadır. Biz, Hazarlar'ı, bu kapsam dahilinde inceleyeceğiz. Bununla beraber buradaki gayemiz, Hazarlar'dan önce batıya doğru itilen göçebe halkların kapsamlı tarihini vermek değildir. Elbette, ileride, Hazar tarihini aydınlatmada bizlere yardımcı olacak bu halklar, taşıdıkları öneme binaen, özel başlıklar (linguistik akrabalıkları, maddi kültürün veçheleri vb.) altında kısaca tanıtılacaklardır.

Altay bozkırlarındaki politik yapılanma bir dizi siyasî çelişkinin belirtisi olarak ortaya çıkmaktadır. Bir tarafta meşruiyet prensipleri, yönetici hanedan uruğunun kutsiyeti, “kralların kutsal sağ cenahı” meselesi (Orhun yazıtlarında daha net şekliyle görülmektedir: *tāngritāg tāngridā bolmuş Türk Bilgā qağan... tāngri yarlıqaduqın üçün, özüm qutum bar üçün, qağan olurtum*¹ — “Ben Tanrı gibi ve Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan... çünkü Tanrı bana bunu bahsetti, bunun içindir ki iyi talihim beni Kağan etti”), kağanın siyasî anlamının yanı sıra dinî konumunun da önemi. Bunlara ilave olarak bir hiyerarşi anlayışı, vekalet ve vergi sistemleri, bürokratik yapıları ve oldukça iyi teşkilatlandırılmış orduları vardı. Kısacası, bütün bu özellikler süreklilik içindi. Ama diğer taraftan, bilim adamları, sürekli olarak Altay dünyası imparatorluklarının ve Al-

¹ Orhon yazıtlarının, kısmen veya tam metin olarak bir çok neşriyatı mevcuttur. Mesela bkz., T. Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic (Bloomington, Indiana – The Hague, Netherlands, 1968), s. 231-232. Metnin Türkçe runik yazılı formu için bkz. S. E. Malov. pamyatniki drevnetyurkskoy pismenosti (Moskva-Leningrad, 1951), s. 19-20. W. Thomsen'in klasik neşriyatı: Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees in Mémoires de la Société Finno-Ougrienne V (1896). Runik metnin yakın zamandaki bir baskısı: G. Aidarov, Yazık orxonskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII veka (Alma-ata, 1971).

taylı pek çok boy birliklerinin kısa ömürlü oluşuna dikkat çekmekte ve birliği oluşturan bu boyların merkezîyetçi yapılarından bahsetmektedirler. Öyle gözüküyor ki, sürekliliğin sağlanması adına gerekli bütün niteliklere sahip olmalarına rağmen, Altaylı halkların göçebe devletlerinin tarihten silinişi de kuruluşları kadar hızlıydı. Bu tespit, aslında ne tamamen doğru ne de tamamen yanlıştır. Devletler gerçekten ansızın tarihten siliniyorlardı, ama uruklar ve boylar içinde örgütlenen budunlar varlıklarını muhafaza ediyorlardı. Uruklar ve boylar yeniden gruplanıyor, eski hanedan mensupları bulunarak yönetime getiriliyor veya bu mirası devralan yeni hanedan sülaleleri ortaya çıkarılıyor, birliğe yeni boylar dahil ediliyor [boylar, kendilerini parçalara bölerek yeni üniteler oluşturabilirlerdi — Örneğin günümüz Altay Türklerindeki bazı uruk adlarında bu durum görülebilir: *Tölös* (= Eski Türkçe *Teles*), Kıpçak, Kırgıs (krş. Orta Kıpçakça, günümüz Kırgızcası), *Tirgeş* (Kadim Türkçe *Türgeş* {Türgeş-Türgiş}) ve diğerleri Telengüt, Altay kiji ve Tuba boyları arasında bulunmaktadır²] ve yeni politik güç genellikle yeni bir isimle (bazen yeni grubu meydana getiren koşulları yansıtır — muhtemelen Kabar vakasında olduğu gibi — veya yeni “kavimin” diğer bazı karakteristiklerini yansıtır — Bulgar vakasında olduğu gibi) “bir anda” doğuyordu.³ Halk kitlesi baki kalır, devlet yapısı çözülür ve tekrar düzenlenir; aslında değişen isimden ve bazen de hanedanlardan başka bir şey değildir. Bu tespitlerimizin sayısız kanıtı, eserimizin ileriki sayfalarında sizlere sunulacaktır.

Hunlar

Avrupa'ya nüfuz eden (ve şaşırtıcı şekilde en kalıcı tesiri bırakan) ilk Altay menşeli grup Hunlar'dır.⁴ Hun kelimesinin anlamı, en iyi şekliyle Türkçe veya her halükârda Altay kökenli diller baz alınarak açıkla-

² N. A. Baskakov, *Altayskiy yazık* (Moskva, 1958), s.28. “karizmatik klan” rolü üzerine, bkz. L. R. Kızlasov'un son tetkiki, *Istoriya Tuvi v sredniye veka* (Moskva, 1969), s. 92-93.

³ Bkz. Németh, HMK, s. 39, 95-97, 223, 236-238.

⁴ Bu Hunlar'ın Hiung-nular'la aynı kavim olup olmadığı sorusu çok tartışmalı bir konudur. L. Ligeti, “Az ázsiai hunok” başlıklı yazısında [Attila és hunjai, ed. Gy. Németh, (Budapest, 1940) s. 59-60] Hiung-nu'lardan bir gurubun ana koldan ayrılarak batıya hareket ettiği görüşünü ileri sürdü. İşte bu grup, Latin ve Bizans kaynaklarında geçen Hunlar'dır. Aynı zamanda bkz., R. Grousset, *L'empire des Steppes* (Paris, 1960), s. 70-77; B. Ögel, *İslâmiyet'ten önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara, 1962), Bölüm III. Bu karmaşık konu üzerine yapılan en son çalışma K. Czeglédy, *Nomád népek vándorlása napkeletől napnyugatra* (Budapest, 1969).

nabilmektedir: *Hun* = Türk. *kün* ("halk"), Moğ. *kümün* ("adam").⁵ Hun dilinin analizini iki faktör güçleştirmektedir: (i) Kaynaklarımızda Hun diline ait çok az yadigârın bulunması; (ii) tipik göçebe devlet anlayışına uygun olarak Altaylılar, Gotlar, Alanlar ve muhtemelen Slavlar ve diğer kavimlerin iştirakinden teşekkül etmiş Hun kabileler birliğinin çok uluslu karakteri. Bununla beraber Hun boy beylerinin isimlerinin büyük bir bölümünün Türkçe olduğu gözükmektedir.⁶ Atilla'nın batıdaki imparatorluğunun akıbeti, bizi az da olsa ilgilendirir. Hazar tarihiyle ilgili olaylar, Atilla'nın ölümünden hemen sonra Hernak/İrnək [Ellak, Atilla'nın en büyük oğlu ve Akatzirler'in bir kereye mahsus "yöneticisi", Altaylı olmayan halkların Hun birliğinden ayrılmak için yapmış oldukları mücadele sonucu vukû bulan Nedao savaşında (454) hayatını kaybetti] önderliğindeki Hun unsurlarının Karadeniz bozkırlarına geri getirilmesiyle birlikte başlamaktadır.⁷ Akatziroi'ler (Jordanes tarafından şu şekilde tasvir edilirler: "gens Acatzirorum fortissima, frugum ignara, quae

⁵ Bkz., Németh, "A hunok nyelve", Atilla és hunjai, s. 225. Németh, aynı zamanda bu kelimenin Fin-Ugor lisaniyla olan akrabalığını da belirtmiştir: Mac. him, Vog. Xum, Züry. Komi, Samoyed. kum, kume. Bkz., Németh, HMK, s. 147.

⁶ Oibarsius (*Aybars), Mundiuchos (*Munjuq), Kreke/Rekan (*Arğqan), Ellac (*İlik), Emac/Hemac/Imik (*Er-nik), Dengizix (=Türkçe, *Tengiz-Deniz) ve diğer kelimeler Türkçe'dir. Bkz., Németh, "A hunok nyelve", Atilla és hunjai, s. 222-225.

⁷ Bkz. Priscus, Dexippi, Eunappi, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri historiarum quae supersunt, ed. I. Bekker, B. G. Niebuhr (Bonnae, 1829), s. 181-182; Jordanes, Getica (Jordan, O proisxojdnni i deyanıyax getov), Latince metin ve Rusça tercümesi, ed. E. Ç. Skrzinskaya (Moskva, 1960), s. 172-173. Jordanes şöyle yazıyor: Ellak'ın ölümünden sonra, hayatta kalmayı başaran kardeşlerinin önderliğindeki Hunlar, Batı Karadeniz düzlüklerine çekildiler: "reliqui vero germani eius (Ellac) eo occiso fugantur iuxta litus Pontici Maris..." Dakya'daki eski Hun yaşam sahaları, muzafer Gepidler tarafından ele geçirildi; Pannonya arazisini ise Bizans İmparatoru'nun müsaadesiyle Gotlar aldı. Diğer kabilelere (Sciri, Sadagarii ve Alanlar'ın bir kısmına) Küçük İskitya ile Aşağı Moesia verildi. Anlaşıldığı kadıyla, Hun unsurları belirli Tuna bölgelerine geri dönebiller. Atilla'nın küçük oğlu Hemac (Emik, ordusuyla birlikte Küçük İskitya'nın doğusundaki toprakları ele geçirdi ("Hemac iunior filius cum suis in extrema minoris Scythiae sedes deleget"). Diğer Hun grupları da Dakya'ya ve Romanya denilen bölgeye geri döndüler (bkz. Jordanes, Getica, ed. Skrzinskaya, s. 173-174). Rásonyi [L. Rásonyi, Dünya Tarihinde Türklük (bundan sonra, DTT olarak kısaltılmıştır) (Ankara, 1942), s. 58 ve sonraki eserleri olan Tarihte Türklük (Ankara, 1971), s. 72], Atilla'nın oğullarının yönetimindeki Hunlar'ın, Avarlar'ın bozkırda neden olduğu kargaşadan dolayı arzuları hilafına doğuya geri dönmelerinin engellendiği düşüncesindedir. Dolayısıyla, Tuna yönünde ilerlemeye devam ettiler. Bu, belki de Emik'in "in extrema minoris Scythiae"da yerleşmiş olmasını açıklar. Hun unsurlarından, Karadeniz bozkırlarının doğu kısımlarında kalanların olduğu şüphe götürmez bir vakiadır. Diğer unsurlar da muhtemelen Ellak'ın ölümünden hemen sonra geri döndüler. Daha sonra, "Hunlar" ile Kuzey Kafkasya'da tekrar karşılaşacağız. VII. Yüzyılın, bu Kuzey Kafkasyalı Hunları, muhtemelen Karadeniz bozkırlarında kalıp da daha sonra Kök Türkler'in gelişiyi birlikte Kuzey Kafkasya'ya geçen boyların kalıntılarınıdır.

pecoribus et venationibus victitat”⁸ — Marquart, Ugor menşeli olduklarını iddia eder⁹), Karadeniz bozkırlarında yeni bir güç olan Oğur Türkleri tarafından ilk yutulan eski Hun unsurlarındandı.¹⁰

Oğur Türkleri

Oğur Türklerinin Avrupa’da görünmesi, Orta Asya’da meydana gelen bir dizi olayın sonucudur. Priskus, bizlere neler olduğuna dair çarpıcı bir manzara çizmektedir. M.S. 463 civarlarında *Sarağur (Σαράγοροι), Urog (Ούρωγοι = *ωρούροι) ve Onoğur (’Ονόγουροι) kabileleri; Avarlar (’Αβάρεις) tarafından topraklarından kovulan Sabirlerce (Σαβίρων), Batı Sibiryaya ve Kazak bozkırlarındaki¹¹ yurtlarından sürüldüler. *Sarağurlar, Akatzirler’i tepeleyerek büyük olasılıkla kendi

⁸ Jordanes, *Getica*, ed. Skrijinskaya, s. 136. Akatzir = *Ağaç-eri Türkçe etimolojisi bir çok problemi beraberinde getirmektedir. Akatzirler ve Akatziro-Hazar sorusunu temel alan başka bir tartışma için çalışmamızın İkinci Bölümüne bakınız.

⁹ Marquart, *Streifzüge*, s. 45.

¹⁰ Muhtelif Türk halkları için kullanılan terminolojide henüz çözülmemiş noktalar vardır. Bu eserde, uzmanların linguistik ve tarihi mütalaaalar çerçevesinde takip ettikleri değerlendirmeleri sistematize etmeye çalıştım. Oğur Türkleri’ne çoğunlukla Batı Türkleri, Bulgar Türkleri, “Lir” dili konuşan Türkler denir. Bu terimlerin hepsi de tatminkâr olmaktan çok uzaktır; dahası, sık sık da kafa karıştırlar. Kısaca belirtmek gerekirse, Oğur Türkleri terimiyle Sarağur, Onoğur, Kuturgur, Oğur ve Bulgar (yani Türk Bulgarlar, yoksa VII. yüzyıl sonlarında fethettikleri coğrafyada adlarını verdikleri Balkan Slavlar’ı değil) boylarını ifade etmekteyim. Bu değerlendirmeyi ilk yapan ben değilim. Moravcsik’de [Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* (Berlin, 1958) I, s. 65] “Oğurenvölker” diye geçer. Diğer bazı araştırmacılar da (Németh ve diğerleri) Oğur etnonimini etnik aidiyet anlamında kullanı gelmişlerdir. Bu Türkler diğer Türk boylarından, lisanlarındaki (ki bu konu, Hazar sorunu için büyük bir önemi haiz olduğundan, bilâhare Oğur Türkleri daha ayrıntılı şekilde ele alınacaktır) ve bir dereceye kadar da hayat tarzlarındaki farklılıklarla (ziraata daha büyük bir önem verirler ve büyük bir maharetle dayanıklı surlar inşa ederlerdi) ayırt edilmişlerdir. Bir boy adı olan Oğur, kanaatimce, Oğuz’un Oğur Türkçesindeki karşılığıdır (bkz., Németh, HMK, s. 107). Oğur/Oğuz terimlerinin henüz tam kabul görmüş bir etimolojisi yoktur. Németh (HMK, s. 44), Oğur’u ok kelimesinden türetir. Aşağıda göreceğimiz gibi, Batı Kök Türkler’i oklar’a (on oklar) bölünmüştü. Kononov [*Rodoslovnyaya Turkmen* (Moskva-Leningrad, 1958), s. 89], Oğ (= “klan”, “boy”)’un oğ (oğ-ul, oğ-uş)’daki ve ög (“ana” krş. öksüz – “orphan” = ana-sız)’daki akrabalık terimleriyle ilişkili olduğunu ileri sürer. Aynı zamanda bkz., D. Sinor, “Oğuz Kağan üzerinde bazı mülâhazalar” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, IV (1950). Ben daha ziyade Kononov’un iddiasını desteklemeye meyilliyim. Genel bir tetkik için bkz., Golden, “The Migrations of the Oğuz” *Archivum Ottomanicum*, IV (1972). Bu bağlamda, Oğur-Oğuz’un, “boylar birliği” olarak tercüme edilmesi uygun olur.

¹¹ Németh, HMK, s. 111-112; Moravcsik, “Zur Geschichte der OnOğuren” *Ujb*, X (1930), s. 56-60.; Halasi-Kun, “A magyarság kaukázusi története” *MÖT*, s. 71-72; Czeglédy, *Nomád népek vándorlása*, s. 90-93. Aynı zamanda, Oğurlar’ın T’ie-lê olduklarına dair tanımlamasına da bakınız.

bünyelerine dahil ettiler.¹² Bu hadiseden sonra, Akatzirler, kaynaklarımızda bir daha zikredilmemektedir. *Sarağurlar, kısa sürede Bizans'ın siyasi ekseninin içine çekildiler ve Persler'e karşı yapılan savaşa gönderildiler.¹³ Bu olaydan kısa bir süre sonra bir daha onların adına Bizans kaynaklarında rastlanmayacaktır. (Suriyeli vakanüvis Zacharias Rhetor, kendisine atfedilen *Ecclesiastical History*'de, 555'de Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan göçebe halklara ilişkin bir kaydında onları —“Sirurğur”— olarak zikreder.¹⁴ Bununla beraber, buradaki varlıkları büyük bir ihtimalle anakronizm teşkil etmektedir. Pseudo Zacharias, bu bilgiyi bazı erken Bizans kaynaklarına dayanan bir Ortaçağ Pers kaynağından almıştır¹⁵). İleri sürüldüğü üzere¹⁶ parçalanmış Sarağur birliğinin, Uturgur ve Kuturgur olarak yeniden organize olmaları çok büyük bir olasılıktır. Kuturgurlar, Bizans kaynaklarında, (*Οὐννοι*) Hun adı altında gözükmektedirler. Agathias, bu konuda şöyle der: “Hunlar (*Οὐννοι*), önceleri, Maeotis'in [Azak Denizi] doğusunda, Tanais'in [Don nehri] kuzeyinde yaşayan bir halktı... Ve bunların hepsine [barbar halklar – P.G.], genel olarak İskitler [Agathias'ın sınıflandırması] ve Hunlar denilir ve kısmen de etnik mensubiyetlerine göre isimlendirilirlerdi ki, bunlardan bazıları *Kuturgur (*Κοτρίγυροι*) veya *Uturgur (*Ουτίγυροι*) bu gibi etnonimlerin varyantları için bkz Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 171-172, aşağıda Agathias'ın eserinde de vurgulandığı gibi], bazıları *Ουλτίζονροι* [*Ουλτίζονροι* varyantı için ayrıca bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 230; Jordanes, *Getica*, ed. Skrzinskaya, s. 175'de Atilla'nın oğlu Dintzik yani Dengizik'e bağlı boylar arasında Ultzin-zurlar'dan bahseder. İsmin ikinci ögesi *cur (bkz. aşağıda, bu unvanla ilgili tartışma) olabilir. Böylece, *Ουλτίζονροι* = **Altı Cur?* veya *Ουλτίζονροι* = **Altın Cur?* olarak okunur], *Βουρούγουνδοι* ve diğerleri kendi âdet ve alışkanlıklarına göre adlandırılırlardı.

¹² Priscus, (Bonn bs.), s. 158; Marquart, *Streifzüge*, s. 43; Németh, HMK, s. 98.

¹³ Priscus, (Bonn bs.), s. 161. Σαράγουροι = *Şarağur “sarı/beyaz Oğurlar” (*Şarığ Oğur). Bu konuyla ilgili literatür için bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 267-268.

¹⁴ Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, çev. K. Ahrens, G. Krüger (Leipzig, 1899), s. 253. Bundan sonra Zacharias Rhetor, *Kirchengeschichte* olarak verilecektir.

¹⁵ Czégledy, “Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren” AOH, XIII (1961), s. 243-244. Keza burada geçen ve bazı bilim adamlarının [Z. V. Togan, “Ibn Fadlān's Reisebericht” *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XXIV/3 (1939), s. XXXI] Hazarlar ile ilişkilendirdikleri X.s.r'lar, diğer bazı araştırmacılarca da Akatzirler olarak tanımlanırlar. Aşağıya bakınız.

¹⁶ Halasi-Kun, “A magyar-ság kaukázusi története”, MÖT, s. 80.
Scribd PDF Kitap Arşivi - <https://arxiv.org>

Uzun bir süre sonra, Avrupa içlerine geçtiler, esasen ya bir halk rivayetinde anlatıldığı gibi bir geyiğin yol göstermesiyle veya diğer bir takım şans etmenlerinin yardımıyla o güne kadar imkansızmış gibi düşünülen Euxine Denizi'ne [Karadeniz] dökülen gölün ağzından (bir yolunu bularak) karşı kıyıya geçtiler. Bu yolculuk sonunda çok sayıda eski ve yerleşik halkı (υαγεvéζ) yok ettiler, onlara hiç beklemedikleri bir anda saldırdılar (ve) bölgenin eski halklarını sürerek topraklarını ellerinden aldılar...¹⁷

O günden itibaren Oğur Türk halkları bozkırda etkin bir güç haline geldiler. Yeni boy birliklerinin yükselişi ve çöküşüyle birlikte farklı adlar altında (Uturgur = “Otuz Oğurlar” veya “otuz boy”, Onoğur = “On Oğurlar”; bu birlikleri oluşturan boyların sayısı hususunda şüphe arz eden bir nokta yoktur) görünen Oğur Türkleri, Kuzey Kafkasya, Karadeniz-Hazar ve Tuna bölgesi bozkır alanlarını kontrol altında tuttular. Antakyalı John tarafından *Bulgarlar* olarak adlandırılan bu Türkler, 480'de İmparator Zeno tarafından, eski müttefikleri Gotlar'a karşı savaşmak üzere kiralandılar.¹⁸ Bu kayıt, *Bulgar* etnonimiyle ilgili elimizde bulunan en erken kayıtlardan biridir. Rásonyi'nin de işaret ettiği üzere, burada zikredilen “Bulgarlar” Kuturgurlar olabilir.¹⁹ Azak Denizi'nin batı bölgesi boyunca yaşayan Kuturgurlar, (Azak Denizinin doğu kısmında hüküm süren) akrabaları Uturgurlar'la artık Bizans'ın siyasî meselelerinde önemli bir rol oynamaya başlamışlardı. 530'da Kuturgurlar (Kuturgur = *Toqur Oğur? “Dokuz Oğurlar”²⁰), kendilerini Bizans ordularının hizmetinde İtalya'da bulurlar. Bununla birlikte, bu göçerler, imparatorluk politikasının sürdürülmesinde kendilerinin ne kadar güvenilmez unsurlar olduklarını kanıtlamışlardı. VI. Yüzyılın ortalarında Kuturgurlar müttefikleri Gepidler'le birlikte Bizans'ın Balkan müstemlekeleri için ciddi bir tehdit halini almaya başladıklarında, imparatorluk, Uturgurlar'ı kardeşlerine karşı kışkırtmanın bir yolunu buldu (Menander, Uturgur ve Kuturgurlar'ın aynı dili konuştuklarını ve aynı yaşam tarzına

¹⁷ Agathias için bkz., yeni baskı: Agathiae Myrinaei Hisoriarum libri quinque, ed. R. Keydell, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, series Berolinensis, c. II (Berlin, 1967), s. 176-177.

¹⁸ J. B. Burry, History of the Later Roman Empire (yeniden basım: New York, 1958), I, s. 421; Rásonyi, DTT, s. 75; Moravcsik, Byzantinoturcica, I, s. 314.

¹⁹ Rásonyi, DTT, s. 75.

²⁰ Németh, HMK, s. 91; V. F. Gening, A. X. Xalikov, Ranniye bolgari na Volge (Moskva, 1964), s. 109; Moravcsik, Byzantinoturcica, I, s. 66.

sahip olduklarını belirtir)²¹ ve böylece her iki halkın birbirini yok ettiği korkunç bir katliam gerçekleşti. Bu iki halkın çoğunluğu savaş nedeniyle yok oldu, sefaletin ve parçalanmışlığın etkisini azaltabilmek için diğer boyların hizmetine girerek, onların isimleri altında varlıklarını devam ettirdiler.²² Bu olay, boy birliğinin tamamen son bulduğu manasına gelmiyordu. 558'de Avarlar, Karadeniz bozkırlarını şiddetle salladıklarında, bu iki halkın geride kalan zavallı bakiyelerini hâkimiyetleri altına aldılar.²³ Kuturgurlar, yeni efendileri Avarlar'la beraber Pannonya'ya gittiler ki, başlarında *o Κοτράγηνος* adında bir prensleri olduğu bilinmektedir.²⁴ Öyle anlaşıyor ki, Kuturgurlar'ın tamamı Avarlar'la birlikte Pannonya ovalarına muhaceret etmemişlerdi; bazı unsurlarının eski ana vatanlarında kaldıkları görülüyor. Dolayısıyla, 598'de, Theophylactus Simocatta, Zabender ve Tarniah kabileleriyle birlikte Kök Türkler'den kaçan ve Avarlar'a katılan Κοτζαγηνος²⁵ (bu, Kuturgur'un bozulmuş bir şekli olabilir)'lerden bahseder. 569 yılında Oğurlar (*Ουγούροι*) benzer bir yazgının acısını çektiler.²⁶ Bu dönemde bozkırlarda yaşanan ve sürekli artıp eksilen insan göçü, Agathias'da haklarında elimizdeki bu bilgi dışında hiçbir şey bulunmayan Ultizurlar ve Burugundiler'le ilgili ifade-sinde açık bir biçimde görülür: "Ultizurlar ve Burugundiler, İmparator Leo ve o dönemde yaşayan Romalılar zamanında da biliniyorlardı ve güçlü oldukları görülüyordu. Ancak bugün (Agathias 582'de öldü) biz onları ne biliyoruz, ne de bileceğiz; belki yok oldular belki de çok uzak diyarlara yerleştiler."²⁷

²¹ Menander'de, Dexippi, Eunappi, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri historiarum quae supersunt, ed. I. Bekker, B. G. Niebuhr (Bonnae, 1829), s. 345. Bundan sonra Menander'in (Bonn bs.) şeklinde verilecek. Aynı zamanda bkz. Constantinus Porphyrogenitus, Excerpta de Legationibus, ed. C. de Boor (Berlin, 1903) bundan sonra Menander (ed. de Boor) şeklinde verilecektir.

²² Agathias, (ed. Keydell, s. 195-197), Justinian'ın, Utruğur hükümdarı Σάνδλχος gönderdiği ve onu Kuturgurlara saldırması için kışkırttığı, mektuba yer vermiştir. Aynı zamanda, Σανδύλ (= Σάνδλχος, Agathias'da geçen) faaliyetleri için, bkz., Procopius, De Bello Gothico, ed. W. Dindorf (Bonnae, 1833-1838), s. 553, 555-556.

²³ Zacharias Rhetor, Kirchengeschichte, s. 253

²⁴ Menander, ed. de Boor, s. 443, Kotragēros = *Kotrigouros (*Qutrigur). Boy adlarının, şahıs adları olarak kullanılması sıkça karşılaşılan bir durumdur.

²⁵ Theophylactus Simocatta, Historia, ed. I. Bekker, (Bonnae bs., 1834), s. 260. Aynı zamanda bu etnonimlerin genel bir tetkik için bkz., Marquart, Streifzüge, s. 44-45.

*Var-Hunni hususunda, bkz. Czeglédy, Nomád népek, özell. IV.-VI. Bölümler.

²⁶ Menander, (Bonn bs.), s. 301, 401; Theophylactus Simocatta (Bonn bs.), s. 283.

²⁷ Agathias, ed. Keydell, s. 177

Yine bu zamanda ortaya çıkan, ancak, bir ara gözden kaybolup daha sonra tekrar beliren diğer bir önemli Oğur Türk topluluğu, Onoğurlar'dır. İlk meydana çıkış tarihleri olarak bilinen 460'lardan, VII. Yüzyılın sonlarına kadar Onoğurlar, Azak Denizi'nin (Maeotis) doğusunda Kuban yakınlarındaki Kuzey Kafkasya bozkırlarında yaşadılar. Theophylactus Simocatta, onların bu alanda bulunduklarını ifade eder ve bir deprem sonucu harap olan *βακάυ* isimli bir şehirlerinden bahseder. Jordanes, sansar kürkü ticareti yaptıklarına işaret etmiştir. Onoğurlar, akrabaları Oğurlar gibi, VI. Yüzyılın son çeyreğinde (576) Batı Kök Türk İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girdiler.²⁸ Daha sonraları Kobrat (Nicephorus Kobrat'a Unnogundurlar'ın²⁹ efendisi olarak hitap eder. Unnogundur, Onoğur³⁰ isminin bir varyantıdır) tarafından VII. Yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Bulgar Devleti'nin önemli bir parçasını oluşturdular.³¹ Aynı zamanda Onoğurlar, 679 yılında Hazarlar tarafından ana vatanlarından kovularak Asparuh önderliğinde Büyük Bulgarya'dan {*Magna Bulgaria*} Moesia'ya {Dobruca} geçen Bulgar boylarının bir parçasını oluşturmaktaydılar. Onoğurlar'ın Bulgarlar arasındaki varlığı, Agathon Diaconus'un³², Tervel komutası altında Trakya'yı istila eden Bulgarlar'ı "Unnogundur Bulgarları" olarak adlandırmasıyla daha net bir şekilde görülebilmektedir.

Oğur Türkleri, bu çok kısa incelemede de gördüğümüz üzere V. Yüzyılın ortalarında bölgeye gelişleriyle birlikte Karadeniz-Hazar bozkırları arasında yeni ve çok önemli bir etnik faktör haline geldiler. Bir kaleydoskop misali, boy birlikleri çok kısa zaman aralıkları içerisinde

²⁸ Bkz., Jordanes, *Getica*, ed. Skrijnskaya, s. 136 ve Moravcsik, "Zur Geschichte der OnOğuren" UJb, X (1930), s. 61, 65. Theophylactus Simocatta (Bonn bs.), s. 284, 286. Onoğurlar üzerine genel bir literatür taraması için bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 219-220. Czeglédy (Nomád népek, s. 92) İranî kökenli (Soğdakça) son ek -kath'dan hareketle, Bakath'ı Soğdak-Onoğur sınır bölgesinde (Onoğur yaşam alanının güney sınırı), büyük olasılıkla Sir-Derya'nın orta kısımlarına yerleştirir. Marquart [J. Markward, "Kultur und sprachgeschichtliche Analekten" UJb, IX (1929), s. 90] Буахăт 'yı *Bvaxăth = Binăkath 'Hauptstadt' şeklinde tashih etmiştir [Binkath (= Taşkent) ve Hūdūd al-Ālam (ed. çev. Minorsky, s. 118, 357)'de geçen Banăkath'dır].

²⁹ Nicephorus Patriarcha, *Breviarium rerum post Mauricium gestarum*, ed. I. Bekker (Bonnae, 1837), s. 27.

³⁰ Pritsak'ın da savunduğu gibi belki de müşterek son ek olan du-r ile yazılmakta? (O. Pritsak, "Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker" UAJb, XXIV (1952), s. 74). Aynı zamanda bkz., Németh, HMK, s. 59.

³¹ Moravcsik, "Zur Geschichte der OnOğuren" UJb, X (1930), s. 6-66, 72-73.

³² Moravcsik, "Zur Geschichte der OnOğuren" UJb, X (1930), s. 72-73; Németh, HMK, s. 181; Halasi-Kun, MÖT "A magyar-ság kaukázusi története" s. 86.

meydana getiriliyor, ayrışıyor ve yeniden oluşturuluyorlardı. Bu yapıya benzer bir biçimde, kendileri de değişik Türk kökenli (ve muhtemelen diğer Altay kavimleri?) halklarla kaynaşmış olan yeni gelen Oğur iştirakçiler, bölgedeki Hun bakiyeleri ile karıştılar. Bizans kaynaklarında gördüğümüz kadarıyla bu gibi kabilelere genel olarak “Hunlar” denilmiştir.³³ Ermeni kaynakları da (özellikle de Movses Dasxuranc’i’de) yine aynı şekildedir. Daha sonra Kuzey Kafkasya’da Hazar Devleti’nin parçası olan bir grup Hun bulacağız.³⁴ Etnik çeşitlilik gösteren bu parçalanmış kavimler, VII. Yüzyılın ilk çeyreğinde dev bir kabileler konfederasyonu halinde birleştiler: Bulgarlar (Bulgar kelimesi “karıştırmak” anlamına gelir ve açık bir şekilde konfederasyona dahil olan kabilelerin çeşitliliğini vurgulamaktadır).³⁵

Sabirler

Bulgar boylarının hususiyetiyle ilgili müzakereyi sonlandırmadan evvel, özellikle tarihleri Hazarlar’la sıkı ilişkili olan diğer bazı Türk boyları hakkında bilgi sahibi olmamızda yarar vardır. Oğur Türklerini, 463’de Avrupa’ya sürükleyen olaylarda çok büyük rol oynayan Sabirler’le daha önce karşılaşmıştık. Galip olasılıkla Orta Asya’dan gelen Sabirler, Batı Sibirya’nın (isimleri, bölgedeki toponimlerde bulunur ve hatta Sibirya sözcüğünün kendisinde görülebilir) bazı kısımlarını hakimiyetleri altında bulunduruyorlardı.³⁶ 515 tarihinde ise bunların bazı unsurlarını, Bizans İmparatorluğu adına Pers savaşlarında sahne aldıkları Kafkasya-Don-İtil üçgeninde görmekteyiz. Savaş sanatları, Sabirler arasında ustaca geliştirilmişti. Procopius, onların, kuşatma silahları hazırlamadaki marifetlerinden söz eder. Malalas, sayıları 100.000’i bulan orduları olduğunu kaydetmektedir.³⁷ Sabirler, yok edici nitelikteki Bi-zans-Pers savaşlarında³⁸ sıkça taraf değiştirmelerine rağmen, genellikle Bi-

³³ Agathias, ed. Keydell, s. 177; Rásonyi, DTT, s. 74-75

³⁴ Movses Dasxuranc’i, *History of the Caucasian Albanians*, çev. C. Dowsett (London, 1961), s. 160, 164 -168.

³⁵ Németh, HMK, s. 95-97; Gening, Xalikov, age., s. 131

³⁶ Németh, HMK, s. 183-186; Artamonov, age., s. 65. Aynı zamanda bkz., S. Patkanov’un, Sabirler’in Fin-Ugor kökenli olduklarına dair atıfta bulunduğu dikkate değer makalesi, “Über das Volk der Sabiren” Keleti Szemle (1900), s. 258-277. W. B. Henning [“A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatärän” BSOAS, XIV (1952), s. 502], geç dönem bir Soğdak belgesinde, kendilerinden “Turfanlı komşular” olarak bahsedilen, Sabirler’e (S’.pyry=Sabir-ē) ilişkin bir veri bulduğuna inanmaktadır.

³⁷ Procopius, *De Bello Gothico*, IV, 11; lo. Malalas, *Chronographia*, ed. L. Dindorf (Bonnae, 1831), s. 430-431; Rásonyi, DTT, s. 63.

³⁸ Agathias, ed. Keydell, s. 139

zans saflarında yer alıyorlardı. Bu, daha sonraları gerçekleştirilecek Bizans-Hazar ittifakının temellerini oluşturmaya açısından önemli bir emsal teşkil etmekteydi. Ermeni ve Arap kaynakları (Movses Xorenac'i, İbni Hurdadbih, İbn el-Fakih) Sabirler'den (Ermenice *Savirk'*, Arapça *Suvâr*) bahsetmekte ve onları Kuzey Kafkasya'ya, Lakz, Alan, Filan, Maskat, *Sahib es-Serir* krallıklarının ve Hazar şehri Semender yakınlarına yerleştirmektedirler.³⁹ Kuzey Kafkasyalı Suvârlar ile İbni Fadlan'ın İtil Bulgarya'sında yaşadıklarından söz ettiği *Suvâr/Suvâz* büyük bir olasılıkla birbiriyle bağlantılıdır.⁴⁰ 558'de Avarlar'ın Avrupa içlerine sokulmalarıyla birlikte, Kuzey Kafkasya Sabir birliği, bir daha tamiri mümkün olmayan ağır bir darbe aldı ve Sabir adı Bizans kaynaklarından kayboldu. Bu eserin, Hazarlar'ın etnik kökeniyle ilgili bölümünde tetkik edilecek olan bu Sabirler, kuvvetle muhtemeldir ki Hazar boy birliğine dahil edilmişlerdir. Hatta Mesudî, biraz bozuk bir üslupla Hazar (*Xazar*) adının Farsça, bunun Türkçedeki karşılığının ise *Sabir* olduğunu söylemektedir.⁴¹ Anlam bakımından, göreceğimiz üzere bu iki isim birbirlerine çok yakındır. Sabir dili hakkında çok az şey bilmekteyiz (ve bundan dolayı onları Türk dünyası kategorisinde sınıflandırmak oldukça güç) ve ne kadar az şey bilsek de (bu eserin Dördüncü Bölümünde, Sabir dili üzerine özel bir bölüm bulunmaktadır) bunun (Oğur Türkçesi değil de) umumi Türkçe olduğu gözükmemektedir.⁴²

Avarlar

Sabirler'in Hazar bozkırlarına muhaceret etmelerine sebep olanlar, haklarında çok ciddi tartışmalar yapılan Avarlar'dır. Bu tartışmaların

³⁹ Movsēs Xorenac'i, *Géographie de Moïse de Corène*, ed. çev. A. Soukry (Venice, 1881), s. 27; İbn Hurdadbih, *Kitâb al-Masâlik wa'l- Mamâlik* (Liber viarum et regnorum), ed. M. J. de Goeje, (Leiden, 1889), s. 124; İbn Faqih, *Kitâb al-Buldân*, ed. de Goeje, s. 297; T. Lewicki, *Żródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* (Wrocław-Kraków, 1956) I, s. 116-117.

⁴⁰ Al-Mokaddesî (Al-Muqaddasî), *Descriptio imperii moslemici* (=Ahsan at-Taqâsim fi Ma'rifat al-Aqâlim), ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1906), s. 355; İbn Fadlân (Kovalevsky), s. 138. Aynı zamanda bkz., XI. yüzyılda Oğuz, İtil Suvar ve Kıpçak lehçelerindeki müşterek linguistik özellikleri belirten Kaşgarlı Mahmud., *Divanü Lûgat-it Türk*, tıpkı basım ed. B. Atalay (Ankara, 1941), s. 25; *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, çev. B. Atalay (Ankara, 1939), I. s. 31. Kaynaklarımızdaki verilerin yetersizliğinden dolayı, burada geçen Suvârlar'ın (*Savar, Sabar vb.) (1) Kuzey Kafkasya'ya geçen ve 558'den sonra İtil yukarısına çekilen Sabirler, (2) Hazar Devleti'nin oluşumundaki karmaşık yapının bir sonucu olarak bölgeye gelen veya, (3) Kuzey Kafkasya'ya göç etmeyen ve İtil'de kalan Sabir unsurları olup olmadıklarını söylemek imkansızdır.

⁴¹ Mas'ûdî, *Kitâb at-Tanbih wa'l-Işrâf*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1894), s. 83.

⁴² Németh, HMK, s. 192.

odak noktasında “Avrupa Avarları kimdir?” sorusu bulunmaktadır. Onlar, Orta Asya’nın Avarları mıydı (ve olasılık dahilinde, Moğol kökenli), Türk yazıtlarındaki Aparlar mıydı? Yoksa onlar Juan-Juanlar mıydı? Bizim burada amacımız, ana konumuz dışında kalan argümanlar ve karşı argümanlar arasında kaybolmak değildir. Çok tartışılan bu konuyla ilgili olarak, biz kısaca, temel kaynak olan Theophylactus Simocatta’dan elde ettiğimiz verilerden yararlanarak, Avrupa Avarlarının “gerçek” Avarlar olmadıklarını, aksine onların adını kullanan Oğur kökenli (*Οὐάρ καὶ Χουὐννί*) sahtekârlar olduklarını belirtebiliriz.⁴³ Son araştırmalar neticesinde, K. Czeglédy, Avrupa Avarlarının Asya kökenli (benim görüşüme göre de) oldukları teşhisini koymuştur. K. Czeglédy’ye göre, *Οὐάρ* ve *Χουὐννί*, Var (kökeni bilinmiyor) ve Xuni (= Hiung-nu, Hion, Hun, vb.), Avar devletini oluşturan iki ayrı kabile topluluğuydu.⁴⁴

Kökenleri her ne olursa olsun, Avar ismi, Doğu Avrupa’nın bu yeni iştirakçileri için yeterince korunaklı bir sığınak gibiydi. Türkler tarafından takip edilen Avarlar, İtil-Kuzey Kafkasya bozkırlarında sadece bazı Oğur boylarını birliklerine dahil edebildikleri bir zaman aralığı süresince durakladılar. Şüphe yok ki, 567’ye gelindiğinde, Avarlar artık Pannonya’nın tek hâkimiydiler.⁴⁵ Avar katliamları, tüm dehşetine rağmen, Karadeniz-Hazar bozkırlarında dikkate değer bir etki bırakmamıştı (Rus vakayinamelerindeki Avarlar’ın Doğu Slavlarına uyguladıkları vahşete dair efsanelere rağmen).⁴⁶

Avarlar’ın, Tuna Avrupası’ndaki yeni evlerini ararken sergiledikleri telaşı zaten belirttik. Bu acelelerinin kaynağı, Avrupa’da ilk olarak 568

⁴³ Bkz., Theophylactus Simocatta (Bonn bs.), s. 282-287; L. N. Gumilëv, *Drevnie tyurki* (Moskva, 1967), s. 34-39; S. G. Kliashorny, *Drevnetyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii* (Moskva, 1964), s. 72. Meselenin genel bir tetkiki için bkz. H. W. Haussing, “Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren” CAJ, II (1956), s. 21-43; W. Samolin, “Some Notes on the Avar Problem” CAJ, III (1957), s. 62-65; Németh, HMK, s. 101-105.

⁴⁴ Bkz., Czeglédy, *Nomád népek*, büyük bir bölümü, özell. IV-VI bölümleri bu mesele üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda bkz. Czeglédy’nin “A korai kazár történelem forrásainak krikájához” MTA I. O. K., XV (1960), s. 110. Bu mesele ile Eflâkiler ve başka diğer sorunlar arasındaki ilişkiler için bkz., Czeglédy, *Nomád népek*, VI. Bölüm ve özell. s. 84-89 ve B. G. Gafurov, *Istorii tadjikskogo naroda* (Moskva, 1963), I, s. 401-416.

⁴⁵ Menander (Bonn bs.), s. 302-305.

⁴⁶ Lavrent’evskaya letopis, PSRL, I, s. 11-12; PSRL, IX, s. 5.

tarihinde beliren Kök Türkler'di.⁴⁷ 568'deki bu Türk ilerleyişinin neden olduğu bir dizi diplomatik ilişkiye değinmeden önce, yukarıda bahsedilen gelişmelerden yalnızca 16 yıl önce temelleri atılan ve hızla genişleyen bu imparatorluğun, Kök Türkler'in (Kutsal veya Mavi Türkler) tarihine göz atmamız gerekir. Kök Türkler, Hazar Devleti'nin ilk olarak Batı Kök Türk hâkimiyeti altında belirmesi itibariyle, çalışmamızda çok önemli bir yer işgal edecektir. Bu olaylar neticesinde görülmektedir ki, Hazarlar'ı yöneten hanedanın Kök Türk kökenli olması kuvvetle muhtemeldir.

Kök Türkler

552 tarihinde, Moğolistan'da, Türkler (*Türk/Törük* = "kuvvet", "güç"⁴⁸) efendileri Juan-Juanlar'ı devirdiler. Aşina {Aşina ~ Açina} ailesinden, **Ilig Kağan* (Çin kaynaklarındaki *I-li kehan*⁴⁹) unvanı alan Bumin'in liderliğindeki Türkler, bu süre itibariyle hırslı bir fetih politikasına girişmişlerdi. Bumin, 552'de öldü. 553'de tahta çıkan Mu-han Kağan (553-572) Moğolistan çevresindeki bütün Türk halklarını kendine tâbi kılarak bir araya getirdi. Bumin'in küçük kardeşi İstemi (She-tie-mi), *Yabgu* unvanını aldı ve Türkler'in batı yönündeki yayılma hareketi başladı. 554'de, Juan-Juanlar'ı ezdikten sonra, batıya yöneldi ve 5 yıl içinde İtil'e ulaştı. Aslında bu, Batı Kök Türk Kağanlığı'nın başlangıcıydı. Eftalitler çok geçmeden hezimetini uğratılmıştı (565) ve Pers ülkesi ile yeni filizlenen dostlukları düşmanlığa dönüştü.⁵⁰ Bu gelişmelerle bağlantılı olarak ilk Türk elçilik heyeti, 568'de II. Justin döneminde, Constantinople'a geldi.⁵¹ Türk elçilik heyetine, ticari (zengin ipek ticareti de buna dahildi) ve askeri bütün anlaşmaları yapma yetkisi bulunan, Maniakh adında Soğdaklı (Soğdaklılar, o dönemde Türk yönetimi altındaydı) bir tüccar başkanlık ediyordu. Daha sonra Bizanslılar Zemarchus yönetimindeki bir elçilik heyetini Türkler'e gönderdiler. Bizans heyeti, Constantinople'e Tağma Tarkan yönetimindeki yeni bir

⁴⁷ E. Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Recueillis et commentés suivi de Notes additionnelles (Paris, 1900), s. 233.

⁴⁸ İ. Kafesoğlu, "Tarihte 'Türk' adı" Reşit Rahmeti Arat İçin, ed. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (Ankara, 1966), s. 315-317; Barthold, Zwölf Vorlesungen, s.33; Gy. Németh, "A türk népnév" MNy, XXIII (1927), s. 271-274.

⁴⁹ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe) (Weisbaden, 1958), I, s.7; Kliashtorny, age., s. 19.

⁵⁰ Bkz. Grousset, L'empire des steppes, s. 127 ve Gumilëv, Drevnei tyurki, s. 34-35, 40, 45-46.

⁵¹ Menander (Bonn bs.), s. 294; Chavannes, Documents, s. 233.

Türk elçilik heyeti eşliğinde döndü.⁵² Türkler hiç vakit kaybetmeden Persler'e saldırmak istiyordu; fakat Bizanslılar'ın bu konudaki gevşek tutumu onları kızdırdı.⁵³ Nihayet 576'ya gelindiğinde Bizanslılar Persler ile savaş halindeydi ve Bizans, şiddetle Türk yardımına ihtiyaç duymaktaydı. Valentinus yönetimindeki bir Bizans heyeti Türkler'e gönderildi. Ural (Yayık) ırmağı yakınlarında bir yerde, heyet Turxanthos (*Τούρξανθος* — Németh "Türk şad" olarak okunduğunu ifade eder⁵⁴) ile görüştü; Turxanthos, Bizans'ın iki yüzlü tavrından dolayı Valentinus'u azarladı. Daha fazla söze gerek bırakmadan, Turxanthos saldırıya geçti ve Kırım'daki Bizans müstemlekesi Bospor'u ele geçirdi.⁵⁵ Bospor fet-hinin gerçekleştiği bu tarihe kadar Alanlar'ın ve Uturgurlar'ın Kök Türk yönetimi altında olduklarını da görüyoruz. Bir Uturgur beyi olan Anagey, Bospor'un fethinde yer almıştı. Arap kaynaklarına göre (Taberî), Türk fetihleri Abhaz'ı (Artamanov'a göre "Hazar"⁵⁶), Bencer ve Belencer'i de kapsamaktaydı.⁵⁷ Türkler, Bizans'a karşı yürüttükleri savaşı, Transkafkasya'daki bir Bizans sömürgesi olan Lazika'ya saldı-rarak devam ettirdiler. Doğrusu, tek taraflı sürdürülen bu Türk-Bizans savaşı, nihayetinde, Kök Türkler arasında 582'de patlak veren ve 593'e kadar devam eden iç savaş nedeniyle sona erdi.⁵⁸ 588-89'da, Bizanslılar çok arzuladıkları Türk ittifakını kazanmaya muvaffak oldular. Ne var ki Türkler, Herat'da Persler'e yenildiler.⁵⁹ Öyle görünüyor ki bu yenil-giden sonra Türkler tekrar iç meselelerine döndüler. 598'de bir elçi Constantinople'a vardı ve İmparator Mauricius'a, Türkler'in iç karışık-lıklardan kendilerini tamamen kurtarmış olduklarını haber verdi. Türk yönetimdeki Oğurlar isyana teşebbüs etmiş fakat ezilmişlerdi. Bunun bir

⁵² Menander (Bonn bs.), s. 300 vd , 380 vd.

⁵³ Ibid., s. 311.

⁵⁴ Németh, HMK, s. 83.

⁵⁵ Menander (Bonn bs.), s. 398, 400, 403-404; L. Ligeti, Az ismeretlen Belsö-Ázsia (Budapest, 1940), s. 66. [Bu eserin Türkçe tercümesi: Bilinmeyen İç-Asya, çev. S. Karatay, (İstanbul, 1946)]. Ligeti'nin sefaret heyetleri hususunda eşsiz bir tetkiki vardır.

⁵⁶ Artamonov, Ist. Xazar, s. 137.

⁵⁷ Menander (Bonn bs.), s. 403-404; Tabarî, Kitâb Axbâr ar-Rasûl wa'l Mulûk (Annales quas scripsit Abu Djafer Mohammed ibn Djarîr at-Tabarî), ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1879-1901) v. dğr., I, s. 895, 896. Aynı zamanda, bkz. T. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden (Leiden, 1879), s. 159.

⁵⁸ Theophylactus Simocatta (Bonn bs.), s. 285; Artamonov, age..., s. 138; Gumilëv, Drevnie tyurki. Bölüm IX.

⁵⁹ Tabarî, Annales, I, s. 992; Nöldeke, Geschichte, s. 268-272.

sonucu olarak bazı Oğur boyları (Tarniah, Kotzager ve Zabender) Avarlar'a sığındılar.⁶⁰

Hâlâ sesleri gür çıkmasına rağmen, Türkler'in gücü azalmaktaydı. Birleşik bir Batı Kök Türk İmparatorluğu hayali suya düşmüştü. 582-603 yılları arasındaki dönem boyunca, kağanlıkta sürekli bir iç savaş hali söz konusuydu. 630'un başlarına gelindiğinde Batı Kök Türkler'in parçalanma süreci tamamlanmıştı. Bundan böyle iki farklı boy konfederasyonuna bölünmüşlerdi: Nu-shi-pi ve Tu-lu (Dulo). Bütün boylar On Ok ("on ok" veya "on boy") adı altında birleştiler. Batı Kök Türkler'in, Doğu Avrupa'daki gücü sona erdi. İmparatorluk, Orta Asya içlerindeki bozkırlara geri çekildi; buradaki kalıntıları ise ancak 766'da Karluklar tarafından sürülünceye kadar bölgede tutunabildiler.⁶¹

Kök Türkler'in, Doğu Avrupa'daki mirasçıları çok daha kalıcı ve uzun ömürlü oldular. Karadeniz-Hazar bozkırlarında, dağınık halde bulunan Oğur ve diğer Türk boylarını teşkilatlandırdılar. Kök Türk İmparatorluğu'nun, en batıdaki parçasının küllerinden yükselen Türk devletleri, idari sistemlerini, unvanlarını ve yönetici hanedanlarını Kök Türkler'den (Aşina, Hazarlara hanedan ailesini verdi; Tu-lu/Dulo, Hiung-nu'ların yönetici uruğu⁶² ve Bulgar hanedan ailesi Tulo/Dulo'lardan gelir) aldılar. Kök-Türkçe kökenli Hazar kelimelerini incelerken bu konuya yeniden dönme fırsatı bulacağız. Bununla beraber, şimdi Kök Türkler'in bazı teşkilatlarına ve özellikle nitelikleri bakımından aynı zamanda Hazarlar arasında da bulunanlara göz atmak faydalı olacaktır. İkili krallık teşkilatı {diyarşi}, bunlar arasında en önemlisidir. Bu kurumu derinlemesine inceleyen Alföldi, Hunlar, Kök Türkler (Doğu ve Batı), Hazarlar ve Uygurlar arasında da bu kurumun varlığına işaret etmiştir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, erken Macarlar'da da bu kurumun unsurları görülebilir. Alföldi, bunun {ikili krallık teşkilatı}, ordunun kendi içinde iki kanada (sol ve sağ) ayrılmasından kaynaklandığını öne sürmüştür.⁶³

⁶⁰ Theophylactus Simocatta (Bonn bs.), s. 285-286.

⁶¹ Gumilëv, *Drevniye tyurki*, s. 133; Kliashtorny, age., s. 21-22; Grousset, *L'empire des steppes*, s. 141-142; Liu Mau-tsai, age., II, s. 605; Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 41. Karluklar için bkz., O. Pritsak, "Von den Karluk zu den Karachaniden" *ZDMG*, 101 (1951).

⁶² O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenlist und die Sprache der Protobulgaren* (Weisbaden, 1955), s. 38, 64.

⁶³ A. Alföldi, "Türklerde ikili krallık", *İkinci Türk Tarih Kongresi İstanbul 20-25 Eylül 1937* (İstanbul, 1943), s. 507-508. Bir karşıt görüş bkz. G. Röheim, "A kazár

Devlet, *el/il* denilen Türk boylar birliğinden oluşmaktaydı. Giraud, bu terimi “état” anlamına gelmesine rağmen “imparatorluk” veya “imperium” olarak tercüme eder.⁶⁴

Pritsak, Türk boylar federasyonunun karakteristiğini, dört ana grupta taslaklaştırmıştır: (1) Yönetici boylar ve onlarla ittifak halindeki soylu boylar (“Schwägerstämme” = “beçeneg”/“kürgen” Türkler ve Moğollar’da), hükümdarlık boyu eşlerini genel olarak soylu ailelerden “Schwägerstämme” seçerlerdi. Soylu boylar hanedan mensupları tarafından yönetilirlerdi. Pritsak, bu soylu boylara örnek olarak Doğu Kök Türkler’in Dokuz Oğuz’unu, Batı Kök Türkler’in On Ok’unu, Karluklar’ın Üç Ok’unu, Uygurlar’ın Dokuz Oğuz ve On Uygurlar’ını gösterir. (2) Federasyona diledikleri an katılan bu boylara — yöneticilerini kendi aralarından seçmelerine müsaade edilmişti (hanedan uruşunun “denetçi” bir vasfa sahip olmasına rağmen). Soylulukları, yönetici boydan gelen kişi tarafından iade edilirdi (3) Vergi ödeyen vassallar (bunlar çoğunlukla “münevver” halklardı, yani yerleşik insanlardı, Kök Türkler arasındaki Soğdaklar gibi) (4) Köle boylar, yani kılıç ile hükmedilenler.⁶⁵ İleride göreceğimiz üzere Hazar sistemi de esas itibarıyla bunun aynısı idi.

Kök Türkler tarafından uygulanan bu tevarüs sistemi, yönetici hanedanın varisleri arasında oluşabilecek iç çekişmeleri önlemeyi amaçlıyordu. Bu sistem aynı zamanda, kağan olma şansının hiç bulunmadığını düşünen ve sonuç olarak kendi krallıklarını oluşturmayı arzulayan bazı kraliyet ailesi mensuplarının yönettikleri dış bölgelerin ayrılmasını engellemeye yönelikti. Böylelikle, Mu-han Kağan döneminde, oğulun - babanın varisi olmadığı, genç kardeşin ağabey ve en büyük yeğenin genç amcanın yerine yönetime geçtiği bir taht tevarüs sistemi geliştirildi. Kendi hükümdarlık sıralarını beklerken, hanedan kanı taşıyan prenslere yö-

nagyfejedelem és a turulmonda” Etnographia, 28 (1917), s. 58vd.] Hazar ikili krallığının, kağanın kutsiyet taşıyan karakterinin bir yansıması olduğuna işaret eder.

⁶⁴ R. Giraud, *L’Empire des turcs célestes* (Paris, 1960). “El est associé dans les textes à la fois à bodun et à qağan. Bodun est ... l’ensemble des tribus rassemblées sous l’autorité d’un même qağan. Il exprime, si l’on veut, une réalité matérielle, celle d’un nombre plus ou moins grand d’individus, groupés en tribus d’abord, en peuple ensuite. El exprime le pouvoir politique qui les régit, l’administration, l’état organisé.”

⁶⁵ Pritsak, “Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker” *UJb*, XXIV (1952), s. 52-54. Yönetici boylar ile “Schwägerstämme” arasındaki ilişkiler muhakkak ki pek de barışçıl değildi. Bu olgu bilhassa Kök Türkler ile sık sık savaşa giren, Tokuz-Oğuz [bkz. F. László, “Die Tokuz-Oguz und die Köktürken” *Bibliotheca Orientalis Hungarica V* (1942-197), s. 103-109] Kağanlığı için doğruluk payı taşımaktadır.

netmeleri için özel bölgeler tahsis edilirdi. Bu aynı zamanda gelecekteki görevleri için genç prenslere verilen bir talim şansıydı.⁶⁶ Yukarıda da gördüğümüz üzere, bu sistem zamanla çöktü ve Kök Türkler bir dizi iç savaşın yarattığı kaosu girdabında kayboldu. Melik Yosef'in anlatımıyla, Hazarlar, belki de bu deneyimlerden yararlanarak, babadan oğula geçen kuvvetli bir tevarüs sistemini kullandılar.

Kök Türk Devleti, en tepedeki kağana (bu unvanın menşei belirsizdir — Türkler'in bu sözcüğü, daha pek çok yönetim organları da dahil olmak üzere, bir zamanlar efendileri olan Juan-Juanlar'dan aldıkları tahmin edilmektedir⁶⁷) dayanan özenle düzenlenmiş bir hiyerarşiye sahipti. Bu, kolay elde edilen bir unvan değildi. Araştırma devresinde, Altay toplulukları içerisinde yalnız dört devletin başında kağan bulunduğu tespit edilmiştir: Kök Türkler, Avarlar, Tuna Bulgarları ve Hazarlar. Türkler, bu unvanının kullanımını yalnız iki kavim için genişlettiler: Çinliler (Tabgaç Kağan) ve Tibetliler (Tübüt Kağan). İbni Hurdadbih, bu hususta şunları yazmıştır: "Türkler'in bütün kralları, yalnız krallarına *Jabğūyah* denilen el-Karluh [Karluklar] dışında, et-Tübbet [Tibet] ve el-Hazar [Hazarlar] kralları *Xāqān* unvanı taşırlar."⁶⁸ Bu durum, kağan unvanının mazhar olduğu haşmeti vurgulamaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Batı Kök Türkler'in son kalıntılarını ortadan kaldıranlar Karluklar'dı. Fakat hâlâ kendisini daha uzunca bir süre *Yabğu/Jabğu* unvanıyla teskin eden

⁶⁶ Gumilëv, *Drevniye tyurki*, s. 58.

⁶⁷ László, "A kagán és családja", *KCSA*, 3 (1940), s. 4. Bkz., Böl. IV.

⁶⁸ László, "A kagán és családja", s. 5-6: İbn Xurdādhbih, ed. de Goeje, s. 16. Tuna Bulgarları, çeşitli kağan unvanları kullanmışlardır: Bizans kaynaklarında da tekerrür eden genel *Xayávoç* şeklinin yanı sıra, *xavác* üfüyü (veya *xavá* süfüyü) *xavhávoç*, *xavxávoç* formlarını da kullanmışlardır. Bkz., Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 148-149, 156-157, 332-333; Pritsak, *Bulgarische Fürstenliste*, s.40. Bulgarlar, aynı zamanda Kök Türkler'in de yönetici uruklarından olan Dulo hanedanı sebebiyle meşru olarak bu unvanı kullanma hakkına sahiptiler (Pritsak, *Dulo hanedanının Hiung-nu Hunları'nın eski yönetici uruğu olduğunu iddia etmektedir*. Bkz., Pritsak, *Bulgarische Fürstenliste*, s. 38, 64). Aynı zamanda Hazar kağanının vasalı durumundaki Oğuzlar'ın da bir Yabğu [bkz. al Xwārizmī, *Liber Mafātiḥ al-olūm*, ed. G. Van Vloten (Leiden, 1895), s. 120; al-Birūnī, *Chronologie orientalischer Völker* (Al-Āthār al-Baqīyah), ed. C. E. Sachau (Leipzig — yeniden basım 1923, yeniden basım Bağdād), s. 101] tarafından yönetildiğini belirtmekte yarar vardır.

Kök Türk konfederasyonu içinde, Kırgız ve Toquz Oğuz bodunları kağanlık statüsünü haiz olarak tanınırlardı, fakat kağana tâbi idiler. Gerçekten de Toquz Oğuz Kağan'ı baz kağan "vasal kağan" [bkz. Golden, "The Migrations of the Oğuz" *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), s. 49] olarak adlandırılırdı. Diğer vasallar kağanlık mertebesine yükselebilirlerdi. Ayrıca, yönetimdeki rolleri büyük ölçüde sembolik gözükmesine rağmen, yönetici hanedan içinde birçok kişinin (bilhassa Batı Kök Türkler arasında) kağan unvanı taşıdığını görmekteyiz.

hükümdarları, krallığının bir kağanlık olduğunu ilan etme cesaretinde bulunamamıştı. Meşruiyet ilkesi, kağanlığın kendisinin ilahi bir vasiyet yoluyla bahşedildiği inancında da görüldüğü üzere, Türk halkları arasında oldukça kuvvetlidir.

Kağandan sonra *Şad*, *Yabğu* ve çeşitli *Teginler* (hanedan kanından gelen bütün prensler) gelmekteydi, onları *Çurlar*, *Tarqanlar*, *Tudunlar* ve *el-Teberler* (bütün bu unvanlar ve kurumlar, Hazarlar'da da görülür. Unvanların taşıdığı anlam ve kurumların niteliksel doğası, Sözcük Listesi'nde tetkik edilecektir) izlerdi.⁶⁹

Tahta çıkış töreni, Kök Türkler ve Hazarlar da hemen hemen birinin aynıydı. *Chou-shu* (Ling-hu Te-fen tarafından kaleme alınmıştır, 583-666), Kök Türkler'de süregelen bu geleneği şöyle aktarır: "Yeni bir hükümdar seçilirken, ileri gelenler, en yakın dostları tarafından keçe bir örtüyle sarılan hükümdarı taşır, onu güneş yönüne tutarak tam dokuz kez çevirirler, her dönüşte bütün kulları önce onun önünde eğilir, bu dönüşten ve selamlamadan sonra, prensin ata binmesine yardım eder ve atı sürmesine müsaade ederlerdi. Daha sonra ipek bir eşarp ile güç bela nefes alabileceği bir biçimde prensin boğazını sıkırlar, sonra eşarbtan gevşetir ve aceleyle şu soruyu sorarlar, 'kaç yıl kağanımız olacaksın?' Kağan, uyuşmuş durumdayken, yönetim süresine dair mantıklı açıklamada bulunamaz. Derhal prensin şaşkın halde beyan ettiği sözlerden görev süresinin uzunluğuna dair bir sonuç çıkarırlar."⁷⁰

İstahrî, X. Yüzyıla ait çalışmasında Hazarlar'la ilgili olarak şunları belirtiyor: "Onların yöneticisine Hazarlar'ın hakanı denir. O, kendisini atayan Hazar kralından {Hazar meliki} daha üstündü. Onlar, kağanı belirlemek istediklerinde, onu getirir ve neredeyse boğuluncaya dek bir parça ipekle boğazını sıkarlardı. Ve daha sonra ona 'Kaç yıl saltanat sürmek istersin?' derler, o 'çok ama çok yıllar' der. Eğer hanedanlık süresi esnasında ölürse, ne alâ; ama ölmez de belirlenen süreye ulaştıktan sonra hâlâ tahta kalmak isterse öldürülür. Kağanlık yalnız onlara, bir soylular ailesine meşrû hakkı idi."⁷¹

⁶⁹ Liu Mau-tsai, age., I, s. 8-9, II, s. 496-499.; Chavannes, Documents, s. 27-28.

⁷⁰ Liu Mau-tsai, age., I, s. 8.

⁷¹ Dunlop, age., s. 97; Istahrî, Kitâb Masâlik wa'l Mamâlik (Viae regnorum), ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1870), s.224. Yukarıda verilen tercüme Dunlop'a aittir.

Tabi ki, Kök Türkler hakkında daha birçok şey söylenilebilir. Ne var ki, burada yapmış olduğumuz gözlemler çalışmamızın maksadı için yeterlidir.

Bulgarlar

Hazarlar ile aynı dönemde varlığını sürdüren ve adları tarafımızca sık sık zikredilecek olan en önemli Türk topluluğu Bulgarlar'dır. Şu andan itibaren tarihlerini, dillerini ve kültürlerini daha kapsamlı olarak inceleyeceğiz; kesin suretle Hazar problemi pek çok açıdan bu halklarla bağlantılıdır. Bulgarlar, isimlerinden de anlaşıldığı üzere (*Bulğar* [*bulğa* = "karışmak"] = "karışmış olanlar"),⁷² bir karışımdı; büyük çoğunluğu, yakın bağları bulunan boylardan, eski boy birliklerinin parçalarından ve artıklarından oluşmaktaydı. Federasyonları, Atilla Hunları'nın bakiyelerini barındırmakta, aynı zamanda Karadeniz-Hazar bozkırlarında IV. Yüzyıldan VII. Yüzyıla kadar hüküm süren sayısız Türk Oğur boyu ile karışmışlardı. Arkeolojik kanıtlara binaen, Sovyet bilim adamları, Bulgar/Oğur Türkleri'nin yapılarını ve muhaceretlerini ortaya koyacak durumdadırlar (elde edilen bulgular, dil bilimsel materyaller üzerine çalışan Macar bilim adamlarınıninki ile örtüşmektedir). Kazakistan'da, bu Türk topluluğuna ait bulgular (birçok mezar taşı, geç Bulgarlar'ınki ile aynı tarzda) yer almaktadır. Karasu kültürü (Minusinsk'in), onu inceleyen Sovyet bilim adamlarının ortak tabiriyle: "...belki de...diğer Türk topluluklarından tamamen farklı olan kültür tarzları ve dil yapıları ile ayrılan ve daha sonra eski Türk halkları arasında özel bir grup meydana getiren bir etnik kitleyi oluşturmaktaydılar". Bunlar, Oğur Türkleri idi.⁷³ Daha sonraları, III. Yüzyılda, Hun baskısı sebebiyle, Batı Sibiry ve Kazakistan'daki ana vatanlarından batıya doğru itilmişlerdir. İlk duraklama noktaları Ural bölgesidir (bu tespit, dil bilimsel materyaller ve arkeolojik bulgularla ispatlanmıştır. Ptolemy, Ural nehrine Δαίξ demektedir ve Menander bu formu Δαίξ = *D'aiq* veya *Cayıq* şeklinde ifade eder. Bulgar/Oğurca'daki *Cayıq*'ın Ortak Türkçe'deki karşılığı *Yayıq*'dır {Yayık}).⁷⁴ Arkeolojik bulgular, Batı Sibiry ve Ural bölgelerinde, Oğur

⁷² Németh, HMK, s. 86-97. Bu etimoloji dünya çapında kabul görmüş değildir

⁷³ Gening, Xalikov, age., s. 147; Ögel, age., s. 29-30, 32.

⁷⁴ Németh, HMK, s. 112-113; Menander'in zikrettiği bkz., Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 116. Nitekim, yukarıda verilen Yunanca formlar, Ortak Türkçe'de Yayık olarak kullanılan Dayıq kelimesinin karşılığında kullanıldığı ileri sürülebilir. Bkz. N. Poppe, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen (Weisbaden, 1960), I, s. 22-23 ve A.

Türkleri ile yan yana yaşayan kuvvetli Ugor unsurlara işaret eder.⁷⁵ Bu durum, Oğur Türkleri'nin Avrupa'ya hareketlerinde Macar ögeleri de beraberlerinde getirdikleri konusunda şüpheye mahal bırakmamaktadır. Batı Sibiry'a ve Ural bölgesinin tamamında Macarlar'ın Oğur Türk kültürünü (sayısız ödünç kelime bunu yansıtır) birçok yönüyle özümstediklerini ve hatta Oğur Türk boylar federasyonunun bir parçası halini aldıklarını göstermektedir.⁷⁶

Bulgarlar'la ilgili ilk kayıt, V. Yüzyılın sonlarına aittir. Bu, büyük olasılıkla, Atilla'nın oğlu İrnîk'in liderliği altındaki erken bir Oğur ve Hun boy birlikteliğiydi. İrnîk adının Tuna Bulgarları prens şeceresinde bulunması, bu durumu teyit eder niteliktedir.⁷⁷ Yedinci yüzyıla kadar diğer hiç bir Bizans kaynağında, Bulgarlar'dan bahsedilmemiştir. Bu dönemde, "Büyük Bulgarya"nın da meydana çıkmaya başladığını görmekteyiz. Bu devletin yapısı, Kobrat'ın (bu ad, "toplayıcı" olarak çevrilebilir) kişiliğiyle çok sıkı ilintilidir. Kobrat, Organas'ın yeğenidir (Organas, 631'de Çungarya'da çıkan bir iç savaş sonucunda öldürülen Kök Türk prensi Mo-ho-tu ile özdeşleştirilir). Ceddi her kim olursa olsun, Kobrat, amcasının gücünü miras aldı ve kendi devletini kurmak üzere Batı Avrasya bozkırlarına doğru harekete geçti.⁷⁸ Yaşamı hakkında pek az şey bilinmektedir. Bir Etiyopya kaynağı, 619'da İstanbul'da vafat edildiğini belirtmektedir.⁷⁹ Nicephorus (Kobrat'ı, bir kere *Κούβρατος* ve daha sonra *Κουράτος* olmak üzere iki kez zikretmiştir. Anlaşılan, bu iki ismin aynı kişi olduğunun farkında değildir) 635 yılı olayları için şunları yazar: "Organas'ın yeğeni Bulgar önderi Kobrat, kendisini tehdit eden ve halkını boyunduruk altına alan Avar Kağanı'na baş kaldırdı, onları topraklarından kovdu. Daha sonra Heraclius'a elçi gönderdi ve yaşamlarının sonuna kadar bağlı kalacakları bir barış anlaşması yaptılar.

Dilâçar, Türk diline genel bir bakış (Ankara, 1964), s. 14. d - ð > y için bkz., K. Menges, *The Turkic Languages and Peoples* (Weisebaden, 1968), s. 81 vd.

⁷⁵ Gening, Xalikov, age., s. 142-145.

⁷⁶ Németh, HMK, s. 121-124; Ligeti, "Az uráli magyar őshaza", MÖT, s. 36-69.

⁷⁷ Halasi-Kun, "A magyarság kaukázusi története", MÖT, s. 71.

⁷⁸ Gening, Xalikov, Rannie bolgary, s. 109.

⁷⁹ Pritsak, *Bulgarische Fürstenliste*, s.35, n. 1; Pritsak'ın iktibasta bulunduğu çalışma, Jean Evêque de Nikiou, *Chronique*, çev. H. Zotenberg, *Notices et Extraits des Mss. de la Bibliothèque Nationale*, XXIV (1883), s. 580. N. I. Aşmarin [Bolgan i çuvaşı (Kazañ, 1902), s.5], Obolensky ile [D. Obolensky, "The Empire's Northeren Neighbous, 565-1018" *Cambridge Medieval History*, ed. J. Hussey ve diğerleri (Cambridge, 1966), IV/1, s. 483] açıkça onun izinden giderek, Organas'ı 619 yılında İstanbul'da vafat edilen biri olarak tanımlarlar.

[Heraclius] ona hediyeler gönderdi ve Kobrat'ı Asilzade {Patrician} unvanıyla onurlandırdı.⁸⁰

Öyle anlaşıyor ki Kobrat, Bizans yardımı ile Avar yönetimini deviren bir Avar vassalı idi. O {Kobrat} daima, Maeotis Denizi çevresinden Kuban'a uzanan bütün Oğur boylarının yani παλαιά veya μεγάλη Βουλγαρία olan sahanın, Onoğundur, Bulgar ve Χοτράγοι (= Kuturgurlar?) larca meskun bulunan arazinin tek efendisiydi. Theophanes ve Nicephorus, yukarıda zikredilen yer adlarından sonuncusunu öncekinin ομόφυλοι olarak tanımlar. Bu aynı iki müellifin aktarımıyla, ülkesi Azak Denizi civarlarında bulunan Kobrat, II. Constantine'in hükümdarlığı döneminde, ardında şunları bırakarak öldü: "...beş oğluna yaşadıkları toprakları hiç bir zaman parçalamamalarını, bir arada uyum içinde yaşamalarını ve böylelikle güçlerinin daimi olacağı nasihatında bulundu. Babalarının tavsiyesine çok az saygı gösterdiler, kısa bir süre sonra birbirlerinden ayrıldılar, her biri kendi hissesine düşen topluluğu ayırdı. İçlerinden yalnız en büyükleri olan Bayan [veya Batbayan], babasının vasiyetine uyarak kendi topraklarında kaldı. Kotragus isimli ikinci oğul [muhtemelen Kuturgur boy adının bir kalıntısı] Tanais [Don] nehrini geçti ve Bayan'ın topraklarının karşı tarafına yerleşti. Dördüncüsü, İster {Tuna} ırmağını geçerek Avar hakimiyeti altındaki Pannonya topraklarına yerleşti. Beşinci kardeş, beş Ravenna şehrine yerleşerek Roma'nın tebaası oldu. Sonuncuları, Asparuh adındaki üçüncü kardeş, kendine bağlı ordası ile Danapros ve Danatros nehirlerini geçti, yerleşmek için uygun bir toprak olarak düşündüğü kendi dillerinde σγγλου denilen İster nehri civarlarında bir sahayı işgal ederek burada yaşadılar...⁸¹ Daha sonra bu bölünmüş ve parçalanmış olan halka, Sarmat topraklarına komşu olan *Berulia* [= Theophanes'de *Berzilia* ve Belazuri'de *Barsaliya* olarak geçer⁸²] içlerinden gelen bir kavim, Hazarlar, bu yaptıklarının cezasını çekmeyeceklermiş gibi saldırdılar". Onlar, Pontus Euxeinus'in {Karadeniz} ardında uzanan bütün toprakları ele geçirdiler ve denize

⁸⁰ Nicephorus, *Breviarum* (Bonn bs.), s. 27.

⁸¹ Slavca Oğol "köşe" anlamındadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, bu bölgeye, Oğol'un Türkçe karşılığı olan Bucak denilmekteydi.

⁸² Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 358; Al- Balādhurī, *Kitāb Futūh al- Boldān*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1895), s. 195.

ulaştılar. Bundan sonra Bayan'ı tâbi kılarak, vergi ödemeye mecbur ettiler.”⁸³

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde izah edilen olaylar, hadiseyi daha geniş bir şekilde ele alan kaynaklarca da teyit edilmektedir. *Armenian Geography*'de şu ibare yer alıyor, “Xubraat'ın oğlu Asparhruk, Hazarlar'dan, Bulgar dağlarını aşarak kurtuldu.”⁸⁴ Hazar meliki Yosef ise mektubunda şöyle der, “Hazarlar, V.n.nt.r (Onogundur? — Kobrat'ın boyu On Oğur/Onogundur idi)'ları defettiler.”⁸⁵ Tabi ki, Bulgar konfederasyonunun tamamı bir anda yok olmadı. Bazıları, Kobrat'ın ölümünden sonra kararlı bir şekilde batıya hareket ettiler. Örneğin 679 yılına gelindiğinde, Asparuh'un göçebe güruhu, Bizans sınırlarında karşımıza çıkmaktaydı. Dördüncü kardeş (Alziocus/Alzeco?)'nin ise “Büyük Bulgarya'yı, bir hayli erken, hatta Kobrat'ın hayatta olduğu dönemde, belki de 635 isyanından önce terk ettiği görülmektedir. Avar yönetiminden kaçan ve sayıları 9.000'i bulan Alzeco idaresindeki Pannonya Bulgarları, Franklar'a sığındılar. Frank kralı Dagobert, kışı Bavyera'da geçirmelerine izin verdi, fakat daha sonra yok edilmelerinin daha akıllıca olacağı kanısına vardı (631-632 c.). Bazıları kaçmayı başardı ve İtalya'daki Lombard topraklarına sığındılar (bunlar muhtemelen “beşinci kardeş”'in soyu ve onun Ravenna şehirlerinde iskan olunan halkıdır).⁸⁶ Netice olarak Bulgar federasyonu tamamen parçalanmıştı ve artık Hazarlar, Karadeniz-Hazar bozkırlarının tek hakimi haline gelmişlerdi. Geride kalan Bulgar unsurları kuzeye hareket ettiler ve İtil Bulgarya'sı denilen devleti kurdular.”⁸⁷ Fakat yeni kurulan bu Bulgar Devleti de Hazarlar'ın vassalı olmaktan kurtulamadı. Kotragus'un ordası, daha sonraları Bizans ve Rus kaynaklarında “Kara Bulgarlar” adıyla geçmek-

⁸³ Nicephorus, *Breviarium* (Bonn bs.), s. 38-39; aynı zamanda bkz., Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 356-358.

⁸⁴ Marquet, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften* (Leipzig, 1898), s. 88-89.

⁸⁵ Kokovtsov, age., s. 92.

⁸⁶ Aşmarin, *Bolgarı i çuvaşı* s. 7-8; J. Weisner, J. V. Farkas ve diğerleri. *Die Kulturen der eurasischen Völker, Handbuch der Kulturgeschichte* (Frankfurt, 1968), s. 170.

⁸⁷ Sovyet arkeologları bu hareketin meydana geliş zamanını farklı tarihlendirirler. Gening ve Xalikov (Rannie bolgary, s. 162, 170vd.), Bulgarlar'ın İtil'e gelişlerini VII. Yüzyıl olarak tespit etmişlerdir. A. P. Smimov [Jeleznyı vek çuvaşskogo Povolje, Materialı i issledovaniya po arxeologii SSSR, 95 (Moskva, 1961), s. 135-136], Bulgarlar'ın Çuvaşya bölgesine gelişlerinin IX. Yüzyıla “ve hatta belki de VIII. Yüzyıla” rastladığını belirlemiştir. Bkz., Böl. III.

tedir.⁸⁸ Bayan, doğrudan Hazarlar'ın hakimiyeti altına girdi, ama Nicephorus'da gördüğümüz üzere halkı her nasılsa kimliğini muhafaza etmeyi başardı. Asparuh'un Bulgar topluluğu ise Tuna Bulgar Devleti'ni oluşturmak üzere harekete geçti.

Bulgar Kültürü ve Kurumları

Türkler, konar-göçer insanlar olarak bilinmelerine rağmen, tarım, belirli boylar arasında çeşitli seviyelerde yapılmaktaydı. Kazakistan ve Batı Sibirya'daki Bulgar yerleşim alanlarından elde edilen arkeolojik bulgular, göçebeliliğin ve tarımın bir aradaki varlığını bizlere göstermektedir. Bu kültür, yeni evleri olan Karadeniz-Hazar düzlüklerine de taşınmıştır. Aynı zamanda, metal işlemeciliği de Bulgar boyları arasında bilinmekteydi.⁸⁹ Düzenli şehir yaşamları, Bulgar boylarını diğer göçebe boylardan ayıran bir özellik kazandırmıştır. Hatip Pseudo-Zacharias, Bulgar şehirlerinden bahsederek şöyle der: "Çadırlarda yaşarlar, sığır ve balık eti, vahşi hayvanlar ve silahları ile kıt kanaat hayatlarını sürdürürler."⁹⁰ Bu karakteristik yapı, bütün Bulgar boyları için geçerlidir. Theophylactus Simocatta, Onoğurlar'ın *Bakath* adındaki şehirlerinden bahseder.⁹¹ İtil ve Tuna Bulgar Devletleri'nin, her ikisinde de gelişmiş bir şehir hayatı görülmektedir. Aboba-Pliska'daki ve İtil Bulgar Devleti'ndeki istihkam ve bina yapı teknikleri birbirinin aynı gibidir.⁹² Bulgar bölgesinde kurulan Hazar şehri Sarkel (ki tahminen Bulgar zanaatkarları tarafından yapılmıştır) diğer Bulgar yerleşimlerinde bulunan yapı örnekleriyle aynı özellikleri göstermekteydi. Dolayısıyla göçebelik ve yerleşik hayat, Bulgar merkezlerinde bir arada var oldu.

⁸⁸ Bkz. Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, ed. Moravcsik, s. 64, 186, μαύρη βουλγαρία Dinyeper'in doğusunda bir bölge olarak göstermiştir. Bu bilgi 944'deki Grek-Rus muahedesi ile doğrulanmaktadır. Anlaşmaya göre Ruslar, Bulgarlar'ın Khersones'e saldırılarını önlemek ile yükümlüydüler. Bu Bulgarlar ancak Dnyeper'in doğusundaki Maeotis - Don bölgesi yakınlarında yaşadıkları takdirde Khersones için bir tehdit arz edebilirlerdi. Kotragus liderliğinde tanımlanan bu araziye yerleştirilmişlerdir. Aynı zamanda bkz., Marquart, Streifzüge, s. 503-504.

⁸⁹ Bkz., Aşmarin, *Bolgarı i çuvaşı*, s. 13. Chou-shu, kadim Türkler'in (Aşına uruğu), Juan-Juan boyunduruğundan kurtulmadan evvel onların demircileri olarak çalıştıklarını ifade eder. Bu rivayet, Türkler'in çok eski zamanlardan itibaren demir işleme sanatı ile uğraştıklarının işaretidir (bkz. Liu Mau-tsai, age., s. 5). Aynı zamanda bkz. Ögel, age., s. 240.

⁹⁰ Zacharias Rheor, *Kirchengeschichte*, çev. Ahrens ve Krüger, s. 253; Gening, Xalikov, *Rannie bolgary*, s. 141, 144-145.

⁹¹ Theophylactus Simocatta (*Bonn bs.*), s. 286.

⁹² Ögel, age., s. 245-246, 256, 259; Artamonov, age., s. 301-302.

Bulgar gömütleri, Türk normlarına olan benzerlikleri ve farklılıkları ile tavsif edilir. Bulgarlar, diğer Türkler'den farklı olarak, yüksek gömme tepeli mezarlar (kurgan) inşa etmemişlerdir. Ölülerin yönleri mezar-dan mezara farklılıklar gösterir; baş taraflarına, tabana, sağ veya sol taraflarına yerleştirilen iki tip kil çanak (kaplar ve testiler) ile gömülürlerdi. Kurban edilen hayvanların etleri veya leşler (diğer Türkler'de olduğu gibi) mezarın içine yerleştirilirdi. Gening ve Halikov isimli iki Sovyet arkeologunun erken Bulgar tarihi hakkında yürüttükleri geniş kapsamlı araştırmanın sonucu şunları içermektedir: "Bu durum, farklı mezar taşlarında farklı kombinasyonlar dahilinde elde edilen bulgular, Bulgarlar'daki etnik çeşitliliğin ispatı niteliğindedir. Büyük Bulgarya'nın çöküşüyle beraber, bu çeşitlilik gözle görülür biçimde ortadan kalkmıştı ve Bulgar boyları tek bir Türkçenin farklı lehçelerine sahip, az çok birleşik bir kitle halini aldılar. Fakat bu kültürde farklı unsurlar muhafaza edilmekteydi ve topluluk içerisinde yer alan farklı etnik kökenlerdeki gruplar bunun en iyi kanıtıydı."⁹³

Bulgarların fizikî özellikleri, burada değinmeye çalıştığımız durumu teyit etmektedir; Bulgarlar, yalnızca dilleri ve yaşam tarzları ile birleşen karma bir topluluktur. Bulgarlar, Alan-Sarmat ve Mongoloid unsurları bir arada barındırmaktaydı. Gening ve Halikov, bu grupların, içlerinde Moğol unsurları da bulunduran Hunlar tarafından Türkleştirilmiş İraniler olduklarını iddia ederler.⁹⁴

Bulgar Dili Üzerine Bir Not

Oğur Türklerini, Türk dünyasının diğer öğelerinden farklı kılan temel kriter, lisanlarıydı. Bazı bilim adamları, Bulgar/Oğur Türkçesinin Türkçe olmadığı, ön-Türkçe devresindeyken ayrılmış, Türkçe ile çok yakın ilişkili Altay kökenli bir form olduğu konusunda tartışma halindedirler. Nitekim, Poppe şunları yazmaktadır: "Ortak Türkçenin ortaya çıkışından önce Çuvaşçanın ve Ortak Türkçenin atası bir birlik oluşturmaktaydı. Bu birliğe Ön-Türkçe denilebilir."⁹⁵ Oğurcanın mı Türkçeden ayrıldığı, yoksa Ortak Türkçenin mi Altaycadan ayrıldığı sorusu, yeterince ilginç olduğu gibi, çalışma sahamız dahilinde yanıt bulacaktır. Çuvaşca, Oğurcanın yaşayan tek mirasıdır; fakat Ortak Türkçenin (özel-

⁹³ Gening, Xalikov, age., s. 130-131.

⁹⁴ Ibid., s. 184, 190-191.

⁹⁵ N. Poppe, Introduction to Altaic Linguistics (Weisbaden, 1965), s. 33.

likle Kazan Tatarcasının) ve Türkçe olmayan (Fin-Ugor dilleri ve Rusça) dillerin yoğun tesirinde kalmıştır.

Macar filoloji çalışmaları, her halükârda Oğurca üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun sebebi Macar unsurların bugünkü ana yurtlarına gelmeden önce çeşitli Bulgar konfederasyonlarının, özellikle de Onoğurlar'ın bir parçası olarak varlıklarını sürdürmeleridir. Macar-Bulgar birlikteliği dönemi içerisinde Macarlar, Bulgar Türkçesinden bugün hâlâ dillerinde muhafaza ettikleri sayısız kelimeyi ödünç almışlardır.⁹⁶

En sadeleştirilmiş formuyla ve henüz çözülmemiş pek çok soruya girmeden önce, sözünü ettiğimiz Ortak Türkçe (OT) — Bulgar/Oğurca (B/O) arasındaki paralellikler yazılabilir: OT $z = r$ B/O, OT $\varsigma = l$ B/O, OT (ilk harf) $y = j$ B/O, OT (ilk harf) $s = \hat{s}$ B/O, OT $n, ng = m$ B/O, OT $\ddot{u}, u, \ddot{o}, o$ (ilk harf) = ön seste türeyen v + sesli harf.⁹⁷

Hazarca menşeli kelimeler tartışılırken, bu veya başka diğer kriterler zihinlerde doğacaktır.

⁹⁶ Bu sorunun çeşitli yönleri, uzmanlar arasında hâlâ tartışma konusudur (bkz., n. 41). Son zamanlarda, Charlemagne sonrası dönemde Avarlar'ın yaşayıp yaşamadıkları ve Bulgar-Oğur ödünç kelimelerine Avarlar'ın katkı yapıp yapmadıkları sorusu ortaya atılmıştır. Bkz. P. Tomka, "Le Problème de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise" AOH, XXIV (1971), özell. S. 252. Erken dönem Oğur Türkçesi – Ugor temasının hidronomik açıdan teyidi için bkz. G. E. Kornilov, "Gidronimiçeskii areal *jaxan Yevrazii" Toponimika Vostoka. Novıye issledovaniya, ed. G. P. Bondaruk, E. M. Murzaev ve diğerleri (Moskva, 1964), s. 189-192.,

⁹⁷ Oğur Türkçesi taslakları; Németh, HMK, s. 86-95 bulunabilir. Pritsak, *Bulgarische Fürstenliste*, s. 71-75; Dilâçar, Türk diline genel bir bakış, s. 68-69; J. Krueger, *Chuvash Manual* (Bloomington, Indiana – Lahey, 1961); J. Benzing'in makaleleri "Das Hunnische,, Donaubolgarische und Wolgabulgarische" ve "Das Tschuwaschische", PhTF, ed. J. Deny ve diğerleri. (Weisebaden, 1959), I, s. 685-751. İkinci makale daha ayrıntılı bir bibliyografya için "Das Tschuwaschische" müracaat edilmelidir. Geç dönem İtil Bulgarları hususunda değerli bir çalışma olan O. Pritsak'ın makalesi "Bolgaro-Tschuwaschica" UAJb, XXXI (1959), s. 274-313. A. Róna-Tas, S. Fodor, *Epigraphica Bulgarica. A volgai bolgár-török feliratok*, *Studia Uralo-Altaica dizisi*, I (Szeged, 1975) içerdiği zengin materyal açısından bilhassa burada gerekli. Z. Gombocz'un klasik BTL'si fevkalade önem arz etmektedir ve Bolgaro-Türkçe ödünç kelimelerin fonetik benzerlikleri üzerine L. Ligeti tarafından yazının ölümünden sonra yapılan neşri: *Honfoglálás előtti bolgár-török jövevényiszavaink* (Budapest, 1060). Birtakım problemlerin yeniden tetkiki M. K. Palló, "Hungaro-Tschuwaschica" UAJb, XXXI (1959), s. 239-258'de bulunabilir. Sesli harflerin tahlili üzerine, bkz., L. Ligeti, "Les voyelles longues en turc" JA, 230 (1938), s. 195-196.

BÖLÜM II

HAZARLAR

Hazarlar'ın tarih sahnesine çıkışı meselesi, birçok tutarsızlık ve sıkça karşılaşılan bir anakronizm niteliğindeki bilgilerle kaplanmış. Bu bağlamda, bir Ermeni kaynağı (Movsēs Dasxurac'i), IV. Yüzyılda Transkafkaya'ya yapılan Hazar akınlarını anlatır.¹ Arap kaynakları (Belazurî ve Yakubî), İran şahı Kavad ile Hazarlar'ın savaşlarını (486-531) nakleder.² Dunlop, Yakubî'nin kaydında yer alan bazı çelişkilere dikkat çekmiştir. Burada, Hazarlar, bir kağanlığa (Kök Türk Devleti'nin kuruluşundan önce!) ve ikili krallık kurumuna sahip bir halk olarak tanımlanmışlardır. Dunlop'un çalışmaları nazar-ı itibare alındığında ise böylesine özel yapılanmalar için gerçekten de çok erkendi; ama bunun yanında Hazarlar'ın 552 tarihinden önce burada (Batı'da) bulunma olasılığını da bir tarafa atmadı.³ Artamonov da bu düşünceleri savundu ve her ikisi de {Artamonov ve Dunlop} Hazarlar'ın "asıl tarih sahnesine çıkışları"nın Hüsrev Anuşirvan hanedanı dönemine rastladığından ol-dukça emin görünmektedirler.⁴ Marquart'ın⁵ izinden giden bu iki bilim adamı, Taberî'nin kayıtlarında, Hüsrev Anuşirvan'ın Kuzey Kaf-kasya'daki (B n j r ve Belencer ve Alanları kapsamaktadır)⁶ fetih-lerinde, bahsettiği Abhaz'ın Hazarlar olabileceğini ileri sürer (Abhaz ابخز el-Hazar'ın الخزر bozulmuş bir formu olabilir). Geç dönem bir Suriye kaynağı Michael Syrus, VI. Yüzyıl Süryani müellifi Efesli John {John of Ephesus}'dan

¹ Dasxuranc'i, History, çev. Dowsett, s. 70.

² Bkz., Balādhurî, Futūh, ed. de Goeje, s. 194. [İngilizce tercümesi: P. K. Hitti, The Origins of the Islamic State (Newyork, 1916, yeniden basım: Beirut, 1966), s. 305-306] ve al-Ya'kübî, Historiae (Ta'rix), ed. M. Th. Houtsma, I, s. 200-204; Lewicki, Żródła arabskie, I, s. 254-257.

³ Dunlop, age., s. 20-22.

⁴ Dunlop, age., s. 22; Artamonov, age., s. 116-117

⁵ Marquart, Streifzüge, s. 16.

⁶ Taberî, Annales, I, s. 895-896; Nöldeke, Geschichte (Tabarî), s. 157.

nakledildiğine inanılan (Czeplédy, bu efsanenin büyük olasılıkla temeli bazı Bizans kaynaklarına dayanan bir orta Pers kay-nağından alındığından söz eder)⁷ ve Hazarlar'ın Bulgarlar'la birlikte İç İskitya'dan Barsāliā denilen Alan topraklarına gelişlerini anlatan bir ef-sane aktarır.⁸ Bu efsane, İmparator Mauricius'un (582-602) dönemi-ne rastlamaktadır. Her ne kadar söylemeye hacet olmasa da, gerçek olay-ların efsanelerde gizli olmasına rağmen onları masalların sonundan ve olayların başlangıcından ayırt etmek olanaksız bir durum arz etmekte-dir.⁹

Bizler, ancak Kök Türkler'in kesin olarak tarih sahnesine çıkışları ile beraber Hazarlar'ın varlığından bahsedebiliriz. Hazarlar'ın, Kök Türkler'den bağımsız olarak mı varlıklarını sürdürdüklerine, yoksa bölgeye Kök Türkler tarafından mı getirildiklerine karar vermek güçtür. Konuyla ilgili bir diğer yaklaşım da doğru olabilir. Kaynaklar, Kök-Türkler'in kendilerinden başka herhangi bir yeni etnik unsuru Kuzey Kafkasya bozkırlarına getirdiklerinden söz etmemektedir. Eğer Hazarlar, bu dönemde Kök Türk konfederasyonunun bir parçasını teşkil etmekteyseler, kaynakların (yalnızca "Türkler"den bahseden) bu bağlamda onları diğer "Kök Türk kökenli" gruplardan ayırması kuşkuolu olacaktır. Diğer taraftan, bölgede daha önceden var olan pek çok kavim ve onların bir süreklilik dahilinde devam eden parçalanma ve yeni gruplar içerisinde tekrar teşkilatlanma süreci dikkate alındığında, bu bölgede yeni bir kabilenin oluşması mümkün gözükmemektedir ve henüz kaynaklarımız, elimiz-

⁷ Czeplédy, "Bemerkungen zur Geschichte der Chazeren" AOH, XIII (1961), s. 244.

⁸ Marquart, Streifzüge, s. 484-485. VI. yüzyıl kaynağı olan, Pseudo-Zacharias Rhetor'un "Kilise Tarihi" adlı eserinde geçen Xasir'ler, Hazarlar değil Akatzirlerdir. Bkz. Czeplédy, "Bemerkungen zur Geschichte der Chazeren" AOH, XIII (1961), s. 244 vd.

⁹ Bu durum bilhassa eserlerini Arapça kaleme alan iki Pers yazar, Belazuri ve Taberi'nin kayıtlarında doğrulanmaktadır. "İran'ın şanlı geçmişi"ni içeren birçok hikayede olduğu gibi masal ve gerçek birbiriyle harmanlanmıştır. Bunun dışında her iki yazarın çalışmalarını icrâ ettikleri dönem, Hazar otoritesinin, hakim oldukları bölgelerde, kendini hissettirdiği bir zamandı ve bu hassasiyetledir ki kontrolleri altındaki pozisyonlarda ahalinin tümüne.Hazar deniliyor olması doğal bir durum teşkil etmekteydi. Persler'in, bu dönemde çarpıştıkları güruhun daha sonraları Hazarlar tarafından yutulacak olan Sabirler olması kuvvetle muhtemeldir (bu görüş, bilim adamlarının genel kabulüdür. Bkz. Dunlop, age., s. 27; Artamonov, age., s. 117). Czeplédy'e göre, VI. Yüzyılın başlarında Hazar ve Sabir adları aynı etnik topluluğu temsil etmekteydi. Bkz. Czeplédy, "A korai Kazár történelem forrásainak kritikájához" MTA-I.O.K., XV, s. 125. Bu dönemde bir Hazar-Sabir birliğinden bahsetmek için çok erken olduğunu düşünmekteyim. Kaynaklarımızın genel vaziyeti, bu dönemde böylesine bir birliğin varlığını kabul etmemiz varsayımına müsaade etmemektedir. Kuzey Kafkasya Sabirleri'yle bir takım uzlaşımlar (yani birlik) VII. Yüzyılın başlarında vukü bulmuştur. Hiçbir yerde ifade edilmemesine rağmen belki bu netice çıkarılabilir.

de bulunan bu bilgiler dışında farklı varsayımlar oluşturma konusunda yetersizdir.

568-630 (belki de 650) tarihleri arasındaki süreci, Hazar Devleti'nin Kök Türk hakimiyeti altında bulunduğu dönem olarak belirtebiliriz. VII. Yüzyılın üçüncü çeyreğine ait Hazar tarihiyle ilgili Bizans, Ermeni ve Gürcü kaynakları, Hazarlar'ı, Persler'e karşı yapılan savaşta Heraclius'un müttefiki olan Kök Türk İmparatorluğu'nun bir parçası olarak göstermektedirler. Persler, Bizans İmparatorluğu'na karşı yoğun bir saldırıya geçti ve 611 Antioch {Antakya}, 614 Jerusalem {Kudüs}, 619 Alexandria'yı {İskenderiye} ele geçirdiler. Bununla da yetinmeyip, Avarlar'la ittifak kurdular ve 617'de Avarlar, Slav vassallarıyla birlikte Constantinople'a ani bir saldırı gerçekleştirdiler. Bizans, bu fırtınaya göğüs germeyi başardı ve 622'de Heraclius (610-641) komutası altında birbiri ardına gelen karşı saldırılara başladı. Heraclius, savaşı Kök Türk desteğini alacağına emin olduğu Transkafkasya topraklarına taşıdı. Hazarlar'ın, Bizans kaynaklarında ilk ortaya çıkışlarını bu süreç dahilinde görüyoruz. 626'da Albanya'nın harab edilmesinden sonra Hazarlar, 627 ve 628 (Tiflis'i aldıkları yıl) tarihlerinde Yabgu Kağan ve yeğeni Şad (bunlar muhtemelen Kök Türkler idi) liderliğinde Gürcistan'a yönel-diler.¹⁰ Theophanes, bu olaylardan söz ederken, Hazarlar'ı "Doğudan gelen Türkler" olarak tanımlar. Liderlerine, (Ermenice'de *Jebu Hak'an*, Gürcüce'de *Jibğu/Jibğa*), "onur bakımından kağandan sonra gelen" unvan olan *Ζιέβηλ* denilirdi.¹¹ Bu durum Batı Kök Türkler'in Yabgu Kağanı'nın, Moğolistan'daki "sözde süzereni" ile *vis-à-vis* {karşı karşıya} bulunduğu pozisyonla tamamen örtüşmektedir. Sebeos'da geçen "Çembux" ve "Çenastan Çepetux" da Yabgu Kağan ile özdeşleştirilmelidir.¹² 629-630 yıllarında, Hazarlar'ı yine Transkafkasya'da, bu sefer Ç'orpan Tarhan isimli bir komutan liderliği altında çarpışırken bulmaktayız.¹³ Pers sınırlarına yapılan Kök Türk - Hazar saldırıları artık sona gelmişti. 630'da, T'ang hanedanıyla yeniden güçlenen Çin, Doğu Kök Türk İmparatorluğu'na boyun eğdirdi ve yine bu dönemde Batı Kök Türk Devleti uzun yıllar sürecek olan bir iç savaşın girdabına çekildi.

¹⁰ Dasxuranc'i, History, çev. Dowsett, s. 81-88; K'art'lis C'xovreba, ed. S. Qauxç'işvili (Tblisi, 1955), I. s. 225, 374-375.

¹¹ Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, s. 315-316.

¹² Czeglédy, "A korai Kazár történelem forrásainak kritikájához" MTA-I.O.K., XV, s. 114-116. Ayrıca bkz. Sebeos, Histoire d'Heraclius, çev. F. Macler (Paris, 1904), s. 52.

¹³ Dasxuranc'i, History, çev. Dowsett, s. 104.

Batı Kök Türkler'in, Avrupa mirasının küllerinden de Hazar Kağanlığı ortaya çıktı.¹⁴

Hazarlar'ın Menşei Konusundaki Teoriler

Hazar tarihini konu alan öykümüzü devam ettirmeden önce, kısa bir ara vererek, Hazarlar'ın kökenleri ve etnik akrabalıkları hususunda sunulan bazı teorileri incelemenin gereğini hissettik. Hazarlar ile ilgili arkeolojik materyal yetersiz olduğundan, ortaya atılan bütün bu görüşler, çok mebzul olmayan kaynak materyalleri (bu erken dönem için) ile arada sırada referans alınan dil bilimsel materyallerin çeşitli yorumlamaları temel alınarak yapılmıştır. Belirtmek istediğimiz ilk ve en önemli şey, Hazarlar'ın her alanda Türk dünyası ile olan birlikteliğidir. Belirli sayıdaki Arap, Bizans, Çin, Gürcü ve Ermeni kaynaklarında *Türk* ve *Hazar* terimleri hemen hemen birbirlerinin yerine kullanılır. Hiç şüphe yoktur ki, kısmen de olsa, Hazarlar'ın üzerinde bir Kök Türk hakimiyeti söz konusudur. Bununla beraber, bu iki grubun (meselenin muhatabı olan bazı kaynakların özet eleştirisi için bu bölümün birinci kısmına ait ek s. 52'ye bakınız) ortak etnik alt yapılarını da vurgulamak gerekir. Esasında, temel problemimiz, Hazarlar'ın Türk dünyası içerisindeki yerini saptamaktır.

Barthold, (muhtemelen kendisine İstahrî'nin "Bulgarlar'ın dili Hazarlar'ın diline benzer") sözlerini¹⁵ temel alarak, Hazarlar için "Oğur" kökenli olduklarını öne sürerek şöyle der: "Die Bulgaren und chazeren werden nicht vor dem 6. Jahrhundert erwähnt, doch kamen sie zweifellos, unabhängig von der Bildung des Türkischen Reiches im 6. Jahrhundert, in einer früheren Periode in das Wolgabecken. Es kann fast für unzweifelhaft gelten, dass sie in dieses Land die bekannte Völkerwanderungsbewegung geführt hat, die mit dem Namen der Hunnen verbunden ist."¹⁶

Artamonov da, temel olarak bu düşüncüyü paylaşır. Artamonov'a göre, Hazarlar ve Sabirler etnik olarak birbirlerinin aynıdır, yani Bulgar kökenlilerdir (Bulgarlar'la Türkçelerini Hunlar'dan alan Türkleştirilmiş

¹⁴ Grousset, *L'empire des steppes*, s. 138-142; Artamonov, *age...*, s. 154-155.

¹⁵ İstahrî, ed. de Goeje, s. 225.

¹⁶ Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 30

Ugorlar'ı kastetmektedir).¹⁷ İsimleri, bu erken dönem Hazar tarihiyle ilgili kaynaklarda sürekli olarak karıştırılmaktadır. Bu onların özel bağlarına işaret etmektedir. Artamonov'un sözleriyle "Nitekim onlar, başlarında Sabirler'in bulunduğu tek ve aynı askeri-politik birliği oluşturdular; altıncı yüzyılın birinci yarısından itibaren tarihî kayıtların çoğunda Sabir adı Derbend'in kuzeyinde yaşayan Hazar Denizi barbarlarını tanımlamak için kullanıldı."¹⁸

Sabir gücü Avarlar tarafında kırılınca, artık Kök Türk ordularının önemli bir parçası halini alan Hazarlar, yavaş yavaş adlarını duyurmaya başladılar. Artamonov, "Türkütler, [Sovyet bilim adamları Kök Türkler'i, Türkütler olarak adlandırırlar — Bu, aynı zamanda Klasik Moğolcada¹⁹ da bulunan, eski Türkçedeki çoğul formlarından biridir] Hazarlar'ın konsolidasyonuna yardımcı oldular. Diğer akraba boylar ile teşekkül eden birlikleri, kesin bir askeri-idari yapıya dayanan Türküt Kağanlığı'nın tertibindeydi. Hazarlar'ın kendileri dışında Savir-Suvarlar'ın, Barsil-Bersula (belki de Belenjer) bakiyeleri ve ayrıca Semender gibi küçük Bulgar grupları bu birliğe dahildiler. Hepsi birden kendilerini Hazarlar olarak adlandırıyorlardı. Çünkü Hazarlar birlik içerisinde nüfus olarak en kalabalık bodun olmaları sebebiyle lider durumundaydılar. Kısa bir süre içerisinde, Batı Kök Türk Kağanlığı'nın çöküşüyle birlikte, Hazar Kağanlığı tam bağımsızlık kazandı."²⁰

Czeplédy, yayımladığı bir dizi makalesinde oldukça farklı yargılarda bulunmuştur. Ona göre Hazar Devleti, üç ana gruptan oluşmaktaydı. (i) - Sabir menşeli gerçek Hazarlar (Czeplédy, VI. Yüzyılın başlarından itibaren Hazarlar'ın Sabirler ile aynılaştırıldığı görüşündedir). Başkentleri, Kuma nehrinin güneyindeki *Belenjer* idi. (ii) – Hazarlar'ın güneyinde ve Derbend'in (*Bāb al-'abwāb*) kuzeyindeki Hazar Denizi kıyısında yaşayan Kafkasya Hunları. Yöneticileri, Arap kaynaklarında *sāhib Belencer* olarak bilinmektedir. (iii) Gerçek Hazarlar'ın efendileri Batı Kök Türkler. Başkentleri, Batı Kök Türkler'i temsil eden kağanın ikamet yeri olan Atıl idi. "Hazarlar'ın kralı" ifadesi yalnızca Atıl'ın Türk kağa-

¹⁷ Artamonov, age., s. 43, 68, 76, 78, 115. Bu, Artamonov'un kitabının süreklilik arzeden ana temasıdır. Oğurlar'ı, kitabının tamamında, Ugorlar olarak yanlış telafuz etmektedir.

¹⁸ Artamonov, age., s. 127.

¹⁹ Gabain, *Das Altürkische* PhTF, I, s. 28; K. Grønbech ve J. R. Krueger, *An Introduction to Classical (Literary) Mongolian* (Weiesbaden, 1955), s. 28.

²⁰ Artamonov, age., s. 156.

nına atfedilebilirdi.²¹ 766 dolaylarında, Batı Türk Devleti'nin çöküşünden sonra Türkler'in Hazar ülkesi üzerindeki hegemonyaları son buldu.²² Czeglédý'e göre, Hazar dili Çuvaşça'ya (yani Oğurca) yakındı. Atil'in Hazarlar'ı (= Kök Türkler) ise umumi Türkçe konuşuyorlardı. Czeglédý'i, *Barsbik*, *Jebğu*, ve *Çiçek* sözcüklerini Kök Türkçe örnekler gibi sunarak, bunların Kuzeybatı Türkçesi (Kıpçak) karakteri taşıdıklarına işaret etti.²³ Ne yazık ki örnek olarak seçtiği kelimeler yetersizdir. *Jebğu* (*Jabğu*), *Barsbik* ve *Çiçek*, Oğur Türkçesi ya da Ortak Türkçe olabilir. *Jabğu*, etno-linguistik kökenine bakılmaksızın, çeşitli kaynaklarda *Jabğu* ve aynı zamanda *Yabğu* şeklinde görülür. Günümüzde birçok Kıpçak lehçesindeki ilk ses *j*'nin (< *y*) dönüşümü karakteristik bir durum arz etmekle beraber bu sonraki bir gelişmedir. Bu konuya Dördüncü Bölüm'de tekrar döneceğiz.

Dunlop, *History of Jewish Khazars*'da çeşitli şarkiyatçı kuşaklar tarafından Hazarlar'ın kökeni hakkında ileri sürülen pek çok teoriyi özetler. Bunlar arasında en önemlisi, Hazar = Akatzir teorisi.²⁴

Bu etnonim Ravenna Anonimi'nde, *'Akátıroi*, *'Akátçıroi*, *'Akatzıroi*, *Acatziri*²⁵ ve Agaziri biçimlerinde gözükmektedir.²⁶ Ravenna Anonimi'nde, Agaziriler, Hazarlar ile özdeşleştirilmektedirler. Bu görüşü destekleyici başka bir mesnedi, *K.s.r/X.s.r*'ların (Marquart bunu *'Kas(i)r*'²⁷ olarak okur) *Ūn-gür* (Onoğur), *Ūgur* (*Oğur), *Sab.r* (*Sabir), *Burgar* (*Bulğar), *Kurt.rg.r* (*Kuturğur), *Abar* (Avarlar), *Sarurgür* (*Şarağur/Sarağur) vb. arasında zikredildiği, Zacharias Rhe-tor'a atfedilen VI. Yüzyıl Süryanice Kilise Tarihi'nde buluyoruz. Czeglédý, bu kaynağın, Grekçe aslı temel alınarak, orta dönem Pers araçları (nitekim, Hazarlar'ın ve Bulgarlar'ın Kuzey Kafkasya'ya gelişlerinin kaydedildiği bu efsanede, kavimlere adlarını veren *Bulgarios* ve *Xazarīg* kardeşleri

²¹ Bkz. Czeglédý, "A korai Kazár történelem..." MTA-I.O.K., XV, s. 125; Czeglédý, "Khazar Raids in Transcaucasia in A. D. 762-764" AOH, XI (1960), s. 76, 79.

²² Czeglédý, "A korai Kazár történelem..." MTA-I.O.K., XV, s. 123. En son çalışmasında (Nomád népek, s. 99), Czeglédý, Sabirler, Oğurlar ve Onoğurlar'dan müteşkil Hazar boy birliğini, Kök Türkler'in (Türkütler) organize ettiği görüşünü dile getirdi.

²³ Czeglédý, "TEPMATZOYΣ" Acta Antiqua Acad. Sci. Hung., X (1962), s. 82, n. 14.

²⁴ Dunlop, age., s. 6-7. Bu teorisinin daha kapsamlı bir değerlendirmesi için, bkz. W. B. Henning, "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatârân" BSOAS, XIV (1952), özell. s. 502-506.

²⁵ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 58-59; Jordanes, Getica, ed. Skrijnskaya, s. 136

²⁶ Moravcsik'de bahsedilen Ravenna Anonimi, Byzantinoturcica, II, s. 59.

²⁷ Marquart, Streifzüge, s. 356, n. 1.

buluyoruz; ilkinin Grekçe son ek *-ios*, ikincisinin Orta Farsça son ek *-īg* ile bittikleri görülüyor)²⁸ yolu ile Suriyeli müellifimize ulaştığını göstermiştir. Kayıt, hem son döneme hem de erken döneme ait bilgileri içermektedir. Böylece, Avarlar (henüz sahneye yeni çıkmış-lardı), uzun bir süredir gözden kaybolan Sarağurlar ile aynı zaman dili-minde zikredilirler.

Marquart'ın Akatzir etimolojisi (*Ağaçeri “orman halkı”)²⁹ daha uzak bir olasılıktır. Akatzir için teklif edilen bir başka etimoloji Q'azar: Akatzir = *Ak-Hazar (“Beyaz Hazarlar”) etnonimi ile ilintilidir. Bu noktada karşılaşılan bu ciddi filolojik engellerin üstesinden gelinmelidir. Kaynaklarımızdaki t, tz yalnız ç harfinin yerine tekabül edebilir (bu hususta bkz. eserimizin dördüncü bölümünde yer alan sayısız örnek). 'Akatzıpoi = *Akaçir (anlamı ?). Bu durum, hayal gücünü zorlamaya lüzum kalmadan, Hazarlar ile ilişkilendirilebilir. Czeglédy, ki benim görüşlerim de bu doğrultudadır, KSR/X.S.R.'ın ya *Axasir (= 'Akatzıp-) ya da *Xosir (KótçTıp-) dönüştüğünü ileri sürmektedir.³⁰ Bizans piskoposluk ve coğrafi “notitiae”larında, Karadeniz bozkırlarında yaşayan, Kótçıpoi adında göçebe bir halktan bahsedilir.³¹ Bu bodunun, Akatzirler

²⁸ Czeglédy, “Bemerkungen zur Geschichte der Chazeren” AOH, XIII (1961), s. 244.

²⁹ Marquart, Streifzüge, s. 41. Bir XIV. yüzyıl lügatı, Tarjumān Turkī wa 'Arabī (bkz. M. Th. Houtsma, Ein Türkisch-Arabisches Glossar, Leiden, 1894, TAG şeklinde kısaltacağız)'de Ağaçeri (TAG, Arapça metin, s. 30), racul şa'rā رجل شاعر olarak tanımlanmaktadır. Houtsma (TAG, s. 49) bu terimi Almanca “Waldmann” olarak çevirmekte ve Axtatçip ile mukayese etmektedir. Ağaçeri, aslında, Türkçeye “orman adamı” olarak fakat Arapçada farklı bir terimle örtüşme ihtimali vardır. A. K. Kuryşzanov'un, Tarjumān Turkī wa 'Arabī üzerine yaptığı son çalışmasında (İssledovaniye po leksike starokıpçakskogo pis'mennogo pamyatnika XIII v. – 'Tıurksko-Arabskogo Slovary', Alma-Ata, 1970, s. 77) sözlüğün XIV. Yüzyıl ile tarihlendirilmesini yanlış bulduğu gibi, içinde pek çok hatanın da bulunduğu görüşündedir. ş'r kökünün Arapça'da içerdiği geniş anlam belki bu hususta bir çözüm oluşturabilir. Örneğin, ş'a'r, ş'a'r (çoğul. aş'ār, şu'ūr, ş'i'ār) “kürk”, “post” gibi “saç”, “kıl” manasına da gelmektedir. Rajul al-ş'a'rā, ikinci unsurunu oluşturan kalıptaki bir sessiz harf dönüşümü ile “ş'a'rā”nın, “ş'i'ār” olması takdirinde, bu Türkçe etnonimin tercümesini deşışir ve “kürkçü” = “kürk tüccarı”, “avcı” anlamı ortaya çıkar. Bu etnonimin, Jordanes'de geçen “gens Acatzirorum” (bkz. s. 29) ile bağlantısı olanaksız gözlenmektedir.

³⁰ Czeglédy, “Bemerkungen zur Geschichte der Chazeren” AOH, XIII (1961), s. 244.

³¹ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 346-357. En son, O. Maenchen-Helfen, makalesinde (“Akatiir” CAF, II (1966)), Akatiroi problemini ele aldı. Maenchen-Helfen, Akatiroi'lerin gerçekte adları “Akatiir” (krş Priscus) olan fakat Jordanes'de Akatzir olarak deşışime uğrayan bir bozkır halkı olduğunu yazmaktadır. Ona göre Akatiirlerin, “Hazarlar ile hiçbir ilgisi yoktur. Onlar ‘orman adamları’ değillerdiler, Güney Rusya düzlüklerinde hüküm süren ve muhtemelen Hunlar gibi Türk dili konuşan bir bozkır halkıydı.” (s. 286). Ayrıca (s. 282-283, 286) şu ibarelerc yer vermektedir: (1) Akatiirler, “kesinlikle

ile ilişkilendirilmesi konusu muğlakdır. Böyle bir imanin doğruluğu için Ravenna Anonimi'ndeki kayıt gibi daha başka bozulmalara ihtiyaç duyulmaktadır. İsimsiz coğrafyacımızın Akatziroi, Xotziroi ve Hazar adlarındaki benzerliklerden dolayı bunları bir araya getirmiş olması ihtimalini de göz ardı etmemeliyiz. Ravenna Anonimi'nde yer alan ifadeleri doğrulayan güçlü tarihî kanıtlar bulunmadığı takdirde, Akatzir = Hazar teorisi filolojik temelde reddedilmelidir.

Dunlop, Hazarlar için bir Uygur menşei ortaya atar. Dunlop, Çin kaynaklarının Ko-sa (Hazar kelimesinin standart Çince'deki biçimi Ko-sa'dır) adında bir Uygur boyundan bahsettiklerini belirtmekte ve ayrıca Priscus'da geçen *Οὔρωγοι*'ları Uygurlar ile özdeşleştirerek, bu Uygur kökenli unsurların Hunlar ile batıya hareket ettiklerini öne sürmektedir.³² Nitekim, daha önceden gördüğümüz üzere, Bizanslı müelliflerin Oguroi dedikleri halk Uygurlar değil Oğur Türkleridir (yk. bkz.). Aynı zamanda Chavannes de bu hatayı yapmıştır.³³ Hunlar'ın zamanında, Uygurlar'ın batıya göç ettiklerine dair elimizde güçlü bir kanıt yoktur. Tüm hipotezler, Oğur ve Uygur adlarındaki benzerliğin neden olduğu karışıklığa dayanır. Dunlop, bu teorideki zorlukları farklı bir açıdan ele alır. Bu hususta şunları yazar: "...Uygurlar ve Hazarlar arasında olası bir len-guistik bağlantı bulunsa da, Uygur lehçesinin kullanıldığı metinlerde böylesine bir bağlantıya dair hiç bir kanıt yoktur. Bu konudaki genel kabul şudur ki, Hazar lehçesi, 'Şaz' Türkçesi ile karşılaştırılan ve 'Lir' Türkçesi olarak adlandırılan ayrı bir kola mensuptur... Ne var ki Lir Türkçesinin uzun zaman önce geniş bir sahada konuşulmuş olması muh-

* Ak-Xacirler değillerdir"; (2) Χότζιροι muhtemelen Hazar kelimesinin tahrifata uğramış bir şeklidir ("çok hasarlı" notitia'lar); (3) K. S. R. denilen halk, Hazarlar değillerdir.

³² Teorinin kapsamlı izahı için bkz. Dunlop, age. s. 34-40.

³³ Chavannes, Documents, s. 247. Chavannes, Theophylactus Simmoccatta'da zikredilen 'Οὔρωγ'ları (yazara göre onlar "doğuda" Tül nehri kıyısında yaşamaktaydılar) Uygurlar ile özdeşleştirir. 'Οὔρωγ'ların itaat altına alınışından sonra nelerin olduğu konusunda bilgi elde etmemiz oldukça zor gözükmektedir. Bu hususta elimizdeki ender kayıtlardan biri yine Theophylactus Simmoccatta'ya aittir, şöyle aktarıyor: "'Οὔρωγ kabilesine tamamiyle boyun eğdirildiğinde, Kağan Kolx kabilesinin liderini öldürmekten vazgeçti." (Theophylactus Simmoccatta, Historia, Bonn ed., s. 259). Colchis (Lazika) üzerine yapılan akının, 'Οὔρωγ kabilesinin alt edilişinden hemen sonra gerçekleşmesi, Kök Türkler'in, İtil (Tül) boylarına ve Transkafkasya'ya rahat giriş yapabilecekleri Kuzey Kafkasya bozkırlarına hakim olduklarını göstermektedir. Oğur boyları bütün bu coğrafya (İtil-Hazar düzlükleri) üzerinde varlıklarını sürdürmekteydiler; bundan dolayıdır ki Theophylactus yalnız Oğur Türklerini kastetmiş olabilir, Uygurları değil.

temeldir ve Uygur/Hazar ilişkisi kabul edilse dahi liguistik argüman bunu destekler nitelikte değildir.”³⁴

A. Zajączkowski, bu teorilere taban tabana zıt bir tavır sergilemektedir. Ona göre, Hazar Türkçesinin Oğur Türkçesiyle hiçbir bağı yoktur ve ancak Karaçay ve Karaim modern Kıpçak lehçeleriyle ilişkilendirilmelidir. Zajączkowski bu hususta, İstahrî'nin, “Hazar dili (İtil) Bulgar diline benzer” şeklindeki kaydından bahseder. Fakat, Kaşgarlı Mahmud'u temel alan Zajączkowski, İtil civarı Bulgarçasının Ortak Türkçeden çok az açıdan farklılıklar gösterdiğini (aynı zamanda galip olasılıkla bir Kıpçak lehçesi olan Peçenek diline de çok yakındır) ve bu nedenle Ortak Türkçe içinde sınıflandırılması gerektiğini savunmaktadır.³⁵ Bununla beraber, Kaşgarlı Mahmud zamanında (Divan-ı Lügat-it Türk'ü 1072-1073'de yazdı), İtil Bulgar Devleti'nde, hem Oğurca hem de Ortak Türkçe kökenli çeşitli Türk dillerinin mevcut olduğunu biliyoruz.³⁶ Bunun yanı sıra, aslında, Kaşgarlı Mahmud, Batıdaki Türk lehçeleri hususunda yeterli bilgiye sahip değildi.³⁷ Onun Batı lehçeleri hakkındaki bilgileri ancak ve ancak dolaylı yollardan olabilirdi. Bahsettiğimiz bu kanıt şunu gösterir ki, Oğur boylarının çok büyük oranı Ortak Türkçeden oldukça ayrılmış bir dil kullanmışlardı. İstahrî'nin kaydı da (X. Yüzyıla aittir) İtil Bulgarya'sında, Oğur egemenliğinin söz konusu olduğu bu erken döneme işaret etmektedir. Şu bilinmeli ki İstahrî, Hazar Türkçesi hususunda kendisiyle çelişmişti; hikayesinin başka bir bölümünde, Hazarcanın Türkçeden ve Farsçadan farklı olduğuna işaret etmiştir: “Yalnız, Türkçe ve Farsça değil, dünya üzerindeki hiç bir dil onun özelliklerini taşımaz” (*wa lā yuşārikuhu lisān fāriq min al-umam*).³⁸ Bu bağlamda, İstahrî'nin birinci el olmayan malumatı şüphe arz etmektedir.

N.A. Baskakov, Hazar dilini, S. Şapşal tarafından bir araya getirilen materyallere dayandırarak sınıflandırmaya çalışmıştır (S. Şapşal'ın araştırması yayımlanmadığı için çalışmanın içeriğinin ne olduğuna dair net bir fikre sahip değiliz). Baskakov, Hazar birliğinin, daha öncesinde Hun birliğinin (daha başka delilleri de gerektiren olası bir tahmin) parçaları

³⁴ Dunlop, age., s. 39-40.

³⁵ Zajączkowski, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, s. 57-58.

³⁶ Pritsak, *Bulgarische Fürstenliste*, s. 9.

³⁷ T. Halasi-Kun, “Philologica III. Kazan Türkçesine ait dil yadigârları” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII (1949), s. 605.

³⁸ İstahrî, ed. de Goeje, s. 222.

olan çeşitli Türk ve Türk olmayan boylardan (makul bir tahmin) meydana geldiğine işaret etmektedir. Çalışması hakkında elimizdeki kısıtlı verilere dayanarak, S. Şapşal, Hazarcayı Türkçe kökenli bir dil olarak sınıflandırır ve en az iki lehçenin varlığını belirler; a ç- lehçesi ve a ts-lehçesi. İtil, Sarkel, Semender, Belencer ve Bek Tarluv [sonuncusu, kaynaklarımızda beyan edilmiyor] gibi yer adları, Hazarcaya ait günümüze ulaşan en eski kelimelerdir. Diğer kelimeler hususunda, ufak istisnalar dışında, fonetik yapıları açısından Kuzey Oğuz diline (Peçenekler ve Uzlar) mensupturlar.”³⁹

Baskakov, Hazarcayı Bulgar dil grubu içinde sınıflandırma eğilimindedir. Bu yargıya (örneğin Baskakov, hiçbir şekilde Hazarlar’ı kayda değer bir biçimde zikretmeyen Karahanlı büyük etnograf ve dilbilimci Kaşgarî’den, Hazarca konusunda kullandığı kaynaklardan biri olarak söz etmektedir) nasıl vardığı hususu meçhuldür.

Sonuç olarak, Hazarlar’ın linguistik akrabalıklarını anlamının tek yolu (ve bu suretle muhtemelen etnik kökenleri de aydınlanacaktır) dillerinden günümüze ulaşan bölük pörçük kalıntıları; dönemi, çevreyi ve geçmişî göz önünde bulundurarak incelemektir. Elbette bu yöntem bazı riskler içermektedir; ama elimizde Hazarca bir metin bulunmadığı için uygulayabileceğimiz tek metod budur.

Hazar tarihinin açılan sayfalarını yeniden gözden geçirdik ve devletlerini meydana getiren etnik yapı hususundaki teorileri incelemeye aldık. Şimdi de hikayemizi onların erken tarihi ile devam ettireceğiz

Ek

Yakubî’de (*Tarih*, ed. Houtsma, I, s. 13) yer alan Yafes’in oğulları listesinde, oğulları [الخزر و الترك] olan ماش ’ın adı verilir. برجان (= Bulgarlar) توبل ’nin oğulları olarak zikredilirler. (ayrıca bkz. Dunlop, *age.*, s. 12 vd.). Mesudî, (*Kitāb at-Tanbīh*, ed. de Goeje, s. 83) Türk halkları listesine Hazarlar’ı da dahil eder: Beşinci halk da Türk boylarından (اجناس) biridir, demek istediğim o ki, Karluklar (الخركيه), Oğuzlar (الغز), Kimekler, Dokuz Oğuzlar (الطغز) ve Türkçe’de سبیر Farsça’da خزرan denilen Hazarlar الخزر, hepsi birer Türk bodunudur.

³⁹ Baskakov, Vuedeniye, s. 237-238.

VII. ve VIII. Yüzyıllar arasında vukû bulan Arap-Hazar savaşıları esnasında Arap kaynakları, sık sık Hazar ve Türk kelimelerini birbirlerinin yerine kullanmışlardır (bkz. Yakubî, Tarih, II, pp. 375, 395 ; İbn Kutayba (metin, Lewicki'den aktarılmıştır, *Żródła arabskie*, I, p.202) vd.

Bir Çin kaynağı olan *T'ang-shu*, [bkz E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources* (London 1910), II, p.93] K'o-sa (= Hazarlar) boyunu "T'u-küe (Türklerin) bir soyu" olarak zikreder. Theophanes (bkz. *Chronographia*, ed. de Boor, I, s.a. 6221, 6223, 6255, 6256), VIII. Yüzyılda vukû bulan Arap-Hazar savaşlarını anlatırken Hazarya'dan Τουρχία olarak söz eder. Heracleus dönemine ait bir kayıtta ise Hazarlar "Doğudan gelen Türkler" olarak ifade edilir. Aynı bağlamda, Gürcü kroniği *K'art'lis C'xovreba* (I, s. 223) onları "Batıdan gelen Türkler" olarak tanımlar.

Bir XIII. Yüzyıl Leh-Latin kaynağı, Martinus Oppaviensis, Kırım'daki misafirliği sırasında II. Justinian'ın (bkz. aşağıda) dostlarının Türkler olduğunu belirtir: "fugit (Justinian II p.g.) ad Principum Turcorum, qui sibi germanam suam tradidit in uxorem...". bkz Martini Oppaviensis *Chronicon Pontificum et Imperatorum*, ed. L. Weiland, in *Monumenta Germaniae Historica XXII* (Hannoverae, 1872), p. 459. bkz. E. Tryjarski, "Some Early Polish Sources and Their Importance for the History of the Altaic World" *Journal of Asian History*, 3/1 (1969), pp. 37-38, benim bu kaynaktan haberdar olmama vesile olan eserdir. Tryjarski, yalnız olayları zikretmiştir ancak Bizans kaynaklarımızda 'Principes of Turcorum' olarak zikredilen Hazar kağanı hakkında yorum yapmamıştır. Bizans versiyonlarını temel alan Polonya kaynağının kökeninin ne olduğu gizemini korumaktadır (Bizans versiyonlarının tamamında "Hazar Kağan" vardır).

Hazar Kağanlığı Tarihi

630 veya civarlarında, müstakil bir Hazar Devleti sivrilmeye başlar. Kök Türkler, bu dönemde bir iç savaşa tutuştuklarından Kuzey Kafkasya'daki hakimiyetlerini kaybetmişlerdi. Bu andan itibaren, Karadeniz-Hazar düzlüklerinde, Büyük Bulgarya ve Hazarya adlarında iki devletin zuhur ettiğini görmekteyiz. Bu durumda yeni beliren bu iki devlet arasında ihtilaf oluşması kaçınılmazdı. Bizans kaynaklarının (Theophanes ve Nicephorus, yukarıda zikredilmişti) yanı sıra bir Hazar kaynağı (Kağan Yosef'in mektubu) da bizlere neler olduğu konusunda açık bir kayıt

bırakmıştır. Yosef şunları yazmaktadır: “O zamanlarda yazılanlara göre atalarımız sayıca az olmakla birlikte, ona rahmet eden Yüce Tanrı — onları kutsamış — onlara kuvvet, iktidar ve kabiliyet vermiş. Bu sayede onlar da kendilerinden daha muktedir ve sayıca kalabalık olan pek çok kavime karşı savaş üstüne savaş yapmışlar. Tanrı’nın yardımıyla onları yendiler ve ülkelerini ele geçirdiler ve bazılarını haraç ödemeye mecbur ettiler. Benim şimdi yaşadığım ülkede eskiden V.n.nt.r. halkı varmış. Atalarımız, Hazarlar, onlarla çarpışmış. V.n.nt.r.’lar kumsaldaki kumlar kadar kalabalık oldukları halde onlar Hazarlar’a karşı tutunamamışlar. Böylece ülkelerini terk etmiş ve Hazarlar’ın onları izlediği Duna Nehri’ne [= Tuna] kadar kaçmışlardı. O gün bu gündür, Bulgarlar Duna boyunca yerleşiktir ve Qustandina’ya çok yakındırlar ve Hazarlar, ülkelerini şimdiye kadar ellerinde tutmuşlardır.”⁴⁰

Asparuh ve Bulgarları’nın, 679 dolaylarında Tuna mecralarına geldiklerini biliyoruz. Bu noktadan bakınca, yukarıda Yosef’in bahsettiği hadiseler ile Asparuh’un bu göç hareketinin yakın tarihlerde vukû bulmuş olması gerekir. Bu, çok büyük olasılıkla uzun süredir devam eden bir mücadeleydi ve belki de Kök Türkler arasında patlak veren iç savaşın bir yansımasıydı. Bulgarlar’ın yönetici soyu, Dulo uruğundan gelmektedir (yukarıya bakınız). Bizler Hazarlar’ın, Nu-she-pi ailesini desteklediklerini tahmin etmekteyiz. Artamonov, Dulolar tarafından tahttan indirilen Nu-she-pi’lerin lideri İbi-Şegui’nin (İ-p’i-she-kui), 651’de batıya, Hazarlar’a kaçarak “Hazar hükümdar ailesini” oluşturduğunu düşünmektedir. Hazarlar’ın yine bu tarihlerde “kağan” adı verilen bir kişinin önderliğinde ortaya çıkmaları, Artamonov’un teorisinin güvenilirliğini doğrular niteliktedir.⁴¹ Kağan ünvanı hafife alınamazdı; çünkü o sıralar Aşina uruğuna mensubiyeti ifade etmekteydi.

650 yılına gelindiğinde, Hazarlar, Kuzey Kafkasya ve aşağı İtil deltasında, ayrı ve önemli bir devlet ortaya çıkarmışlardı. İşte bu tarih, onların dünya tarihinde etkin bir rol oynamaya başladıkları tarihti. Hazarlar’ın dünya sahnesindeki yükselişi, kronolojik olarak yine aynı dönemde göçebeler tarafından oluşturulan bir başka devletin zuhur edişiyle çakışmaktaydı. Bu devlet, “Arap Halifeliği” idi. Buradaki amacım, Arap-Hazar savaşlarının istikameti hususunda detaylı bir izahat vermek değil-

⁴⁰ Kokovtsov, age., s. 92.

⁴¹ Artamonov, age. s. 170.

dir. Artamonov ve Dunlop'un çalışmalarında (özellikle Dunlop) bu konu zaten etraflıca irdelenmiştir. Şimdi yapacaklarımız, önemli olaylarının genel bir özeti niteliğindedir.

Araplar 640 yılında Transkafkasya'ya nüfuz etmeye başladılar. 642'de bir Arap akıncı birliği Belencer'e kadar ulaşmıştı. Daha sonraki 10 yıllık bir dilim içerisinde önemli sayılabilecek hiç bir çarpışma gerçekleşmedi (küçük çaptaki baskınların ise devam ettiği görülmekteydi). 652'de, 'Abdurrahman ibn Rebia adlı bir Arap komutan, başta bulunan halifenin emirlerini hiçe sayarak, komutası altındaki güçlü bir orduyu Belencer üzerine sevk etmiş, ancak bozguna uğratarak, öldürülmüştü.⁴² Sonraki yıllar Arapların bir kısmının Transkafkasya üzerinde güçlü bir hakimiyet kurmak için giriştikleri teşebbüslere şahitlik etti ancak Hz. Ali ve Muaviye arasındaki iç savaş (657-661) nedeniyle Araplar'ın bu arzusu gerçekleşemedi. Arap kuvvetleri, Transkafkasya'dan geri çekildi ve bu boşlukta bölgedeki yerel hükümdarlar, Araplar'ın yeniden geri dönebilecekleri ihtimaline karşı yardım arayışı içine girdiler.⁴³ Artık, Hazarlar ciddi biçimde Transkafkasya'ya akınlar düzenlemeye başlamışlardı. 661-662 yıllarında Albanya'ya (Azerbaycan) saldırmışlar ancak bölgenin yerel yöneticisi Cuanşir tarafından püskürtülmüşlerdi. Bu saldırıyı, 663/664'te, Hazarlar'ın vassalları olan Kafkasya Hunları'nın gerçekleştirdikleri bir başka hücum izledi. Cuanşir, bir anlaşma ile onları topraklarından çıkardı ve Hun kralının kızıyla evlendi.⁴⁴ 684 ve 689 yıllarında Transkafkasya'da bir kez daha geniş çaplı Hazar istilaları söz konusuydu.⁴⁵

⁴² Daha fazla bilgi için bkz.: Dunlop, age., 50-57. Taberî-Bal'amî geleneği, vahşice katledilen Arap komutanı 'Abd ar-Rahmân ibn Rebia el-Bahilî olarak açıklar. Belazurî (Futûh, ed. de Goeje, s. 204, 259, ayrıca Dunlop'un ifadesi, bkz. s. 57, n. 73), İbni Kuteybe (bkz. Lewicki, *Żródła arabskie I*, s. 402) ve Yakubî (Ta'rih, ed. Houtsma, II, s. 194; Lewicki, *Żródła arabskie I*, s. 256) ise bu ismin Selmân ibn Rebia el-Bahilî olduğunu belirtirler. İbni Kuteybe, bu hadisenin "Belencer'de, Türk topraklarında" cereyan ettiğini anlatmaktadır.

⁴³ R. Grousset. *L'empire du Levant* (Paris, 1946), s. 97; Artamonov, age., s. 177; K. V. Trever, *Očerki po istorii i Kul'ture kavkazskoi Albanii* (Moskva-Leningrad, 1959), s. 246.

⁴⁴ Dasxuranc'i, *History*, çev. Dowsett, s. 120, 122-126.

⁴⁵ Asolig, *Histoire universelle par Etienne Açoghig de Daron*, çev. E.Du Laurier (Paris, 1883-1917), s. 43; Marquart, *Streifzüge*, s. 514; Ghévond (Lewond), *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, çev. V. Chahnazarian (Paris, 1856), s. 15.

Bu dönem esnasında, Hazarlar, Kırım'da da aktif durumdaydılar. VII. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Khersones dışındaki tüm Yarı-mada ellerine geçmişti.⁴⁶ 695 tarihinde, Bizans İmparatoru II. Justinian Kırım'a sürgün edildi. Birkaç yıl sonra, Hazar kağanının kızkardeşi ile bir evlilik yaptı. Constantinople'deki III. Tiberius hükümeti, bu hadiseler üzerine endişeye kapıldı ve sonunda eski imparatoru saf dışı bırakmanın her iki tarafın da çıkarları doğrultusunda olduğu konusunda kağanı ikna etmeyi başardı. Kağan, Phanagorya ve Bospor'da bulunan vekilleri Παπατζύς ve βαλγίτζις (Papatizs ve Balgitzis)e emirler verdi. Lâkin, Justinian'ın Hazar asıllı eşi Theodora (asıl adı Çiçek'di ve Theodora adını vaftiz edildiğinde almıştı), bu durumdan haberdar oldu ve kendisini nelerin beklediği konusunda kocasını uyardı. Justinian, Papatyzs ve Balgitzis'i öldürdü, Khersones'e döndü ve nihayet 705'de tahtına otur-ması için geri çağırıldı. Justinian, 710'da Khersones, Bospor, "ve diğer şehirleri" cezalandırmak için Kırım'a bir donanma sevk etti (sürgün yerindeki halkın kendisine sergilemiş olduğu düşmanlığı hiçbir zaman unutmamıştı). Dunlop'un öne sürdüğü gibi bu durum basit bir tecziye hareketinin ötesinde bir şey olmalıydı. Kırım'ın, Hazar himayesini kabul ettiği ve Hazar memurları ile dolu olduğu görülüyor. Hatta bu dönemde Khersones'de bir Tudun'un⁴⁷ bulunduğunu duymaktayız (Justinian'ın sürgün yıllarında, Khersones'de Hazar Tudun'ları bulunmamaktaydı). Khersones, Bizans tarafından istirdad edilerek, halkının büyük bir kısmı katledildi. Bu haber yayıldığında, Kırım halkı direniş için hazırlığa ko-yuldu. Justinian'ın deli olduğu hususunda çok az bir şüphe vardır; bu durum bazı arkadaşları tarafından açık bir şekilde bilinmekteydi. Justinian'ın Khersones valisi Elias ve diğerleri, çılgın imparatora olan sadakatlerini yitirmişlerdi. Justinian tarafından işleri yoluna koymak amacıyla (bilhassa, Tudun'ları Bizans'ın esiri olan Hazarlar'la) gön-derilen diplomatik heyet kılıçtan geçirildi. Geniş kapsamlı bir ayaklanma artık yürürlüğe konuyordu. Bardanes (Elias'ın yanında Kırım'a gönde-rilen), kendini imparator ilan etti (Philippicus adı ile). Justinian, Kher-sones'deki direnişi kırmak üzere küçük bir filo gönderdi; ancak, yetişen Hazar birlikleri şehrin düşmesini engelledi. Justinian'ın ordusunun ko-mutanı Maurus, imparatorun öfkesi ile yüzleşeceğini bilmesine rağmen, isyancılara katılma kararı aldı. Bu olay, talihsiz hükümdar için sonun

⁴⁶ Artamonov, age., s. 196.

⁴⁷ Tudun, Türkçe bir unvanıdır. Bu terimin daha detaylı açıklaması için IV. Bölümde yer alan Hazar Sözcük Listesine bakınız.

başlangıcına işaret etti. Bundan kısa bir süre sonra öldürüldü.⁴⁸ Anonim Bizans kroniklerinde, bu hadiselerin içinde yer alan Hazar kağanının adı Βουσήρος Γλιαβάρος⁴⁹ veya Ἡ/Ιβουζήρος Γλιαβαν/ρος olarak verilmiştir.⁵⁰

Dolayısıyla Hazarlar, VII. Yüzyılın başlarından itibaren Bizans dış ilişkilerinde önemli bir rol oynamaktaydılar. Doğuda, Arap–Hazar sınırındaki savaş yeni bir safhaya ulaşıyordu. 685'ten bir süre sonra II. Justinian ve 'Abdûlmelik, Araplar'ın Bizans'a ödeyeceği vergi ve bu iki süper gücün şimdiye kadar aralarında sorun yaratan çeşitli bölgelerin (Kıbrıs, Ermenistan ve İberya (K'art'li)) gelirlerinin paylaşımı ile alâkalı "Mardaite Sorununu" görüşmenin yanı sıra bir de barış akdi yaptılar. Justinian kısa bir süre sonra antlaşmayı ihlal etti ve Bizans bir kez daha Ermenistan'ın kontrolünü ele geçirdi.⁵¹ Araplar'ın bu ihanete karşı gerçekleştirdikleri bir dizi saldırının en başarılarından biri Kuzey Kafkasya'ya yönelik olanıydı.

Görünüşe göre H. 95/M. 713-714 tarihine kadar stratejik öneme sahip Bâb el-abwâb (Derbend) istihkamı bir çok defa el değiştirmiştir. H. 95'te, Umeyyegoğulları'nın {Emevi} önde gelen generallerinden ve aynı zamanda halife ailesi üyelerinden olan Mesleme b. Abdûlmelik şehri istirdad etti. Ermeni geleneği,⁵² bu zaferden sonra Mesleme'nin Hun/Hazar bölgesinin derinlerine doğru ilerlediğini (Lewond'a göre) ve Hun şehri Tarku'ya ulaştığını kaydeder. Bu gelişmeler üzerine Hunlar,

⁴⁸ Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 372-375, 377-381; Nicephorus (Bonn bs.), s. 45-53. Bu hadiselerin oldukça kısaltılmış bir uyarlamasını içermekle beraber ana kaynaklarımızda değinilmeyen bazı detaylar: "T. Preger, *Scriptores rerum constantinopolitanarum* (Lipsiae, 1901), I, s. 19vd. ve Bonn Korpusu: Georgius Codinus, *Excerpta* (Bonnae, 1843), s. 166-167'de bulunabilir. Ayrıca, bu olayların benzeri için Martinus Oppaviensis (yukarıda, bkz. Ek Bölüm).

⁴⁹ Georgius Codinus (Bonn bs.) s. 166-167.

⁵⁰ Anonymous Byzantine Chronicle (Parisiensis, 1336): Preger, *Scriptores*, s. 40; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 136.

⁵¹ Grousset, *L'empire du Levant*, s. 99-100; Trever, *Očerki po istorii i Kul'ture kavkazskoi Albanii*, s. 250; I. Javakışvili, *K'art'veli eris istoria* (Tiflis, 1965), II, s. 77; Dasxuranc'i, *History*, çev. Dowsett, s. 202; Bizans-Arap antlaşması için, bkz. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, sub anno 6178, I, s. 363.

⁵² Lewond, *Histoire*, çev. Chahnazarian, s. 38-39; Dasxuranc'i, *History*, çev. Dowsett, s. 208-209; Asotig, *Histoire*, çev. Dulaurier, s. 158. Ermeni kayıtları bu hadiseleri 714/715 (Dasxuranc'i), 716 (Lewond), 717 (Asotig) olarak tarihlendirmekteler. Asotig, Mesleme'nin "Hun" topraklarına sonraki büyük seferinden bahsetmiyor. Bununla beraber Mesleme'nin "Honk" ları bozguna uğratıldığını, onları püskürttüğünü ve kovaladığını yazıyor.

bölgeye büyük bir orduyla varan süzerenleri Hazarlar'ı çağırdılar. Savaş esnasında her iki ordu da kağanın generali Alp Tarhan komutasındaki yedek güçler gelinceye kadar öylece bekledi. Mesleme, durumun kritik bir hal almaya başladığını fark etti ve Hazar ordusunu aldatmaya yönelik bir plan yaptı. Böylece ana karargahını terk ederek; birliklerini, ağaçlık alanlarda saklamayı düşündüğü, Gürcistan güzergahına doğru harekete geçti. Dasxuranc'ı'nın kayıtlarına göre Albanya prensi Vaç'agan'ın geri çekilmekte olan Arap güçlerini emniyete alması ve Araplar'ı takip eden Hazar ordusunu bozguna uğratması suretiyle Mesleme'nin güvenli biçimde dönüşü sağlanmış oldu.

Arap kaynakları, Mesleme'nin bu ricatını onun H. 113/M. 731-732'de düzenlediği ve Semender'e ulaştıktan sonra geri çekilmeye zorlandığı (çadırları terk etmek, vb.) seferiyle şüphe götürür şekilde benzerlikler içerdiğini belirtir. Hatta bu geri çekiliş esnasında dahi hücum etmekte olan Hazar ordularını mağlup etmeyi başarmıştır.⁵³

717-718 yıllarında, Hazar ordularını bir kez daha Albanya'da görüyoruz. Bu hareketin başkentleri Arap kuşatması altında kalan Bizanslılar'ı hayli rahatlattığı muhakkak.⁵⁴ Alanlar üzerine yapılan bir saldırı ile başlayan bu hücumlarını, 721-722 tarihlerindeki Ermenistan işgali izledi. Araplar, Ermenistan'ın Marj-el-Hijarah mevkiinde bozguna uğratıldı ancak, Halife Yezid hızlı davranarak Cerrah ibn el-Hikemi komutasında başka bir ordu yolladı. Bu ordu, Hazarlar'ı geldikleri topraklara sürmeyi başardı. Kağanın oğlu Bārjīk'in (bkz. IV. Bölüm) komutasındaki Hazar orduları Bāb el-Abvāb'ın kuzeyinde bozguna uğratıldılar. Daha sonra Araplar Belencer üzerine saldırarak şehri ele geçirdiler. Cerrah, bir başka Hazar kenti olan Semender üzerine hareket etmeye karar verdi, ancak, şansını zorlamaması hususunda uyarıldı. Cerrah, 723-725 yılları boyunca mücadelesine devam etti. H. 107/M. 725-726'da, Mesleme, Kafkasya sahasındaki operasyonlar için bir kez daha komutan tayin edildi. 726'dan 729'a kadar olan dönem, yeniden sonuçsuz kavgalar silsilesine şahitlik etti. Mesleme geri çağrıldı ve Cerrah mücadeleye kaldığı yerden devam etmesi için tekrar görevlendirildi. 730'da Diyar-ı Bekir'in hemen güneyinde, Musul yakınlarındaki Erdebil'de Cerrah ve ordusu Barjik komutasındaki Hazar kuvvetleri tarafından tamamen yok

⁵³ bkz. Dunlop, age., s. 77 vd. Dunlop, Ermeni kaynaklarını referans almıyor.

⁵⁴ Artamonov, age., s. 205; Hitti, History of the Arabs, s. 203.

edildiler. Yeniden görev başına getirilen Mesleme'nin vekillerinden Said ibn Amr el-Harisi komutasındaki bir Arap gücü işgalcileri kuzeye doğru sürdü ve bir dizi savaşın sonucunda Hazarlar'ı tamamen bozguna uğratmayı başardılar.⁵⁵

Arap kaynakları, Mesleme'nin H. 113/M. 731-732'de Hazar topraklarının içlerine kadar girdiğini; ancak, daha sonra geri çekilmek zorunda kaldığını bildirmektedirler (daha önce görmüştük). Bu seferin, gerçekten de Ermeni kaynaklarında sözü edilen savaş olup olmadığı konusunda karar vermek zordur. Bizans kaynakları bize burada küçük bir yardım sağlamaktadır. Theophanes, sub anno 6220 (= 728) tarihinde Cerrah'in öldüğünü kaydetmektedir. Theophanes, ayrıca 6221 (= 729)'da Mesleme'nin "Türkler'in ülkesine" bir sefer düzenlediğinden ve onurunu kaybederek kaçmak zorunda kaldığından bahsetmektedir. 6223 (= 731) de gerçekleşen seferi şöyle aktarır: Mesleme, "Turkia" üzerine yürüdü, "Hazar Geçitlerine ulaştı, korku saldı ve geri döndü".⁵⁶ Şurası kesindir ki, pek de başarılı olmayan bu seferler Arap kaynaklarımız tarafından belirtilmiş olanlardır. Ancak bu bilgi, hâlâ bir değil, tam üç Ermeni kaynağı tarafından 15 yıl öncesine ait benzer bir olayı bildirmesi gerçeğini açıklayamamaktadır.

İlgi çekici sonuçlardan biri de, Mesleme'nin, Hazar topraklarının içlerine kadar gerçekleştirdiği yağma seferlerinin Transkafkasya'da bulunan güvenli Arap kontrol bölgelerine yapılan süratli geri çekilme hareketleri ile bitiyor olmasıydı. Sonraki yıl, Mesleme, Mervan ibn Muhammed (Gürcü kaynaklarında, gaddarlığından dolayı Murvan Qru, "Sağır Mervan" olarak geçer⁵⁷) sayesinde başarıya ulaştı. Mervan, Gürcistan, Albanya ve Hazar topraklarına yapılan bir dizi sefer düzenledi. 737 senesi, bu savaşlarda bir dönüm noktasını işaret etmektedir. Mervan, işgal edilmiş Hazar ülkesinde bir mütareke arama kılıfı altında hasımlarını

⁵⁵ Lewond, Hazar komutanının adını T'armač' olarak bildirmektedir. Bkz. Lewond, *Histoire*, çev. Chahnazarian, s. 99-101; Ermenice bs.: Patmut'iwn Lewondeay meci vardapeti Hayoc'i, ed. I. Ezeanc' (St. Peterburg, 1887), s. 101. Bu savaşların kapsamlı açıklaması için, bkz. Dunlop, age, s. 60-74; Artamonov, age, s. 203-215. Özel detaylar için bkz. Taberî (Bal'amî, İbn el-Athîr'in ilaveleriyle), Belazuri, Yakubî vb.'nin Arapça kayıtları. Ayrıca bkz. Dasxuranc'i, *History*, çev. Dowsett, s. 209-210 ve Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, p. 407.

⁵⁶ Bkz. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 407, 409; Theophanes'in kronolojisi için, bkz. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, çev. J. Hussey, gözden geçirilmiş basım (New Brunswick, 1969), s. 88.

⁵⁷ K'art'lis C'xovreba, I, s. 233.

hazırlıksız olarak yakalamıştı. Kumaz Arap generali, Müslümanlar ve Transkafkasyalılar'dan oluşan büyük bir ordu ile düşman bölgesinin içlerine kadar nüfuz etmiş ve kağanı İtil'in kuzeyine kaçmaya zorlamıştı. Araplar, Hazar başkenti İtil/Atıl'ı geçerek kağanı Burtas şehrine kadar takip ettiler. Yardım için gönderilen orduyu bozguna uğratmış olmaları kağanı yolun sonuna getirmişti. Bunun üzerine kağan Müslüman olmayı ve halifenin bir tebaası haline gelmeyi kabul etti.⁵⁸

Mervan'ın bu seferi, Araplar'ın Hazarlar'a karşı düzenledikleri büyük seferlerin sonuncusuydu. Araplar, muzafer olmalarına rağmen, hiç bir zaman zaferin meyvelerinden faydalanamadılar. Mervan, Hazar ülkesini Arap egemenliği altında tutmanın tek yolunun, bölgede daimi bir ordu karargahının bulundurulması olduğunu anlamıştı. Ama bunu başarmak imkansızdı. Halifenin kaynakları her ne kadar geniş olsa da, bunlar, hem Karadeniz-Hazar bozkırlarının güvenliğini sağlamaya ve hem de aynı zamanda Orta Asya ile Avrupa'daki savaşları sürdürmeye yeterli değildir. Bunların ötesinde Emevi ailesinin günleri sayılıydı. Kısa bir süre önce halife olan Mervan (744), Hazarlar'a karşı kazanmış olduğu büyük zaferden on üç yıl sonra Abbasi ailesi tarafından ortadan kaldırıldı.⁵⁹

Gerçekte, Araplar ve Hazarlar Kafkasya'da ayakta kalabilmek için birbirleriyle savaşmışlardır. Hazarlar, Transkafkasya'da bir daha hiçbir zaman Araplar için ciddi bir tehlike oluşturmayacaklardı. 750'den sonra yeniden başlayan hücumları, Transkafkasya'daki Hristiyan halkın sık sık vukû bulan isyanlarıyla birleşince, Araplar, imparatorluğun bu parçasını

⁵⁸ Dunlop, age., s. 81-84; Artamonov, age., s. 218-222; Lewicki, *Żródła arabskie*, I, s. 225. İbni A'sam el-Küfi'nin bu sefer hususundaki açıklamaları için, bkz. A. Z. V. Togan, *Ibn Fadlāns Reisebericht: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XXIV/3 (1939), s. 295 vd.

⁵⁹ Hitti, *History of the Arabs*, s. 279-285. Bizantinistlere göre Mervan'ın 737'de, Bizans ile müttefik olan Hazarlar'a karşı düzenlediği seferinde, askeri birliklerini tüketmesi Bizans'ın yararına olmuştu. Aynı şekilde, 740'da III. Leo'nun, Anadolu içlerinde Acroinon'da Araplara karşı kazandığı önemli zafer, Hazarlar üzerindeki Arap baskısını hafifletmiş ve böylelikle kağanın, İslama olan kısa süreli bağlılığına son verebilme fırsatı yaratmıştı. Bütün bu gelişmeleri, Leo'nun, Hazar kraliyet ailesine mensup biriyle yapmış olduğu evliliğin meyveleri olarak görebiliriz (aş. bkz.). Aynı zamanda, bkz. S. D. Skazkin, N. V. Pigulevskaya vdgr. *İstoriya Vizantii* (Moskva, 1967), II, s. 50; M. Anastos, "Iconoclasm and Imperial Rule 717-842", *CMH*, IV/1 (1966 ed.), s. 64 ve Toumanoff'un yorumları gibi [C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Georgetown-Wetteren, Belgium, 1963), s. 405].

da huzur bulamadı. Esas itibariyle, Kuzey Kafkasya, Hazarlar'ın nüfuz alanı olarak kaldı.

Mervan'ın seferini takip eden olaylar, tam anlamıyla açık değildir. Kağanın İslamiyete geçici olarak dönüşünün, kağanlık ailesi üzerinde dahi kalıcı bir etki oluşturmadığı gözükmemektedir; bu durum, yönetici aile içinde Museviliğin iki nesil daha sürdürülmüş olmasından da anlaşılmaktadır. Tarihi, Heraclius zamanına kadar giden, gerçekte her iki tarafın jeopolitik ihtiyaçlarının zorladığı bir gereklilikten doğan, ama zorluklarını da beraberinden getiren geleneksel Hazar-Bizans ittifakı devam ediyor gözükmemekteydi. Bu doğal ittifakın nedeni, her iki tarafın ortak bir düşmana, ayrıca ortak bir sınıra (Kırım'da) ve ortak bir nüfuz alanına (Batı Gürcistan) sahip olmaları olgusundan kaynaklanıyordu. Sonuç olarak, bu ortaklık, ciddi bir Arap tehdidinin ortada olduğu dönemde gayet iyi bir şekilde devam etmiştir. Bu ilişkiden doğan barış zamanlarında, bu iki müttefik Kırım ve Batı Gürcistan hususlarında sık sık münakaşa etmiş ve kimi zamanlarda bu münakaşa çok ciddi boyutlara ulaşmıştır.

732/733'de, Leo Isauri, oğlu Constantine'i (daha sonra Copronymus diye anılacaktır), Hazar kağanının kızı Çiçek ile evlendirdi.⁶⁰ Bu evlilikten 28 yıl sonra, 760'da, Halife el-Mansur'u (754-775), Ermeniyeye valisi Yezid İbn 'Useyd es-Sülemî'ye bir Hazar prensesi ile evlilik gerçekleştirmesi hususunda emir verirken buluyoruz. Halifenin bu emri, Yezid tarafından, kısa bir süre sonra bir Hazar prensesiyle (prensesin adı kaynaklarda Xâtûn olarak verilmektedir; "Qatun", Türkçe bir ünvandır) evlenmek suretiyle itaatkâr bir şekilde yerine getirilmiştir. Bu dönemde hükümdarlık yapmakta olan kağana ise bağıturlar denildiği görülmüyor. Prensesin kısa bir süre sonra vukû bulan ölümü, 762-764 tarihleri arasında Hazarlar'ın, Kafkas-ötesine gerçekleştirdikleri geniş çaplı iki hücumun nedeni olarak (veya belki de bahane?) gösterildi.⁶¹

⁶⁰ Constantinus Porphyrogenitus, *De Cerimoniis aulae byzantinae libri*, ed. J. J. Reiske (Bonnae, 1829-1830), s. 126-127; Nicephorus, *Breviarium*, s. 66. Ayrıca bkz. Anastos, "Iconoclasm and Imperial Rule 717-842", *CMH IV/1* (1966), s. 64; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (1969 ed.), s. 157.

⁶¹ Czeplédy, "Khazar Raids" *AOH*, XI (1960), s. 75-88. Ayrıca bkz. A. N. Kurat, "Muhammad bin A'sam al-Küfî'nin Kitâb al Futûh'u" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII (1949), s. 272-273; El Yakubî, *Ta'rix*, ed. Houtsma, II, s. 446; ve Łewond, *Patmut'iw'n*, ed. Ezeanc', s. 132'de bu akınları gerçekleştiren Hazar komutanının adı, Xat'irli't'ber güruhunun Räs/Raj Tarxan'ı, şeklinde veriliyor. M. Canard ["Byzantium and Muslim World to the Middle of the Eleventh Century" *CMH*

780 yılında, üç yıldan beri devam eden Bağdat tutsaklığı, Halife el-Mehdi'nin tahta çıkışı ile birlikte son bulan Gürcü (K'art'lian) prensi Nerse, Araplar ile hâlâ devam eden mücadelesinde, yardım sağlama umuduyla Hazarlar'a sığındı. Prens, çok iyi karşılanmasına ve iyi muamele görmesine rağmen misyonunu gerçekleştirmedi. Ve Kartli'ye, Abhazya (Ap'xazet'i) yolu ile geri döndü. Bu bölgenin hükümdarı, IV. Leon, Hazar kağanının torunuydu (ve aile bağı sayesinde aynı zamanda Constantine Copronymus ve Çiçek birlikteliğinin ürünü Bizans imparatoru "Hazar" IV. Leo'nun da akrabasıydı). İşte bu hassas dönemde, Bizans'ın 786'ya kadar süregelen Batı Gürcistan (orta çağda, Abhazya ve Egrisi'yi içine alan bölge) üzerindeki süzerenliği aniden son buldu. "Gürcü Kroniği" (Matiane K'art'liisa)'de şöyle yazmaktadır: Ancak Grekler (Brdzenni) güçsüzleştikleri zaman, Ap'xaz'ın erist'avi'si onlardan ayrıldı [gadga lit., "çekilmiş", "kusur işlemiş", "dinden dönmüş" P. G.]. Onun adı Leon idi, Ap'xazet'i'nin veraset yoluyla sahibi olan erist'avi Leon'un yeğeni. Bu ikinci Leon, Hazar kralının torunuydu ve Hazarlar'ın yardımı [dzalit'a mat'it'a edebiyatında: "onları gücüyle"] ile Grekler'den ayrıldı ve Ap'xazet'i ile Egrisi'yi işgal etti..."⁶²

Burada belirtilmesi ilginç olan husus, Hazarlar'ı, Bizans'a karşı Abhazlar'ı aktif bir şekilde desteklerken bulmamızdır. Batı Gürcistan'daki bu Bizans karşıtı politika ile 780'lerde Kırım Gotyası'nda gerçekleşen Hazar karşıtı isyan arasında bir bağlantı olmasından şüphelenilir. Bu isyan başarısız oldu, hareketin lideri Gotyalı John, sürpriz bir şekilde Hazar senyörleri tarafından belli belirsiz bir kinle karşılandı.⁶³ Got isyanında, Bizans'ın rolünün ne olduğu hususunda bir yargıya varabilmek için yeterli kanıtı sahip değiliz. Bununla beraber, Bizans İmparatorluğu'nun, (iki müttefik arasında geçerli olan gergin bir ateşkes) sayesinde Hazarlar'la güç paylaşır gözüktüğü Kırım'a devam eden ilgisi, onların nüfuz sahalarını genişletme umuduyla bu bölgede bazı sorunlar çıkarmaya çalışmalarını makul göstermektedir. O halde, Batı Gürcis-

IV/I (1966), s. 704], burada Hazar Devleti'nin, bütün enerjilerini Bulgarlar üzerine yoğunlaştıran, Bizans açısından aldatıcı hareket ettiğini vurgulamaktadır. Gürcü Kroniklerinde bahsedilen Şuşani-Bluç'an olayı (bkz. IV. Bölüm), belki bu akın ile ilişkilendirilebilir (bkz. Javaxişvili, K'art'veli eris istoria, II, s. 80-81 ve aynı zamanda Marquart'ı doğrulamaktadır, Streifzüge, s. 416-418).

⁶² K'art'lis C'xovreba, I, s. 251.; Cavakişvili, age., II, s. 82, 92-93; Z.V. Ançabadze, Iz istorii srednevekovoi Abxazii (Suxumi, 1959), s. 101-105. Toumanoff (age., s. 256, 401), bu olayların vuku buluşu tarihi olarak 790'ı gösterir.

⁶³ Artamonov, age., s. 252-255.

tan'daki Hazar politikası, intikam almaya yönelik bir teşebbüs (her yönlüyle başarılı) olabilir mi? Soru, kapsamlı bir çalışmayı gerektiriyor; ancak, VIII. Yüzyılın karanlık yıllarındaki Hazar-Bizans ilişkileriyle ilgili kaynak malzemenin eksikliğinden dolayı problem hâlâ çözülmemiş olarak durmaktadır.

Transkafkasya'ya son büyük Hazar akını 798/799 tarihinde gerçekleşti. Bu dönemde, Taberî ve Yakubî'ye göre asıl hedef Gürcistan (Kartli) topraklarıydı.⁶⁴

Şüphesiz ki, son bulmak üzere olan bir çeşit durgunluk hali, IX. Yüzyılın en huzurlu dönemini oluşturmuş gözüküyor. Müslüman – Hazar sınır bölgelerinde, 789/799 tarihli son hücumdan sonra, başka hiçbir önemli olaya rastlamıyoruz. Bu dönem, bir bütün olarak bakıldığında, İtil üzerindeki Hazar başkentinin uluslararası bir ticaret merkezi halini aldığı, büyük bölümü barış dolu ticari ilişkiler süreci içerisinde geçen bir dönemdi. Hudûd el-Alem'de şöyle denilmektedir: "... Hazar kralının zenginlik ve refahı, büyük ölçüde deniz gümrüklerindendir". İstahrî de bunu vurgulamaktadır.⁶⁵ Mesudî, X. Yüzyılda, "adalet ve güvenlik (toprakların)" nedeniyle Hazar ülkesine göç eden Müslüman tüccarlardan bahseder.⁶⁶

Mesudî⁶⁷, Hazar kağanının Museviliği IX. Yüzyılın başlarında, büyük olasılıkla Harun er-Reşid devrinde (786-809) kabul ettiğini bildirmektedir. Hazar kağanının, din değiştirme sürecini çevreleyen şartlar müphemdir ve halen tatmin edici bir şekilde açıklanmayı beklemektedir.

Sarkel ve Proto-Macarlar

Anlaşılan, din değişimi, Hazarya'nın önemli bir müttefiki olan Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerini olumsuz yönde etkilememiştir. 838'de,⁶⁸ Bizans İmparatorluğu, Petronas Kamateros başkanlığındaki

⁶⁴ Kaynaklar ve ayrıntılar için bkz. Dunlop, age., s. 183ff. Ayrıca bkz. Artamonov, age., s. 249-251. Canard, ["Byzantium and the Muslim World to the Middle of the Eleventh Century" in CMH IV/1 (1966), s. 707] bu Hazar saldırısının "Halife'nin, Irene'yle yapılan, içinde vergilerin ve düşmanlığın kesilmesi koşulunun da bulunduğu barış teklifini kabul etmesine neden oldu" düşüncesini savunmaktadır.

⁶⁵ Minorsky, Hudûd, s. 162; Dunlop, age., s. 93. Çalışmamızın III. Bölümü'nde, "Hazarya ve Ticaret" başlıklı bir kısım yer almaktadır.

⁶⁶ Mas'ûdî, Murûj, II, s. 12.

⁶⁷ Ibid., s. 8. Bkz. Dunlop'un bu husustaki ayrıntılı tetkiki (age., V.-VI. Bölümler).

⁶⁸ Tarihlendirme için bkz. I. Sorlin, "Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les Vingt dernières années" Travaux et Memoires III (1968), s. 436, n. 51.

özel bir ekibi Hazarlar'a Don nehri üzerinde bir istihkâm – spatharokandidatoz- inşa etmeleri için gönderdi.⁶⁹ Artamonov, bu istihkâmın yani Sarkel'in yerini bulduğunu ve mevkiisinin, Don nehrinin batı mecrası üzerinde Simlyan istasyonu yakınında bulunduğunu ifade etmektedir. Artamonov, hisarın yapımında kullanılan tuğlaların, Bizans'ın kendi yapılarında kullandıkları ile aynı ebatlarda olmadıklarını tespit etmiştir. Tuğlalar üzerinde bulunan harfler (runik), semboller ve figürler, Tuna Bulgarları'nın başkenti Aboba-Pliska'da bulunan örneklerle inanılmaz benzerlikler göstermektedir. Bulguları değerlendiren Artamonov şu kanıya varmaktadır: Bizans bu inşaatta bir "denetçi" gibi hareket ediyordu, inşaat ve yapı tekniği yöre halkı tarafından (Bulgar kökenliler) sağlanmaktaydı. Arkeolojik bulgular, bizlere, Sarkel'de bulunan iki farklı etnik grubun varlığına işaret etmektedir. Birinci grup, kalenin batı kısmında yerleşik olan ve kültürel açıdan Bulgarlar'la çok büyük benzerlikler gösteren kitledir. Diğeri ise güçlü biçimde fizikî açıdan Mongoloid işaretler taşıyan, (Sarkel'de yaşayıp da yerleşik hayat süren Bulgarlar'ın aksine) kesinlikle göçebe hayatı yaşayan ve büyük olasılıkla Ortak Türkçenin bir lehçesini konuşan gruptu. Artamonov, bu ikinci grubun, o dönemde bazılarının Hazarlar'ın hizmetinde bulunduklarına inandığı göçebe boylardan, Oğuzlar veya Peçenekler'den oluştuğu kanaatindedir. Bulgar kökenli dediği birinci grubu ise "Hazar" olarak tanımlamıştır.⁷⁰

Kanaatimce Sarkel'de bulunan göçebe grupların etnik mensubiyetleri konusundaki görüşler şüphe arz etmektedir. Bu kitle, eğer doğu Türkleri'ne mensup bir kol ise, Peçenek ve Oğuzlar'ın kültürel yapıları ile yakınlık gösteren "Hazarlar" olmaları gayet tabiidir. Sarkel, kağanlığın savunma düzeninin bel kemiğini oluşturan çok önemli bir Hazar yerleşim noktasıdır. Kağanlık garnizonunun, sadakatleri sorgulanamayacak olan askeri birliklerden oluşmak zorunda olması son derece do-

Şimdiye kadar bu olayların vukû buluş tarihi 833 olarak saptanmıştı. Yu. Kulakovskiy [Proşloye Tavrıdı , 2. bs. (Kiev, 1914), s. 76] çağdaşlarından farklı olarak daima hadiselerin daha geç bir tarihte (839) vukû bulduğunu vurgulamaktadır.

⁶⁹ Constantinus Porphyrogenitus, DAI, ed. Moravcsik, s. 182-184; Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker (Bonnae, 1838), s. 122vd.; Io. Scylitzes, Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope (Scylitzes-Cedrenus olarak kısaltacağız), I. s. 129-130.

⁷⁰ Artamonov, age., s. 299, 301-302, 307-308, 312-316. Türk runikleri için bkz. Gy. Németh, "A magyar rovásírás" A magyar nyelvudomány kézikönyve, II (1934) ve çok önemli son makalesi için "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe" Acta Linguistica, 21 (1971); eski bir çalışmasının, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós (Budapest, 1932), güncellenmiş hali.

ğaldır. Dolayısıyla, Sarkel'e yerleştirilen birlikler, kağanlığın doğu bölümündeki arazilerine sürekli tecavüzde bulunan Peçenekler olamazlardı. Peçenekler, böyle bir görev için gerekli niteliklere sahip değillerdi. Hudüd el-'Âlem, X. Yüzyılda adları geçen Hazarya Peçenekleri denilen bir gruptan bahseder. Ama bu paha biçilmez coğrafya eserinin adı bilinmeyen yazarı, onların ülkeyi "fetih yoluyla" zapt ettiklerini kaydetmiştir.⁷¹ Peçenekler'in daha sonra Hazarlar'ın Sarkel garnizonu için ihtiyaç duydukları güvenilir bir kuvvet halini almaları oldukça zordur. Diğer taraftan Oğuzlar, kendilerini Ural-İtil civarındaki bozkırlarda hissettirmeye başlamışlardı. Hakikaten, Oğuzlar'ın bölgedeki hareketleri, bozkırda ve Hazarya'nın doğu ve kuzeydoğu hudutları üzerindeki orman-bozkır şeridinde yer değişimlerine sebep oluyordu. Hazar diplomasisi, bozkırlardaki bu yeni durumu Peçenekler'e karşı Oğuzlar'ı kullanarak değerlendirmeye çalışmıştır. Anlatılan bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda, kağanın Sarkel garnizonunun personelini kendi güvenilir boyundan seçmesi daha mantıklı gözükmektedir. Sonuçta, sorun, Sarkel tuğlalarındaki runik işaretler deşifre edildiğinde ve elde edilen bulgular Hazarcadan günümüze ulaşan kelimelerle karşılaştırıldığında çözülecektir.

Sarkel, kimlere karşı yapılmıştı? Marquart ve keza muakibi Németh,⁷² İbni Rusta'nın "Hazarlar, geçmişte, Majğarîler ve ülkelerine sınır olan diğer halklardan çekindikleri için çevrelerine çukurlar (xandaq/hendek) açtılar"⁷³ şeklindeki kaydına istinaden, Sarkel'in Macarlar'a karşı yapıldığını iddia etmişlerdir. Bununla beraber, Bizans kaynakları, Sarkel kalesinin yapımının Peçenek-Hazar sorunlarının ürünü olduğunu ifade etmektedirler. Bu durum, Theophanes'in zeylinde ima edilmekte ve Sarkel'in, "Peçenek hücumlarına karşı muhkem bir istihkam" olduğunu yazan Scylitzes tarafından da açıkça belirtilmektedir.⁷⁴

⁷¹ Minorsky, Hudüd, s. 160.

⁷² Marquart, Streifzüge, s. 28; Németh, HMK, s. 153-155.

⁷³ İbn Rusta, ed. de. Goeje, s. 143. İbn Rusta'nın söyledikleri, Sarkel planının hisar hendeklerine (çukurlar, Arapça kaynaklarımızda xandaq) dayalı bir savunma sistemi olduğunu belirten Sovyet Arkeologlarınca da pekiştirilmektedir. Gerçekten, Sarkel, bölgenin bütününde yer alan tipik "beyaz kaleler"den idi. Bkz. S.A. Pletneva, ot Kočevii k gorodam (Moskva, 1967), s. 34, 43-45.

⁷⁴ Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, s. 122ff.; Io. Scylitzes, ed. I. Bekker, II, s. 129-130. Aynı zamanda, bunu doğuran bozkırlardaki hadiselerin ve bu hareketlerin Hazarya ve Bizans açısından neticelerinin genel bir tetkiki için bkz. Golden, "The Migrations of the Oğuz" Archivum Ottomanicum, IV (1972).

Sarkel sorunu, bizi, Macarlar'a yöneltir. Eğer Sarkel, Macarlar'ı uzak tutmak için inşa edilmiş ise, Macarlar nereden geliyorlardı ve nasıl ve neden Hazar ülkesi için bir tehdit teşkil ediyorlardı? Bu soruya bir yanıt vermeye girişmeden evvel, konumuzun dışına çıkmak ve çelişkilerle dolu olduğu bilinen Macar proto-tarihine değinmek zorundayız. Ben, burada, Macar proto-tarihinin bütün detaylarına değinmek istemiyorum. Çünkü bu konuyu halletmek için ciltler dolusu kitap yazmak gerekmektedir. Maksadım, şimdiye kadar bu problem hususunda ortaya atılan teorileri sunarak okuyucuya bir takım fikirler vermektir. Okuyucuları, tartışma bağlamında ele alınan yazarlara müracat etmelerini öneririm. Bizim buradaki asıl odak noktamız, elbette ki Sarkel olacaktır.

Çok yakın bir zamana kadar Macar halkının teşekkül tarihiyle ilgili hanedan ailesi teorisi, Németh'in *A honfoglaló magyarság kialakulása* (H M K) ve öğrencilerinin [Hâlâsi Kun'un, *A magyarság östörténete* (MÖT)'de, "A magyarság kaukázusi története"] yapmış oldukları çalışmalarda en iyi şekilde izah edildi. Macarlar'ın, Urallar'daki ana vatanlarını terk ederek, çeşitli Oğur kökenli Türk boylarıyla karıştıkları Batı Sibiry'a geldikleri ve Atilla öncesi dönemde (463) buradan da Karadeniz-Hazar bozkırlarına göç ettikleri görüşü hipotez haline getirilerek özet olarak sunuldu. Bu yeni gelenler, orada Atilla Hunları'nın bakiyeleri ile karıştılar. Macarlar, tam olarak, Kuban nehri ve Azak Denizi yakınlarına yerleşmişlerdi. Yeni ana vatanlarında Macarlar, birbirini takip eden çeşitli Oğur boy konfederasyonlarının (Kök Türk ve Hazar İmparatorlukları'nda) bir parçasını oluşturdular. Yedinci yüzyılda, Macarlar'ın ve Oğur Türkleri'nin bir kısmı İtil civarına doğru hareket ettiler ve topluluk içindeki Macar unsurlar, bugün Başkurdistan (Baskırya) denilen bölgeye yerleştiler. 800 yılı civarlarında, Kuban bölgesindeki Macarlar bu alanı terk etti ve Don nehrini aşarak, IX. Yüzyılın sonlarında Peçenekler tarafından çıkarıldıkları Don kıvrımına yerleştiler. XIII. Yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Katolik Macar rahipleri tarafından *Baskiria*'da {bugünkü Başkurdistan} kalan Macarlar'a rastlanmıştır. Bunlar, meşhur "Büyük Macaristan"ı {*Manga Hungaria*} oluşturan Macarlar'ın kalıntılarıdır.⁷⁵

⁷⁵ Németh, HMK. özell. S. 5-7, 121-127, 151-178, 216-220; Halasi-Kun, "A magyarság kaukázusi története" MÖT, s. 75, 86-87, 91-92. Bu görüşlerin İngilizce olarak kısa bir özeti Halasi-Kun'da bulunulabilir; "The Caucasus: An Ethno-Linguistic Survey" *Studia Caucasia*, I (1963), s. 13, 15, 19. Baskirler'in kökeni hususundaki çeşitli görüşleri ihtiva eden özet bir çalışma için bkz R. Z. Yanguzin, "Istoriya i sovremennoye sostoyaniye

Németh, yakın bir zamanda görüşlerini revize etti. Németh'in çok değerli bu yeni yaklaşımı, bütünüyle ictibas edilmiş haliyle şu şekildedir: "... Kama'dan Ural nehrine uzanan alan, Macarlar'ın kadim ana vatanıdır. Kama ülkesindeki Fin-Ugor ana vatanlarından göç eden Macarlar, mücavir iskan bölgelerinde komşuluğun getirdiği yakın temas neticesinde güçlü Bulgar Türkleri'yle birlikte Macar-Türk kavim birliğini (yedi boyu kapsayan) vücuda getirdiler. Macarlar, bu topraklarda Bulgar Türkçesine ait boy adlarını kabul ettiler ve burada eski Macar kültürü, Bulgarlar'dan bir çok önemli sözcüğü bünyesine kattı ... Ayrıca, Türk unsurlar da bu bölgede Macarlara katıldılar.

Bölgede oluşturulan bu yakın münasebetlerin ardından Macarlar'ın bir bölümü, 750-800'de güneybatı istikametinde aşağı Don-İtil-Kafkasya üçgenine göç ettiler. Üçgenin batı kısmındaki topraklarda, Maetois (bugünkü Azak Denizi) yakınında, Hazar ülkesine katıldılar ve bu birliktelik yaklaşık 100-150 yıl kadar devam etti. Macar geleneği bu yeni ana vatanlarında Dentümogyer "Don Macarları" adı altında bir devamlılık oluşturdu. Bundan başka, yine bu dönemde Macar yaşam alanı, bir yandan Kafkasya Bulgarları'na, diğer taraftan Kuban nehrine kadar olan Onoğur topraklarına ulaştı. Batıda, 889 öncesinde, Macar yaşam alanı Aşağı Tuna dolaylarına kadar uzanan bir alanı kapsamaktaydı.

Bulgarlar'ın da Hazar Devleti içerisinde bulunmalarından ötürü, Bulgar etkisi burada da devam etti. İtil Bulgar dilinde bulunması mümkün olmayan, som 'çilek', 'kızılıcak', kôris 'kül-dişbudak ağacı', gödény 'pelikan' gibi bazı Bulgar Türkçesine ait ödünç kelimeler Macarca'ya aktarılmıştır. Kafkasya Bulgarları'nın adlarından biri olan On-oğur, 'On Oğurlar', 'On boy', Macarlar'a (hungarus, ungar, hongrois vb.) şeklinde geçmiştir."⁷⁶

Kama-Ural nehri arasındaki geniş Macar ana vataniyla (genel anlamda bugünkü Başkurt toprakları) ilgili olarak, Németh bazı orjinal Macar boy adları ile Başkurtlar'daki boy ve uruğ adları arasında çok ilginç birtakım paralelliklere dikkat çekmektedir.

izuçeniya etnogeneza i etniçeskoy istorii Başkir", İz istorii Başkirii, ed. I. G. Akmanov vdğr. (Ufa, 1968), s. 258-269.

⁷⁶ Gy. Németh, "A baskir földi magyar őshazáról" Élet és Tudomány, 13 (1966), s. 598-599.

*Macarca**Başkurtca*

Nyek

Negmen (boy adı)

Gyarmat

Yurmatı (boy adı)

Jenö

Yeney (boy adı)

Keszi

Kese (bir kolun, sınıfın adı)

Gyula (unvan)

Yulaman (uruğ adı)

Megyer

Mişer-Yurmatı (Yurmatılar'ın bir kolu)

Magyar

Moeriane, Mojarka, Mojarova (Eski Rus kaynaklarında geçen etnonim ve yer adı)⁷⁷

Constantinus Porphyrogenitus'dan bizlere ulaşan Macar boy adları listesinde yer alan boylar şunlardır: Νέχη, Μεγέρη, Κουρτουγερμάτου, Τατιάνου, Γενάχ, Καρή, Καση.⁷⁸ Dolayısıyla, yalnız Κουρτουγερμάτου'nın kolları olan Tarján (*Tarxan), Kări (Kér) ve Kürt (Κουρτ) boyları liste dışında kalmışlardır.

Macar proto-tarihinin en son gözden geçirilmiş hali, İmre Boba'nın, Nomads, Northmen and Slavs adlı eserinde bulunmaktadır.⁷⁹ Konuyla ilgili olarak Macar ve Sovyet araştırmalarını temel alan Boba, bazı ilginç yeni çözümler ileri sürmüştür. Boba, şöyle yazmaktadır: "...önemle belirtmek gerekir ki, IX. Yüzyılda vukû bulan hadiselerde 'Magyar', 'Macar' veya 'Ungar' adlarını kullanan herhangi bir boylar formasyonunun iştiraki anakronizm teşkil etmektedir veya başka bir deyişle günümüz Macarları'nın (magyars) IX. Yüzyılda bozkır şeridinde tek bir grup olarak tanımlanabileceği varsayımı, dayanağı olmayan bir farazi-yeden ibarettir... 'Macar{Hungarian}' (*Qg̃ry kelimesinden türemiştir) ve 'Magyar' ('Mogyeri' den türemiştir) adları bugün yalnız tek bir millet için kullanılıyor iken, IX. Yüzyılda, 'Qg̃ry ve 'Mogyeri' birbirlerinden ayrı iki farklı boy oluşumuna itlak olunuyordu".⁸⁰

Boba, Hudûd el-Alem ve Gardizî'de Majğarı'lerin (Magyarlar) ve Onoğurlar'ın "dokuzuncu yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde, aynı sıra-

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Constantinus Porphyrogenitus, DAI, ed. Moravcsik, s. 174.

⁷⁹ I. Boba, Nomads, Northmen and Slavs (Lahey-Wiesbaden, 1967)

⁸⁰ Ibid., s. 74-75.

larda fakat birbirinden bağımsız hareket eden iki grup” olarak zikredilmesinin bu durumu teyit ettiğine inanmaktadır. Boba’ya göre Macarlar hakkındaki bilgiye ancak 900 tarihinden sonra ulaşabiliriz. Bu tarihe gelindiğinde, bu iki boy federasyonu birleşmiş ve Karpat havzasını işgal etmişti. Onoğur ve Macarlar’ın onuncu yüzyıl referans alındığı zaman yakın geçmişte birleşen iki farklı topluluk olduğunun bir başka kanıtını da Boba, Constantinus Porphyrogenitus’da bulur: “Constantinus Porphyrogenitus, kendi döneminde, yani onuncu yüzyılın ortalarında, Macarlar ve Onoğurlar’ı, federasyon kurma aşamasındaki birbirlerinin dilini öğrenen halklar olarak gözlemlemekte haklıydı. Onoğurlar Altay kökenli bir dil konuşurken, Majgarîler bir Fin-Ugor lehçesi kullanmaktaydılar.”⁸¹

Boba, bu kanıtı, tamamıyla yanlış yorumlamıştır. Bahis mevzu olan pasajın dikkatli bir incelemesi, Macarlar’a sığınan Hazar isyancılar yani Kabarlar hakkında çalışan kraliyet tarihçilerimiz tarafından yapılacaktır (bkz. bu önemli pasajın tamamı iktibas edilmiş ve çalışmamızın IV. Bölümünde Kabar başlığı altında aktarılmıştır). Bahsi geçen iki dil ise Altay menşeli Hazarca ve Fin-Ogur kökenli Macarca idi (Constantine tarafından muntazaman τήν των Τούρκων γλωσσην deniliyordu).

Boba, bir dönemler Avar İmparatorluğu’nun (795-796’da, Charlemagne ve oğlu Pepin tarafından ortadan kaldırıldı⁸²) bir parçası olan Onoğurlar’ın, artık zayıflayan ve geride harabe bir devlet bırakan efendilerinden koparak, Karadeniz bozkırlarına döndükleri görüşündedir. Ayrıca, bazı unsurları Dakya’da {Romanya} da kalmıştır. Bu Onoğurlar Yunan, Latin ve Slav kaynaklarında sırasıyla Οὔγγροι, Ugry, Vęgry, Ungari ve İslam kaynaklarında Burcān ve Burgar olarak geçerler.⁸³ 890 civarında Οὔγγροι ve Majgariler zuhur etmişlerdir. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki, sonuncular {Majğari}, 820-830 tarihleri arasında Don-Dinyeper bozkır şeridine göç etmişlerdi. Esas ana yurtları, Eski Rus kaynaklarında Meşçera olarak geçen, Müslüman müelliflerin Majğarîye dedikleri bölgedir. Bu yaşam alanı, Ryazan’ın kuzeyinde Oka nehri üzerindedir. Boba, Meşçera adını “muhtemelen Ugorca *mants-, *ments-’i

⁸¹ Ibid., s. 75.

⁸² H. Fichtenau, *The Carolingian Empire*, çev. P. Munz, (New York-Evanston, 1967), s. 78-80

⁸³ Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s. 78-82.

yansıtan Slavlaşmış bir form" olarak açıklar.⁸⁴ Arkeolojik bulgular, bu bölgenin asıl sekencesinin Fin-Ugor olduğunu göstermektedir. Beşinci yüzyıldan sonra, bu halklar göçebeleşmişlerdir (büyük olasılıkla İranî ve Türki komşularının tesiriyle gelişen bir süreçtir). M. S. I. Binyılın sonlarına doğru bu yarı göçebe sekene ortalıktan kayboldu ve muhtemelen 820 tarihi civarında Don'a muhaceret etti. İşte Majğarî/Meşçera/Magyar'ların bu hareketi, Hazarlar'ı Sarkel'in inşasına sevk etti. Majgariler, o dönemde Oka'ya nüfuz etmeye başlayan Kuzeyliler {İskandinavlar} tarafından kendi topraklarından çıkarılmışlardı.⁸⁵

Şimdi bu olayları daha detaylı inceleyelim. Macar ana vatanının Kafkas bölgesinde bulunduğu sorusu cevapsız kalmıştır. Macarlar'ın, 820-830 tarihleri öncesinde, bu bölgedeki yerleşimini gösteren hiçbir yazılı kaynak mevcut değildir (metni şüphe arz eden el-Bekrî dışında⁸⁶). Yer adlarına dayalı veriler, Macarlar'ın Kafkaslar'da bulunduğu işaret eder (krş. Kuma nehri çevresinde Madjarskoe ozero, Mojarsk, Kum-Magar⁸⁷); ama bunlar Σάβαρτοι ασφαλοι 'ların daha sonraki bir dönemde vukû bulan faaliyetleriyle de bağlantılı olabilir. Alan kökenli ödünç kelimeler de muhtemelen Kafkas Alanları kaynaklıdır (asszony "kadın", hid "köprü", vert "zırh", "koşum takımı", "göğüs zırhı")⁸⁸ ; çünkü bu kelimelerin diğer herhangi bir Alan grubu kaynaklı olması oldukça güçtür. Bu sözcükler bugün hâlâ Karadeniz-Hazar bozkırlarında yaşayan Alan kabilelerinden alınmış da olabilir (daha sonraki Alanca kökenli ödünç kelimeler XIII. Yüzyılda Kumanlar'la birlikte Macaristan'a göç eden Alanlar'dan alınmıştır).⁸⁹

Onoğurlar'ın kendi adlarıyla gösterildikleri, IX. Yüzyıl tarihli herhangi bir kaynağa sahip değiliz. Yosef'in mektubundaki V.n.n.t.r, Hudüd el-Alem ve Gardizî'nin⁹⁰ W.n.n.d.r/N.n.d.r diye bahsettikleri halk

⁸⁴ Ibid., s. 87, 90, 92-94

⁸⁵ Ibid., s. 96-97, 99-100

⁸⁶ Ibid., s. 91

⁸⁷ Németh, HMK, s. 323-325

⁸⁸ G. Barczy, L. Benkö, J. Berrar, A Magyar nyelv története (Budapest, 1967) s. 279

⁸⁹ Sonraki, bkz. J. Németh, "Eine Wörterliste der Jassen der ungarlandischen Alanen" ADAW, 4 (1958).

⁹⁰ Kokovtsov, age., s.28; Minorsky, Hudüd, s. 162-163; Zaxoder, a. g. e., II, s.53 Gardizî'den alıntılanarak. Zaxoder W.n.nd.r ve N.nd.r in, Hazar kodeksinin "Macar temasının" bir bölümü olduğuna saygı gösterir (a. g. e., II, s. 47). Metinler, işaret ettiği dönem (veya dönemler) ve coğrafi bölge (veya bölgeler) düşünüldüğünde şaşırtıcı duruyor.

Onoğurlar olabilir (Kobrat devletinin dağılmasından sonra Hazarlar'ın yönetimi altında kalan). Bahsi geçen formlar, bu etnonimlerin, Ortak Türkçedeki o yerine (bu sonraki dönem için) Ogurca ilk ses olan v'nin kullanılmasıyla oluşacak *Vonondur = Onogundur (Onoğur'un alternatif bir formu) telaffuzunu işaret eder. Ne var ki biz Oṽγροι, Un-gari, Ugry v.b ile W.n.n.d.r arasında bir bağlantı kurmak zorunda değiliz. Bizans kaynaklarında tanındık olan Onoğur isminin, neden Oṽγροι vb. şekilde değiştiği sorusu Boba tarafından cevaplandırılmamıştır. Ogurca ilk ses v'nin bizdeki formlara yansımaları bekleyebiliriz [v ile başlayan Slav kökenli Vegry, şimdilerde lehçe ile ilişkilendirilen yerel bir Slav fenomenidir: Pol. węgiel ("kömür"), Rus. ugol', Pol. wąsy ("bıyık"), Rus. usy; ancak bu durum diğer Slav dillerinde de görülür: Belarus. vos ("burada {ing. = here}"), Ukr. oś; Rus. voś ("burada/here"), Ukr., Pol. ot; Belarus. vulitsa ("sokak"), vozera ("göl"), Rus. ulitsa, ozero].

Oṽγροι (Ungri), Ungari vb. isimleri Onoğur ile bağlantılı olabilir mi? (acaba Oṽγροι de orijinal Ugorca kabile adı olan Ugor'un bir yansımasını görebilir miyiz?)

Boba'nın, Burjanı Oṽγροι vb. ile tanımlanması ikinci derece kanıtlara dayanan zorlama bir tasvirdir.

Constantine Porphyrogenitus Macarlar, Peçenekler ve Oğuzlar'ın 820-830 öncesine ait coğrafi konumlarını tarif eder: "Biliyorsunuz ki Peçenekler başlangıçta yerleşimlerini 'Ατῆλ [İtil] nehrine ve aynı zamanda Γεῖχ [*Yäyiq, Peçenek telaffuzunda Yayık, Ural nehri] nehrine doğru yaptılar, Μαζάρου [Magyarlar] ve şu Οὔζ [Oğuzlar] denilenler, onların sınırlarındaydılar."⁹¹

İbni Rusta ve el-Bekrî, Majğarîleri, Peçenekler ile İtil Bulgarları اسكل arasına yerleştirir. Gardizî ise onları Bulgarlar'la "yine Bulgar olan" اسكل arasına yerleştirir.⁹²

Yukarıda anlaşıldığı üzere, Magyarlar (Majğarî) İtil Bulgar başkentinin güneyinde ve muhtemelen Meşçera olarak bilinen bölgenin doğusunda yaşamış gibi gözükmüyorlar; onlar Németh'in revize edilmiş teorisi uyarınca Kama-Ural bölgesinde yaşadılar. İşte Peçenekler ile

⁹¹ Constantinus Porphyrogenitus, DAI, (Bonn bs.), s. 164. Moravcsik-Jenkins yayımında μαζάρου yerine χαζάρου kullanılmıştır. Bununla beraber, Paris yazmasında μαζάρου biçimi mevcuttur (bkz. Varak 231, satır 14).

⁹² Ibn Rusta, ed. De Goeje, s. 142; Zaxoder, a. g. e., II, s. 48.

sınırlarının kesiştiği bölge burasıdır. Bir zaman sonra, hiç şüphe yok ki İtil'in batı kıyısına geçtiler. Meşçera bölgesi etrafını çevreleyen diğer iskan alanları da dahil olmak üzere (etrafındaki Mordva, Çeremis, Merya, Muroma bu bölgedeydi) Ural menşelilere ait bir sahaydı. Macar boyunun veya boylar konfederasyonunun bu dönemde (c. 800) münhasıran Meşçera bölgesinde bulunduğu dair herhangi bir kanıt yoktur. Bununla birlikte, Magyar olarak adlandırılan boyun bu geniş bölgedeki varlığı şüphelidir. Bu bağlamdaki çok önemli bir delili Magyar/Mogyer-Megyer köklerine dayanan toponimler teşkil etmektedir.⁹³

Kazan eyaleti: Mojarka, Mişer köyleri, Mojarka nehri (Tsiivil'sk havalisi), Mijar, Mijary (Kozmodemiyansk havalisi), Majarka nehri (Çeboksarı havalisi). "Kazan toprakları"nda Celobitnaya gramota içinde Nikonovskaya letopis (PSRL XIII s. 167) s.a 7059 = 1551 aşağıda verilen halkları listeler: "Çuvaş, Ceremis, Mordva, Tarxan, Mozar ve Kazan topraklarının tamamı." Muhtemelen Tarxan topluluğu, Macar boyu Tarján'ların (< *Tarxan) bakiyeleridir. Aynı zamanda Penza eyaleti toponomisinde görülür (bkz. volost' Tarxanskaya ve Tarxanı köyü için Volosti i vajneyşiya seleniis yevropeyskio Rossii, izdaniye tsentral'nago statističeskago komiteta, Fas. I (SPb, 1880), s. 125) Magyar ve Q'azar etnonimlerinde de görüldüğü gibi:

Simbirk eyaleti: Majarovskii Maidan köyleri, Majar-Kası (Kırmış havalisi).

Penza eyaleti: Mojarovka deresi (Gorodişçe havalisi – ayrıca volost' Kazarskaya, Kazarki içerir (bkz: Volosti i vajneyşiya seleniya, Fas. I, sayfa 108 -109) ve Mojarovka köyünü içerir.

Ryazan eyaleti: volost' Mojarovskaya, (Sapojkovskii havalisi), köyler: Bol'şiye Mojarı ve Menşiye Mojarı (bkz: Volosti i vajneyşiya seleniya, Fas. I, sayfa 327).

Tambov eyaleti: Mojarovka, Mojarovo (Kirsanov havalisi) ve Mozarovskaya (Temnikov havalisi) köyleri.

⁹³ Temel listeler için bakınız Németh, HMK, s. 325-326 ve J. Smimov, Les populations finnoises des bassins de la Volga et de la Kama, ç. P. Boyer, Publications de l'école des langues orientales vivantes, IV série, VIII (1898), s. 272. Ayrıca Smimov, Şatsk'ın arşivlerinde yer alan Mojerlerin, Tatarlar'ın ve Başkırlar'ın İtil'in sağ tarafında yaşadığını belirten bir belgeden alıntı yapar.

Saratov eyaleti: Majarı köyü (Atkarsk havalisi).

Açık olarak görülüyor ki, o dönemde, Magyar grupları İtil'in her iki yakasında da bulunuyorlardı. Lakin bir hususta Boba'nın görüşünden farklılık arz ederek Magyar ve Meşcer adları bağlantılı olmalıdır. Meşcer'in, Jordanes'in Imniscaris'i ile ilişkilendirilmesi doğrudur.⁹⁴ Bu bağlantıdan hareketle, Imniscaris üzerinden yeni bir form oluşturabiliriz, *Minskar/*Menskar . Doğu Slavcası X. Yüzyıldan itibaren e, o genizsi {İng. nasal=nazal} seslerini kaybetme süreci içindeydi.⁹⁵ Dolayısıyla, *Meşkar bu dönemde (onuncu yüzyıl) Doğu Slavcasında *Meskar-/*Meskar biçiminde telaffuz edilmekte olabilir. Doğu Slavcasında sk kombinasyonu genellikle şç biçimini alır (krş. Rus. Puskat', Puşçat'). Böylelikle bir *Menskar/*Meşkar>Meşcer hipotezini önermekte bir zorluk yoktur. Ancak, *Menskar'ı oluşturan öğeler nelerdir? Mens-Ugorca (Ostyak) Mańś ve (Vogul) Mańşi kabile adlarıyla benzerlik arz eder. Bu form Macarca Magyar 'a (krş. Mac. agyar "fil dişi/azı dişi" = Vog. ańDşar, Ost. ańžâr) tekabül eder. Dolayısıyla şu sonuca varıyoruz: Imniscaris = *Menskar ~ *Mańskar (krş. Mańś vb. ~ Mansi-kar krş. Magyar < ? Magy-kar krş. Arap. مجفريه) > Meşcer. Bu değerlendirmede asla ısrar etmiyorum, yukarıdaki sadece bir öneriden ibarettir. Bugün ağırlıklı olarak Fin kökenli bölgelerde, bir dönemler Ugorlar'ın göz ardı edilmeyecek sayılara ulaşan varlıkları esastı. Hakikaten de Ural dilleri uzmanları gösterdiler ki, erken zamanlarda, Vogul unsurları bugünkü Ob nehri civarındaki yurtlarının daha batı ve güney batısında yaşamışlardı.⁹⁶ Meşcer problemini geride bırakmadan önce şunu belirtmek gerekir ki Meşcer etnonimi, XIV.- XV. Yüzyıllara kadar Rus kaynaklarında görülmemiştir. Ayrıca, bu metinlerde önceki metinlerde görülen Ceremis etnonimiyle yer değiştirir [bkz. bu bağlamda A. G: Kuzmin'in yorumları, Ryazanskoe letopisanie (Moskva, 1965), s. 56, 58]. Arkeologlar, Meşçera bölgesi kültürünün Meryalı ve Mordvalı komşularından farklılık arz ettiğini layıkıyla belirtirler.⁹⁷

⁹⁴ Jordanes, Getica, ed. Skrijinskaya, s. 150. Bkz., Lewicki, Żródła arabskie I, s. 136.

⁹⁵ F. P. Filin, Obrazovaniye yazıka vostočnix slavyan (Moskva-Leningrad, 1962), s. 274.

⁹⁶ Bärzci vdğr., A Magyar nyelv története, s. 103; Németh, HMK, s. 247; B. Collinder, An Introduction to the Uralic Languages (Berkeley-Los Angeles, 1965), s. 19-22.

⁹⁷ A. L. Mongait, Ryazanskaya zemlya (Moskva, 1961), s. 117. Bir teori, Burtaslar'ın, daha sonraları Meşcer-Mişer-Mojar adıyla görülen, Macar boy birliğinin bir üyesi olduğunu ileri sürer. Bkz., bu eserin Üçüncü Bölümü.

Dolayısıyla, Oka'dan Kama'ya kadar uzanan ve aralarında İtil'in her iki yakasında arz-ı endam eden Macarlar'ın atalarının da bulunduğu Fin ve Ugor kökenli halklardan meydana gelen geniş bir kuşaktan söz edebiliriz.

Hiç şüphe yok ki Magyar boy gruplarının Karadeniz'in bozkır şeridine muhacereti Sarkel'in inşasını çabuklaştırmıştı. Bu göçün, Macarlar'ı Karadeniz bozkırlarından Tuna Avrupası'na getiren bir sonraki göç gibi, komşuları Oğuzlar ile sorunlar yaşayan Peçenekler'den kaynaklanmış olması muhtemeldir. Bu çatışma, IX. Yüzyılda daha ciddi bir hale geldi ve Peçenekler'in İtil-Ural bozkırlarından çıkarılmasıyla son buldu. Bu olaylardan haberdar olan Constantine Porphyrogenitus (özellikle bu olayların yansımaları Bizans tarafından hissedilmeye başlanınca), Oğuzlar'ın Hazarlar'ın müttefiki ve bunun kararlaştırılmış uyumlu bir eylem olduğunu bildirmektedir. Topraklarından tahliye edilen Peçenekler, İtil nehrini geçerek (c. 889-890) Karadeniz bozkırlarına girdiler. Burada, 60 yıl önce topraklarından ettikleri ve Karadeniz bozkırlarında yaşamaya zorladıkları Macar boy birliğiyle karşılaştılar.⁹⁸

Bury'e göre Sarkel, Novgorod Ruslarına karşı inşa edilmişti. Bazı Rus uzmanlar da bu yorumu takip etmektedirler.⁹⁹ Bu görüşü teyit için söz konusu bilim adamları Ruslar'ın 842 dolaylarında Kırım'a hücum ettiklerine dair bir olayı bildiren The Life of Stephan of Suroj'a işaret ederler. Bu görüşe göre Sarkel, Kırım'daki Bizans ve Hazar mülklerinin korunması için önemliydi. Ne var ki The Life of Stephan of Suroj'un tarihî bir kaynak olarak değeri tartışılır. Vasilyev, onun "herhangi bir tarihî maksat için" kullanılmasına tamamıyla karşıdır ve "The Life of Stephan of Suroj'un tarihî bir kaynak olmaktan çıkarılması" gerektiğini belirtir.¹⁰⁰ Rus unsurunun, Hazar savunma anlayışı için bir tehdit haline gelmeye başlaması kuvvetle muhtemeldir; ama büyük Rus tehdidi kendini X. Yüzyılda göstermiştir. Sarkel, 838'den kısa süre sonra hayati önemi olan "Kherstones (Kerç) ve klimatalar'ın" yeni thema'sının (aske-

⁹⁸ Constantinus Porphyrogenitus, DAİ, ed. Moravcsik, s. 166; Boba [a. g. e., s. 98-101], onların, İtil-Oka bölgesine yayılmaları sonucu, Macarları güneye süren Kuzeyliler {İskandinavlar} olduklarını iddia eder.

⁹⁹ J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire (tekrar basım: New York, 1965), s. 417-418; Artamonov, a. g. e., s. 304; I. M. Şekera, Mižrodni zviazky Kyïvskoï Rusi (Kyïv, 1963), s. 26-28. Bu eseri inceledim ve "Migrations of the Oğuz" da sorular naklettim Archivum Ottomanicum, IV (1972).

¹⁰⁰ A. A. Vasilyev, The First Russian Attack on Constantinople, s. 71-89, özell. S. 82-83.

ri bölge} müdafaası hasebiyle Bizans savunma planları için çok önemliydi. Bu nokta, doğudan ve kuzeydoğudan gelen unsurlara karşı Bizans'ın bozkırlardaki gözüydü. Dahası, Sarkel, (bkz. Bölüm IV) bölgedeki tek sarkel ("Akkale") değildi. Bu kadar meşhur olmasının sebebi Bizanslı müelliflerin, Sarkel'i Bizans'ın Kırım'daki varlığının tekrar hayata geçirilmesinde çok önemli bir yere koymalarından kaynaklanmaktaydı. Bu dönemde Doğu Slavları'nın büyük bölümü Hazarlar'a vergi veriyordu (Rus kronikleri sub anno 859'da, Polyan, Severyan ve Viyatiçler'in Hazarlar'a vergi ödediklerini kaydederler¹⁰¹). Ruslar'ın, çeşitli Slav ve Fin menşeli kabileleri kendine tâbi kılıp Kiev'i merkez yapmalarına kadar, büyük bir tehdit unsuru oluşturmamışlardı. Bu bilgilere dayanarak, Sarkel'in yeni gelenlere, özellikle de bozkırlardan gelenlere karşı inşa edilmiş olduğunu düşünebiliriz. Sarkel, Hazarlar'ın önce Macarlar üzerinde daha sonraları da batıdaki Karadeniz bozkırlarına doğru harekete geçen Peçenekler üzerindeki gözü olmuştur. Daha da önemlisi, Bizans savunma sisteminin hayati bir parçası olmuştur; çünkü steplerden gelerek Sarkel'i geçen her grup kısa bir süre sonra Tuna'ya ulaşmaktaydı.

*

El-Vasık'ın halifeliği sırasında (842-847) iki Arap elçisi Hazar ülkesine geldi. Bunlardan biri, gök bilimci Muhammad ibn Mûsa el-Hvarezmî, aydınlatılması gereken bazı sebeplerden ötürü "Hazarların Kralı Tarxân'a" gönderildi. Diğeri, tercüman Sellâm, Yecüc-Mecüc duvarlarına seyahat görevini üstlenmişti. Bir kez daha, umutlarımızı boşa çıkaracak biçimde teferruattan yoksun bırakıldık. Ne yazık ki elimizdeki bu veri Türk dilleri konusunda bir uzman olan Sellâm hakkındaki bilgimizin tamamını oluşturuyor.¹⁰²

Hazarlar, dikkatlerini bütünüyle bozkırlara odaklamamışlardı. Kuzey Kafkasya da hâlâ Hazar Devleti'nin önemli bir parçasıydı. Atıl/İtil kağanları, etnik olarak karışık bu bölgede sık sık bir yığın çatışmanın içine çekiliyorlardı. Aynı zamanda, bu bölgede, Hazarlar ve Araplar

¹⁰¹ PSRL, I, s. 19; PSRL, II, s. 14.

¹⁰² Bkz. al-Muqaddasî, ed. De Goeje, s. 362; Ibn Xurdâdhbih, ed de Goeje, s. 162 vd. (Sellâm için) ve Ibn Rusta, ed de Goeje, s. 149 Sellâm'ın Türk dilleri üzerine uzmanlığı zikretmiştir. Bkz., Dunlop, age., s. 190 vd., kayıtların tartışması için. An-cak, Dunlop (s. 191) Tarxân'ın gerçek bir isim olmadığını öne sürerek hataya düşer. Aşağıya bakınız, Bölüm IV.

arasındaki ufak çaplı savaşlar da devam ediyordu. Nitekim, Münec-cimbaşı, 237/851 tarihli kaydında, Türk Abû Mûsa Buga'nın, Alanlar ve Hazarlar'a karşı zafer kazandığını belirtir.¹⁰³ K'art'lis C'xovreba {Gürcü Kroniği}, Buga'nın faaliyetleri hakkında bizlere ilave bilgi sağlamaktadır: "O [Buga], geri döndü ve kışı Bardav'da geçirdi [Arap kaynaklarında Berdaa, Ermeni kaynaklarında Partav]. mt'vari unvanına sahip nüfuzlu bir rahibin oğlunu tutsak aldı ['bey', 'prens' bu durumda muhtemelen yerel bir yönetici] ve Gardabani'yi yok etti. Daruband kapılarını açtı [Ermeni kaynaklarındaki meşhur Derbend veya ÇoLAY/Çor geçidi – "kuzeyli istilacıların" Transkafkaslar'a açıldıkları geçit] ve 300 aileden oluşan Hazarlar'ı önderliği altında bölgeden çıkardı ve onları Şank'ori'ye yerleştirdi¹⁰⁴. 100 aileden müteşekkil Ovsni'leri [Alanlar] Daryal'dan çıkardı, Dmanisi'ye iskan etti ve yaz için Ovset'e hareket etme planları yapmaya başladı. Ancak Emîr Mumin, ['amir el-mu'minin] Buga'nın Hazarlar'la bir konsey oluşturduğunu öğrenince kabilesinden biri ['tomt'a mist'a' – bu kelime aynı zamanda bir 'akrabası' manasında da çevrilebilir] aracılığıyla Buga'ya K'art'li'yi, Halil'in oğlu Humed [Muhammed]'i bırakmasını bildirdi..."¹⁰⁵

Gürcü kaynaklarından, Mûsa'nın (genellikle "Türk" diye hitap edilirdi – Buga yaygın bir Türkçe isimdir) aslında Araplar'ın emrindeki Hazarlı bir Müslüman olduğunu mu yoksa tarih yazıcıların basit bir şekilde hem Mûsa'nın hem de Hazarlar'ın Türk olduğunu ifade etmeye mi çalıştığını açıklamak zordur. Abbasiler'de Hazar gulamları da hizmete alındığına göre Mûsa'nın bir Hazarlı olduğu pekala düşünülebilir.

Görünen o ki, 861 in başlarında, (bahar?) (yani 30 Ocak 861 Kırım'da, St. Clement'in "kutsal emanetlerinin" bulunduğu ileri sürülmesinden sonra) bir Bizans diplomatik heyeti, geleceğin Slav havarisi Constantine (St. Cyril) başkanlığında Hazar başkenti Atil/İtil'e ulaştı. Vita Konstantin'e göre bu elçilik heyeti mahkemesinde dini bir mûna-

¹⁰³ V. F. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband* (Cambridge, 1958), s. 25. Al-Ya'qûbî (bakınız Houtsma Ta'rix, II, s. 598-599 ve Lewicki, *Żródła arabskie*, I, s. 262) Buga'nın Gürcü Canar'a karşı yaptığı seferden (Hazar, Bizans ve "Saqaliba" komplikasyonlarıyla birlikte) söz eder (bkz. Lewicki, *Żródła arabskie*, I, s. 286-288).

¹⁰⁴ Burası Şamkor'dur. Kayıt, Belazuri tarafından doğrulanmıştır, Futûh. ed. de Goeje, s. 203; Hitti, *Origins*, s. 319.

¹⁰⁵ K'art'lis C'xovreba, I, s. 256-257.

zara yapacak olan Hazar kağanı* tarafından teklif edilmişti. Mesudî'nin şahadetine binaen, Hazar kağanı ve maiyeti Harun er-Reşîd'in saltanatı sırasında Mûsevîliği benimsemişlerdi (yani Harun er-Reşîd'in ölüm tarihi 809'dan sonra olamamak üzere). Bu Hazar mahkemesinin ne sebeple toplandığı, tartışılması gereken bir diğer konudur. Aslında bunun gibi bir tartışmayı, "Bulan'ın (Mûsevîliği seçen ilk kağan) oğulları arasından" Kağan Obadya'nın (Kağan Yosef'in mektubunda zikredilen) reformist faaliyetleriyle bağdaştırabiliriz. Bilindiği gibi Obadya, Yahudi alimleri sarayında toplamış, sinagoglar inşa ettirmiş ve bunun benzeri faaliyetler ile Mûsevi dinini Hazarya'da güçlendirmeye çalışmıştı. Tabi ki Constantine'i bu Mûsevi alimler arasında göstermek imkansız. Mektupta gizlenen şey bir diğer görüşmeydi (karşıt görüşü sessizleştirmek mi?). Kaynaklarımızdaki verilerin yetersiz oluşundan, spekülasyondan biraz öteye geçmekten başka yapabileceğimiz bir şey yok.¹⁰⁶

Daha öncede vurguladığımız iki kuvvetin, Rus ve bozkırlardaki Türk bodunlarının (Oğuzlar ve Peçenekler) yükselen gücü Hazarya'nın yıkımını getirecek tohumlardı. 885'e gelindiğinde Ruslar, Doğu Slavlarını bir araya getirmeyi başarmıştı.¹⁰⁷ Rus yayılışı, onları zayıflayan Hazarlar ile karşı karşıya getirmişti. Ruslar, İslam topraklarından başla-

* Yazar sürekli olarak Hazarlar'da kağanla meliki birbiriyle karıştırmaktadır. Yahudiler'in bir şekilde Hazarya'da iktidarı ele geçirmelerinden sonra Açına soyundan gelen Türk kağan sembolik hale geldiği, sarayında âdeta göz hapsinde tutulduğu, yılda bir veya iki defa balkondan halka gösterildiği, bütün iplerin "melik" (kral) ünvanı alan Yahudi yöneticinin elinde olduğu tarihen bilinen bir vaki'dir. Dolayısıyla burada geçen "kağan" kelimesini "melik" olarak anlamak gerekir. (Editör)

¹⁰⁶ Vita Constantini için bkz: T. Lehr-Spławiński, *Żywoty Konstantyna i Metodziego* (Obszeme) (Poznań, 1959), s. 27vd. veya Constantinus et Methodius Thessalonicensis, *Fontes* (Konstantin I Metodije Solunjani, Izvori), eds. F. Grivec, Radovi Staroslavenskog Instituta (Zagrab), IV (1960), s. 109 vd. F. Tomšić. Grivec'in önceki çalışması [F. Grivec, *Slovanska apostola sv. Cirila in Metod* (Ljubljana, 1927) s. 33-38] Vita'nın yorumlama yoluyla bir açıklamasını içerir. Yosef'nin mektubu için bkz., Kokovtsov, age., s. 80, 97.

Elimizdeki kaynaklardaki eksiklik ikincil kaynaklardaki tarihî spekülasyonların çokluğuyla ters düşer. Ostrogorsky (Hist. Byz. State, 1969 gözden geçirilmiş bs., s. 229), Grégoire [ve Jenkins, "The Amorians and Macedonians 842-1025" CMH de, IV/1 (1966) s. 111] ve Obolensky [makalesinde "The Empire's Northern Neighbors, 565-1018" CMH de, IV/1 (1966) s. 496 ve en son kitabı *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453* (London, 1971), s.177 hepsi elçilik faaliyetlerini Konstantinople üzerine yapılan Rus akınlarıyla ilişkilendirir (Haziran 860'da başladı, bkz. Vasilyev, *The First Russian Attack*, s. 203). Bury (*History of the Eastern Roman Empire*, s. 394 vd.) Konstantin'in Hazarlara ziyaretinin bir misyoner faaliyet olduğunu belirtir. Bu faktörlerin tümü göz önünde bulundurulmalıdır. Maalesef, yukarıda adı verilen öğretim üyelerinden bazıları bu misyonla ilgili karmaşık hikayeleri sap-tırmışlardır.

¹⁰⁷ PSRL, I, s. 22-24; PSRL, II, s. 17.

yarak İtil üzerinden geçen kârlı ticaret yolları sebebiyle Volga'ya yönel-
diler. Hasan ibn Zaid'in saltanatı esnasında (864-884), Hazar bölgesini
hedef alan ilk Rus saldırısı gerçekleşti. Hücum girişimi başarısızlıkla
sonuçlanmıştı. 910 yılı civarlarında Rus, bu sefer daha kuvvetli bir şekil-
de, Hazar Denizi limanlarını saldırdı. Sonraki yıl, bir kez daha yenilgiye
uğrayıp büyük kayıplar vererek, geri döndüler.¹⁰⁸ Mesudî, 300/912-913
yılından sonra gerçekleşen bir saldırıya işaret eder. Mesudî, bu Rus hü-
cumunun Hazar kağanının göz yumması sayesinde vukû bulunduğunu
belirtir. Kağanın bu davranışını anlamak pek mümkün değildir.
Mesudî'ye göre Ruslar, kağana bu seferden elde edecekleri ganimetin
yarısını teklif etmişlerdi. Buna karşılık olarak da kağan, Ruslar'ın Don-
İtil nakliyat yolunu kullanarak, İtil'den aşağıya açılmaları, İtil'i geçmele-
ri ve böylelikle Hazar'a girmelerini kabul etmişti. Hazar topraklarının
Müslüman ahalisi Hazar Denizi kıyılarındaki dindaşlarının nasıl bir
vahşete uğradıklarını öğrenince İtil'e dönmekte olan Ruslar'dan intikam
almaya çalıştılar. Öyle gözüküyor ki kağan, Müslüman tebaasını durdu-
racak durumda değildi (kendi korumaları da Müslümanlardan olu-
şuyordu) ve sadece Ruslar'ı kaçınılmaz sonlarına karşı uyarabilirdi.
Mesudî, 30.000 Rus öldürüldüğünü söyler (inanılmaz büyük bir ra-
kam).¹⁰⁹ Kağan, Ruslar'ın yağmalamayı umduğu İtil'den gelen ticareti
kesintiye uğratacak ve Müslüman ahalinin nefretini uyandıracakı kesin
olan bir riske neden girdi? Aslında bu sayede kağan varlığını arttırmıştı.
Tarih el-Bab, Hazarlar ve müttefiklerinin Bâb el-Abvâb hakimiyiyle H.
300/M.912 yılında bir savaşa tutuştuğunu belirtir. Çarpışmaların,
901'den itibaren Hazarlar lehine devam ettiği gözüküyor.¹¹⁰ Bunun ger-
çek bir savaş mı yoksa sınır çatışmaları mı olduğuna karar vermek zor.
Mesudî'den biliyoruz ki, kağanın hükümdarlık muhafızları (onun döne-
minde 7000 kişilik bir güce ulaşmışlardı) Müslüman dindaşlarına karşı

¹⁰⁸ B. Dorn, *Caspia* (SPb, 1975), s. 5-6; Minorsky (A History of Sharvân, s. 111) sırasıyla H.297/M.909 ve H.298/M.910'daki iki akını işaret eder. Aliev [S.Aliev, Vostočniye istočniki po istorii narodov Jugo-Vostočnogo I Tsentral'nogo Yevrope içinde "O datirovke nabega rusov, upomianutıx ibn Isfandiয়ারom i Amoli", ed. A. S. Tveritina (Moskova, 1969), II, s. 316-321] bu akınlar hakkında olan elimizdeki kaynakların yeni basımlarına dayanarak, ikinci akını 910 Ekim'ine ve üçüncü akını da H.299/M.911-912'ye tarihlen-
dirir.

¹⁰⁹ Mas'ûdî, Murûj, II, s. 10, 18-23. Derin çalışmalar bu akının üçüncü Rus akını olduğunu gösterir. Minorsky, bu akınların benzerliğinin şüpheli olduğunu belirtir (Minorsky, A History of Sharvân, s. 112 n. 1). Aliev ("O datirovke nabega rusov" II, s. 319-321) Mesudî'nin bahsettiği akını 310/922 sonrasına tarihlendirir.

¹¹⁰ Minorsky, A History of Sharvân, s. 26, 42.

savaşmamışlardır. Ancak kağanın ne büyüklükte bir gayri-Müslim ordu toplayabildiğini bilmiyoruz.¹¹¹ Eğer kağanın ordusunun çoğunluğu Müslüman ise, Bâb Müslümanları ile süregelen savaş, kağanın az sayıdaki ordusu düşünüldüğünde küçük çaplı olmalı. Diğer taraftan, Müslüman kaynaklar Müslüman kardeşlerinin Atıl/İtil'deki rollerini abartırlar. Şüphesiz ki Rus ve Saqalibalar (Slavlar)* da Hazarlar'ın kendileri ve Fin-Ugor tebaası, şaman Türkler'den oluşan yardımcı kuvvetleri gibi, kağan¹¹² ordularına hizmet ettiler. Ne yazık ki elimizde, Arap-Pers coğrafyacılar tarafından çizilen kağanlığın içindeki bu manzarayı dengeleyecek herhangi bir gayri-Müslim kaynak bulunmamaktadır. Rus'un Hazar Denizi istilasını düşünüldüğünde, kağanın, kölesi durumuna geldiği kendi kraliyet muhafızlarının gücünü, Ruslar'ı kullanarak dengelemeyi umut ettiği veya kağan ile ittifak içinde olan Ruslar'ın Hazar bölgesindeki Müslüman ahaliyi ortadan kaldırmak için (dolayısıyla el-Bâb ordularıyla savaşarak) düzenlediği, akılcı bir planın (Ruslar'ın denizden, Hazarlar'ın karadan saldırıya geçmesi) parçası olduğu öne sürülebilir. Bu öne sürülenlerden hiçbiri başarılı değildir. İkinci ihtimal daha uzak gözükmemektedir; çünkü kağan, Müslüman tebaasının, dönüş yolundaki Ruslar'ı katletmesini engelleyecek durumda değildi. Bu sebeptendir ki, kağanın bu Rus akınına göz yummasındaki gaye oldukça gizemlidir.

943-944'de Ruslar bir kez daha Hazar kıyı şehirlerine cesur bir saldırı düzenlediler. Bu defaki hedefleri Azerbaycan'daki Berdaa şehri idi. Şehir kuşatılmıştı ve sonra istilacılar şehre yerleşmeye çalıştılar. Onu, altı ay ellerinde tutmuşlardı ta ki şehrin yasak meyvelerini yemeye dayanamayana kadar. Neticede kendi topraklarına geri dönmek zorunda kaldılar.¹¹³ N. Ya. Polovoi'ya göre Hazarlar, önceki gibi, bu göz yumulan seferin de düşmanlarını zayıflatacağını ve Ruslar'ın genişleme ve gani-

¹¹¹ Mas'ūdī, Murūj, II, s. 10.

* Yazarın burada sakalibe kelimesini parantez içinde (Slav) olarak göstermesi kesin bir hüküm değildir. Arap ve Pers coğrafyacıların kaynaklarında geçen Sakalibe Saklab kelimesinin çoğunluğu ve Slavlar'a işaret ettiği de ancak Rus tarihçilerin iddiasıdır. Prof. Mirfatih Zekiye, metinlerde geçen sakalibe'nin Slavlar'a değil, Kıpçaklar'a işaret ettiğini kesin bir şekilde ispat etmektedir. Bu konuyla ilgili geniş bilgiyi Selenge Yayınları tarafından çıkan "Türkler'in ve Tatarlar'ın Kökeni" adlı kitapta bulabilirsiniz. (Editör).

¹¹² Ibid., s. 12

¹¹³ Dasxuranc'I, History, ç. Dowsett, s. 224; Ibn Miskawaih, The Eclipse of the 'Abbâsîd Caliphate, ed. H. F. Amedroz, ç. D. S. Margoliouth (Oxford, 1921), V, s. 67-73. al-Maqdisî'de akınlı ilgili kısa bir kayıt bulunmuştur. Kitâb al-Bad' wa't Tawârîx, ed. C. Huart (Paris, 1899-1919, tekrar basım 1962), IV, s. 66-67.

met açlığını yatıştıracağını ummuşlardı.¹¹⁴ Bunlar da, herhangi bir kaynakla desteklenemeyen kurgulardır.

Her ne olursa olsun, sefer Rus-Hazar ilişkilerini yeni bir aşamaya getirdi. Kağan Yosef'in mektubundan (965'den hemen önce yazılmıştır) öğrenmekteyiz ki, Hazarlar artık Ruslar'ın ne İtil'den aşağı geçişine ne de Bâb'ı istilasına izin vereceklerdir. Kağan şunları ekler: "Onlarla savaştım. Eğer onları bir saatliğine bile bıraksam, İsmaililer'in (Müslümanların) Bağdat'a kadar bütün topraklarını yakıp yıkarlardı."¹¹⁵ Haki-katen de durum tamamıyla farklı bir hal almıştı; artık Hazarlar'ın, Müslümanlar'ın sınır bekçisi gibi hareket ettiklerini görüyoruz. Dunlop ve Polovoi, Yosef'in Ruslar'ın Hazar Denizi'ne açılmasını reddetmesinin Svyatoslav'ın Hazar'ın düşüşüne neden olan 965 tarihli seferine sebebiyet verdiğine inanmaktadırlar.¹¹⁶ Kağan, Ruslar'ı İtil'den dışlayarak bu tüccar maceraperestlerin ekonomilerinin hayati bir sinirine dokunmuştu. Savaş kaçınılmazdı. Kağanın mektubundan çatışmaların bir süredir devam ettiğini anlayabiliyoruz. Rus kroniklerinde tek bir savaştan bahsedilir ve bu savaşta temeli zayıflayan Hazar Devleti çökertilmiştir. Kronikte belirtilen kayıt şöyledir: "6473 yılında (965) Svyatoslav Hazarlar üzerine yürüdü. Bunu duyan Hazarlar, onların prensine karşı {Knéz Svyatoslav} kağanları ile birlikte savaşa katıldılar. Svyatoslav Hazarlar karşısında üstünlük sağladı ve onların şehrini ve Bela Veja'yı ele geçirdi ('i grad ix i Bělu Věžiu vzia'. Verilen varyantı: 'i grand ix Bělu Věžiu vzia': ve onların şehri Běla Věja'yı ele geçirdi)."¹¹⁷

Bu havadis birkaç biçimde yorumlanabilir. (i) Svyatoslav sadece Sarkel'i aldı (= Bělavēja), (ii) Svyatoslav, Hazar başkenti (Atil/İtil) 'i ve Sarkel'i aldı, (iii) (Zahoder'in görüşü) Svyatoslav bir bölümü "ak şehir" diye anılan Atil/İtil'i aldı.¹¹⁸ İkinci öneri, diğer kaynaklar tarafından da doğrulanmış gibi görünüyor. İbni Havkal 358/957'de Ruslar'ın Bulgar, Xazarân (Hazar başkentinin bir bölümüne verilen ad) ve İtil'i yağmaladığını kaydeder.¹¹⁹ Arkeolojik bulgular, X. Yüzyılın ikinci yarısında

¹¹⁴ N. Ya. Polovoi, "O marşrute poxoda russkix na Berdaa i russko-xazarskix otnoşeniyax v 943 g. "Vizantiyskiy Vremennik, XXV. (1961), s. 97-98.

¹¹⁵ Kokovtsov, a. g. e., s. 102.

¹¹⁶ Polovoi, "O marşrute..." Viz. Vrem., XXV (1961), s. 102-103; Dunlop, a. g. e., s. 241.

¹¹⁷ PSRL, I, s. 65; PSRL, IX, s. 31.

¹¹⁸ Zaxoder, a. g. e., I, s. 192-193.

¹¹⁹ Dunlop, a. g. e., s. 242; Ibn Hawqal, Kitab surat al-'ard, ed. J. H. Kramers (Leiden-Leipzig, 1938-39), I, s. 15; II, s. 392-393.

Rus kolonistlerin Sarkel'e hareket etmeye başladığını ve 965'ten sonra şehrin muhtemelen Ruslar'ın elinde bulunduğuna işaret ediyor.¹²⁰ Aynı zamanda İbni Miskaveyh de 354/965'de Hazar topraklarına yapılan saldırıdan söz etmektedir; ancak onun kaydında, istilacılar Türkler'dir. Hazar kağanı Harezm'e yardım için müracaat etmiştir. İstenen bu destek, ancak kağanın İslamı kabul etmesi şartına bağlanmıştı. Artamonov, burada bahsedilen Türkleri, Svyatoslav'la ittifak akteden Oğuzlar olarak tanımlar. Oğuzlar daha sonraları 985'de I. Vladimir'in İtil Bulgar topraklarının başkentine yaptığı saldırıda da Ruslar'ın yanında yer almışlardır.¹²¹ İbni Havkal ve diğer kaynaklar arasında bu olayın tarihinin belirlenmesindeki tutarsızlık, İbni Havkal'ın bilgiyi birinci el kaynaklardan sağlamış olmasına (Kafkaslara Atıl/İtil'in düşüşünden kısa zaman sonra gelmiştir) ve Hazarya'nın çöküşünü 967'e kadar bilmiyor oluşuna bağlanabilir. Hazarya'nın çöküşüyle oluşan üzücü durumu şöyle yazar: "Şu an [muhtemelen 367/977'ye doğru – İbni Havkal'ın yazdığı sıralar-bkz. Dunlop] Ruslar, Bulgar, Burtas ve Hazarlar'a yağmaladıkları birkaç harabe dışında hiçbir şey bırakmamışlardır. Ruslar her şeyin üstüne üşüş-tüler ve komşuları arasında hayal bile edemeyecekleri bir konuma ulaştılar. Bana bildirilen o ki Hazarların çoğu, Şirvan Şah Muhammed ibn Ahmed el-Azdi'nin orduları ve halkıyla birlikte yaptığı yardım ile Atıl

¹²⁰ Artamonov, a. g. e., s. 430.

¹²¹ Bkz Dunlop, a. g. e., s. 244 vd.; Artamonov, a. g. e., s. 431, 434. Arap kayıtları için, bkz İbn Miskawaih, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, ed. H. F. Amedroz, ç. D. S. Margoliouth (Oxford, 1920), (Arapça metinler), II, s. 209, (İng. çev.), V, s. 223. İbn el-Esir, olayı aynı şekilde bildirir ve kağanın Harzemliler'in "Türk"leri sürmesinden sonra dinini seçtiğini ekler. Bkz İbn al-Athir, *Chronicon quod perfectissimum inscribitur Al-Kāmil fī't-Ta'rix*, ed. C. J. Tornberg (Leiden, 1851-1876, tekrar basım, farklı bir numaralandırma: Beirut, 1965-1966) VIII, Beirut bs. s. 565.

Burada anlatılan hadise, Birüni'den [al- Birünī, *Al-Athār al-Baqīyah*, s. 236] öğrendiklerimizle (Harzemler ve Oğuzlar her kışın başlangıcında savaşırlardı.) uygun düşmektedir. Arkeolojik kanıtlar (bkz. S. P. Tolstov, *Po sledam drevnexorezmiyskoy tsivilizatsii*, Moskva-Leningrad, s. 249) Harzemlerin kuzey batı sınırında Oğuzlar'a karşı birkaç kale inşa ettiklerini gösterir.

İbni Miskaveyh'in "Türk" dediği Oğuzlar'dır (bkz. P. B. Golden, "The Migrations of the Oğuz" *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), s. 77-80). Peçenekler'e karşı Hazarlar'la yaptıkları önceki ittifak düşmanlığa dönüşmüştü. Bu olay "The Cambridge Document" da açık bir şekilde görülebilir. Dahası, Oğuzlar, Kimek boy birliğinin ve Oğuz Yabgu Devleti'nin baskısı altındaydı. Bu nedenle, iç ve dış güçler Oğuzları Hazar bölgesine itti. Ruslar'la yapılan ittifak bu durumun doğal sonucudur. Constantinople da zaten Hazarya'nın parça parça olduğu düşünülmüyordu ve Konstantin Porphyrogenitus'un eserlerinde de bu durum açıkça görülür. Peçenekler (DAI'deki ilk sekiz kitapta işlenmişlerdir) Bizanslılar'ın bozkır politikasında Hazarlar'ın (birincil ittifak/araç) yerini aldılar. Sonuç, Bizans için bir felaketti (Bizans'ın, Hazar-Peçenek politikası üzerine bkz. D. Obolensky, "The Empire and its Northern Neighbors" *CMH de IV/1* (1966), s. 510-512

ve Hazaran'a geri döndü. Onlar [yani Hazarlar – Dunlop] diğerleriyle [? Ruslar – Dunlop] bir anlaşma yapmayı ve onların tahsis edeceği topraklarda yine onların kontrolü altında yaşamalarına izin verilmesini umuyorlar.”¹²²

Hazarlar artık yavaş yavaş tarih sayfalarından kaybolmaya başlamışlardı. Hazar Yahudileri'nin, I.Vladimir'le yapmış oldukları dini münazaralar Vladimir'in Hristiyanlığı benimsemesine ön ayak olmuş olabilir. Bununla beraber, bu rivayet, bazı Arap kaynaklarında (el-Bekrî), Hazar kağanının Müsevilige geçişiyle ilgili olarak verilen bilgiler ile paralellik gösterir. Kanaatimce, bu efsane, Rus kroniklerine artık Rus eline düşen Hazarlar'ın imitasyonu ile geçmiştir. Kaydetmek gerekir ki, bu bilginin tarihî değeri yoktur. Ancak bu durum Kiev'de Hazar Yahudilerinin bulunmadığı anlamına gelmiyor. Buna karşın, bu ifadenin zıttı da doğru olmalıdır (bkz., Giriş s. 9).

1016'da, birleşik Rus-Bizans kuvvetlerin saldırısına uğrayan bir Hazar yöneticisi Georgius Tzulus/Tzulê ile karşılaşılıyor.¹²³ Kontrolü altındaki toprakların yeri tartışmaya açıktır. Moravcsik ve Artomonov'a göre bahsedilen toprak Kırım'dır. Dunlop, Kafkasya olduğunu söyler, ancak iddiasının önüne “belki” koyarak. Daha yakın zamana gelirsek, H. Gregoire ve R. Jenkins'in, Cambridge Medieval History'de çıkan makalesinde, Basil'in 1016 da “Hazar limanlarına” yaptığı saldırıyı, Basil'in, Gürcü hükümdar Giorgi of Abhazia (Ap'xazet'i) üzerine kurduğu planın bir parçası olduğu iddia edilmiştir. Giorgi, daha önce babasının (Bagrat of Abhazia) Bizans ile yaptığı anlaşmayı bozmuş ve Bizans topraklarının bir parçasını (Tao ve Phasiane) işgal etmişti. Bu makalede Hazar limanları, Giorgi'nin Transkafkaslar'daki arazilerinin kuzey batısındaydı.¹²⁴

Bu tarihten sonra Hazarlar'a ancak Kuzey Kafkas ve Rus tarihindeki olaylarda rastlayabiliyoruz. Bundan sonra geniş toprakların haki mi olarak zikredilmiyor, küçük bir güç olarak görülüyorlar. Nitekim, 1023 tarihinde Mstislav, Yaroslav'la olan savaşında Kasog (Çerkez) ve

¹²² Bkz. Ibn Hawqal, ed. Kramers, II, s. 397. Yukarıda verilen çeviri Dunlop'a aittir (age., s. 246).

¹²³ Io. Scylitzes, Scylitzes-Cedrenus II, s. 464.

¹²⁴ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 314; age., s. 436; Dunlop, age., s. 252. Bkz. H. Gregoire (R. Jenkins'in yardımlarıyla) “The Amorians and Macedonians 824-1025” CMH de IV/1 (1966), s. 189. Bkz. Sözcük Listesi'ndeki Tzulos/Tzulê/Çur.

Hazarlı güçleri yardımcı kuvvetler olarak kullanmıştır.¹²⁵ Dunlop, İbn el-Esîr'den alıntı yaparak, Gence emîri Fadlun'un, Hazarlar'a saldırdığını fakat mağlup edildiğini belirtmiştir. Burada muhtemelen Hazarlar değil de Abhazlar veya Gürcüler kastedilmiş olabilir.¹²⁶ Ta'rih el-Bâb şunu aktarır: "3.000 haneden oluşan Hazar bakiyeleri, 1064 tarihinde Hazar bölgesinden Kahtan şehrine ulaştı. Şehri yeniden inşa edip yerleştiler".¹²⁷ Bu Hazarlar, Karadeniz steplerinde varlığını yeni yeni hissettirmeye başlayan Polovesler'den (Kuman veya Kıpçak Türkleri) kaçan mülteciler olabilir.

Hazarlar, 1079 ve 1083 tarihini işaret eden Rus kroniklerinde, biraz güç kazandıkları Tmutorokan Prenslığı'yle irtibatlı olaylarda geçerler.¹²⁸ Birbirinden bağımsız hareket eden Hazarlar'ın, Rus prenslerinin hizmetine girdikleri açıktır. Örneğin, 1106'da Kiev voyvodası İvan Kozarin'in (Hazarlı Ivan) bir Poloves saldırısını püskürttüğünü bilmekteyiz.¹²⁹ Kahire Geniza belgeleri XI ve XII Yüzyılda "Hazarya"da vukû bulan kurtarıcı faaliyetlerden bahseder. Artomonov, burada bahsedilen grubun Kırım bölgesindeki Hazar Yahudileri olduğundan şüphelidir.¹³⁰ Macar-Latin kaynakları bir "princeps Bissenorum [=Mac. Besenyö=Peçeneg] nomina Kazar" zikrederler.¹³¹ Bu şahsın, bozkırlarda kalıp Peçenekler'in hizmetine giren bir Hazar boy beyi olması kuvvetle muhtemeldir. Aslında bu, birçok Hazar'ın kaderiydi. Bulundukları yerde kalarak, tekrar gruplaşıp, yeni ve güçlü kuvvetlerle birleşerek, isimlerini de girdikleri gruba göre değiştiriyorlardı. Çünkü ancak bu şekilde Hazarlar'ın ortadan kayboluşu açıklanabilir. Bu durum daha önce Türkler'de karşılaştığımız

¹²⁵ PSRL, I, s. 147; PSRL, IX, s. 78.

¹²⁶ „Dunlop, age., s. 253. Münecimbaş, Arran üzerine Abhaz akınlarından söz eder. 1026'da gerçekleşen bu akınları Gence emîri Fadl geri püskürtmüştür [bkz. V. F. Minorsky, *Studies in Caucasian History* (London, 1953), s. 17]. Minorsky (Ibid., s. 42) 1030 Hazar olayları anlatan İbn el-Esîr'in (bkz İbn al-Athîr, *Chronicon*, ed. Tomberg, IX (Beirut ed.) s. 409) الخزر (el-Hazar) yerine الجر (el-Curz) kullanılarak baskı hatası yaptığını iddia eder. Dolayısıyla, bahsi geçenler Hazar değil Gürcüler'dir (al-Curz). 1030 ların başlarında Gence emîriyle yapılan anlaşmaları rapor eden Gürcü kaynaklar da bu iddiayı doğrular niteliktedir. (Bkz. K'artlis C'xovreba, I, s. 296 ve Javahişvili, a. g. e., II, s. 137).

¹²⁷ Minorsky, *History of Sharvân* s. 51. Kendi açıklamasında 3000'i 300'e çevirmiştir. Arapça metinler (s. 24) 3000 sayısını verir. Minorsky, (s. 107) Kahtan'ı Xaydaq bölgesine yerleştirir. Bu topraklarda şu an Türk kökenli Kumuklar oturmaktadır.

¹²⁸ PSRL, I, s. 204, 205; PSRL, IX, s. 110.

¹²⁹ PSRL, IX, s. 140.

¹³⁰ Dunlop, age., s. 254-56; Artamonov, age., s. 444.

¹³¹ Thuróczi. cap. 500 Németh, HMK, s. 84'den alıntlandı.

durumun aynısıdır. Hazar devletinin çöküşü ve “tarihten silinişi” Bizans üzerinde dehşet verici bir etki yarattı. Bizans, artık bozkır halklarının akınlarını kontrol edebilecek durumda değildi. Hazarlar’ın gidişiyle İtil’i aşan her şey, çabucak Tuna’ya ve oradan da Balkanlar’a akıyordu. Bu sayede, Kumanlar, Oğuzlar ve Peçenekler, başarıyla, imparatorluğun kuzeybatı sınırlarında sorun çıkarabiliyorlardı. Daha da önemlisi, uzun süre Hazarlar tarafından kontrol edilen dinamik Oğuz boy birliği, artık üzerinde kısıtlayıcı bir el hissetmiyordu. İç ve dış baskıların verdiği itici güçle, bazı unsurlar Balkanlar’a doğru harekete geçti. X. Yüzyılın sonlarında Selçuklular’ın desteğini alan daha önemli bir grup onların Anadolu’yu fethiyle sonuçlanan olaylar zincirini başlattı. Bizans’ın, Türk bozkırlarına karşı birinci savunma hattını oluşturan, volens nolens, Hazarya’nın çöküşü, II. Basil’in ölümünden sonraki 50 yılda yaşanan ciddi iç krizlere eklenmesi, bu grupların ortaya çıkmasını ve imparatorluğun yıkılmasını kolaylaştırdı.

BÖLÜM III

HAZAR KAĞANLIĞI

HALKLAR ve KURUMLAR

Hazarya, zirvede olduğu dönemde oldukça geniş toprakları kapsayan çok uluslu bir imparatorluktu. Sınırları (şu ana dek hiç bir yerde kesin bir şekilde çizilememiştir) yaklaşık olarak aşağıdaki şekilde verilebilir:

Kuzey Sınırı: İtil Bulğarya {İtil Bulgar yurdu}.

Güney Sınırı: Güneybatı: Kuzey Kırım; Güneydoğu: Kuzey Kafkasya'nın Kuzeydoğu sektörü (Kuzeydoğu Dağıstan) ile Derbend boyunca uzanan topraklar.

Batı sınırı: Donets-Don nehrinden Kiev'e kadar olan alan.

Doğu sınırı: Harzem'e kadar uzanan topraklar.

Kağanlığa bağlı bazı vassal devletleri (İbni Fadlan, Hazar kağanına bağlı 25 halktan bahseder¹) tanımamız uygun olacaktır.

İtil Bulgar Yurdu

Arkeolojik bulgular, Oğur Türklerinin orta İtil bölgesine gelişlerinin VII. ve VIII. Yüzyıllarda gerçekleştiğini doğrulamaktadır.² Bu hareket,

¹ İbn Fādlan, ed.çev. Kovalevsky, (Arapça metin) s. 313, (çev.) s. 147 veya Togan, İbn Fādlan's Reisebericht, (Arapça metin) s. 44, (çev.) s. 100.

² A.P. Smimov, Jeleznıy vek çuvaşskogo Povolj'ya in Materialı i issledovaniy po arheologii SSSR 95 (1961) (s.135)'de şöyle yazıyor: "Novi Pazar, Kaibela ve Bol'se Tarxan'da bulunan Bulgar gömütleriyle ilgili yapılan karşılaştırmalı analiz neticesinde, Bulgarlar'ın bölgeye gelişleriyle bağlantılı olan Saltova kültür hareketinin, VIII. Yüzyıl civarında başladığı ortaya çıkmıştır. . . (s. 136). Çuvaşistan'daki arkeolojik bulgular değerlendirildiğinde, Bulgar kültür taşıyıcılarının bölgede IX. veya muhtemelen VIII.

Theophanes ve Nicephorus'de anlatılan Büyük Bulgarya'nın parçalanmasıyla ilgili olaylarla bağlantılıdır (daha önce görmüştük). Oğurca konuşan Bulgarlar, İtil Bulgar Devleti'nde yönetici grup olmalarına rağmen kendi devletlerinde azınlık durumundaydılar. Ahalinin büyük bölümü Türk (Ortak Türkçe konuşan) ve Fin-Ugor kökenli halklardan oluşmaktaydı. Bulgarlar, bu sahayı büyük bir olasılıkla, çok gelişmiş askeri güçleri ve organizasyonları sayesinde işgal etmişlerdi. Ortam, Asparuh'un, Tuna bölgesine geldiği zaman yüzleştiği durumdan farklı değildi.³ İbni Rusta, X. Yüzyılın başlarında, kendinden önceki kaynaklardan yararlanarak hazırladığı raporunda şunları yazmaktadır: "Bulgar-lar (لكر) üç toplumsal sınıfa ayrılırlar: Bir sınıfına Barşülâ/Barsul [erken Hazar merkezi olan Berzelia/Barsilya ile mukayese et - Bârsül'lar, kuşkusuz, Hazarlar tarafından topraklarından sürülen Oğur mülteciler kitlesinin parçası], ikincisine Asgal/Asğal [diğer kaynaklarda⁴ اسگل=اسكل] ve üçüncüsüne de Bulğar denir. Her bir sınıfın yaşam biçimleri benzer ölçülerdedir. Hazarlar, onlarla ticaret yapar, tıpkı Ruslar gibi mallarını satarlar. Bu nehrin [İtil] boylarında oturan herkes ticaret için mallarını getirir: Samur, ermin/kakım, sincap vb. Onlar tarım yaparlar ve her çeşit hububatı, buğday, arpa, darı üretirler. Bu insanların çoğunluğu İslama inanır... Krallarına at veya bunun benzeri şeyler ile vergi verirler... Müslüman ticaret gemileri geldiğinde onlardan malları üzerinden 1/10 vergi alırlar... Temel zenginliklerini sansar kürkü oluşturur. Paraları yoktur; bunun yerine sansar kürkü kullanırlar..."⁵

921-22'de, Halife el-Muktedir tarafından İtil Bulgarları'na gönderilen elçilik heyetinde bulunan İbni Fadlan, ülkenin etnik yapısı hususunda detaylı pek çok bilgi vermektedir. İbni Fadlan, Suwâz (metinde⁶ suwân veya suwâz olarak okunabilir; Kovalevsky bu kelimenin; سواز suwâz, سوا suwâr'ın bir bozması olduğunu öne sürer, benim görüşlerim

Yüzyılda bulundukları görülüyor". Smimov'un tarihlendirmesi, genel kabulden biraz daha geç bir zaman dilimini işaret etmektedir.

³ Gening, Halikov, age. s. 162, 170, 174.

⁴ Asgal/Asğal'ın, Kültigin Kitabesinde geçen İzgil ile ne gibi bir bağlantısı olduğu net değildir. Bkz. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoj pišmennosti (runik metin) s. 26, (transkripsiyon) s. 32, veya geç Uyğurlar'ın İşkil', (bkz. Bretschneider, Medieval Researches, I, s. 259-260 ve Pritsak, "Stammesnamen" U Ajb, XXIV, s. 57, tümü Reşidüddin'i temel almıştır). İbn Rusta, ed. de Goeje, s. 142, eserinin Majğariyah kısmında 'skl yazımını kullanır.

⁵ İbn Rusta, ed. de Goeje, s. 141142; Xvol'son, Izvestiya Ibn Dasta, s. 22-25..

⁶ İbn Fadlân, çev. ed. Kovalevsky, s. 321 (= Meşhed Nüshası s. 208b'nin tıpkı basımı); Togan, İbn Fadlân's Reisebericht, (Arapça metin) s. 33 (tercümesi) s. 74.

de bu doğrultudadır) adlı bir boydan bahseder. Bu boyun İbni Hurdadbih ve Hudüd el-Alem'de⁷ Kuzey Kafkasya'da bir krallıkları olduğu belirtilen bu halkın, aynı zamanda Kaşgarlı Mahmud'da Bulgarlar ile komşu olan Suwâr ile aynı halk oldukları kesinlik arz etmektedir.⁸ İtil Bulgarları arasında Kuzey Kafkasya steplerinden gelen diğer mülteciler (İbni Fadlan'a göre sayıları 5.000'i buluyordu) Berencer'de görülebilirdi.⁹ Berencer ismi, büyük olasılıkla, Arap-Hazar savaşlarında sıkça sahne alan Hazar kenti Belencer¹⁰ kaynaklıdır. İbn Fadlan, yüksek miktarda tahıl ürünü bulunduğunu vurgular ve şu yorumu yapar: "Herkes kendisi için eker biçer". Yerleşik hayata özgü bütün bu bulgulara rağmen Bulgarlar hâlâ "yurt" denilen geleneksel göçer çadırlarda yaşıyorlardı. Özellikle, kralın çadırı çok genişti (İbni Fadlan, hükümdar çadırının 1.000 kişi alabileceğini söyler), bir sarayı andıran bütün değerli süslemelerin yanında bir de taht bulunmaktaydı.¹¹ Bütün bu gösterişe rağmen Bulgar hükümdarı, kendi oğlunu, kızlarını Hazar hükümdarına verilmek zorla İtil'e gönderen bir "tâbi" durumundaydı. Bulgarlar'ı Araplar ile yakın bir işbirliği arayışına sevk eden husus belki de böylesine tatsız deneyimleri tecrübe etmeleriydi.¹²

Burtas

İtil Bulgar Devleti'nin güneyi ve Hazar topraklarının doğrudan tam olarak kuzeyinde Burtas toprakları uzanır. Burtaslar, Ural kökenli bir halktır. İbni Rusta, kürk ticaretinde önemli bir rol oynayan Burtaslar hakkında kısa bir tanımlama yapar: "Burtas toprakları, birbirlerine on

⁷ İbn Xurdādbih, Kitāb al-Masālik wa'l Mamālik, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1889), s. 124-125; Minorsky, Hudūd al-'Ālam, s. 162, 454-455. Aynı zamanda bkz. Lewicki, Źródła arabskie, I, s. 72-73. İsim büyük bir olasılıkla Sabir'in bir formu. İtil Bulgar ülkesinde bulunan Suvarlar gerçekten Sabirler ise VI. Yüzyılda bütün Sabir boylarının Kuzey Kafkasya'ya gelmediğini ya da Kuzey Kafkasya'da bulunanlardan Sabirler'in tamamının Hazar Konfederasyonuna katılmadıkları ve bazılarının Bulgarlarla beraber İtil'in yukarı bölgelerine göç ettiklerini göstermektedir. Bulgarlar arasında Ortak Türkçe konuşan unsurlar Sabirler olarak tanımlanmıştır. Bununla beraber, böylesine bir teşhisi doğrulayacak yeterli kanıt yoktur.

⁸ Kaşğari, Dīwān, ed. Atalay, s. 25,27. Mahmud Kaşğari, kendi zamanında Bulgar, Suvar, Yemek ve Kıpçakların dh sesini z olarak telafuz ettiklerini belirtir. Ayrıca Suvarlar, Oğuzlar ve Kıpçaklar m harfini b ile değiştirirler

⁹ İbn Fādlan, çev. ed. Kovalevsky, (Arapça metin) s. 138, 323 (f. 207b); Togan, İbn Fādlan's Reisebericht, (Arapça Metin) s. 30, (çev.) s. 68.

¹⁰ Türkçe'deki r-l değişimi için eserimizin IV. Bölümünde, bkz. Sözcük Listesi.

¹¹ İbn Fādlan, çev. ed. Kovalevsky, (Arapça metin) s. 136-137, 324 (f. 207a), (tercümesi) s. 136-137; Togan, İbn Fādlan's Reisebericht, (Arapça metin) s. 28, (tercümesi) s. 64.

¹² İbn Fādlan, çev. ed. Kovalevsky, (Arapça metin) s. 319 (f. 209b), (tercümesi) s. 140-141.

beş günlük mesafede bulunan Hazar ve Bulgar toprakları arasındadır. Burtaslar, Hazar kralına bağlıdır ve savaflara 10000 atlı gönderirler. Onları kontrol eden veya onların kabul ettiği herhangi bir güç yoktur. Her yerleşimde sadece bir veya iki yönetici yargı mekanizmasından sorumludur. Dinleri Oğuzlar'inkine benzer. Sığırları ve develeri vardır ve bol miktarda balları; ana geçim kaynakları sansar kürküdür... Tarımla uğraşırlar, fakat ana geçim kaynakları genel olarak bal, sansar kürkü ve diğer çeşit kürklerdir.”¹³

Son döneme kadar, genel kabul görmese de, genel düşünce Burtaslar'ın (برطاس, برداس Russ. Burtas, Brutas) bugünkü İtil Fin menşeli Mordvinler'in ataları olduğudur. Bu görüş tartışmalara sebep olmuş ve kanaatimce, B. A. Vasilyev tarafından rafa kaldırılmıştır [“Problema Burtasov i Mordva” Voprosi etničeskoy istorii mordovskogo naroda, Trudi İnstituta Etnografi, 63 (1960), s. 180-210]. Vasilyev şu fikirleri savundu; (i) Eski Rus kaynakları [geç dönem Kiev ve Moskova] özenle Burtaslar ve Mordvalar arasında ayırım yapmışlardır [“Slovo o pogibeli ruskaya zemli”, bkz: Yu. K. Begunov, Pamyatnik russkii literaturı XIII veka “Slovo o pogibeli russkoi zemli” (Moskva-Leningrad, 1965), s.154 vd., Begunov, Burtas etnoniminin XIII. Yüzyılda, bir Rus kaynağında bulunduğundan bahsetmiştir.]; (ii) Arap kaynakları şunları belirtir (bkz. İbni Rusta) (a) Burtaslar'ın dininin Oğuzlar'inkine benzediğini, (b) Türk dünyasında, göçebe kökenli olmanın göstergesi olması suretiyle geniş bir atlı süvari gücüne sahiptir; (iii) Muhtemelen aslının Ugor kökenli bir dil olduğuna işaret eden Arap kaynakları [krş. İstahrî: “Burtasların ayrı bir dili vardır” der, yani Hazarlar, Bulgarlar, Ruslar ve diğerlerinkinden farklı bir lisanları vardır, bkz. İstahrî, ed. de Goeje, p. 225] Burtas dilinin benzersizliği üzerinde durulmuştur; (iv) XIII. Yüzyılda, “İtil nehrinin sağ kıyısında İtil-Don mezopotamiasında”, Ugorca (Macarca!) konuşan bir kitle hâlâ bulunmaktaydı; (v) adları ilk defa XIV. Yüzyılda ortaya çıkan Meşçerler [Vasilyev isimlerini (“Meşçerskaya zemlya”) Mâşer, Mojer vb. türetir] Türkleşmiş Ugorlar'dı. Türkleşme süreçleri Kumanlar (Poloves) döneminde gerçekleşmişti. Bu yöntem, Kumanlar tarafından, İtil'in her iki yakasındaki Ugorlar'a karşı başarıyla uygulanmıştı. Nehrin sol kıyısında yaşayan Mojarlar, günümüzde Kuman-Kıpçak denilen bir

¹³ İbn Rusta, ed. de Goeje, s. 140-141; Xvol'son, Izvestiya Ibn Dasta, s. 19-21.

Türk lehçesi konuşan Başkurtlar'dır. Aynı zamanda, Mişar Tatarları, bu Türkleşmiş Ugorlar'ın yani Burtaslar'ın torunlarıdır.¹⁴

Burtaslar'ın, Mordvalar ile karışmaksızın, ayrı bir etno-politik grup oluşturmaları pek mümkün değildir. Bununla beraber Burtaslar'la Meşçerler-Magyar/Mojar arasındaki ilişki bu kadar net değildir. Tabi ki elimizde Burtaslar'ın bir Ugor lehçesi konuştuğuna dair kesin bir kanıt yoktur. Fakat bulundukları etnik çevre göz önünde bulundurulduğunda bu kavmin (Burtaslar'ın), Ugor kökenli olduğunu (böyle olmayabilir de) nispeten söyleyebiliriz, bundan daha fazlasını ileri süremeyiz. Vasilyev'in tezindeki zayıf noktalardan biri, Burtaslar'a ait herhangi bir bulgunun yer almamasıdır. Bununda ötesinde, Vasilyev, Burtaslar'ın Meşçerler'e dönüşümüne dair yani boy adlarının değişimine neden olan faktörleri göstermemiştir. Burtas ismi, hâlâ tatmin edici şekilde açıklanamamıştır. Özet olarak, şuna inanmaktayım ki, Vasilyev'in, *Meşçera-/Magyar/Mojer*'lerin Ugor kökenli oldukları ve Türkleştirildikleri esasına dayanarak yaptığı önceki yorumlarında olduğu gibi, Burtaslar'ı Mordvalar'dan ayrı tutmasını kabul edebiliriz. Burtas = Magyar tezi ise daha fazla kanıt gerektirmektedir. Kesin olan husus, Burtaslar'ın Macarlar'da da görüldüğü üzere yarı-göçebe olduklarıdır (süvarilere sahipler); fakat bundan tam olarak emin olamayız.

KUZEY KAFKASYA

Kuzey Kafkasya Hunları

Kafkasya bölgesinde, Hazar Kağanlığı'na bağlı en önemli vassal devlet, Kuzey Kafkasya Hunları'na aitti. Movsēs Xorenac'i {Khorenli Mosēs} "Armenian Geography"'de onları şöyle tanımlar: "Derbend'in kuzeyinde, denizin yanında Hunlar'ın krallığı vardır. Batı kısmında, Hun şehirleri Varaçan, Çungars ve *Smēndr bulunur. Doğuya doğru T'ald nehrine [= Atıl] kadar Savirk' kavmi [Sabirler - daha sonra Hazarlar tarafından ele geçirilen alanda] yaşar..."¹⁵

¹⁴ Bkz. Minorsky, Hudūd, s. 462-465; Vasilyev, "Problema Burtasov i Mordva" Trudi Instituta Étnografii, 63 (1960), s. 200 vd.

¹⁵ Bu paragraf için bkz. Geographie de Moïse Corène, ed.. çev. A. Soukry (Venise, 1881), (metin) s. 27, (çev.) s. 37. Ermenice biçimleri Վարաջան Varajan, Ջունդարս Ç'undars, Մարտիկ Մսենդր թաղի T'ald. Bu ifadeyi tetkik eden Marquart (tercümesiyle, bkz Streifzüge, s. 58), biraz tereddüitten sonra (bkz Streitzfüge s. 498'de geçen

Movsēs Dasxuranc'ı, 681'de Hun hükümdarının, Hazar kağanının bir vassalı olan Alp' İl-it'uer olduğunu bildirmektedir.¹⁶ Erken Hazar tarihi hakkında elimizdeki en önemli kaynaklardan biri olan Dasxuranc'ı, Hunlar'ın dini hususunda bizlere çok ilginç bir kayıt bırakmıştır: "Bu kavim, kuzey bölgesi anlayışına uygun olarak, şeytan tarafından kandırılan, ağaca tapınma konusunda aldatılan, sapık bir inanca sevk edilen, kurmaca ve sapık dinlerine sıkı sıkıya bağımlı olan kabile kültürlerini büyük bir din olarak kabul ediyordu. Yıldırım çarpması ve ruhani addedilen sebeplerden dolayı yanan bir insanın veya nesnenin Tanrı K'uar'a kurban olduğunu düşünürlerdi. Tanrı, Tengri Han diyerek yakardıkları, devâsâ vahşi canavara atlar kurban ederek kulluk ediyorlardı ... Tamamen kaosun hükmettiği düşünceleriyle, sapkınlığın her türüne giriyor, ölümlerin etrafında davul ve zil çalıyor, kılıç ve hançerle yanaklarına ve uzuvlarına yaralar açıyorlardı; cenaze merasiminde çıplak olarak kılıç dövüşleri - berbat bir manzara - yapıyorlardı... Ayinlerinde, sayısız gruplar halinde birbirleriyle güreşirler, bir o yana bir bu yana dört nala at koştururlardı. Bazıları göz yaşı döker ve feryat ederdi, diğerleri ise şeytani nefret ile dolarlardı... Suyu, ateşe ve yol tanrılarına, ayrıca aya ve olağanüstü buldukları, önem arz eden tüm varlıklara kurban verirler... İğrenç Aspandiat'a [Tengri Han] atfen ve onu temsilen uzun, yapraklı meşe ağaçlarının çevresinde atlar kurban edilir ve kanları bu ağaçların çevresine serpilir. Atların kafaları ve derilerini ağaç dallarına asıyorlardı..."¹⁷

Ateşe, gök gürültüsüne ve şimşeğe tapınma, ateşi saf bir element olarak düşünen şamanist Türkler tarafından çok iyi bilinmekteydi. Altay şamanistleri için, şimşek ve doğanın diğer fenomenleri, Tanrı Ülgen'in (Ülgen, Tanrıların en yücesidir) gücünün bir göstergesidir. Bazı şamanistler, şimşeğin bir ayrılık tanrısı olduğuna inanırlar: "Bu Tanrı, yer

"Zusätze und Berichtigungen"), Ç'undars (yani Qnıqıwıru için Qnıqıwıru) etnonimini * Fıqıqıwıru Blungar yani Belencer şeklinde tashih etme yoluna gitmiştir. Ç'ungars başka hiç bir yerde geçmediğinden ve Belencer'den burada da bahsedilmesi mantıklı olduğuna göre Marquart'ın tashihi ikna edici gibi görünmektedir. Bkz. IV. Bölüm sub Balanjar.

¹⁶ Dasxuranc'ı, History, çev. Dowsett, s. 160. Kuzey Kafkasya Hunları ait linguistik materyal (birkaç unvan ve bazı dinî terimler içermektedir), IV. Bölümde, Hazar Kelime Listesinde tetkik edilecektir. Lewicki [T. Lewicki, "Ludy Daghestanu i pólnocnego Kaukazu w oczach wczesnośredniowiecznych pisarzy arabskich (IX-X w.)" PO, (1963), s. 98-99] Kuzey Kafkasya Hunlarının yaşam sahasını Qaytaq olarak tanımlar

¹⁷ Dasxuranc'ı, History, çev. Dowsett, s. 155-156, 161.

yüzündeki kötü ruhları izler, kötü ruhların saklandıkları ağaçlara ateş gönderir. Eğer bir kimse üzerine yıldırım düşen ağaçtan bir parça alır ve saklarsa kötü ruhlar o yere giremez.”¹⁸ Ağaca tapınma, şamanist Türk halkları arasında oldukça yaygın bir inanç biçimiydi. 840’da Uygur Devleti’ni yıkan Kırgızlar ağaçlara tapıyorlardı. Ötüken ormanları (Ötüken yış) Kök Türkler için kutsal bir mekandı. Şii Kara Koyunlular kutsal bir ormana ibadet ederlerdi ve Kuzey Kafkasya Nogayları da ağaca büyük saygı gösterirlerdi. Uygurlar, hanlarının bir ağaç tarafından vücuda getirildiğine inanırlardı.¹⁹ At kurban edilmesi ritüeli, XIX. Yüzyılda, Altay Türkleri arasında hâlâ devam etmekteydi. Altay boylarını ilk elden çalışan Radloff, Aus Sibirien adlı eserinde bu hususta sayısız referans sunar. (Aynı zamanda bkz. Theophylactus Simocatta, n. 289). Altay şamanistleri hâlâ Tengri Han’a dua ederler. Kök Türkler’in en yüce Tanrısı Kök Tengri idi. Abdülkadir İnan’a göre, güneşe, aya ve yıldızlara (aynı zamanda Hiung-nu’larda da bilinmekteydi) tapınma Kök Tanrı kültü ile ilişkiliydi.²⁰

¹⁸ A. İnan, Tarih ve bugünkü Şamanizm (Ankara, 1954), s. 20-30, 68. Türk şamanizmi üzerine bkz. W. Radloff, Aus Sibirien (Leipzig, 1884, ikinci baskısı 1893). Aynı zamanda yeni Türkçe tercümesi: W. Radloff, Sibirya’dan, trc. A. Temir (İstanbul, 1954-1956). Wei-Shu Uygurlar hakkında şunları yazıyor: “Gök gürültüsünü severler; her gök gürlemesinde, çığlık atar ve gökyüzüne oklarını fırlatırlar; daha sonra o yeri terk eder ve dağılırlar. Sonraki yıl, Sonbahar’da, atların semirdiği dönemde, bir kez daha aynı yerde toplanırlar; bir koç gömerler ve bıçakla ateşi korurlar (?). Kutsuzluğu {kötü talih} kovarken, aynen Çin’de olduğu gibi, kadın şaman yakarıta bulunur ve yığınlar halindeki at binmiş erkekler bu alan çevresinde sayısız daireler çizerler. İçlerinden biri, bir söğüt dalı veya kara kavak dallarından bir demeti eline alır ve küt uçlarını yukarı çevirerek üzerlerine kırmızı (qumis) döker. Koçun kemiklerini bir hayvan postuna saran kadın şaman bunu başının üstüne yerleştirir ve saçıyla iyice sarmalar. Başından aşağı sarkan, içi kemik dolu bu post bir taç şeklini alır. Ölülerinden kazılmış olan bir mezara taşınırlar ve cesedi, sanki canlıymışçasına, ellerinde kurulmuş bir yayla, kılıç kuşanmış bir halde ve koltuk altındaki bir mızrakla birlikte mezarın ortasına yerleştirirler, ama mezarı doldurmazlar. Eğer biri şimşekten veya bir salgın hastalıktan dolayı ölürse, kut {iyi talih} edinmek için yakarırlar. Her şey yolunda gittiği takdirde, ruhlarla olan şükranlarını göstermek üzere farklı türlerde sayısız büyükbaş hayvan keserler ve koçun kemiklerini yakarak bu alanın çevresinde atı koştururlar. Bazen böyle yüzlerce daire çizerler...” (bkz. N. Y. Bıçurin, Sobraniye svedenii o narodax obitavşix v Sredney Azii v drevniye vremena (Moskova-Leningrad, 1950 — 1851 baskısının tekrar basımı), I. s. 215-216. Theophylactus Simocatta, bu bağlamda, Kök Türkler hakkında şunları yazmıştır: “Ateşe şaşılacak derecede hürmet ederler, havayı ve suyu sayar, toprağa ilahiler söylerler. Yalnız ve yalnız, Göğü ve Yeri yaratan Tanrı’ya tapar ve ona yakarırlar. Tanrı’ya adadıkları atları, inekleri ve koyunları kurban ederler. Gelecekte haber verebilme yetenekleri olduklarına inandıkları kimseleri dini liderler {Kamlar} olarak atarlardı. (Theophylactus Simocatta, History, Bonn bs., s. 286).

¹⁹ İnan, age., s. 8, 62-65.

²⁰ İnan, age., s. 2, 8, 26-29.

Kuzey Kafkasya Hunları'nın ölü gömme işlemleri (cenaze defnetme işlemleri) ve mezar yapıları bakımından diğer Türk bodunları arasında Kök Türkler, Oğuzlar ve Kumanlar ile büyük benzerlikler göstermektedir, Oğur Türkleri'nde ise mezar yapıları farklı özelliklere sahiptir. Dasxuranc'i, "uzun putlar ve iğrenç derilerle kaplı sunaklar ile çöp'ayk'" dan bahseder.²¹ Bu durum Oğuz ve Kuman beylerinin mezarları (kurgan) çevresine yerleştirilen balballar (Ruslarda putlar) ile örtülmektedir. Kurban edilen hayvanın başları, ayakları ve kuyrukları, mezarların köşe uçlarına yerleştirilirdi.²² Dasxuranc'i tarafından aktarılan bilgiye göre Hunlar'ın mezarlar çevresinde gerçekleştirdikleri cenaze törenleri, Kök Türkler ile benzerlik göstermektedir. Chou-shu'da şu satırları okuyoruz: "... Onlardan [Kök Türk] biri öldüğünde, cesedi bir çadırın önüne serilirdi. Ölünün kadın-erkek bütün yakınları, çocukları ve torunları, her biri bir koyun ve bir at kurban eder; çadırın arkasına kurbanı yatırarak Tanrılarına sunarlardı. Daha sonra at üstünde çadırın etrafına yedi kez dolanırlar ve çadırın girişine her geldiklerinde, yüzlerini (bir) bıçak ile keserlerdi. Feryat ederek ağlar, gözyaşları ve kan birbirine karışarak dökülürdü..."²³

Kuzey Kafkas Hunları'nın dilleri hususunda, elimizde bulunan veriler dahilinde, ne çeşit bir Türkçe konuştuklarına dair yeterli malumata sahip değiliz. Bu "Hunlar'ın" gerçekten bir Hazar boyu mu, yoksa Hazar Devleti'ne sonradan katılmış ayrı bir halk mı olduğu konusu henüz tam anlamıyla netliği kovuşmamıştır. Artamonov, Hun Krallığı'nın (Kuzey Kafkas Hunları) İbni Hurdadbih'in zikrettiği Suvar Krallığı ile bağlantısı olduğunu düşünmektedir. Sovyet arkeologları, Kafkasya Hunları'nın oldukça gelişmiş bir yerleşik hayata ve ayrıca surlarla çevrili şehirlere sahip olduklarını göstermektedirler.²⁴

Birbirleriyle sürekli temas halindeki Türk boyları bir kenara, Şandan ve Haydāk/Cidān (جیدان/خیداق) (okunuşunda bir takım güçlükler söz

²¹ Dasxuranc'i, History, çev. Dowsett, s. 165-166. çöp'ay'ın anlamı için bkz. s. 259.

²² İnan, age., s. 9-10, 178-179.

²³ Liu Mau-tsai, age., I, s. 9. Aynı zamanda, bkz. L. Jisl "Wie sahen die alten Türken aus?" U Ajb, 40 (1968), s. 183-184. 763-820 dönemine ait Tung-huang fresklerinde [[yaş siva üzerine yapılmış duvar resimleri]] Budda'nın ölümü üzerine tuttıkları yasta, yüzlerini acı içinde kesen figürler (Türkler) yer almaktadır. (bkz. Jisl'in makalesinde s. 186'yı takiben, levhalar VI-VII). Chou-shu'nun bu ifadeleri, Dasxuranc'i'de yer alan Rahip İsrayel'in kayıtları ve Wei-shu ile karşılaştırılmalıdır.

²⁴ Artamonov, age., 183, 190.

konusudur. Meynard-de Courteille'nin Paris baskısında Mesudî'den خيداق (Haydāk)²⁵ şeklinde yapılan alıntıyı, Minorsky kendisine Ta'rix al-Bāb'daki imlâ yapısını temel alarak جيدان (Cidân) şeklinde düzeltmiştir) topraklarında, Hazar kontrolü altındaki Paleo-Kafkas halkları yaşamaktaydı.²⁶ Bu halklara ait krallıklarla ilgili tahmini çıkarımlardan başka hemen hemen hiçbir şeye sahip değiliz. Kaynaklarımızda, sadece bu ülkelerin Hazar denetimi altında oldukları belirtilmektedir.

Alanlar

Kuzey Kafkasya ve Hazar tarihinde, rol sahibi en önemli bozkır halklarından olan ve günümüzde Osetler [Oset olup olmadıkları hususundaki polemikler hâlâ devam etmektedir. bkz. J. Harmatta, *Studies in the language of the Iranian Tribes in South Russia* (Budapest, 1952) ve konuyla ilgili en son çalışmalar ed. Yu. S. Gagloiti'nin *proisxojdieniye osetinskogo naroda* (Ordžonikidze, 1967) eserinde toplanmıştır] olarak bilinen, İranî kavim Alanlar'dır. Hazar-Alan ilişkileri hususunda oldukça şanslıyız; çünü konu hakkında, Hazarla'a ait bir dokümantasyon da (Cambridge Document) dahil olmak üzere geniş çaplı kaynak stokuna sahibiz.

İslam coğrafyacıları, Kuzey Kafkasya Alan Krallığı hakkında iyi bir tasvir sunmaktadırlar. Mesudî şöyle yazıyor: “.. daha sonra Alan (el-Lān) toprakları gelmektedir. Krallarına K-rk-ndāj [Minorsky, *History of Sharvān and Darband*, say. 156 bu unvanla ilgili doğrudan Hazar soy adı Kundāj, *Kundāg ile bağlantı kurmuştur, bkz. Sözcük Listesi] denirdi, bu unvan bütün Alan kralları için en fazla kullanıladır... Alanların başkenti, *‘sinek’* anlamına gelen *Mağas idi. Bu kentin dışında, kralın kaleleri ve köşkları vardı ve (ara sıra) ikamet için oralara geçerdı ... İslam'ın ve Abbasiler'in yayılmasından sonra daha önce putperest olan Alan kralları Hristiyanlığı benimsediler. H.320/M.932'de Hristiyanlıktan vazgeçtiğine dair yemin eden Alan kralı, Bizans imparatorunun gönderdiği piskoposları ve rahipleri ülkesinden kovdu. Alan kralı, 30.000 atlı asker toplayabilirdi. Kuvvetli, çok güçlü ve oldukça etkili bir kraldır (*diğer krallar arasında). Krallığı hiç sonu gelmeyen küçük yerle-

²⁵ Minorsky, *A History of Sharvān*, s.92, n. 4.

²⁶ Mas'ūdī, *Murūj*, II, s. 7; Minorsky, *A History of Sharvān*, s. 92-95, 101-104.

* Yazarın Mesudî'nin orijinal metninde geçen “zübbane” kelimesini ‘sinek’ şeklinde anlaması tamamıyla yanlıştır. Çünkü ‘zübbane’ kelimesi ‘kurumuş kuyu’ demektir. (Editör)

şim alanlarıyla kaplıydı. Bir horoz öttüğünde krallığın diğer bölümlerinden hemen bir cevap geliyordu; çünkü köyler bitmek tükenmek bilmiyordu ve birbirleriyle çok yakın mesafelerde bulunuyorlardı.”²⁷

Başka bir Arap coğrafyacı, İbni Rusta, şunları aktarmaktadır: “... Alan kralı yürekten bir Hristiyan idi, ama halkı putperest kâfirdir... Alanlar dört kabileden oluşur fakat hükümdarlık [kraliyet ailesi] olan D. Hsās [*Ruxs-Ās, Roxalani? Minorsky, History of Sharvān and Darband, s. 169]’lara aittir. Alanlar’ın kralına, her kim olursa olsun B.gāy.r [Bağatar—Minorsky, age.] denirdi.”²⁸

Burada kayıtlarımızdaki Alan unvanlarına Hazarlar arasında da rastlandığının belirtilmesinde yarar vardır.

Hazar-Alan-Bizans ilişkilerinin kendine özgü yapısı, Cambridge Belgeleri’nde ve Constantine Porphyrogenitus’un De Administrando Imperio’sunun onuncu ve on birinci bölümlerinde yer almaktadır. Cambridge Belgesi’nde: “Artık, kral [Hazarlar’ın], komşumuz olan Alanlar’ın kralı (ולאדלם) ile barış yaptı; çünkü Alan krallığı bizi çevreleyen bütün diğer kavimlerin en kuvvetlisi ve en zorlusudur... [Kağan Benjamin’in hanedanlık dönemi] bütün kavimler, Hazarya’nın insanlarına karşı ayaklandılar ve Makedon kralının [Bizans İmparatoru] tesiriyle onları zor duruma soktular. Ve Hazar kağanı, Āsiā’ların (אסיא Hazar steplerinde yaşayan bir As (Alan kökenli) kabilelerinden biri olabilir) ve *Türkler’in [yazmada, yalnızca קרוט, Schechter’in düzeltme yaptığı şekli ile *איקרוט²⁹ formu bulunmaktadır, benim görüşümde bu doğrultudadır] krallarıyla çarpışmaya gitti. Bunlar Oğuzlar yani Rus kroniklerindeki Torklar, פייניל [painil? belki de *פוליני Poliane olarak da okunur, IX. Yüzyılın ortalarına kadar Hazarlara tâbi uluslardan biriydi, fakat X. Yüzyılla birlikte Kiev Devleti’nin gelişiminde çekirdek bir konuma sahip oldular. Bununla birlikte büyük bir ihtimalle, *פיציניך *Pitsinik = Peçeneg ve Makedonların (Bizans İmparatorluğu) bir tahrifatı idi. Yalnız Alanlar’ın kralı Hazarya’yı destekliyordu. Zira, bunlardan bazıları Yahudi Tevrat’ının yolunu benimsemişti. (Bütün) bu krallar

²⁷ Mas’ūdī, Murūj, II, s. 42-45. Burada, ayrıca hem Kahire hem de Paris baskılarındaki metinlerden de kontrol ettiğim, Minorsky’nin tercümesini verdim (bkz. Minorsky, A History of Sharvān, s. 156-157).

²⁸ İbn Rusta, ed. de Goeje, s. 148. Minorsky’nin İngilizce’ye tercümesiyle, bkz., A History of Sharvān, s. 169.

²⁹ The Cambridge Document, MS T-S Loan, s. 3, satır 51.

Hazarya'ya savaş açtı. Lakin Alanların kralı, Hazarya'ya saldıran kral-
ların üzerine yürüdü... Fakat Kral Aaron'un saltanat günlerinde bek-
lenmedik bir olay gerçekleşti; Alan kralı, kendisini kışkırtan Grek kralı
(מלך יון) için Hazarya'ya savaş açtı. Ama Aaron ona karşı (Alan kralı)
Türqiyah kralını (dostu olduğundan dolayı) kiraladı. Ve Aaron daha önce
kendisini alt eden, Alanların kralını canlı olarak ele geçirdi. Fakat Hazar
kralı onu şereflendirdi ve Alan kralının kızını oğlu Yosef'e eş olarak
aldı. Bunun üzerine Alan kralı sadakat yemini etti. Ve Kral Aaron onu
evine yolladı. Ve bugünden sonra onları çevreleyen bütün ulusları
Hazarya korkusu sardı.³⁰

Bu kayıt, Constantine Porphyrogenitus'un bu husustaki kaydı ile
dikkatle karşılaştırılmalıdır. 948-951 dolaylarında yazılan, De Adminis-
trando Imperio da olay şöyle anlatılmaktadır:

"On Khazaria, How and by whom one should wage war with her" -
Bilesiniz ki, Uzlar [Oğuz] komşuları olan Hazarlar'a savaş açabilirler.
Aynı şekilde, Alan hükümdarı da Hazarlar'a savaş açabilir, {Alania}
Alan ülkesine çok yakın olan Hazarya'nın dokuz iklimini yağmalar ise
böylelikle büyük bir yıkıma sebebiyet verir ve Hazarlardan; Hazarya'nın
tüm geçim kaynağını ve servetini sağlayan bu dokuz iklimi isteyebilir.

"On the Fortress of Xerson and the Fortress Bosphorus" - Biliniz ki
eğer Alan hükümdarı Hazarlar ile barış akdi yapmayıp, Roma impa-
ratorunun dostluğuna ehemmiyet verirse, kendisi için daha faydalı ola-
caktır, daha sonra, eğer Hazarlar, imparator ile yapılmış olan bu barış ve
dostluk antlaşmasına saygı göstermezler ise, [Alan hükümdarı], onları,
olacaklardan habersiz halde Sarkel, Klimatalar* ve Khersones'e yolcu-
luk ederken yollarda tuzağa düşürüp, üzerlerine saldırarak büyük zararlar
verebilirsiniz. Ve eğer bu hanedan (Hazar) vassallarını bir arada tutmak-
ta zorlanırsa, Khersones ve Klimatalar bu durumdan istifade ederek,
büyük ve kalıcı bir barış yapabilir; Hazarlar, Alan saldırılarından kork-
tuklarından, Khersones ve Klimatalar'a bir ordu ile saldırabilecek du-
rumda olmadıklarından ve eş zamanlı olarak her ikisine savaş aç-
mayacaklarından, barışı muhafaza etmeye çalışacaklardır."³¹

³⁰ The Cambridge Document, Ms. Satırlar 50-60; S. Schechter, "An Unknown Khazar Document" Jewish Quarterly Review, yeni serileri, III (1912), İbranice metin. s. 206-209. İngilizceye tercümesi, s. 216-217 (benimde burada kullandığım).

* climes = iklim/müstemleke bölgeler.

³¹ Constantinus Porphyrogenitus. DAI (Bonn bs.), s. 80; Moravcsik-Jenkins ed. s. 62, 64.

Cambridge Belgesi'nde sunulan kronolojik verilerin yetersizliğinden dolayı, buradaki olaylar, Bizans'ın tarihçi imparatorunun kayıtları ile karşılaştırıldığında bütünüyle anlaşılabilir bir hal almaktadır. De Administrando Imperio dikkate alındığında, Constantine Porphyrogenitus'un verdiği bu bilginin, eserini kaleme aldığı dönemle (c. 948-951) ilgili olduğunu kesin bir şekilde söyleyebiliriz. Çünkü tarihçinin söz konusu bu çalışması, oğullarına aktardığı dış politika konulu son bilgileri içermektedir. Bu dönemde, Alanlar'ın, Hazarlar'a karşı düşmanca bir tavır izlediği ve Bizans imparatorunun potansiyel müttefiki oldukları gözüküyor. Cambridge Belgesi'nde, Alanlar, Hazarlar ile barış yaptılar (bundan önce bir savaş mı vardı?) ve ittifaklarına Benjamin ve Aaron'un saltanatları döneminde sadık kaldılar. Fakat sonraki yıllarda, Aaron'un hükümdarlığı sırasında, Alanlar açıkça Bizans'ın entrikalarına aldanarak, Aaron'a savaş açtılar ve onun Oğuz dostlarıyla karşı karşıya geldiler. Daha sonra iyi ilişkilerin yeniden kurulduğu görülüyor.

O halde Cambridge Belgesi'nde yer alan olayları nasıl tarihlendireceğiz? De Administrando Imperio'ya göre, sözü edilen bütün bu olaylar, son Hazar kağanı Yosef'in hanedanından önce gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Cambridge Belgesi'nde Bizans Yahudilerinin sürgün hadisesinin, Alan-Hazar-Bizans savaşlarından sonra yani Yosef'in hanedanı döneminde gerçekleştiği anlaşıyor.³² Mesudî, Armanüs'un (Romanus Lecapenus) Yahudilere yaptığı zulmün, "bizim zamanımızda" yani (H.332/M.943)'de vukû bulduğunu bildirmektedir. Romanus, 944'de iktidarı kaybetti. Dolayısıyla, yukarıda anlatılan hadiselerin 943'den önce gerçekleşmiş olması gerekir ve sonuç olarak, Constantinus'un kaydı Hazar-Alan ilişkilerine dair bizim anlatımımızın bir devamı olarak görülmelidir. Mesudî, bizlere başka bir önemli tarih daha veriyor. 932'de bozulan Bizans-Alan ittifakının (daha önce değinmiştik), Constantine Porphyrogenitus'un döneminde yeniden kurulduğunu bildirmektedir. Bu tarih, Alanların, Aaron ve onun Oğuz müttefikleri tarafından bozguna uğratıldığı zaman ile çok iyi örtüşebilir.

Hazar-Alan ilişkilerinde iniş-çıkışlar olsa da, Alanlar üzerindeki Hazar tesiri çok büyük olmuştur. Oset epik şarkıları bu etkiyi doğrular niteliktedir.³³ Ayrıca, son zamanlarda yapılan araştırmalarda, Alan yer-

³² Schechter, age., s. 217.

³³ B. A. Kaloyev, Osetini (Moskva, 1967), s. 24.

leşimlerinde, Türkçe runik metinler bulunmuştur (bkz. K. T. Laypanov, "O tyurkskom elemente v etnogeneze Osetin", Proisxojeniye osetinskogo naroda, ed. Iu. S. Gagloiti, s. 211, bahsedilen makale, Kumuk gazetesi Leninni Bayrağı'da Nisan 20, 1963'de haber olarak sunuldu. Diğer yandan Laypanov'un makalesi bilimsel içeriğe sahip bir çalışma karşısında vasat kalır).

Altay bozkırlarıyla yakın bağları bulunan ve Alan tarihinin derinliklerine uzanan bu gelenek, Hazar dönemi boyunca ve sonrasında devam ettirilmiştir. XI. ve XII. Yüzyıllarda, Kıpçaklar'ın Avrasya bozkırlarını salladığı dönemde dahi bizler, bir Alan-Türk birlikteliğinden söz edebiliriz. Nitekim Kıpçaklar, Moğol vahşetinden kaçmak zorunda kalmışlar ve sığınmacı olarak geldikleri Macaristan'a kendileriyle beraber belirli sayıda Alanca konuşan gruplar getirmişlerdir. Bugün Macaristan'da belki hâlâ bu Alan kökenli insanların bakiyeleri bulunuyor olabilir.³⁴

Hazar Kağanlığı

Hazar Kağanlığı'nın iç işlerine dair elimizde bulunan kaynak materyalin büyük çoğunluğunu, Arap-Fars coğrafi eserleri oluşturmaktadır. Aşağıda bu kaynakları kısaca yeniden gözden geçireceğiz. Eserlerin, üzerine çalıştığımız dönemleri tamamen aydınlattığını söyleyemeyiz; kağanlığın yapısı ve iktisadi durumu hakkında genel bir perspektif çizmemize yardımcı olacak yeteri derecede bilgi sunmaktadırlar. Bir kez daha İbni Rusta ile başlıyoruz: "Hazar ülkesi, geniş topraklara sahiptir; bir tarafı yüksek dağlarla (Kafkas dağları) kaplıdır, bu dağ silsilesi bir yanda sınırları bulunan Tulās'lar ve Lūğar'ların³⁵ yaşadığı alana, diğer tarafta ise Tiflis ülkesine kadar uzanır. Krallarının adı Īšā'dır (ایشا); en yüce efendileri Hazar kağanıdır, fakat kağanın yalnızca temsili bir büyüklüğü söz konusudur, asıl güç Īšā'dadır, devlet işleri ve ordu kumandanlığında kendinden öte hiç kimseyi dikkate almaz. Hazarlar'ın yüce önderi, Yahudi şeriatına bağlı olduğu gibi (aynı zamanda) Īšā ve ona bağlı askeri valiler ile soylular da Yahudi şeriatını bağlıdırlar. Hazarların bir kısmı ise Türkler'in dinine benzer bir dindendir. Başkentleri

³⁴ Gy. Németh, "Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen" ADAW, NO. 4, 1958.

³⁵ Minorsky, burada Tulās = Tuwal-As, Alanların bir kolu olarak görür ve Luğar'ın (لوغر) Auğaz = Abxaz'ın hatalı bir yazımı olduğu görüşündedir (Minorsky, Hudüd, s. 445, 456-467).

Sār.'ş.n'dir [سار عشن, İbni Rusta'nın kaydından kopyalayan Gardizî elimizde bulunan en doğru form olarak gözüken سار عشن * Sārığşin'³⁶ vermiştir] ve onunla beraber *Heb n.l.' (هـ ب نلع) veya H/X..I.' (حسلع) dedikleri bir başka önemli şehirleri vardır. Kış mevsiminde, yerel halk bu iki kentte yaşar, baharın gelişiyle, bozkırlara giderler ve bir dahaki kışa gelinceye kadar bozkırda kalırlar. Kralları İşâ, hali vakti yerinde ve varlıklı Müslümanları, varlıklarının miktarı veya zanaatlarındaki başarıyı göz önünde bulundurarak, atlı asker yetiştirme koşuluna bağlı bir vergiye tâbi tutmuştu. Her yıl Peçenekler ile savaşırlardı. Toplanan vergiler İşâ'nın sorumluluğundaydı ve savaşa kendi birlikleri ile katılırdı. Kraliyet ordusu 10.000 süvariden (atlı süvari) oluşuyordu. Ordu, daimî birlikler ve zenginlerin bağlılıklarının göstergesi olan geçici birlikler olmak üzere iki kısma ayrılıyordu.”³⁷

İbni Rusta'nın kaydından şu bilgilere ulaşmaktayız: (i) Kağan bu dönemde (muhtemelen IX. Yüzyılda) temsili bir sembol haline gelmişti, bütün güç İşâ'nın ellerindeydi (büyük olasılıkla *İşad isminin bozulmuş bir haliydi, daha sonraki kaynaklarda bu kelime Beg şeklini almıştır); (ii) Hazarlar'ın üst tabakası Museviliği benimsemiştir; (iii) göçebe gelenek hâlâ hükmünü sürdürmekte, başkent Sārığşin büyük olasılıkla kışlak veya kış otlağı olarak kullanılmaktaydı; (iv) İşâ, kendi askeri birliklerine sahipti (belki kendi boyundan veya uruğundan); (v) bir kalıcı orduları ve bir çeşit feodal orduları vardı. Farklı bazı kaynaklar Hazar Kağanlığı üzerine belirttiğimiz bu özellikler hususunda daha geniş kapsamlı bilgiler sağlamaktadırlar.

Örneğin, Hazar kurumları hakkındaki malumatını İtil Bulgarları'ndan elde eden İbni Fadlan, kağanlıktaki “güç taksimi” hususunda, bizleri daha detaylı biçimde aydınlatmaktadır: “Hakan denilen, Hazar kralı, kendini hiç göstermez; yalnız dört ayda bir gerçekleştirdiği ‘uzun seyahat’ için dışarı çıktığında görünür. Ona Büyük Hakan, yardımcısına

³⁶ Gardizî (metin ve çev.) A magyar honfoglalás kútfoi (bundan sonra MHK olarak geçecek), ed. Gy. Pauler, S. Szilágyi (Budapest, 1900), s. 153. Gardizî'nin Oxford Nüshası'nda (Ousley 240, s. 474) (سر عشن) formundadır. XII. Yüzyıla ait Arapça bir coğrafi çalışma olan Risâla fi'l-Aqâlim [Köprülü Kütüphanesi no. 1632 özell. ff. 2096-2106'da bahsedilen, R. Şeşen, Hilafet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri (Manâqıp Jund al-Xilâfa wa Fadâ'il al-Atrâk of Al-Jâhiz) (Ankara, 1967), s. 33-35] Sārığşin hususunda bizlere ilave materyal sağlamaktadır: “(Hazarlar'ın), en büyük şehirleri, bir düzlükte kurulu olan, Sārığşin'dir”. Bu ibare, Sārığşin yeri hususunda elimizde bulunan tek belgedir. Şehrin, bir bozkır sahasına kurulduğu açıktır.

³⁷ İbn Rusta, ed. de Goeje, s. 139-140; Xvol'son, Izvestiy Ibn Dasta, s. 15-18.

Hakan Beh derler. Kendi ordularını sevk ve idare eden, devlet işlerini yürüten ve sorumlu olan, halk içine çıkan kişi Hakan Beh'dir, komşu krallar ona bağlılıklarını sunarlar. Ve o [Beh], her gün gösterişsiz, mütevazı ve ciddi bir halde Büyük Hakan'ın huzuruna çıkar, yalın ayak ve elinde bir parça odun ile ona yaklaşır, onu selamlar ve odunu yakar daha sonra kralın yanına oturur. Beh yerine, K. ndr Hakan denilen biri ona ise Cāwşiğr vekalet ederdi.

Adet olduğu üzere, Hazar kralının 25 karısı vardır. Bu kadınların her biri, kendisine karşı gelen kralların kızlarıdır, 'kimi zorla, kimi rıza' ile alınmıştır... Hükümdarlık süresi kırk yıldır. Her kim süreyi bir gün dahi aşsa, tebaası ve saray mensupları tarafından 'aklını kaybettiği ve anlama bozukluğu çektiği' söylenerek öldürülür..."³⁸

Burada kağanlık makamının sembolik anlamı çok açık bir şekilde gözükmektedir. Dezső Pais, odun ritüelini, güneş kültüne tapınma ile ilişkilendirir. Kök Türkler ve Kuzey Kafkasya Hunları arasında da bu tip tapınma biçimleri olduğunu daha önce belirtmiştik.³⁹ Ayrıca İşā (şad) unvanının Beğ (Beh, bkz. Constantinus Porphyrogenitus'un eserinde

³⁸ Buradaki tercümede esas itibarıyla Dunlop, age. s. 112-114 temel alınmıştır. Asıl metin için (kayıp parçaları Yakut tarafından bulunarak tamamlanmış şekliyle) bkz: Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht, (Arapça metin) s. 43-44, (çev) s. 98-101.

³⁹ D. Pais, "A gyula és a kündüh" MNy., XXVII (1931), s. 172-174. Aynı zamanda bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları (İstanbul 1939-1941), III, s. 71, 74.

Mas'ūdī, 'Aja'ib ad-dunya (Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphanesi Yazma No. 746, ff. 63b-64b, Şeşen'in Hilafet Ordusunun Menkıbeleri, s. 32-33'de geçen)'da Türkler hakkında şunları yazıyor: "Kendilerine has bir dinleri yoktur. Kimisi Musevidir [Hazarlar'a veya erken-dönem Selçuklu'daki? Hazar tesirine bir işaret]. Hükümdarlarının çoğu Bulgar topraklarında ikamet ederler. En büyük hükümdarlarına Hakan denir. Tâci, tahtı ve kemeri altındır. Türkler, ipek elbiseler giyerler. Bir rivayete göre, Hakan, ahalisine pek kendini göstermemiş. Görüldüğü takdirde, önünde kimse ayakta duramazmış... Hükümdarların önemli bir günleri vardı. O gün, hükümdar adına büyük bir ateş yakılır, hükümdar yukarıdan ateşe bakarken, kamlar da ateşe bir şeyler söylerler. O an, ateşten yüce bir çehre yükselir. Eğer bu çehre yeşil ise yağmura ve berekete, beyaz ise kuraklığa, koyu kırmızı ise kan dökülmesine, sarı ise hastalıklara ve vebaya, siyah ise hükümdarın ölümüne ve uzun bir yolculuğa işaretti. Son delalette, derhal bir sefere veya savaşa girilir.

Türk şamanizminde, ateş, arındırıcı bir unsur olarak görülür. İbni Fadlān'da âdet olarak kağanla birlikte soylulardan oluşan izleyicilerin takdimini yaptığı bir takım arınma ritüellerinin yapıldığı anlatılır. Aynı şekilde, yabancı diyarlardan gelen elçiler ve konuklar da Kök Türk ve sonraki dönem Moğol Hanlarını ziyaret etmeden önce ateş üstünden geçirilirlerdi. Hristiyanlaşmış İtil Tatarları (Kriason < Russ. Kreščennyi) paskalya dönemlerinde yapılan ut atlatu ("ateş içinden atlama") ritüelini muhafaza etmişlerdir (bkz. İnan, age., s. 67-68; Räsönyi, Tarihte Türklük, s. 31; N. I. Vorob'ev G. M. Xisamutdinov (eds), Tatory Srednego Povolj'y i Priural'y (Moskva, 1967), s. 357.

geçen πέχ ve İstahrî ve İbni Havkal'daki bæg~bäk⁴⁰). Bu ses değişimin sebepleri net değildir; Kök Türk hiyerarşisi nazara alındığında, Şad unvanı Bæg'den çok daha saygın bir mevkii temsil etmekteydi. İbni Fadlan'da sözü edilen kralın öldürülmesi meselesi, daha önce belirttiğimiz kağan atama seremonisinin (çalışmamızın daha önceki sayılarına bkz.) bir başka yönünü oluşturmaktadır.

Kağanın, kararlaştırılmış olan hükümdarlık süresi dolduğunda, görevini bırakmış olması kuvvetle muhtemeldir. Mesudî'nin verdiği bilgi, İbni Fadlan'da yer alan pasajı, daha anlaşılır hale getirebilir. Esas itibariyle Mesudî, kağanlığın resmi yapısı hususunda yaptığı bu ek dışında bizim diğer kaynaklarımızla aynı doğrultudadır: Hakan, yönetim erkini elinde bulunduran prens (İşā-Şad)'in denetimi altındaki önemli bir şahsiyetti. Onun sarayında, kendisine ayrılan bir bölümde ikamet ederdi ve buranın dışına çıkması olası değildi. Ne atına binip dışarı çıkabilir, ne de maiyeti veya tebaası ile görüşebilirdi [İbni Fadlan ile bu hususta ters düşmektedir, İbni Fadlan'dan aktarılan paragrafta durum şu şekilde izah edilmektedir: 'Bu büyük kral atına binip dışarı çıktığında, bütün askerleri de onun peşinden yola çıkarlar. Kralla atlı birlikleri arasında bir millik mesafe bulunur. Tebaasından hiç kimse ona bakamaz, görür görmez yere kapanırlar ve itaatlerinin göstergesi olarak, kral yanlarından geçene kadar başlarını kaldırmazlar'⁴¹]. Yaşamı harem çevresinde geçerdi. Devlet işlerini idare edemediği gibi, ne de bunun bir parçası olabilirdi. Buna rağmen, hakan, başkentte veya sarayda prensin yanında olmadıkça, prensin (İşā/Şad) otoritesi bir hiçti. Hazar halkı kıtlık yaşıyor, doğal-afetler topraklarını sarsıyor, savaşlarda talih onlara yüz çeviriyorsa veya bazı uluslar onları düşman ilan etmişse, işte o zaman başları dertte demektir, böylesine durumlarda soylular ve halk hükümdar kralın {Beg} yanına koşarak, şöyle söylerler: 'Hanedanlığı, sefaletten gayri hiç bir şey getirmeyen bu hakan, geleceğimiz için iyi şeylerin habercisi değil, onu idam edelim veya verin biz öldürelim.' Kral {Beg}, kağanı, avama ve soylulara teslim eder ve onu öldürürler, bazen {Beg}, onu intihara zorlar, kimi

⁴⁰ Constantinus Porphyrogenitus, DAI (Bonn bs.), s. 178; Moravcsik-Jenkins ed., s. 182; İstahrî, ed. de Goeje, s. 220; İbn Hawqal, ed. Kramers, II, s. 390.

⁴¹ Dunlop, age., s. 112. Togan, İbn Fadlân's Reisebericht, (Arapça metin) s. 44, (terc.) s. 101. İbn Fadlan'ın Bäk'i "büyük Kral" ile karıştırmış olması şüphe arz etmektedir. Metni [yalnız, Yaqut'un Mu'jam al-Buldân'ında muhafaza edilen bu bölüm için, bkz. Jacut's Geographisches Wörterbuch, ed. F. Wüstenfeld (Leipzig, 1866-1873), II. s. 439] oluşturan pasajlar 'al-malik al-kabîr'den alınmıştır. Kaynaklarımızda, bu noktadaki farklılık yeni dile getirilmiştir.

zaman da merhamet ederek ve cezalandırılmasını gerektirecek hiç bir suç işlemediğini söyleyerek, onu savunur...”⁴²

Kağanlık kurumunun dinsel işlevleri burada belirgin bir şekilde görülmektedir. Devletin bekâsının, kağanın şahsiyetiyle bire bir bağlantılı olduğuna inanılırdı. Hazar kağanının, fonksiyonel niteliği, Çin kaynaklarında (Tu Yu tarafından yazılan ve 801’de tamamlanan T’ung-tien) belirtilen, yöneticilik vasfı bulunmayan sadece “sarayda yaşayan”⁴³ kağanlık aileleri olarak tanımlanan Kök Türkler’in äb qağan (I Ke-han)’ına oldukça benzediği görülmektedir (bu nedenle, äb = “ev”). Burada tanımladığımız çifte krallık kurumu, Kök Türkler’de var olan yapıdan oldukça farklı bir anlayışa sahiptir. Kök Türkler’de ikili krallık müessesinin temeli askeri, politik ve kutsiyet taşıyan faktörlerin bir bileşimine dayandırılabilir. İdari üniteler haddinden fazla arttığında, güç bölünmüştür. Mutlak sadakat hâlâ Moğolistan’daki kağanadır (İstemi’nin Yabğu Kağandan daha aşağı bir statüde olması buna kanıttır), tıpkı Moğollar zamanında, atalar mirası Karakurum’un hükümdarına duyulan doğrudan bağlılık gibi. Bununla beraber Hazarlar’a bakıldığında, kağan yalnızca dinsel bir figür ve devletin bekâsı için bir çeşit iyi talih temsilcisi gibi görünüyor. Artamonov, Hazar “ikili krallığının”, eski geleneğe bağlı bir yapının sonucu olmadığını, ancak yönetici hanedan ailesinin değişmesinin sonucu oluştuğunu iddia etmektedir. Ona göre {Artamonov}, Hazarlar’ın Kök Türk kökenli asli hanedanı, tamamen Musevileşmiş yerel bir Hazar klanı tarafından âdeta kuklaya dönüştürülmüştü. Bu klan, Hazar boyları içinde yeni duruma tepki gösterenleri yani muhalifleri (Kabarlar) saf dışı bıraktı ve Hazarya’nın de facto yöneticileri, Kağan Bağ’leri oldular. Artamonov, Yosef’in mektubunda “bu dini kabul eden”, kağanlığı hızla Musevileştiren ve bu değişim hareketini (darbe) gerçekleştiren kişinin Obadya olduğuna inanmaktadır. Mensup olduğu klan, Kağanlık uruğunu {Aşina ailesine mensup}, Museviliği kabul etmeye zorladı.⁴⁴ Bununla beraber, mektupta bu görüşü destekleyici hiç bir kanıt yoktur. Bu yargı Yosef’in mektubundan çıkarılan zorlama bir sonuçtur. Bunun yanı sıra, kağan katı bir Yudaik figür olarak gözükmüyor. . Artamonov’un teorisini kabul etsek de, Hazar yönetim eksenine Musevilik ile getirildiği var sayılan bu yeni “ideolojide”, Arap kaynaklarında da gördüğümüz

⁴² Mas’ûdî, Murûj, II, s. 12-13.

⁴³ Liu Mau-tsai, age., I, s. 480, II, s. 499.

⁴⁴ Artamonov, age., s. 261-266.

üzere kağanlık makamıyla ilgili herhangi bir açıklama yoktur. Hazar ülkesinde gelişme gösteren kağanlık yetkisi yönelimi Toğuz Oğuz (Uygurlar) kağanlarının kilerle benzerlik göstermektedir. Uygur kağanlarının yetkisi hususu da, “krallığındaki bütün resmi işler vezirlerinin ve saray nazırlarının kontrolü altındadır” şeklinde ifade edilmektedir. Hazar kağanı gibi, o da neredeyse tebaasının önüne hiç çıkmazdı (bu bağlamda halkına yılda bir kez görünürdü).⁴⁵ Hazar ülkesinde, kağanlık fonksiyonunun gelişimi, bir “komplo”nun sonucu değil de Türk gelenekleri ile örtüşen (kağanın politik işlevleri olduğu gibi dinsel işlevleri de vardı) bir durumun sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Bu gelişimin yapısı, tamamıyla “klasik” Kök Türk ikili-krallık kurumunun devamı niteliğindeydi (Kök Türkler’deki âb kağan statüsünde, Hazarlar’ın kağanlık işlevindeki bu olağan dışı değişimi haber veren ipuçlarını görebiliriz).

Hazar ekonomik yaşamı üzerine elimizde bulunan en önemli kayıtlardan biri, İstahrî’nin 932 senesine ait çalışmasında bulunmaktadır: “Hazarya’ya gelince, burası bir bölgenin adıdır ve baş kentleri İtil’dir... İtil iki bölümden oluşur *[Mesudî, üç bölüm olduğunu belirtir⁴⁶], biri İtil

⁴⁵ Dunlop, age., s. 39; Togan, Ibn Fadlân’s Reisebericht, s. 263, 268.. Togan, Asena-Aşına kökenli olduğuna inandığı Hazar kraliyet sülalesinin kutsal olduğu kanısındaydı. Kağanlar otoritelerini, uruğ mensuplarının ilahi köklerinden ve şer’i bilgeliklerinden (bu bağlamda Uygurlar, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar Cengiz sülalesinden gelen Kağanlara “Törö” (“yasa koyucu”) demekteydiler) almaktaydılar. Cambridge Anonimi, Togan’ın da ifade ettiği gibi (bkz. Kokvtsov, age., s. 115), Hazarlar’da kağan “yargıç” anlamına gelmekteydi (bkz. Togan, Ibn Fadlân’s Reisebericht, s. 272, 274, 276, 282). Togan, Hazarların, ikili krallık geleneğini en saf haliyle uyguladıklarına inanmaktaydı. Ayrıca, Hazarların, Gök-Türk İmparatorluğu’nun bir parçası haline gelmeden önce, bir Kağanlık kurumuna sahip oldukları görüşündeydi. Togan’a göre Hazarlar’a bu ayrıcalık, kesin olarak bilinmeyen bir tarihte Asena/Aşına uruğunun bir kolu tarafından verilmişti (bkz. Togan, Ibn Fadlân’s Reisebericht, s. 293-295). Bu görüşü destekleyici hiç bir inandırıcı kanıt bulunmamaktadır. Hiç şüphe yok ki, Aşına uruğunun otokratik gücü, Türklerin Juan-juan boyunduruğundan kurtuluşları esnasında oynadıkları rolden kaynaklanmaktaydı. Asena/Aşına ailesinin, bu hadiseden önce Türk aleminde önemli bir yeri bulursa dahi Türk dünyasında çok özel ve kutsi bir yer elde etmeleri, Türk bağımsızlığının doğuşunda yaptıkları ruhani önderliğe dayanmaktaydı. Yakubî, Hazarlar’la ilgili bir haberinde, en geç M. S. 531 öncesine ait bir dönemde (bu eserde, bkz. s. 49), Hazarlar’ı kendilerine ait kağanları ve çifte krallık kurumları olan bir devlet olarak tanımlamaktadır. Her zaman söylendiği gibi bu havadis, anakronizm teşkil etmektedir. Kök Türkler’in Juan-juan hakimiyetinden kurtuldukları 552 tarihine kadar Türk dünyasında, Kağan unvanlı herhangi bir hükümdardan bahsolenmemiştir. Türkler, Avarlardan, içinde “Kağan”ın da bulunduğu pek çok unvan nitelikli kelime ödünç almışlardır. Asena/Aşına uruğunun bir kolunun bu dönemde batıya göç ettiğine dair hiç bir kaynak bulunmamaktadır. Togan’ın görüşü, Hazarların Kök Türk Federasyonundan ayrılmadan önce bir kağanlık gelenekleri olduğunu tamamen reddetmektedir.

⁴⁶ Ma’sudî, Murûj, II, s. 7.

(veya İdil) nehrinin batı kıyısındadır ve daha geniş bir alanı ihtiva eder, diğeri nehrini doğu tarafındadır. Kral, batı kısmında yaşar. Kral-larına, kendi dillerinde Bāk veya Bek derler... bir kaç kil yapının dışında evleri keçe çadırlardan ibarettir. Pazarları ve hamamları vardır. Kralın sarayı nehirden belirli bir mesafe uzaklıktadır ve tuğladan yapılmıştır. Kral kimsenin tuğla binalar yapmasına müsaade etmez, yalnız kendine ait tuğla yapılar vardır. Surların [İstahrî, şehrin surlarla çevrili olduğunu belirtir]... Dört kapısı vardır, biri nehre, bir başkası şehrin arkasındaki bozkıra açılır. Diğer iki geçit de bozkıra açılır... Kral, tebaasının mülkiyeti üzerinde hak sahibi değildir. Hazinesi, gümrük vergileri, kara, deniz ve nehir yollarının kullanımına bağlı olarak alınan bir tür öşür vergisi gelirine dayalıdır. Ayrıca kralın gelir kaynaklarından bir diğeri de farklı yerleşimlerin ve bölgelerin halklarından, yiyecek, içecek vb. ürünler üzerinden alınan düzenli vergilerden müteşekkildir. Kralın, Yahudilerden, Hristiyanlardan, Müslümanlardan ve putperestlerden oluşan yedi yargıcı vardı [Mesudî: 'ikisi Müslümanların, ikisi Tevrat esas alınarak Hazarların, ikisi İncil esas alınarak Hristiyanların ve biri de doğa yasalarını ihtiva eden pagan gelenekleri esas alınarak Slav, Rus ve diğer paganların davalarına hüküm veren yedi yargıç vardır'⁴⁷].... Şehrin, köyleri yoktur. Fakat çiftlikler çok geniş alanları kaplar. Yaz geldiğinde 20 fersahlık alanı tohum ekmek üzere yola çıkarlar. Mahsulün bir kısmını nehir yataklarından, bir kısmını bozkırdan toplar, hasılatı at arabalarıyla veya nehir yoluyla getirirler. Ana besin kaynakları pirinç ve balıktır. Bal ve balmumunu, ülkelerine, Rus ve Bulgar bölgelerinden getirirler. Benzer bir şekilde, dünyanın pek çok yerine ihraç ettikleri Kunduz kürkleri de yalnızca Bulgar, Rus ve Kiev (Kuyaba) bölgelerinde bulunurdu, buralar dışında başka bir yerde bulunduğunu duymadım... Hazar başkentinin doğu yarısının büyük kısmını tüccarlar ve ticaret eşyaları ihtiva etmekteydi. Tüccar sınıfının çoğunluğu Müslüman idi. Batı kısmı ise kral ve hizmetkârlarına, ordusuna ve saf kan Hazarlar için ayrılmıştı... Başkent İtil ile Bāb el-Abvāb arasında Hazarlar'ın Semender denilen bir şehirleri var. Şehir bahçelerle dolu. 4000 üzüm bağı bulunduğu söylenmekte ... Ana meyveleri üzüm. Burada Müslüman halk yaşar ve camileri vardır ... yöneticileri Hazar kralının kanından bir Yahudi [ülke topraklarının parçalar halinde, kraliyet kanından gelen prensler tarafından yönetilmesi bildik bir Kök Türk geleneği idi]... Hazarlar, Türkler'e benzemez. Si-

⁴⁷ Ma'sūdî, Murūj, II, s. 11

yah saçlıdırlar ve iki cinse ayrılırlar, birine Kara Hazarlar denir, bunlar esmer ile koyu siyah arasında, bir çeşit Hintli gibidirler ve bir de göz alıcı biçimde güzel olan beyaz cinsleri vardır... Hazar ülkesi, balık tutkalı dışında ihraç edilebilir hiç bir şey üretmez... Kağanlık makamı, bir Yahudi dışında hiç kimseye verilmez.”⁴⁸

Kendini Ortaçağ Güney Rusya’sı bozkırlarında yaşayan konar-göçer Türk halkları üzerinde çalışmaya adanmış Sovyet arkeolog S.A. Pletnieva’nın, bu göçerlerin, kış ve yaz otağlarını (kışlak ve yaylak) genellikle nehir kenarlarına veya tatlı su havzalarına kurduklarını belirtir. Pletnieva, burada, hayvan sürüleri için daima gür meralar bulunduğu işaret eder. Ayrıca, yerleştikleri mevkilerde daima bereketli taze su kaynakları bulunduğundan göçebeler su kuyuları açmazlardı. Aynı zamanda nehir de göçebelerin temel besin kaynaklarından birini sağlamaktaydı: Balık. Balıkçılık, göçebe ekonomisinin önemli parçalarından birini oluşturur.⁴⁹ İstahrî, Hazarlar bağlamında bunu teyit etmektedir. İstahrî’nin eserinde de görüldüğü gibi balık, Hazar besin zincirinin ana gıdalarından birini oluşturur, balık tutkalı da kendi ürettikleri yegane maldır.

Eserde diğer önemli unsurlar içinde tarım vurgulanmaktadır. İbni Rusta şöyle der: Hazarlar “baharın gelişyle birlikte, kışa kadar kaldıkları bozkıra giderler”.⁵⁰ Bu durum Doğu Avrupa’da uygulanan konar-göçer

⁴⁸ Bkz., İstaxrî, ed. de Goeje, s. 220-226. Dunlop’un tercümesiyle (Dunlop, age., s. 91-98).

⁴⁹ S. A. Pletneva, age., s. 13. Aynı zamanda bkz. Ögel, age., s. 248. Ögel, İtil Bulgarları hakkında şunları yazıyor: “Bulgar çağında, balık olmalarının çok bulunuşu, balıkçılığın bir hayli revâta olduğunu göstermektedir. Kitabın başka bir yerinde (s. 226), Sarkel’in bir balıkçılık merkezi olduğundan bahsetmektedir.

Bu hususta, son olarak Gy. Györfy çok mühim makalesinde [“Systeme des residences d’hiver et d’ete chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siecle” AEMAe I (1975)], Doğu Avrupa’nın zengin nehir yataklarıyla örülü bozkır arazilerindeki göçebe anlayışın Orta Asya’dakinden farklı olduğunu göstermiştir. Györfy, yarı-göçebe Macarların kışlaklarının bulunduğu nehir kenarları boyunca ikamet ettiklerini ifade etmektedir. Kış aylarında, balık tüketimine dayalı bir dietleri vardı. Baharda ise sığır sürülerini otlatmak için yanı başlarındaki düzlüklere geçirdi. Ancak hasat zamanı kışlaklarına dönerlerdi. Yaz döneminde, sabit bir yerleşimleri yoktu fakat büyük mesafeler de kat etmezlerdi. Bununla beraber, soylular, nehre paralel olarak kışlak ve yaylak yerleşimleri arasında uzun mesafeler alırlardı. Anlaşıldığı üzere yalnız üst tabaka, hükümdar ve maiyeti uzun mesafeler kat ederlerdi. Györfy’nin de belirttiği gibi bu sistem Macarlar, Hazarlar ve Moğollar tarafından uygulanmaktaydı (bkz Györfy: AEMAe I, s. 45 ff.; Archeológiai Értesítő, 97 (1970), s. 192 vd.).

⁵⁰ Al-Maqdisî (Kitâb al-Bad’ wa-t-tawârîx, ed. C. Huart, IV, s. 66) şunları bildiriyor: “Onlar (Hazarlar), kışı şehirlerde, yazı çadırlarda geçirirler.” İbn Fadlan da eserinde, Bulgarlar hususunda buna benzer bir göçebe geleneğine yer vermektedir [bkz. Togan,

yaşam eksenine işaret ediyor gözükmektedir. İstahrî, arazilerini (tahminen İtil ahalisinden söz etmektedir) yazın ektiklerini söyler. Tarım, Türk halkları için bilinmedik bir şey değildi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bulgarlar tarım yapmaktaydı ve aynı zamanda Çin kaynakları vasıtasıyla bilmekteyiz ki, Kök Türkler’de bu konuda bilgisiz değillerdi.⁵¹ Kök Türkler ile kültürel temayülde yakın bağları bulunan eski Kırgızlar da tarımla uğraşmaktaydılar.⁵² Radloff’un Türk bozkırlarına yapmış olduğu seyahatini ihtiva eden (bkz. Aus Sibirien) notlarında, bu durumdan sıkça söz edilmektedir. Muhtar Avezov, Kazak şair Abay Kunanbayev (bir roman türünde yapılmış olan kitap, XIX. Yüzyıldaki Kazak hayatını betimleyen bir ansiklopedi niteliği taşımaktadır) için yazmış olduğu biyografide yoksul Kazaklar’ın çiftçi olduklarını yazmaktadır.⁵³ Kağan Yosef’in mektubu, bu konuda ilginç bir paragraf içermektedir: “Nisan ayında kentten [Mesudi’de olduğu gibi o da şehrin üç parça olduğunu anlatır] ayrılırsınız, herkes bağlarımıza ve tarlalarımıza çalışmaya gider. Bunların yanı sıra her bir uruğun, cetlerinden miras yoluyla geçen servetleri vardır... Fakat ben, prenslerim ve kölelerim, 20 fersahlık mesafeyi kat ederiz, ta ki V. d.şan [V. rşan Kısa Versiyon, s. 86] denen büyük nehre gelene değin ve buradan başlayarak şehre geri gelineye kadar ülkemizi dolaşınız ... Kislev [Aralık — yaklaşık olarak] ayının sonunda, Hanukkah bayramı esnasında.”⁵⁴

Görüldüğü gibi Hazarlar’ın tarım yapmakta oldukları açıktır (veya en azından, soylular sınıfının, istediklerinde üzerlerinde kullanım ve intifa hakları bulunan toprakları vardı). Bunun yanında kağan, geleneksel Türk konar-göçer yaşam eksenini izlemekteydi. O ve maiyeti, Nisan ayında (Radloff, Kazaklar hakkında yazdığı ibarede: “Kazaklar, genelde, Nisan ayının ortalarına kadar kışlaklarda kalır ve daha sonra (bu dönemden sonra) göçe koyulurlardı.” Kasım ortalarında evlerine dönerlerdi) şehri (kışlak olarak kullanılırdı) terk ederler ve Aralık ayıyla birlikte bu döngü tamamlanırdı. Çeşitli kabilelere yapılan toprak taksimi önemli bir noktayı teşkil eder. Arazilerin, müstakil kabileler arasında bölüşümü

Ibn Fadlân’s Reisebericht, (Arapça metin) s. 33, (tercümesi) s. 74]. Aynı zamanda bkz. Aşmarin, *Bolgary i çuvaşı*, s. 18.

⁵¹ Liu Mau-tsai, age. 456-467.

⁵² Ögel, age., s. 215-256.

⁵³ Bkz. W. Radloff, *Aus Sibirien* (Leipzig, ikinci bs., 1893) ve M. Aueznov, *Put’ Abay*, çev. L. Sobolev (Alma-Ata, 1960).

⁵⁴ Kokovtsov, age., s. 102-103. AEM Ae, I (1975)’deki sayfasında Györffy tarafından tartışılan sistemin açık bir ifadesidir.

Türk-dünyası açısından alışılmamış bir şey değildi. Aksine, bu durum, göçebe sistemin (Radloff, o dönemlerde, son derece kompleks bir yapı arz edebileceğini belirtmektedir) bir parçası idi.³⁴⁹

Hazar Devleti'nde, soyluların miras yoluyla ellerinde bulundurdukları topraklarda (büyük olasılıkla, tarım topraklarının (tımarlar? gibi) hemen hepsi ve otlaklar, seçkin kabilelerin mülkleri durumundaydı)

³⁴⁹ Radloff, *Aus Sibirien*, I, 417-418. Joseph, mektubun ilerleyen kısımlarında, ikamet ettiği adada bulunan kendine ait tarlalar ve bağlardan bahsetmektedir. (Kokovtsov, age., s. 103). Bunlar, muhtemelen, kağan ve saray efratı için gıda temini amacıyla köleler tarafından işlenen arazilerdi.

T'ang-shu (bkz. Biçurin, *Sobraniye svedenii*, I, s. 230; Liu Mau-tsai, age., I, s. 10 = Chou-shu), Türklerin sürekli bir ikametgâhları olmadığı gibi her birinin kendine ait arazisi olduğunu yazmaktadır. Ayrıca, Kağan daima Tu-Kin dağında yaşamaktaydı. Bu, tabi ki, Ötüken idi, Gök-Türklerin kutsal dağı. T'ang-shu bunların dışında, Kağan ve soyluların, atalarının mağrası olarak atfettikleri bir yerde, her yıl periyodik olarak kurbanlar sunduklarından bahseder (Bu, belki de, adını aldıkları ataları bir efsaneye göre, mağarada doğan ve kendisine dişi bir kurdun annelik ettiği Aşina uruğunun köklerine dair anlatıla gelen söylencelerle ilintilidir (bkz. Biçurin, *Sobraniye svedenii*, I, s. 221). Yine bu bağlamda, Cambridge Anoniminde, Hazarların Museviligi kabul etmelerinin, (תירח) olarak tasvir edilen vadideki bir mağarada gerçekleşmiş olması da ilginç bir tesadüf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu vadi aynı zamanda dini kitapların (bu bağlamda Yahudilere ait olan) bulunduğu Yahudiler için önemli bir yerd. [bkz. Schechter, age., (İbranice metin) s. 206 (terc.) s. 215] Kutsal dağ ve mukaddes mağara teması Yehudah Hal-Levi'nin, din-felsefesi hususundaki çalışması Kitâb al-Xazar veya *Sefer ha-kuzari* isimli eserinde açık bir şekilde görülmektedir [bkz. Yehudah Hal-Levi, *Book of Kuzari*, çev. H. Hirschfeld (Newyork, 1946)]. Özür niteliğindeki ve bir hayli münakaşaya gebe olan XII. Yüzyıla ait bu çalışma, anlaşılan İspanya'ya Hazar ülkesinden gelen göçmenler tarafından getirilen kitaplardan öğrenilen Hazar geleneği kaynaklıdır. Yazar, Hazar davasını da kapsayan bilinen dini tartışmalara ilişkin eserinde şu şekilde yazar: "Bundan sonra, Hazari, vezirine, rüyasındaki gizemi göstermek ve tekerrürünü sağlamak için sabırsızlanıyordu. Büyük bir şevk ile aradığı Tanrının meşakkatli eyleminin Warsäk dağlarında saklı olduğunu bildirdi. Kral ve vezirleri, deniz kıyısındaki kum dağlarını geçtiler ve bir gece, içinde bazı Yahudilerin Sabbath'ı kutladıkları bir mağaraya vardılar. Onlara kendilerini tanıtarak dinlerini benimsediler, mağarada sünnet oldular ve oradan ayrıldılar. Yahudi şeriatını öğrenme arzusuyla ülkelerine döndüler" (bkz. Hal-Levi, *Book of Kuzari*, çev. H. Hirschfeld, s. 72). Hazar Kağanlarının yaşamaları bir şekilde bazı dini ritüellerle bağlantılı olması ihtimal dahilindedir. Hazar Musevilikinin "saflığı" hususunda yeterli malumata sahip değiliz fakat pek çok pagan unsurun, Musevilik kisvesi altında varlığını sürdürdüğü şüphe götürmez bir gerçektir.

Seçilen arazilere gelince, Taberî [Tabarî, *Annales quos scripsit Ibn Djarir Mohammed Ibn Djarir at-Tabarî* (Kitâb Axbâr ar-Rasûl wa'l Mulûk) ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1879-1901), III, s. 1594] bu hususta, Türk Kağanlarının atalarından miras yoluyla aldıkları ve diğerleri için tabu sayılan çayırıları ve dağları olduğundan söz eder. Muhtemelen, Kaşgari'de zikredilen "qongğ"dir (Divân, ed. Atalay, s. 189: "Qongğ, hükümdarların ve diğerlerinin özel olarak muhafaza etikleri yerlerdir. Korunan, herhangi bir yere verilen ad qongğ").

göçebe yaşam tarzı⁵⁶ ve tarım ekonomisinin bir arada var olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bunun yanı sıra Hazar kent yaşamı da çok gelişmiş bir yapıya sahipti. Hudûd el-Alem Hazarya'nın 10 şehrinden bahseder (Atıl, Semender, Hamlic, Belencer, Beyda, Savğar, X. tl. ğ, .l. kn, S. w. r [muhtemelen *Suvar], M. s. t- "hepsi muhkem surlar ile çevrilidir").⁵⁷ Hazar kağanının servetini oluşturan iptidai kaynaklar, yazılı kaynakların da doğruladığı üzere ticari vergilerdir. Hazar kağanları, iki yöne ayrılan büyük İtil yolu üzerindeki taşıma ticaretine hakim olmaya çalışmışlardır. Şehrin farklı bir yönü bulunuyordu; göçer, tarımsal ve ticari unsurların bütünleşmesinin yanı sıra, Hazarlar, Bulgarlar ve diğer Türk bodunlarının, İslam topraklarından gelen tüccarlar, Bizans'dan sürgün edilen Yahudiler ve daha başka coğrafyalardan, Slavlar, Macarlar ve Finliler'den müstakil karışık, kozmopolit bir hüviyete sahipti — ve hâlâ yerli ahalinin çoğunluğu keçe kaplı göçer çadırlarında yaşamaktaydı. Böyle düşünmemizin nedeni, henüz şehre ait herhangi bir işaretin bulunamamasıdır.⁵⁸

Hazar Yurdu ve Ticaret

İtil, geniş Avrasya bozkırlarını katederek Hazar Denizi'ne dökülen, Doğu-Batı kervanlarının Bizans'a (ve oradan batıya) veya İslam topraklarına ulaşım güzergahı olarak kullandıkları, ticaret için doğal bir kanal konumundadır. İtil, sayısız pek çok koluyla (Rus kronikleri, 70 kaynağı olduğundan söz eder⁵⁹) bir tarafındaki gelişmiş Akdeniz dünyasını (Semito-Avrupa, Müslüman ve Hristiyan) diğer bir uçtaki Orta Asya'nın İranî kalkınmış şehir merkezlerini (Türk nüfusun hızla yükseldiği) ticaret ağıyla birleştiren önemli bir su yoludur. İtil, Batı'da ise Don-Donets havzalarıyla birleşerek, Kiev'e uzanan yollarıyla (Slav ülkelerinden Germen devletlerine uzanan topraklardan geçerek) Batı Avrupa'ya ve (Dinyeper-Karadeniz yoluyla da, ünlü Put 'iz variag v

⁵⁶ Hudûd, s. 161'de, Hazarlar'ın inek ve koyun ihraç ettiklerini yazmaktadır, bu durum Hazar ekonomisi için önemli bir girdi olan büyükbaş hayvancılığın hâlâ devam ettiğinin göstergesidir.

⁵⁷ Minorsky, Hudûd, s. 161-162.

⁵⁸ Sovyet bilim adamı L. Gumil'ev'in popüler kitabı, Otkntiye Xazarii (Moskova, 1966), İtil şehrinin bulunduğu sahanın, İtil'in suları altında kaldığı görüşünü ileri sürmüştür. İtil, her ne kadar Rus saldırılarından korunsaydı da Hazar Denizi'nin içine çekilmekten kurtulamamıştır. Bu ilginç bir teoridir fakat doğrulanması için daha gerçekçi kanıtlara ihtiyaç duymaktadır.

⁵⁹ PSRL, I, s. 7; PSRL, II, s. 6.

greki yolu) Bizans'a ulaşmaktadır.⁶⁰ İtil, Kuzeyde, ticari sistemi dahilinde, kehribar zengini (Dvina yoluyla) Baltık ülkelerinden ve (Şeksna yoluyla) Belo Ozero bölgesinden getirilen kehribarı son derece kıymetli bir ürün olarak görüldüğü Akdeniz İslam coğrafyası ile buluşturur. Güneyde ise düzenli bir seyir halinde, İtil'den Hazar'a yelken açan gemiler yolları üzerindeki limanlara uğrayarak, İran'a ve oradan Bağdat'a geçerler (bu yol, İbni Hurdadbih tarafından tasvir edilen, Rus tüccarların kullandığı güzergahıdır⁶¹). Doğuda, geniş topraklar kateden İtil, Kama yoluyla Urallar, Sibiry ve Harezm'e bağlanır. Sibiry, bu eşsiz ticaret yolları arasında son derece önemli bir halkayı teşkil eder. Fin-Ugor ve Slav kavimlerden toplanan işlenmemiş mallar önce Harezm'e, oradan Horasan'a ve kadim kervan yollarıyla Bağdat'a ihraç edilirdi. Buna karşılık, İslam dünyasındaki ticari meta Harezm'e ve buradan gemilere yüklenererek İtil üzerinden Hazarya, İtil-Bulgar ülkesi ve Doğu Slav topraklarına ulaştırıldığı Hazar denizine getirilirdi. Aynı zamanda Öğüz bozkırları yoluyla Gurnaj'dan Hazar başkenti A/İtil'e ve İtil Bulgar ülkesine giden bir kara yolu da kullanılırdı.⁶² X. Yüzyıl müelliflerinden al-Mukaddesî, bizlere, Doğu Avrupa'dan İslam topraklarına Harezm üzerinden getirilen ticari malların çeşitliliği hakkında fikir vermektedir: "Harzem'den (ithal gelen mallar); Samur kürkü (sammūr), sincap kürkü,

⁶⁰ G. Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven, 1948), s. 338; P. G. Liubomirov, "Torgovye svyazi Rusi s Vostokom v VIII-IX vekax" *Zapiski Saratovskogo Universiteta*, I, 3 (1923), s. 17-18; PSRL, IX, s. 3. Boba (age., s. 18-35) Dinyeper'in, IX. Yüzyılın sonlarına kadar ticari amaçlar için kullanılmadığını iddia eder.

⁶¹ Gurgān, Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyısında yer alan ticaret açısından önemli bir liman kentidir. Bkz. İbn Hurdādhbih, ed. de Goeje, s.155; İbn Hawqal, ed. de Goeje, s. 286 (Kramers ed. II/2, s. 398). E. Sixarulidze, Arap kaynaklarından sağladığı bilgiler ışığında, IX. ve X. Yüzyıllarda Transkafkasya'nın doğusunda gelişen ticaret şehirlerinin ve bunların uluslararası ticaretteki yükselen değerlerinin altını çizmiştir. Bāb al-Abwāb Bardha'dan Arap ve Bizans topraklarına akan ticaretin en önemli su yoludur. Bkz. Maxlobeli ağmosavlet'is istoriis sakit'xebi, ed. V. Gabaşvili v.d. (Tiflis, 1963) s. 175-188'de, E. Sixarulidze, "Amierkavkasiis samarşuto gzebi IX-X ss. arabuli dsqaroebis mixedvit' "

⁶² C.E. Bosworth, *The Ghaznavids* (Edinburg, 1963), s. 149, 207, 214-215; W. Szymański, *Kontakty handlowe Wielkopolski w IX-XI wieku* (Poznań, 1958), s. 34; W. Hensel, *Ślowyńszczyzna wczesnośredniowieczna* (Warszawa, 1956), s. 436, 440, 444; S. P. Tolstov v.d. *Istoriya Uzbekskoi SSR* (Taşkent, 1955), I/1, s. 200. Anlaşılan, bu ticaret yolu Türki unsurların hakimiyetindeki bozkır alanlarının derinliklerine kadar girmektedir. Nitekim, Altaylar'da, Bizans Kayzerleri Romanus I Lecapenus (919-944) ve Constantinus VII Porphyrogenitus (913-959) dönemlerine ait sikkeler bulunmuştur. Bkz., Ögel, age., s. 299.

As/Kakım (qaqūn), gelincik, sansar, tilki, kunduz⁶³ (xazbüst — farsça. xazpost= kürklü bir hayvan. Lewicki 'castor/kunduz' olarak tercüme eder), çeşitli renklerde yaban tavşanları (farsça, xargoş mulawwan), keçi postları (buz post), balmumu, oklar, tüz [Lewicki'nin iddiası 'bois du peuplier?']. Belki Farsça tūs'ü de 'kamçı' ekleyebiliriz], şapkalar, balık tutkalı (ğarā al-samak), balık dişleri, sarı kehribar, kimuxt [Lewicki: 'chagrin-sıkıntı?], bal, fındık, şahinler, kılıçlar, zırhlar, xalanj [gemi yapımında kullanılan bir ağaç türü], Saklab köle kızları, koyun ve sığır gelirdi.⁶⁴

İbni Hurdadbih'in 'Rahdāniye'yle ilgili kaydında (bir Yahudi ticaret şirketi; bu isim hakkında elimizde henüz ayrıntılı bir bilgi yoktur⁶⁵), İtil'in ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu inanılmaz ticaret ağı gözümüze çarpmaktadır: "The Route of the Jewish Merchants- Yahudi Tüccarlar Yolu = Rahdāniye ". Yahudi tüccarlar Arapça, Farsça, Rumca [Bizans Yunancası], İfranjî [Fransızca], Andalüsî [İspanya'da kullanılan Romen lehçelerinden biri] ve Saklabî [Slavca?] dillerini bilirler. Doğudan-Batıya, Batıdan-Doğuya deniz ve kara yollarını kullanarak seyahat ederler. Batıdan haremağaları, kadın köleler, genç oğlanlar, simli kumaş, kunduz ve diğer hayvanlara ait kürkler [İbni Hurdadbih'in söz ettiği malların Slav ülkeleri ve Batı Avrupa'dan getirildiği hususunda şüphe yoktur], samurlar ve kılıçlar [sonuncular, büyük olasılıkla Batıdan gelmekteydi] getirilirdi. Bu mallar 'Batı Denizi' [= Akdeniz] üzerindeki Firanja bölgesinde [Frank toprakları] gemilere yüklenir ve el-Faramā'da [Akdeniz üzerinde, Kuzey-Doğu Mısır'da bilinen eski adıyla Pelusium⁶⁶] ağır yük hayvanlarının sırtında, mallarını boşaltır ve buradan al-Qulzum'a [Kızıl Denizin Kuzey-Batı kıyısında, bilinen eski adıyla Clysma, bugünkü Suez⁶⁷] geçerler... Daha sonra Doğu Denizi'nden [Kızıl Deniz] mallar yüklenerek el-Kulzum'a, oradan al-Jār ve sonra

⁶³ Kunduzların guddelerinden çıkarılan keskin kokulu bir esans, Arap eczacılığında çok kullanılan bir maddeydi. Bkz. T. Lewicki, "Studia nad Żródłami arabskimi" Slavia Antiqua, XII (1965), s. 29.

⁶⁴ Al-Muqaddasî, Ahsan at-Taqaşim, ed. de. Goeje, s. 324-325; T. Lewicki, "Ecrivains arabes du IX au XVI siècle traitant de l'ambre jaune de la Baltique et de son importation en pays arabes" Folia Orientalia, IV (1962-1963), s. 8; Lewicki, Żródłami arabskie, I, s. 266-267. Al-Muqaddasî'in kaydında kürklü hayvanlar için kullanılan kelimelerin büyük çoğunluğu Farsça'dır.

⁶⁵ Son bir girişim için bkz.: F. Kmietowicz, "The term ar-Radanīya in the work of Ibn Hurdadbeh" Folia Orientalia, XI (1969).

⁶⁶ Hitti, History of the Arabs, s. 161, harita s. 162.

⁶⁷ A. A. Vasilyev, The History of the Byzantine Empire (Madison, 1961), I, s. 167.

Judda'ya giderler. Buradan Sind [Hindistan'ın kuzeybatı kıyısı, İndus nehri deltası⁶⁸], Hind [Hindistan] ve Sîn'e [Çin] giderler. Sîn'den misk ve aloe [sarısabır-öd] ağacı dalları, kafür, tarçın ve başka diğer malları alır el-Kulzum'a dönerler, malları el-Faramâ'ya götürür ve Batı Denizi'nde gemilere yüklerler. Bazı zamanlar rotalarını değiştirir [dönüş rotası] al-Qustantîniyah uğrar ve mallarını Rumlara [Bizanslılar] satarlar ve bazen de mallarıyla Firanja [Franklar] kralının yanına gider ve onlara satış yaparlar. Rotalarını, Rum topraklarının kuzeyinden, Sakalibe diyarları ve Hazar şehri Hamlic üzerinden belirledikleri de olur. Bu güzergah Curcân Denizi üzerinden Belh ve Mâverânnehr yoluyla Urt (Wurut) Toğuzguz ve daha sonra Sîn...⁶⁹

İbni Hurdadbiḥ ve İbn el-Fakih'in kayıtlarından bilmekteyiz ki, Rus ve Saklab tüccarları da İslam dünyasının zengin pazarlarına ulaşabilmek için İtil yolunu kullanmaktaydılar.⁷⁰ Harezm'in Orta Asya'da oynadığı rolü, Kafkasya-Hazar-İran bölgesinde, ahalisi Hazar veya Hazar denetimindeki bir kasaba olan Kabala'nın (Minorsky'e göre: "Ptolemy Καβάλα, Ermenice'de K'avalak'. Harabesi, Shamākhī'nin güneybatısında, Turiyan nehrinin iki kolunun birleştiği mevkide yer almaktadır...⁷¹) üstlendiği görülüyor.⁷²

Hazarlar, kendileri, balık tutkalından başka hiç bir şey üretmezlerdi (bkz. İstahrî, bunun dışında ihraç malı olarak çeşitli hayvanlardan elde edilen kürkler söz konusuydu, Arap memleketlerinde bunlara "hazari"⁷³ denirdi. Bunun nedeni büyük bir olasılıkla kürklerin Hazar kontrolü altındaki topraklardan ithal edilmesi idi). Ayrıca, bütün önemli su ve kara yollarını kontrol etmekteydiler ve haraç yoluyla elde ettikleri geçiş bedellerini ve aşarları da kendi menfaatleri için kullanmaktaydılar. Arap kaynaklarından biliyoruz ki, Hazar kağanı ve İtil Bulgarları hükümdarı

⁶⁸ Hitti, *History of the Arabs*, s. 210, harita s. 211.

⁶⁹ İbn Xurdādbih, ed. de Goeje, s. 153-155; Lewicki, *Żródłami arabskie I*, s. 74-77.

⁷⁰ İbn Xurdādbih, ed. de Goeje, s. 154; İbn al-Faqīh, *Kitāb al-Buldān*. ed. de Goeje, s. 270-271. İçerilen metinlerin mukayeseleri ve tetkikleri için bkz. Novosel'tsev, "Vostochnye istočniki o vostočnyx slavynax i Rusi VI-IX vv." *Drevnerusskoe gosudarstvo i yego meždunarodnoye značeniye*, s. 372-387.

⁷¹ Minorsky, *Hudūd*, s. 402.

⁷² Balādhurī, *Futūḥ*. ed. de Goeje, s. 194; Hitti, *Origins*, s. 306; Lewicki, *Żródłami arabskie I*, s. 183.

⁷³ Lewicki, "Studia nad Żródłami arabskimi" *Slavia Antiqua*, XII (1965), s. 29.

topraklarından geçirilen ticari malların 1/10'unu almaktaydı.⁷⁴ Aynı günlerde ve bir kaç yüzyıl sonrasında benzer durum Batı Avrupa'da da hüküm sürdü. Pirenne'nin XV. Yüzyılda Batı Avrupa'daki geçiş ücretleri hususunda kaleme aldığı notlarında şöyle yazmaktadır: "Yalnız Aşağı Avusturya güzergahında, geçişi yapılan mal üzerinden Ren'de %64, Elbe'de %35, Tuna'da %77 bedel alınmaya devam edilmekte."⁷⁵

Ticari ilişkiler, göçebe toplumlar için yeni bir şey değildi. Kök Türkler, ticarete saldırgan ve mütecaviz tutumlarıyla tanınan Soğdaklar'ın en büyük destekçileriydi. İtil Bulgarları, Moğollar tarafından istila edilene dek, ticari açıdan Hazarlar'inkine benzer bir rolü sürdürmekteydiler. İtil ve ötesindeki topraklar, Hazarlar'dan yaklaşık 300 yıl kadar sonra, bu kez başlarında Moğol hanedanların bulunduğu Moğol-Kıpçak devleti tarafından, yeniden tek bir yönetim altına girdi. Bu yeni devlette Hazarlarınkine benzer bir ticaret politikası izledi.⁷⁶ Unutulmamalı ki, Hazar ve Altın Orda gibi merkezi devletler, aldıkları gümrük bedellerine karşılık, tüccarlara mutlak ölçüde güvenlik sağlamaya çalışırlardı.⁷⁷ Şayet bu sağlanmasaydı, kaynaklarda ifade edilen ve nümizmatik bulgularla da desteklenen, inanılmaz boyutlardaki ticaret hacmi asla meydana gelemezdi.

Artamonov, Hazar Devleti'nin "ticarileşmesi" hadisesini, Museviliği kabul etmeleriyle bağdaştırmaktadır. Artamonov'a göre, her nasılsa, Musevilik, hayvancılık ve tarımla uğraşmakta olan halkı, asalak komisyonculara dönüştürmüş, onları devletlerinden kopararak, askeri gücü Müslüman ücretli askerlerin mızraklarına bırakmalarına neden olmuştu. Artamonov şöyle yazıyor: "'bütün zenginlik' İtil'deki Musevi tüccarların ellerinde toplanmıştı, fakat orman bozkır şeridinin sakinleri Slavlar'ın, Karadeniz bölgesinin bozkır ulusu Peçenekler'in, Ural-ötesi düzlüklerin göçebeleri Guzlar'ın ve Alanlar'ın...ve Bulgarların... yüreklerini satın alamadılar."⁷⁸ Ne var ki, bu ihtiyari bir tahmin niteliğindedir ve tarihsel olgularla doğrulanmamıştır.

⁷⁴ İbn al-Faqîh, Kitâb al-Buldân, ed. de Goeje, s. 270-271, İbn Xurdâdbîh, ed. de Goeje, s. 154; Novol'tsev, "Vostoçnye istoçniki ..." Drevnerusskoye gosudarstvo, s. 384-385; Xvol'son, Izvestiya İbn Dasta, s. 25.

⁷⁵ H. Pirenne, Economic and Social History of Medieval Europe, çev. I. E. Clegg (New York), s. 87.

⁷⁶ Krş., Grekov'un başlangıç bölümleri, Yakubovsky, Zolotaya orda i eë padeniye.

⁷⁷ Bkz. Mesudî'nin yorumları, Murûj, II, s. 12.

⁷⁸ Artamonov, age., s. 457-58.

Hazar Devleti, eski ticaret yolları arasında olmanın yarattığı jeo-politik konumunun avantajının neticesinde bir “ticaret devleti” haline geldi. Ekonominin temel dayanağını, bu ticaret faaliyetlerden sağlanan gelirler oluştuyordu. Buna karşılık tüm yerli ve yabancı tüccarlara, güvenlik (yapılabilecek olanın en iyisi ölçüsünde) ve ülke sınırları dahilindeki eski ticaret yollarının kullanımı sağlandı. Hazar Devleti’nin bu bölgeyi kontrol etme hususiyetinde gösterdiği kabiliyeti kağanların, şadların ve Hazar boylarının askeri hünerlerine dayalıydı. Bu “kabiliyetleri” büyük bir olasılıkla iç çekişmeler sonucu zayıflamıştır. Hatırlamalıyız ki, boylar ve uruğlar, göçebe devletlerde daima merkezi güç konumundadırlar. Barthold’un işaret ettiği üzere, bir yanda kağan ve uruğu diğer yanda ise kağan otoritesine boyun eğmeyen köle klanlar arasında süregelen daimi bir mücadele söz konusuydu.⁷⁹ Hazarya’da bu mücadele devam ediyormuş gibi gözüксе de, kağan, çeşitli gruplardan müteşekkil boylar konfederasyonu üzerindeki hakimiyetini kaybetmişti (bu durum, Kabarlar’ın, federasyondan kopuşunda görülebilir). İtil kağanları, bu ve belki diğer bazı kayıplar neticesinde zayıf düşülmesi sonucu, ekonomik güçlerinin teminatı olan askeri güçlerini devam ettirebilmek için paralı askerler tutmak zorunda kalmışlardı. X. Yüzyıldan itibaren, Ruslar’ın Hazar Denizi seferlerinin de kanıtladığı gibi, bu, daha çok görünürde ve içten içe sallantılı bir ihtişamdır. Kağanlığın X. Yüzyılın ikinci yarısındaki beklenmeyen çöküşü kaçınılmazdı. Hazar ülkesinin çöküşü, Musevileşmiş olmalarından dolayı değil (aslında bu da çok açık değildir), merkezi olmayan güçlerden müteşekkil konar-göçer devlet yapısının zayıflıkları ve İtil boylarında gelişen ekonomik yapının doğasından kaynaklanmaktaydı. Ekonomi, Dunlop’un açıkça belirttiği gibi, çok az doğal kaynağa dayalı “oldukça yapay” nitelikteydi.⁸⁰ Orduyu destekleyen ticari gelirlere dayanan, bir bakıma kağanlara gelirlere zorla el koyma kabiliyetini sağlayan ekonomi, sürekli artan bir gerilime yol açtı. Gelir kaynaklarından birinin zayıflaması, bir diğerinin çöküşüne sebebiyet verebilirdi. Hiç biri diğeri olamadan ayakta duramazdı. Dinin etkisini bunlara atfetmek, göçebe devletlerin doğasını tamamen yanlış anlamak manasına gelir. Bu, Hazar ülkesinin Arap-Fars coğrafi literatürüne göre resmidir. Biz şimdi, Hazarlar’ın eldeki bu resmini tamamlayacak olan Hazar diline ait az sayıda bulunan esere yönelmeliyiz.

⁷⁹ Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 10-11.

⁸⁰ Dunlop, *age.*, s. 232-234.

BÖLÜM IV

HAZAR SÖZCÜK LİSTESİ

Hazar diliyle ilgili olarak kaynaklardan elde ettiğimiz kalıntıları incelemeye başlamadan önce, bu kaynaklar hakkında genel bir tetkik yapmak yararlı olacaktır. Aşağıda düzenlemesi yapılmış olan kaynaklar, bu listeyi derlerken başvurduğum müelliflerin (dillere göre düzenlenmiş) yayımlanmış eserleri ve üzerinde çalıştıkları yazmaların bir arada sunumudur. Esasında, elimizdeki kaynakların edisyon kritiklerinde kullanılan yazma eserlerin tümünü incelemeye çalıştım. Fakat bu her zaman mümkün olmuyordu. Bazı yazmalar, yayımlanmış baskılarında bulunan Hazarlar hususundaki bilgileri ihtiva etmemekteydi (yani, editörler tarafından kullanılan yazmaların tamamı bu özel pasajları içermemektedir). Bazı durumlarda, kaynak olarak düşündüğüm yazmalardan yalnız birinin ilgili pasajın bir kısmını veya tamamını muhafaza ettiğini gördüm. Burada verili liste, müelliflerin kullanılabilir durumda olan yazmalarının tamamını içermemektedir. Diğer yazmalar, belirli nedenlerden ötürü kullanılabilir değildi. Ayrıca, rakamlar da beni seçici olmaya zorladı. Genellikle, Ortaçağ İslam coğrafi literatürü oldukça derin kapsamlıdır. Bu yüzden ben yalnızca Hazar Kağanlığı'nın yaşam evresinin çağdaşı olan ve eserlerini ilk elden kaleme alan yazarları seçtim veya bir takım kayıp çalışmalardan (İbn Fadlan'ın Hazarlar hakkındaki kaydının en güzide parçasına Yâkût vasıtasıyla ulaşabilmekteyiz) değerli parçaları, kayıtlarında (yüzyılların getirdiği muhtemel aşınma söz konusudur) veya eserlerinde (Yâkût gibi) bulunduran seyyahlara ulaştım. Dolayısıyla, İbn el-Esîr ve Dımaşkî gibi Hazar dönemi sonrası müelliflere ait yazmalara başvurmam. Ayrıca, az çok iyi bildik pek çok kelimeyi (Belencer, Semender, Kağan vb.) muhafaza eden el değmemiş (Rus kroniklerinde olduğu gibi) halde bırakılmıştır. Okunuşları hususunda çok net olmayan ya da yoruma açık durumdaki kelimelerin tam ve orijinal formlarını

bulmaya yönelik bir çabam oldu. Bu misallerde, mümkün olan her yerde (yeni yazmalar hâlâ çıkarılıyor; özellikle Türkiye, Sovyetler Birliği ve Hindistan bu itibarla oldukça zengin durumda) mevcut bulunan yazmaların tümünü inceledim. Bu bağlamdaki tek istisna; S. Qauxç'şvili tarafından neşredilen (farklı varyantlardaki okumalardan elde edilen kusursuz notlardan oluşan) son edisyon kritiğini (1955-59) kullandığım K'art'lis C'xovreba'dır. Müellifler üzerine özenle çalışmış veya çalışmakta olan bilim adamlarıyla temasa geçtim ve eserim için gerekli yazmaların (çok sayıda mevcut olan) seçimi hususundaki tavsiyeleriyle bana rehberlik ettiler.

Nihayetinde, bu durum akıllarda, yazmaların eleştirel maiyetteki incelemesine dayalı bir çalışma olmadığı fikrini doğuracaktır. Bu bölümün odak noktası ve bizi ilgilendiren tek husus yazmalarda verili olan Hazarca sözcüklerin formudur.

Genel kullanım dahilinde ve aşağıda sözü edilen ayrıntılar bağlamında, bkz. C. Brokelmann, *Geschichte der arabischen Literatur* (Leiden, gözden geçirilmiş bs. 1943-1949). Arapça yazmaların, katalog bibliyografyası için, bkz.: A. J. W. Huisman, *Les manuscrits arabes dans le monde* (Leiden, 1967). Bizans literatürü için, Moravcsik'in *Byzantinoturcica*'sının birinci cildi vazgeçilmez bir eserdir.

Kaynaklar

Arapça

1. Abu'l-'Abbas (Ebû Bekr, Abu'l-Hasan, Ebû Ca'fer) Ahmed Ebû İbni Yahya İbni Cabire el-Belâzurî (ölüm tarihi: 892).

Eser: *Kitâb Futûh el-Buldân*, ed. M.J.de Goeje (Leiden, 189

Yazmalar: (London) British Museum 23, 264. İstinsah tarihi: 1447. (Leiden) Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 430. Tarihsiz.

2. Muhammed (Ebû-Muhammed Ahmed) İbni Ali ibni A'thame el-Kûfî (ölüm tarihi: 926).

Eser: *Kitâb al-Futûh*. Hindistan'da, detaylı karşılaştırmalı bir basısının (bir edisyon kritiğinin hazırlanılmasına halen devam edilmektedir: *Kitâb'ül-Futûh*, M. 'Abdu'l Mu'id Khân ve Mahâmid Ali el-

'Abbāsī (Hyderabad, 1968-1971) I-IV cilt. Şimdiye kadar hazırlanan ciltlerinde, konumuz olan Hazarlar hususunda bilgiler ihtiva etmektedir.

Yazma: (İstanbul) Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmet Kütüphanesi 2956 (2 cilt). İstinsah Tarih: 1468.

VIII. Yüzyılın ilk otuzunda vukû bulan Arap-Hazar savaşları açısından son derece önemlidir.

3. 'Izz ed-Dīn İbn el-Esīr (müellifin yaşadığı dönem: 1160-1234)

Eser: El-Kāmil fi't-Ta'rix (Chronicon quad perfectissimum inscribitur), Hazırlayan: C. J. Tornberg (Leiden, 1851-1876).

4. Ahmed İbni Fadlan (müellifin yaşadığı dönem: X. Yüzyılın başları)

Eser: Risāle

(i) Z. V. Togan, İbni Fadlān's Reisebericht in Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV/3 (Leipzig, 1939). Yegâne Meşhed nüshasına dayanan metin ve kapsamlı açıklamalarıyla Almanca tercümesidir.

(ii) A. P. Kovalevsky, Kniga Axmeda İbni Fadlana o ego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg. (Xarkov, 1956). Meşhed nüshasının tıpkı basımı, Rusça tercümesi ve yorumu. Kovalevsky daha erken bir tercümesini yayımladı Puteşestvii İbni Fadlana na Volgu (Moskva-Leningrad, 1939). Risāle'nin kısmı Hazar kurumları hususunda, yalnızca Yakut'un Mu'cem el-Buldān'ında bulunan önemli pasajları içermektedir.

5. İbni al-Faqīh el-Hemedānī (müellifin yaşadığı dönem: X. Yüzyıl başları)

Eser: Kitāb el-Buldān (Compendium libri/Kitāb el-Boldān), ed. K. J. de Goeje (Leiden 1885).

6. Ebu'l Kâsım İbni Havkal en-Nasibî (eserin yazılış tarihi: c. 977)

Eser: Kitab el-Mesālik ve'l-Memālik

(i) Viae et Regna, hazırlayan M. J. de Goeje (Leiden, 1873).

(ii) Opus geographicum auctore Ibn Hawqal secundum textum et imagines codicis constantinopolitani conservati in Bibliotheca Antiqui Palatii No. 3346 cui titulus est "Liber imaginis terrae (Kitāb Sūrat el-Ard), Haz. J. H. Kramers (Leiden-Leibzig, 1938) (2 cilt).

Yazmalar: (Leiden) Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 314. Tarihsiz.

Ibidem OR 8524a-b (= İstanbul, Topkapı III. Ahmet Kütüphanesi 3346)

Ibidem OR 8525 (= Paris, Bibliothèque Nationale 2214, XVI. Yüzyıla ait yazma eser)

(İstanbul) Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kütüphanesi 3346. İstinsah tarihi: 1086

(Oxford) Bodleian, Huntington 538 Hazarlarla ilgili pasajı içermektedir.

7. Ebû 'Abdullah Muhammed İbni Muslim İbni Kuteybe (yaşadığı dönem: X. Yüzyıl)

Eser: Kitab al Ma'ârif (İbni Coteibas Handbuch der Geschichte), ed. F. von Wüstenfeld (Göttingen, 1859). Alıntılar için, bkz. T. Lewicki, Żródła arabskie, I, pp. 202-203.

8. Ebû Alî A. b. 'Umar İbni Rusta (eserin yazılış tarihi: 903)

Eser: Kitāb el-A'lak en-Nefise ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1892). ayrıca, bkz. D. Chwolson'da Rusça tercümesiyle verilen alıntılara, İzvestiia... İbni Dasta

Yazma: (London) British Museum 23,378. Tarih: Chwolson: XVII.-XVIII. Yüzyıl. Rieu*: XIV. Yüzyıl.

9. Ebu'l Kâsım Ubeydullah İbni 'Abdullah İbni Hurdadbih (846-847'de yazdı, 885-886'da çalışmasını yeniden bastı.)

Eser: Kitāb el-Mesalik ve'l-Memalik (Liber viarum et regnorum), ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1889)

* Söz konusu Yazmanın, British Museum'daki, Charles Pierre Henri RIEU (1820-1902) Yazma eserler kataloguna ait olduğunu belirtmektedir.

Yazmalar: (Oxford) Bodleian, Huntington 433. İstinsah tarihi: 1232-1233

(Paris) Bibliotheque Nationale 2213. İstinsah tarihi: XIX. Yüzyıl

(Vienna) Nationalbibliothek 783. İstinsah tarihi: XII. Yüzyıl öncesi

İbni Havkal'ın Oxford yazmasında (Bodleian, Huntington 538), İbni Hurdadbih'in eserinden bir alıntı bulunmaktadır.

10. Ebû Ishak el-Fârisî el-İstahrî (eserin yazılış tarihi: X. Yüzyılın ortaları)

Eser: Kitâb Mesâlik el-Memâlik (Viae Regnorum), ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1870)

Yazmalar: (Leiden) Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 3101. Tarih: 1193

(Berlin) Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz 6032 (el-İstahrî'nin Ahlwardt Katoluğunda yer alan çalışmasının önemli bir kısmını dayandırdığı kişi el-Belhî'dir). İstinsah tarihi: 1840

(İstanbul) Aya Sofya 2971. Tarihsiz.

Bu çalışma esasen el-Belhî - İstahrî'e aittir (bkz. Brockelmann GAL, Ek I, s. 408).

11. Ebu'l Hasan Ali İbni el-Hüseyn el-Mesudî (ölüm tarihi: 956-957)

Eser: I. Muruj ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevher (Les prairies d'or), ed. çev. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille (Paris 1861-77), 9 cilt.

Yazma: (Paris) Bibliotheque Nationale 1476. İstinsah tarihi: XVIII. Yüzyıl

II. Kitâb et-Tenbîh ve'l-İşrâf, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1894)

12. Ahmed bin Lutfullah Müneccimbaşî (ölüm tarihi: 1702)

Eser: Câmi' ed-Düvel (Sahâ'if al-Ahbâr olarak da bilinir). Bkz. Minorsky, A History of Sharvân an Darband. Minorsky çalışmasında, şu an kayıp olan eser Ta'riḫ Bâb al-Abwâb'dan önemli pasajlar alan Mü-

neccimbaşından yararlanmıştır. Münecimbaşının kullandığı bu eserin kopyası Derbend'de derlenmiştir T. 1106.

Yazmalar: (İstanbul) Nur-i Osmaniye 3171-72 (müelifin imzasını taşıdığına inanılmaktadır, bkz. A. Dietrich, *Orientalia*, 27 (1958), s. 262-268. İstinsah tarihi: XVII. Yüzyıl sonları (?))

(İstanbul) Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmet Kütüphanesi 2954 (2 cilt). İstinsah tarihi: I. cilt: 1704, II. cilt: 1705.

(İstanbul) Bayezid Umumî Kütüphanesi, Veliyüddin 5019-5020. İstinsah tarihi: 1761-1762

(İstanbul) Süleymaniye, Es'ad Efendi 2101-2103. İstinsah tarihi: muhtemelen XVIII. Yüzyıl.

Kayseri'de başvurmadığım başka bir yazma daha var. Türkçe'ye tercümesi (Ahmet Nedim tarafından) 1868'de yapılmıştır.

13. Ebû 'Abdallah Muhammed b. A. El-Mukaddesî (eserin yazılış tarihi: 985)

Eser: Ahsan at-Taqasim fî Ma'rifat al Aqalim (*Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-dîn Ebû Abdollâh Mohammed İbni Ahmed İbni abi Bekr al Bannâ al-Basschârî al-Mokaddesî*), ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1877, ikinci baskı, 1906).

Yazma: (Berlin) Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz 6033. Tarih: 1854.

14. Ebû Ca'fer Muhammed İbni Cerîr et-Taberî (yaşadığı dönem: 838-923)

Eser: Kitâb Axbâr ar-Rasûl wa'l-Mulûk (*Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed İbni Djarîr at-Tabarî*) ed. M. J. de Goeje et al. (Leiden, 1879-1901)*

Yazma: Taberî'nin sayısız yazmasından yalnız biri çalışmamızla ilgilidir: (Berlin) Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz 9421. Tarih: 1300

* Son Mısır baskısı (Ta'rix at-Tabarî, ed. Muhammad Abû'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, 1962-1967), konumuzu ilgilendiren bölümlerde, daha eski olan de Goeje baskısına ilave hiçbir yeni açılım getirmediğinden, bütün alıntılar de Goeje baskısındanadır.

15. Ebû İbni Ebû Yâkub İbni Ca'fer İbni Vehb İbni Vâzih el-'Abbâsî el-Yâkubî olarak bilinir. (yaşadığı dönem: IX. Yüzyıl)

Eser: Ta'rix (Historiae), ed. M. Th. Houtsma (Leiden, 1883)

Yazmalar: (Cambridge) Cambridge University Q10. İstinsah tarihi: 1684/85-1685/86.

(Manchester) John Rylands Library arabic Ms. 231. İstinsah tarihi: 1350

16. Yâkût İbni 'Abdullah er-Rûmî el-Hamevî (yaşadığı dönem: 1179-1229)

Eser: Mu'cem el-Buldân (Yacuts geographisches Wörterbuch), ed. F. von Wüstenfeld (Leipzig, 1866-73)

E.Y.: (Oxford) Bodleian, Marsh 131-132. İstinsah tarihi: 1472.

(London) British Museum 16,649. İstinsah tarihi: XVII. Yüzyıl

(London) British Museum 23,371. İstinsah tarihi: XVI. Yüzyıl

(Paris) Bibliothèque Nationale 2226-2228. İstinsah tarihi: 1850 (erken dönem bir İstanbul yazmasından kopyalanmıştır)

(Paris) Bibliothèque Nationale 6600-6601. İstinsah tarihi: 1859-1860

(Berlin) Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz 6040. İstinsah tarihi: 1840

(İstanbul) Topkap Sarayı Müzesi, III. Ahmet Kütüphanesi 2715, II, IV. Tarih: II'incisinde (tarihsiz), IV.: 1414.

(İstanbul) Köprülü 1161-1163. İstinsah tarihi: H.626/M.1228-1229.

Grekçe (Bizans)

1. Constantinus Porphyrogenitus (X.yüzyıl)

Eser: (i) De administrando Imperio, ed. J. Bekker (Bonnae, 1840). En son baskısı: De administrando Imperio, ed. Gy. Moravcsik-R. Jenkins (Washington, 1967)

Yazma: (Paris) Bibliothèque Nationale 2009. İstinsah tarihi: XI. Yüzyıl

(ii) De Cerimoniis aulae byzantinae libri, ed. I.I. Reiske (Bonnae, 1829-1830)

Yazma: (Leibzig) Bibliotheca Urbis 17*. İstinsah tarihi: XII. Yüzyıl.

2. Ionnēs Scylitzēs (eserin yazılış tarihi: XI. Yüzyılın ikinci yarısı)

Eser: Σύνοψις ἱστοριῶν. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope, ed. I. Bekker (Bonnae, 1839).

Yazmalar: (Vienna) Nationalbibliothek Hist. 35. İstinsah tarihi: XIII. Yüzyıl.

(Vatican) Bibioteca Vaticana 161. İstinsah tarihi: XIII. Yüzyıl.

3. Nicephorus Patriarcha (ölüm tarihi: 829)

Eser: 'Ἱστορία σύντομος. Breviarium rerum post Mauricium gestarum ed. I. Bekker (Bonnae, 1837)

Yazmalar: (London) British Museum, Add. 19,390. Tarih: IX. Yüzyıl.

(Vatican) Bibioteca Vaticana 977. Tarih: XI.-XII. Yüzyıl

4. Theophanes (yaşadığı dönem: 752-808, eserin yazılış tarihi:c. 810-814)

Eser: Χρονογραφία. Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor (Lipsiae, 1883, yeniden baskı: Hildesheim, 1963)

Yazmalar: (Oxford) Library of Christ Church 5. Tarih: X. Yüzyıl.

(Paris) Bibliothèque Nationale 1710. Tarih: X. Yüzyıl

5. Theophanes Continuatus (eserin yazılış tarihi: X. Yüzyıl)

Eser: Theophanes Continuatus, Historiae, ed. I. Bekker (Bonnae, 1838)

* Yazmaya başvurulmadı. Bu çalışmanın parçaları: Hierosolymitanus bibl. patr. 39 (12th-13th century) and Medic. — Laurent.LV, 4 (10. Yüzyıl — yalnız f. Ir-Iv). Daha fazlası için, bkz. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, s. 282.

6. Theophylactus Simocatta (eserin yazılış tarihi: VII. Yüzyıl başla-
n)

Eser: 'Ιστορίαι veya Οἰκουμένης ἱστορία. Historiae, ed. I. Bekker (Bonnae, 1834)

Yazma: (Vatican) Biblioteca Vaticana 977 (ff. Ir-184r). Tarih: XI.-XII. Yüzyıl

7. Anonymous Byzantine Chronicle (Tarih: c. 742-746)

Başlık: Παραστάσεις σύντομοι χρονικάί. T. Preger, Scriptores rerum Constantinopolitanarum. (Lipsiae, 1901) s. 19-73.

Georgius Codinus, Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis, ed. I. Bekker (Bonnae, 1843) s. 164-193

Yazma: (Paris) Bibliothèque Nationale 1336. istinsah tarihi: XI. Yüzyıl

8. Notitiae Episcopatum (istinsah tarihi: c. 733-746)

Yayımlanmış Baskısı: bkz. G. I. Konidares, "Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπὸὶ τοῦ οἰκουμένου πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν" Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 13 (Atina/Athens, 1934), s. 87-103.

Yazma: (Paris) Bibliothèque Nationale 1555A (ff.23v-27v) (istin-
sah tarih: XIV. yüzyıl)*

9. Notitiae Geographicae (adı bilinmeyen bir schoiast'ın Notitiae Episcopatum'a ilaveleri ile oluşturulmuş bir eserdir. Bkz. C. De Boor, "Nachträge zu den Notitiae Episcopatum" Zeitschrift für Kirchengeschichte, 12 (1890-1891), s. 533-534).

Yazma: (Paris) Bibliothèque Nationale 1555A (f. 27v)(İstinsah tari-
hi: XIV. Yüzyıl)*

* Başvurulmadı.

Kafkasya

1. Ermenice

1. Vardapet Lewond (Lewond, Ghevond vb.) (eserin yazılış tarihi: VIII. Yüzyıl)

Eser: Patmut'iwn Lewondeay meci vardapeti Hayoc', ed. I. Ezeanc' (St. Petersburg, 1887). Çev.: Ghévond, Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie, çev. V. Chahnazarian (Paris, 1856).

Yazmalar:(Yerevan) Matenadaran 1902 (önceden Eçmiadzin 1722). İstinsah tarihi: XIII. Yüzyıl

Prof. Hrač M. Bartikyan of the Institut Istoriï Akademii Nauk armianskoi. SSCB, Matenadaran'da, Lewond'un yedi ayrı yazmanın daha bulunduğunu bildirdi. Nüshalardan beşi XVII. Yüzyıla, diğer iki nüshadan biri XVIII. Yüzyıla, diğeriye XIX. Yüzyıla aittir. Prof. Bartikyan, diğer bütün nüshaların galip olasılıkla 1902 numaralı orjinal yazma temel alınarak kaleme alındıklarını düşünmektedir. Ve ben de bu nedenden ötürü sadece bu yazma ile sınırlı kaldım.

2. Movsēs Dasxuranc'i (bir kaç farklı çalışmayı ihtiva eden bir derleme) (inkişaf tarihi: ?, bu çalışmayı tercüme eden Dowsett'e göre (C. J. F. Dowsett, The History of Caucasian Albanians, s. XX): "... Ałuank' Tarihi eserini en son derleyen kişi XI. Yüzyılın sonu ya da XII. Yüzyılın başında yazmıştır. Bu şahıs Dasxuranc'i olabilir...").

Eser: Palmut'iwn Ałuanic' (M. Emin, Movsēsi Kałankatuac'woy Patmut'iwn Ałuanic' ašxarhi, Moskva, 1860, yeniden basım Tiflis, 1912).

Yazma: Prof. Dowsett, bu çalışmanın çevrisinin giriş kısmında çok sayıda yazmayı listelemiştir. Benimle olan yazışmaları ve kişisel sohbetlerimizde, British Museum'daki OR 5261 numaralı nüshanın ona göre en iyisi olduğunu dile getirdi. Ve bende yalnız bu nüsha'yı kullandım. İstinsah tarihi: Dowsett bu yazmanın XVII. Yüzyıla ait olduğunu düşünüyor.

3. The Armenian Geography {Ermeni Coğrafyası}. Bu çalışma (Ašxarhac'oyc' Movsesi Xorenac'woy) V. Yüzyıl müellifi Movsēs Xorenac'i 'e atfedilmektedir. Toumanoff (Studies in Christian Caucasian History, s. 18) ise eserin Ananias of Siracene'in (VII. Yüzyıl) bir çalışması olduğunu düşünmektedir. Uzun süre önce hazırlanmış yeniden ba-

sım bir edisyon kritik olan eserin sayısız problem taşıdığını söylememize gerek yoktur. Ben, burada, 1881 baskısını kullandım: Géographie du Moïse de Corène ed. çev. A. Soukry (Venise, 1881), Marquart'da Streifzüge'de bu baskıdan alıntılar kullanmıştır.

Xorenac'iana konusu mevzu bahis ise, içinde bizide ilgilendiren bazı kayıtları ihtiva eden Pseudo-Movsēs Xorenac'ı'n History of Armenia'sına işaret edilebilir. [bkz. Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie, ed. çev. P. E. Le Vaillant de Floviral (Venise, 1841)]. Toumanoff'a göre (age., s. 18) eser "VIII. Yüzyıla ait bir derleme" dir.

Bana değerli vakitlerini ayıran ve Ermenice veriler konusunda geniş bilgi sağlayan Kolombiya Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. N. Garsoïan ve Dr. K. Maksudian'a, özellikle teşekkürü bir borç bilirim.

II. Gürcüce

K'art'lis C'xovreba, farklı zamanlarda yazılmış ve farklı dönemlerde muhafaza edilmiş belirli sayıdaki kroniğin bir derlemesidir. Kroniklerin toplandığı ilk külliyat VIII. Yüzyılda meydana getirildi. Ve bu korpusa daha sonraki kronikler eklendi. Nihayetinde, XVIII. Yüzyılın başlarında, Kral VI. Vaxtang bu geniş hacimli tarihi külliyatı yeniden gözden geçirmeleri ve düzenlemeleri için bilim adamlarından müteşekkil bir komisyon oluşturdu. S. Qauxč'işvili'nin baskısı olan K'art'lis C'xovreba (Tbilisi, 1955-1959, 2 cilt), Vaxtang Kodeks'i ve XVIII. Yüzyıl kodeksinde bulunmayan başka diğer çalışmaları ve varyantlarını içermektedir (bkz. S. Qauxč'işvili', K'art'lis C'xovreba, I. s. 07-054, tarihsel eleştiri şeklindeki baskısında kullandığı yazmaların tam listesi için; ayrıca Vaxtang Kodeks'i C. Toumanoff'un, Studies in Christian Caucasian History s. 20-27 'de buluna bilir). Bizzat bizim alanımızı ilgilendiren özel kronikler: Juanser'in V. Yüzyıldan VII. Yüzyıla kadar ki dönemi içeren C'xovreba da mok'alak'oba Vaxtang Gorgaslisa ve VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıl arasını ihtiva eden Matiane K'art'lisa isimli anonim eserdir.

İbranice

1. Letter of the Qagan Joseph, dahili tanıklıkların değerlendirilmesi ile X. Yüzyılın ortalarında yazılmıştır. Mektubun metni, Hasday ben Şaprut'un mektubuyla birlikte Library of Christ Church (Oxford) MS. No. 193'de bulunmaktadır. Kokovtsov ve Dunlop, Christ Church Yaz-

ması'nın, "yayımlanmış metni bir kaynak olarak kullanarak doğrudan veya dolaylı olarak muhafaza edildiği" görüşündedirler (Dunlop age., s. 130). Christ Church Nüshası, Yosef'in yanıtının kısa versiyonunu içermektedir. Uzun Versiyon, Leningrad Public Library MS. Heb. 157 II. Firkoviç, koleksiyonunda bulunmaktadır (bu nüshaya başvurmam). Kokotsov, bütün metinleri geniş kapsamlı açıklamalarıyla birlikte yayımlamıştır. (Yevreysko-xazarskaya perepiska v X veke).

Kokovtsov (op. cit., s. XI), Christ Church nüshasının muhtemelen XVI. Yüzyıla ait olduğunu düşünmektedir. Hazar-Yahudi yazışmalarının gerçekliği sorusunun nihaî bir tetkiki için bkz. Dunlop, op. cit. Bölüm VI.

2. The Cambridge Document, ilk olarak S. Schechter ("An Unknown Khazar Document" Jewish Quarterly Review, new series, III, 1912) tarafından yayımlandı. Bu makale, tekstin dört sayfasının fotoğraflarını, tekstin bir baskısını ve İngilizce tercümesini içermektedir. Belge, Kahire Genize'den geldi ve Schechter'e göre XII. Yüzyıl dolaylarında Doğuda bir yerde yazılmıştı. (Bir Hazar Yahudisi'nden geldiği anlaşılan) Mektubun ne zaman telif edildiği açık değildir. Fakat Kağan Yosef'den çağdaşı gibi bahsetmektedir. Bunun edebi bir hile mi yoksa hadiselerin gerçek bir yansıması mı olduğu açık bir sualdir.

Yazma: (Cambridge) Cambridge T-S Loan 38. İstinsah tarihi: XII. Yüzyıl (?)

3. Sefer Yosippon, adı bilinmeyen müellif. Eser 953 yılında İtalya'da telif edildi. [bkz. D. Flusser, "Josephon Kitabının Yazarı: Kişi-liği ve Yaşı" (İbranice, İngilizce özet ile beraber). Zion, XVIII (1953)]. En son baskısı: Sefer Yosippon, ed. H. Hominer (Jerusalem, 1956). İlgili pasajlar Harkavi'de, (Skazaniya yevreyskix pisateley o xozarax i xozarskom carstve SPb. 1874) bulunabilir.

[Başka bir Hazar belgesi, birkaç yıl önce Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Kahire Genize koleksiyonundan, Prof. N. Golb tarafından ortaya çıkarıldı. Parçalar, Golb ve Prof. O. Pritsak tarafından yayına hazır hale getirildiler. Belgenin içeriğinin kapsamlı bir tetkiki bu çalışmada yer alamayacak. Bu bağlamda yorumlarımızı, bu İbranice belgenin birkaç Yudao-Hazar ismi ve runik karakterler ihtiva eden kısımlarını kaydederek sınırlamalıyız. Ms. T-S 12,122].

Farsça

1. Abû Ali Muhammed İbni Muhammed İbni 'Abdallâh al-Bal'amî (yaşadığı dönem: X. Yüzyıl).

Eser: Ta'rîx-i Tabarî. Tabarî'nin "büyük tarihinin" tamamının bir çevirisi ve bazı kısımlarında tekrar çalışılmasıdır. Hazar çalışmalarını yakından ilgilendiren pek çok ilave unsur taşır. Hazarlar'a ilişkin bilgiler ihtiva eden yayımlanmış baskısı: B. Dorn, "Nachrichten ueber die Chazaren", Mémoires de L'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersbourg. VI (e) série, t. VI (1844)

Yazmalar: (Oxford) Bodleian, Elliot 376. İstisnah tarihi: 1537.

(Oxford) Bodleian, Fraser 131. Tarihsiz.

[diğer Yazmalar: Ouseley 359, 360 Hazarlar hakkında yalnız kısaltılmış pasajlar içermektedir ve hiç bir kelimesi bizi ilgilendirmemektedir.]

(Paris) Bibliothèque Nationale, Pers. 63. İstisnah tarihi: 1483.

(Paris) Bibliothèque Nationale, Pers. Suppl. 162A. İstisnah tarihi: 1483

(Paris) Bibliothèque Nationale, Pers. Supl. 166. İstisnah tarihi: 1695

[MS. Pers. 63, Elliot 376'ya oldukça benzemektedir. Diğer yazmalar ise Hazarca kelimeleri ihtiva etmemektedir. Viyana yazması (National bibliothek, Cod. Mixt 374) ve XII. Yüzyılın sonlarına ait (Kitâbxâna-i Âstân-i Quds 7481) yazmanın (bkz, Ta'rîx-i Tabarî, ed. M. Minovî, Tehran, 1345/1926-27) tıpkı basımı benzer şekilde çalışmamız açısından uygun materyal içermemektedir.]

2. Ebû Sâ'id 'Abd al-Hayy İbni Dahhâk Gardîzî (eserin yazılış tarihi: c. 1050)

Eser: Zayn al-Axbâr Hazarlar üzerine pasajlar Pauler ve Szilágyi'nin editörlüğünü yaptıkları, A magyar honfoglalás kútfői. (MHK) (Budapest, 1900) ve V.V. Bartol'd, "Otçet o poezdke v Sredniuu Aziiu s nauçnoi tsel'iu v 1893-1894 gg.". Zapiski Imperatorskoi Akademii Nauk VIII ser. Po ist.-filolog. Otdel. I, no. 4 (SPb., 1897)

Yazmalar: (Oxford) Bodleian, Ouseley 240. İstinsah tarihi: XVI. Yüzyıl.

(Cambridge) King's College 213. İstinsah tarihi: 1524 (bkz W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, (London, 1928), s. 21; V.V. Bartol'd (Barthold), *Turkestan v epoxu mongol'skogo naşest-viya V.V. Bartol'd* 'un, soçineniya, C. I Barthold'un bu klasik eserinin yeni baskısını yapan editör I. Petruşevsky, nüshanın tarihini H.930/-M.1524 değilde H.1093/M.1682 olarak okur. Barthold, Oxford nüshasının Cambridge'dekinin bir kopyesi olduğunu destekleyici nitelikte bazı kanıtlar olduğunu ileri sürmektedir).

Bu çalışmada, Cambridge nüshasının Hazarlar'la ilgili kısmında verilen kaydın orta kısımları kötü derecede tahribata uğramıştır. Bu nedenle, burada verilen bilgiler, Oxford nüshasından temel alınarak yazılmıştır. Cambridge nüshasının, okunabilir durumdaki bölümlerini de ihtiva etmektedir.

3. Hudūd al-' Ālam (istinsah tarihi: 982)

Yazarı bilinmiyor [bkz. V. Minorsky, *Hudūd al-' Ālam* (London, 1937), Gibb Memorial New series, XI]

Yazma: Tıpkı basım "Xudūd al-' Ālam", Rukopiş Tumanskogo. S vvedeniem i ukazatelem V. Bartol'da (Leningrad, 1930). İstinsah tarihi: 1258

Kabile Adları

1. Q'azar

Q'azar etnoniminin kaynaklardan elde edilen biçimleri aşağıda verilmiştir. Hazarlar'la ilgili olarak birçok başvuru kaynağı bulunmasına rağmen, burada yalnız çalışmalarının büyük bir kısmını Hazarlar'a adanmış olan yazarların eserlerini belirttim. Yazmaların varak numaralarını vermenin gereksiz bir tekrar olacağı ve fazla yer kaplayacağı düşüncesiyle burada sadece nüshaların yayımlanmış baskılarının sayfa numaralarını verilmiştir. Listelediğimiz kelime yapılarını, çalışmamız esnasında kullandığımız "yazmaların" fotoğraflarının bulunduğu eserimizin II. Cildinde görülebileceği gibi aşağıda sıraladığımız kaynaklardan da sağlanılabilir. Elimizdeki kelime biçimlerini, bulundukları kaynakların dillerine göre düzenledim:

Arapça: [الخرز] (*el-Hazar*)¹

İbranice: [חזר] (*Xazar*),² [חזק] (*Qazar*),³ [חזוק] (*Xozar*)⁴

Farsça: [خزر] (*Hazar*), [خزریان] (*Hazariyān*)⁵

Grekçe: *Χάζαροι* (*Xazar-oi*)⁶

Slavca: (*Vita Constantini, Vita Methodii*): [козрZ, козрZ, козрZ, козрZ, козрZ, козрZ, коз] (Eski Rus Vakayınameleri): Козарин, Козары, Козари (Kozarb, Kozar', Kozari, Kozary, Kozar'skъ, Kozar'skqiq; Kozarin, Kozary, Kozari vb.)⁷

Gürcüce: *Xazar-i*⁸

Ermenice: [խազիր] (*Xazir-k'*)⁹

Latince: Chazari, Chaziri, Gazari, Caziri¹⁰

Macarca: Kazar, Kazár, Kozár¹¹

¹ Taberî, Belazurî, İbni Rusta, İbn Hurdadbih, Mesudî, İbn Asam el-Küfî, İbni Fadlan, İstahrî, İbni Havkal, el-Mukaddesî, el-Bekrî, İbni Yakub, el-Yakubî, Yakût ve Arapça yazan Türk menşeli yazarlardan Müneccimbaşî ve Mahmud el-Kaşgarî, Xozâr biçimin verir, bkz. Divanü Lügat-it-Türk, b. Atalay, s. 207, 10. satır ve Atalay çev., Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, I, s. 41 I. Kaşgarlı'nın "Rum"ların (Bizans) yakınında yaşayan Türk halkları hakkında kayda değer bir bilgisi yoktur.

² Letter of Qağan Joseph, Christ Church MS. No. 193.

³ The Cambridge Document, Cambridge MS. T-S Loan 38, s. I, 3, 7, 11, 18. satırlar; s. 2, 3, 9, 13, 17. satırlar; s. 3, 3, 8, 10, 15. satırlar; s. 4, 14 ve 15. satırlar.

⁴ Sefer, Yosippon [atıf yapan A. Harkavi, Skazaniya yevreiskix pisateley o xozarax i xozarskom tsartsve (SPb, 1874), s. 38] b. Hominer, s. 45.

⁵ Bal'amî, Gardizî, Hudûd al-'Âlam.

⁶ Constantinus Porphyrogenitus, DAI; Theophanes, Chronographia; Nicephorus Patriarcha, Breviarium; Io. Scylitzes-Cedrenus. Daha fazla liste için bkz. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 336.

⁷ Bkz. (*Vita Constantini ve Vita Methodii* içinde) Lehr-Splawinski, Żywoty Konstantyna i Metodego; s. 27, 33, 53, 75, 105; Constantinus et Methodius Thessalonicensis, Fontes, b. Grivec ve Tomšić, s. 109, 110, 111, 118, 123, 134, 154.

⁸ K'art'lis C'xovreba.

⁹ Movsēs Dasxuranc'i, Movsēs Xorenac'i, Łewond.

¹⁰ Christian Druthmar, "Expositio in Mattheum Evangelistam" Patrologiae cursus completus, series latina, b. J.-P. Migne (Paris, 1864), t. 106, col. 1456; Liudprand, Antapodosis, Lib. I, II [metne bkz. Die Werke Liudprans von Cremona, b. J. Becker (Honnover- Leipzig, 1915), s. 9]; Itineraria Romana içinde (Leipzig, 1940), II, s. 44, Ravennatis anonymi Cosmographia, b. J. Schnetz; Plano Carpini, Historia Mongalorum, viaggio di F. Giovanni da Pian del Carpine ai Tartari nel 1245-47, ed. çev. G. Pullé (Firenze, 1913), s. 82, 95, 111; The Bavarian Geographer [bkz. H. Łowmiański, "O pochodzeniu Geografa bawarskiego" Roczniki Historyczne, XX (1955), s. 13, 17].

¹¹ Bkz. Gombocz, BTL, s. 198.

Çince: (Ho-sa), (K'o-sa)¹²

Telaffuz: Arap ve Bizans kaynaklarında, Türkçe *q* ' sesinin *x* (خ, x)'e dönüşümü sıkça karşılaşılan bir durumdur. Németh¹³, sözü edilen Yunanca *x* = Türkçe *q* ' , paralellüğinden bahsetmektedir: Γεήχ = Yäyiq (Yayık'ın, "Ural nehri", Peçenek lehçesindeki biçimidir); Χαβουξiv = Q'abugšin; Χαραβόν = Q'ara bay; Χοπόν = Q'apan.

Arapça خ(x) = Türkçe *q*, *q* ' : خاقان (*xāqān*) = 'qağan'; خلج (*Xallux*) = 'Qarluq' [aynı zamanda ق (q) ile de bir formu mevcuttur¹⁴]; خرخیز (*Xirxīz*) = 'Qırğız'.

Ermenicede de benzer bir hadise görülebilir: Խաքաւ (*xak'an*) = 'qağan'; Խաթիրլիտ'եր (*Xat'irlit'ber*) = '*Qadır il/el tábär'.

Bana göre ön sesteki *q* > *x* değişimi alt katmanların etkisi neticesinde yalnız tek bir Ortak Türk lehçesinde, Ermeni-Kıpçakçasında (*xara* = *qara*¹⁵), görülmektedir. Kuman-Kıpçak dil grubu içinde yer alan ve Ermeni-Kıpçakçasına en yakın lehçe durumundaki Karaimcede sözcük başındaki *q* > *x* değişimine rastlanılmaz.¹⁶ Ön sesteki *q* > *x* değişimine en iyi örneklerin bulunduğu lehçe Çuvaşcadır. Q'azar kelimesinde iç ses *z* bulunmasına rağmen bu etnonim Oğurca olarak sınıflandırılmaz. Böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde Oğurcada, "Q'azar *yerine Q'arar"¹⁷ın [krş. Ortak Türkçe *qazan*, Çuvaşça *xuran*, Macarca (= Eski Çuvaşça ?) *harang* ?¹⁷] gelmesi beklenirdi. Macarcadaki Oğurca ödünç

¹² Chavannes, Documents, s. 145, 256 ve Notes Additionelles, s. 78.

¹³ Németh, Die Inschriften von Nagy-Szent-Miklos, s. 51. Makalesi için ayrıca bkz. "A magyar népnév, a magyar törzsnevek, a kazár népnév" MNy, XXXIV (1938), s. 68 ve T. Halasi-Kun, "Orta kıpçakça q-, k-> O meselesi" Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, b. H. Eren, T. Halasi-Kun (Ankara, 1950), I, s. 47-50; V. V. Bartol'd, "Kirgizy, istoričeskii očerk" Sočineniia II/1, s. 491.

¹⁴ Minorsky, Hudūd, s. 286.

¹⁵ Çok sayıda örnek için bkz. Tryjarski, Dictionnaire, I/3. Daha fazla bilgi için okuyucu şu esere yönlendirilmektedir: J. Deny, L'arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (Wiesbaden, 1957), s. 19; Grunin, Dokumenti, s. 348, 351; E. Schütz, An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621, s. 100-102. q'nun x'e münferit dönüşümü Türk dil çeşitliliği içinde muhtelif şekillerde yer almaktadır (bkz. PhTF, I, s. 54, 92, 120, 147, 166, 251, 275, 291, 329, 352, 279, 455, 542).

¹⁶ Bir q>x dönüşümü en son şekliyle Karaimcede yer almaktadır, bunun için bkz. T. Kowalsky, Karaimische Texte im Dialekt von Troki (Kraków, 1929), p.xxxii; K. M. Musayev, Grammatika karaimskogo iazyka (Moskva, 1964), s. 67-68.

¹⁷ M. K. Palló ["Das ung. Wort harang, Glocke" UAJb, 42 (1970), s. 51] tarafından ileri sürülen bir hipoteze göre, harang Türkçe kökenli *gongar'ın ses değişimine uğramış biçimidir, (krş. Çuv. konkar).

kelimelerin tetkiki, bizlere, Oğurcadaki $q > x$ değişiminin, geç Hazar döneminden¹⁸ itibaren Oğurcanın Macarca ile olan temasının neticesinde oluştuğunu göstermektedir. Daha sonra bu etnonim kaynaklarda sabit olarak *Q'azar* biçiminde kullanılmıştır. Macarca, *homok* (**xomoq* = Ort. Türk. *qum*) ve *harang* dışındaki bütün ödünç kelimelerde ön sesteki *k* belirgin biçimde görülmektedir: *káka* = “hasırotu” (krş. Kaz. T. *qaqı*, Çuv. *Xuxē*); *kancsó* = “testi”, “sürahi” (krş. Çağ. *qonçaq*); *kanyaró* = “kızamık” (krş. *qaramıq*¹⁹).

Slavcadaki *o* (*o*) sesine karşılık Türkçe’de *á* gelmektedir. Bu hususta sayısız örnek mevcuttur. Mengenes, Eski Rusçadaki²⁰ Türkçe ödünç kelimeler konulu makalesinde bu noktaya temas etmiş ve bu bağlamda bir Avar ve Bulgar adı olan Bayan’ın “... uruğların kadim dönemlere ait sagalarını okuyan destancı?” Orta Slavcada Boyan (= “ozan/bard”) şeklinde yer aldığına dikkat çekmiştir. Böylece, “... ilk hecede yer alan *o* sesinin yerini Türkçe’de *á* sesi alırken günümüz Türk lehçelerinde seyrek olarak dudaksıllaşmış olan ikinci hecedeki *a* ise Eski Rusça’da *a* olarak yer alır.”²¹ Bu durum, başka diğer örneklerde de görülebilir: оперълюеве (*operǔliuve* = *ap-erlū = *alperlū²²); коган (*kogan*) = kağan; обрин (*Obrin*) = Obr = Abar = Avar.

Tarihî Çin fonetiği hususunda bilgi sahibi olmadığımдан ötürü, burada Çincedeki biçimlere yer vermeyeceğim. Yalnız, Çin yazı sistemi hususunda şunu belirtmekte yarar vardır: Yabancı kelimelerin transkripsiyonunda, kaynaklar arasında farklılıklar gözükmesi sıkça karşılaşılan bir durumdur.

Macarcada bilhassa *Q'azar* etnonimini tasvir eden yer adlarının ilk hecelerinde *o* sesi yer almaktadır: Baranya, Fejér, Nógrád, Szatmár (Oğurca? *Satmaz*), Szolnok-Doboka, Valkó, Vas ve Zala şehirlerindeki *Kazár*, *Kozár*, *Kozárd*, *Kozárom*, *Kis-Kozár*, *Nagy-Kozár*, *Egyházas Kozár*, *Rácz Kozár* ve *Kozárvár*.²³ Bu adların kökeni, Kabarlar döne-

¹⁸ Gombocz, BTL, s. 165.

¹⁹ L. Ligeti, “Régi börtök jövevény szavainak magyarzatahoz” MNy, XXXIII (1937), s. 300-301.

²⁰ K. H. Menges, “On Some Loanwords from or via Turkic in Old Russian”, Fuad Köprülü Armağanı, ed. O. Turan, H. Eren (İstanbul, 1953), s. 370-371.

²¹ Menges, age., s. 371.

²² K. H. Menges, “The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igor’ Tale”, Supplement to Word, Monograph No. 1 (New York, 1951), s. 42.

²³ Németh, HMK, s. 238; Gombocz, BTL, s. 198.

mine kadar uzanıyor olabilir ve aynı zamanda burada hiçbir biçimde herhangi bir $q > x$ değişimine rastlanılmadığına dikkat çekilebilir.

V. T. Yegorov ("Etnogenez çuvaşey po dannım yazıka" *Sovetskaya Étnografiya* 1950, No. 3, s. 89) tarafından *Kozar*, *Xosar*, *Kasar* biçimlerindeki "*Q'azar*" etnonimi bir pagan Çuvaş adı (bunun yanı sıra *Bulgar*, *Savir*, *Savirka*, *Savrik*, *Savrila*, *Avarin*, *Aver* ve başka diğer etnonimler üzerinde de çalışmıştır) olarak değerlendirilmiştir.

Yorumlar: Hem Németh hem de Gombocz, etimolojik bakımdan, *Q'azar*'ın = *q'az/-qaz* "errer", "vagabonder"²⁴ [Radloff II/1, s. 362 (Çağ., Vámbéry, Pavet de Courteille): "herumirren"] fiil kökünün geniş zaman hali olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aynı zamanda Németh, bu kelimenin damaksız biçiminin *Codex Cumanicus*'da yer aldığını belirtmektedir. Fakat bu yanlış bir tespittir. Eserde *chazermen* = **q'açar mæn* "fugio" şeklinde geçmektedir.²⁵ Bununla birlikte Németh, bahsettiği kelime formunun Kumuk söz varlığındaki anlamı "sapmak", "gezmek", "dolanmak", "gözden kaybolmak", "kaçmak" (*kóborolni*, *futni*, *menekulni*)²⁶ anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Németh, *Q'azar* etnonimini, Türkçe adlar grubunun bir parçası olarak sınıflandırır. Bu sınıflandırmayı Türklerin tarih tecrübeleri ile ilişkilendirir ve *Q'azar* ise bilhassa "kaçmak" ve "gezmek" fikrinin telmihi ile bağlantılıdır.²⁷

Németh'e göre, aynı anlam anlayışıyla kurulmuş diğer adlar şunlardır:

1. *Sabır/Sabar/Sapar* (*Sap*- Radloff, IV/1, s. 402, Kırg., Kum., Kaz. T., Osm., (i) "den Weg verlassen," "vom Wege abweichen" (ii) "den Weg verlieren," "sich verirren," "irren.")

2. *Q'azaq* ile aynı kökten geldiği düşünülmekte olan *Qazar* (günümüz Rusçasında, Kazax olarak yazılmaktadır) (Radloff, II/1, s. 364 (i) Çağ. Kırm., Kaz. T. "ein freier, unabhägiger Mensch," "Abenteurer,"

²⁴ Gombocz, BTL, s. 199.

²⁵ *Codex Cumanicus*, b. G. Kuun (Budapest, 1880), s. 27. Bkz. Grønbech, Kom. Wb. S., s. 188, qáč-ar (chaz-; chazar/kač-) "fliehen", "fugure".

²⁶ Németh, HMK, s. 37 ve aynı müellife ait "Kumük es Balkar sozjegyzek" KSz, XII (1911-1912), s. 130. Bugünkü Kumyksko-Ruskii slovar'/Kumukça-Rusca sözlüğü, b. Z. Z. Bammatov (Moskva, 1963), s. 94, sadece gezmek (1) fiilini verir, "guliat", pro-gulivat'sia; brodit', xodit'..." (2) "puteştstvovat', strastvovat'" burada kuşkuyla olarak Oğuz Türkçesi menşeeili bir kelime olarak belirir.

²⁷ Németh, HMK, s. 36.

“Vagabond.” Houtsma, TAG, s. 86: *qazaq* “Landstreicher”. *At-Tuhfat*’da oldukça ilginç bir anlamı vardır: *qazaq başlı* – “bekar erkek”)²⁸

3. *Yazar* (*yaz-* Radloff, III/1, s. 226, Kaz. T., Kum., Krm. “vom graden wege abweichen “den Weg verlieren,” “umherirren”, “sündigen,” “Fehler begehen”).²⁹ Macarca *jár* “başlamak, harekete geçmek” bu fiil hiç şüphe yok ki Oğurca kökenlidir.

4. *Qaçar/Qajar* (*qaç-* Radloff, II/1, s. 332, Tar., Krm., Kum., Kaz. T., Alt., Tel., Leb., Kırg., K.Kırg., ET., Uyg., Osm., Kar. T., “fliehen.”)

Németh, *qaz-* kökünün, *káz-* biçiminin büyük ölçüde ön damak-sıllaşmış art damaksıl bir varyantı olduğu görüşündedir.³⁰ *káz-/kez-* fiil kökü, Orhun Yazıtlarında görünmemekle birlikte Uygur Turfan metinlerinde,³¹ *Kutadgu Bilig*³² (1069-1070) ve Kaşgarlı Mahmud’da bulunmaktadır.³³ Ortak Orta Asya Türkçesi ve Orta Kıpçakça’da (Memlük ve Kuman lehçelerinin her ikisinde de) bu form bulunmaktaydı: *káz-* “obxodit’,” “puteşestvovat’”,³⁴ Kumanca: *kez-*, *-er* (kezer) “umhergehen” *kezermen* “circuo’”,³⁵ *Kitāb al-Idrāk: kázdi – gezdi*.³⁶ Radloff (II/2, s. 1171), belirttiğimiz şu biçimleri vermektedir: *kaz-* *Cağ.*, *Qar.L.* “durchziehen,” “durchlaufen”, *kez-* Qır. “umherschweifen,” “sich umhertreiben”. Modern Türkçe’deki *gez-* biçimi yukarıdaki verilen örneklerle benzer bir anlama sahiptir. Bu sebeple, Türk dillerinin büyük bir çoğunluğunda bu fiil kökünün ön damaksıl biçimini görmekteyiz.

²⁸ *At-Tuhfat az-Zakīyah*, ed. Halasi-Kun, f. 24r; Atalay bs., s. 24b. Gabain [“Kazaklık”, Németh Armağanı içinde, b. J. Eckmann et al. (Ankara, 1962), s. 169] bu terimi tartışırken, bunun diğer Kıpçak lehçelerindeki (Kazan Tatar) varlığını belirttikten sonra *qaz-*, *Kazaq* ve *saireyi qazğan-* ~ *qazan-* filleri (“obtain/elde etmek”, “seize/el koymak”, “gain/kazanç”) ile bağlantılandırır, ki ben bunu ikna edici bulmamaktayım. Räsänen (Versuch, s. 243) bu kelimenin Kazan Tatarlar’ından Çuvaş (Xozax, Xuzax) ve Çeremis’lere (Ozak, Ożak “Witwer”) geçtiğini belirtir.

²⁹ Ayrıca bkz. Räsänen, Versuch, s. 193.

³⁰ Németh, HMK, s. 37.

³¹ Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s. 83: *kāzmāk* – “gezme”, “dolaşmak”, “geçmek” DTS, s. 305, *kez-* “xodit’”, “brodit’”, “stranstvovat’”.

³² *Kutadgu Bilig* (tıpkı basımı, Fergana nüshası), b. Türk Dil Kurumu (İstanbul, 1942), II, s. 64.

³³ Mahmūd al- Kāşgarī, Divan, b. Atalay, s. 268. ol yeriğ kezdi “bu, dünyayı dolaştı, üzerinde yürüdü anlamına gelir. *kezār*, *kezmāk*”.

³⁴ Borovkov, Leksika, s. 169.

³⁵ Grønbech, Kom. Wb., s. 142.

³⁶ Abū Hayyān, *Kitāb al-Idrāk*, ed. çev. Caferoğlu, s. 85 (Arapça metin), s. 48 (Türkçe tercümesi). Bu metin ayrıca *kāzūc* “çok gezen adam”, “gezzin” kelimesini vermektedir (s. 47).

Nemeth-Gombocz'un etimolojisi, çeşitli Türk lehçelerindeki paralel ön ve art damaksıl ünsüzü biçimlerinin kabulüne dayalıdır. Bu son derece karmaşık bir soru olmakla beraber halihazırda kolay çözümlerde bulunamamıştır. Şçerbak, şu hipotezi ileri sürmüştür: "Ortak Türk kökenli dilde belirli sözcükler, aynı anlama gelen sert ve yumuşak iki varyanta sahiptir. (Örneğin, Yakutça *oğuz* "ox" diğer Türk dillerinde *ögüz*, *öküz*, *ögiz*). Yakut dili için de temel teşkil eden bu diyalekte, kalın damaksıl biçimin baskın olduğu görülmektedir..."³⁷

Şçerbak'ın tezini desteklemek amacıyla verdiği örnekler oldukça zayıf kalmaktadır.³⁸ Yakutça (ve Şçerbak'ın yine birçok örnek kullandığı Çuvaşça) Türkçe'nin asli güzergahının dışında kalmaktadır ve değişik bir gelişime sahiptir. Bu iki dildeki fonetik gelişmeler diğer Türk lehçeleri için bağlayıcılık teşkil etmez. Ayrıca, *öküz* sözcüğü Hint-Avrupa dil ailesinden ödünç de alınmış olabilir (krş. Toharca *oxso*, Alm. *Ochs*, İng. *Ox*, vb.) ve dolayısıyla, farklı bir yaklaşıma tabi tutulmalıdır. *Tıl-til*, *piş-piş*, *it-it*, ve *ış-ış* gibi örnekleriyle ise Şçerbak, tezini biraz daha güçlü bir temel üzerine oturtuyor.³⁹

Aşağıda ön ve art damak ünsüzü biçimlerine ait örneklerin bulunduğu küçük bir liste oluşturdum. Bunların bazıları iyi bilinmekte olup ayrıntılı etimolojilere ihtiyacı yoktur. Ancak, diğer kelimeler birçok soru işareti içerir ve daha kapsamlı bir izahat gerektirir. Liste yeterince ayrıntılı değil ve bundan dolayı, Şçerbak'ın hipotezine kanıt olarak sunulamaz. Benim amacım böyle bir paralelliğin var olduğuna dikkat çekmek ve *kaz-* kökünün art damak ünsüzüne sahip bir varyantı olan *qaz-* fiil kökü temel alınmış *Q'azar* etnonimi için bir etimolojinin imkansız olmadığını göstermektir.

1. *Qazaq* — *Gezek*⁴⁰

2. *qawşaq* (Radloff, II/2, s. 475 Çağ., Kaz.T.) "locker," "schwach"; *qawşa-* "locker, lose, schwach werden." Buharî, Şeyh Süleymân Efendi, Luğat, s. 224: *qavşaq* — *gevşek* (Osm. Redhouse, s. 398: *gevşek* "laçka,"

³⁷ A. M. Şçerbak, "O tiurkskom vokalizme" Tiurkolgiçeskiye issledovaniya, b. A. K. Borovkov et al. (Moskva-Leningrad, 1973), s. 36.

³⁸ Räsänen, *Qazax oğıs'a* atıf yapmaktadır, Versuch, s. 370.

³⁹ Şçerbak, age., s. 39.

⁴⁰ Németh'e göre Türkmençe bir sözcüktür, HMK, s. 37. Bu sözcük günümüz Türkmençe sözlüğünde bulunmamaktadır.

“gevşek,” “kaygısız”); *qavşamaq* — *gevşemek* — “salıvermek, gevşemek, savsaklamak”.

3. *qop-* (Radloff, II/1, s. 650 Kum., Krm., Uyğ., Osm., Çağ.,) “sich erheben.” — *köp-* (Radloff, II/2, s. 1310, Alt., Tel., Leb., Küär., Kır., Şor.) “anschwellen” (aynı zamanda Osm. köpük = “İng. foam”)

4. *bıçaq* — bıçak “nož”; *bıçqu*, *bıçqı* “pila” — *bıçkü* “meç,” “nož” (bkz. Fazylov, Starouzbekskii iazyk, I, s. 254, 260).

5. *tanrı* (Osm.) “God” — *teñri*, *tengri* “aynı eser” (sayısız Türk lehçesinde).

6. *qapır-çaq*, *qabur-çaq* v.d. — *köbür*, *kübür*, *kübür-çük*

a) *At-Tuhfat* (ed. Halasi-Kun), f. 22b: *sandug: qabarçaq* — **kübürçük*.

b) *Kitāb al-Idrāk* (ed. Caferoğlu), s. 78 (Arapça metin): *kübür* — *al-sandug*; s. 68 (Arapça metin): *qaburçaq* — *al-huqqa*; *qaburaqlı bağa* — *al-salahfāh*.

c) Bulğat al-Muštāq, I. (ed. Zajaczkowski), s. 5 (Arapça metin) s. 37: *qabarçaqlı bağa* “zółw/tortue lit. Żaba pokryta łuska, sklepieniem/grenouille à écaille, à caisse Karayca *g’ub’urlu bağa* ‘zółw/tortue, Radloff, II, s. 1651 *g’ub’ur* ‘der Kasten’”.⁴¹

d) *Ibnü-Mühennā Lūgati* (çev. A. Battal), s. 36: *kabırçak*: “sandık”.

e) Mahmūd al-Kāşğārī, *Divan* (ed. Atalay), s. 250: *qabırçaq* — *al-tabut*, Brockelmann Kāşğārī, s. 139: *qabyrçaq* “Kiste,” “Sarg”..

f) Pröhle, “Karatschajisches W.” *KSz*, X (1909), s. 112: *k’übür* “Lade,” *k’übürçük*. Bu kelime, Karaçaycadan Kafkasya yolu ile (*via emigrés*) Anadolu Türkçesi’ne girmiştir.⁴²

g) Mac. *Koporsó* (bkz. Gombocz, *BTL*, s. 98: Eçuv. **kopurçağ*).

h) Moğolca *qayıçag* **qawırçag* **qawırçug* **kapırçuk* **qawūrçug* *qağurçag* “Kasten,” “Kiste”

⁴¹ Krş. Houtsma, TAG, s. 87: *qabırçaqlı bağa* “Schildkröte”.

⁴² H. Eren, “Anadolu’da Kafkasya Türkleri” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (1961), s. 337.

Qabır/kübür — Hint-Avrupa (Latince *corbis* “wicker basket”, Slav. *korob*)

Macarcada, Türkçedeki normlarından art veya ön damaksıl bir ayrılmışlık gösteren küçük bir grup Türkçe kökenli alıntı kelime bulmaktayız. Bu değişimin nedeninin Macarcanın tesiri sonucu mu olduğu yoksa bu kelimelerin farklı bir telaffuz şekline sahip Ugor lisanından ödünç alınmış mı olduğuna karar vermek oldukça güçtür.

Mac.	Türkçe
1. csököny-ös “inatçı” (Gombocz, BTL, s.64:) ~ EÇuv. * <i>çikin</i>	<i>çığın</i> (Radloff, III/2, s. 2064, Kaz “eigensinnig,” “halsstarrig”; <i>ıst-ğın-lan-</i> (Radloff, IV/1, s. 204) “stetisch sein (Von Pferden).” <i>çığımçı</i> (<i>Tat.-Russk. Slov.</i> , s. 644) “norovistyi,” “upriamyi”
2. <i>kopó</i> “hound,” “foxhound” (Gombocz, BTL, s. 98 :) ~ EÇuv. * <i>kopağ</i>	<i>köpek</i> “dog” (Osm.)
3. <i>gödény</i> “pelikan” ~ (Gombocz, “der BTL, s. 72) EÇuv. * <i>kötän</i> ; (Pekarskii, Slovar’ iakutskago iazyka, I, 1265:) <i>Kutang</i> “kakaia to ptitsa”, (II, 1345 :) <i>Kütän</i> “ptitsa veličinoiu s žuravlia”.	<i>qotan</i> (Radloff, II/1, s. 607 Çağ.) Pelikan”; Moğ. <i>xutan</i> , Mançu. <i>kōtan</i>
4. <i>bölény</i> – “bizon,” “bufalo” (Gombocz, BTL, s. 55 :) EÇuv. * <i>bölän</i> , Çuv. <i>pēlen</i> , <i>polan</i> , <i>pulan</i>	<i>bulan/pulan</i> (pek çok Türk lehçesinde Radloff, IV/2, s. 1374) “das Elenthier.” Gombocz, Başkurtçadaki <i>bülän</i> biçimini zikreder, ben yalnız <i>bolan</i> (<i>Başk.- Russ. Slov.</i> , s.105) biçimini bulabildim.

Bir ön damaksıl biçim olan *kāz-* Altayca kökenli görünmektedir (“*ker-ü- > mo. ker-ü- ‘wandern, sich umhertreiben’ = ako. ker- ‘gehen’, ko. keni- < *ker-ni ‘hin- und hergehen’ = AT kaz- ‘reisen’, osm. gaz- ‘spazieren’.”⁴³).

Nemeth-Gombocz’un teziyle ilgili ortaya çıkan diğer bir problem –ar/-ār geniş zaman ekiyle ilgilidir. Bilindiği gibi, Hazarlar döneminde (Eski Türkçe, 6.–10. yüzyıllar) Türkçe geniş zaman eki daima –r, –ur/ür ekleriyle oluşturulmaktaydı. Ramstedt bu hususta şunları yazmaktadır: “Bir kural olarak, ünsüz harfle biten köklerde –ur eki kullanılırdı ve eğer kök, çok eskilere dayanan, –a- ile biten bir kök ise –ar ekiyle sonlandırılırdı (örneğin, Türkçe *sıq-ar* Türkçe kökenli *sıq-* dan, Moğ. *Siqa-* “squeeze” “compress”). Daha sonraki dönemlerde benzeşme yoluyla –ar ekinin daha yaygın kullanıldığını görmekteyiz, ancak bu görüş günümüze kadar aydınlatılmış değildir.”⁴⁴

Dolayısıyla, çok erken dönemlerde *Q’azar* formunun yerine *Q’azur* formu beklenebilir.⁴⁵ Bununla birlikte, Ramstedt’in işaret ettiği gibi bu konu yeterince açık değildir. Bahsedilen dönemlerde Türkçe kökenli dillerdeki genel eğilim (çok sık bulunamayan kaynaklardan yola çıkılarak) –ur/-ür geniş zaman kiplerinin kullanımını destekler gibi gözükmektedir (bir ünlü harfi takiben –r veya –yur/yür). Bununla birlikte, yalnız Orhun yazıtlarında hiçte azımsanamayacak kadar açıklanması gereken istisnalarla karşılaşırız (cf. *bil-ir*, *kāl-ir*, *täg-ir*, *bat-ar*, *yas-ar*, *tāz-ār*)⁴⁶. Dikkat çekici bir diğer durumda, erken dönem metinlerde *kāz-* fiilinin geniş zaman biçimi olarak *kezār*, *kāzār*⁴⁷ verilmekle beraber

⁴³ Poppe, *Vergleichende Grammatik*, I, s. 19.

⁴⁴ G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, II, Formenlehre, s. 86; ayrıca bkz. A. Von Gabain, *Altürkische Grammatik* (Leipzig, 1950), s. 111-112 (–ar/-ār eki ile yapılmış fillerin bir listesi verilmiştir); Atabetü’l Hakayık, b. ve açıklama R. R. Arat (İstanbul, 1951), s. 157-158 ve M. Räsänen, “Materialien zur Morphologie der türkischen sprachen” *Studia Orientalia*, XXI (1957), s. 139-140.

⁴⁵ Bu özel soru, Harvard Üniversitesi’nden Prof. O. Pritsak tarafından, Hazarolojideki belli sayıdaki problemi gözönünde bulundurmak suretiyle, Temmuz 1969’da yapmış olduğumuz tartışma esnasında geliştirilmiştir.

⁴⁶ Tekin, *age.*, s. 177, 191.

⁴⁷ Mahmūd al- Kāşgarī, *Divan*, b. Atalay, s. 268 Kutadgu Bilig (tıpkıbasım, Fergana nüshası), s. 64 (her ikisi de XI. yüzyıla aittir). *Codex Cumanicus* (bkz. Grønbech, *Kom. Wb.*, s. 142), *Nehjü’l Feradis* (bkz. Fazylov, *Staroubekskii iazyk*, I, s. 574) ve *Qutb’un Xusraz u Şirîn’in Türki versiyonu* (bkz. A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Xusrāv u Şirîn Qutba*, czesc I, Tekst, [Warszawa, 1958], s. 166) gibi XIV. yüzyıla ait sonraki çalışmalar da ayrıca *kāzār* biçimine yer vermişlerdir.

käzür formu bulunmamaktadır (bu örnekler tarafımızca XI. Yüzyıl metinlerinden tespit edilmiştir). *qaz-/küz-* fiil kökü geniş zaman eki *-ar/-är* olarak bu fiil grubuna ait olabilir.

*P. Pelliot, *Q'azar* için farklı bir etimoloji öne sürmüştür.⁴⁸ Nemeth-Gombocz'un tezine kısa bir eleştiri getirdikten sonra şu iddialarda bulunur: 1. *qaz-*, *küz-* 'e oranla çok daha az sıklıkta bulunan bir biçimdir, 2. Németh'in Kumukça, "qaz-"örneği, qaç- "kaçmak=to flee" fiilinin lehçeye özgü bir biçimi olabilir 3. *qaz-* belki hakikaten de *küz-* olabilir; fakat bu, ancak "kazara art damaksıl"⁴⁹ biçimde kullanılan bir örnekte olabilir. Pelliot, *Q'azar* etnonimine *Qasar* (Orta Moğolcada vahşi bir köpek cinsini belirten Türkçe kökenli bir ödünç kelime olduğunu düşündüğü "... probablement a l'origin un chien venant de chez les Hazar..."⁵⁰) bağlantılı bir etimoloji ileri sürmektedir. Pelliot, Hazarlar'ın kendi aralarında "*Hazar/Qasar-Hasar*" olarak ikili bir telaffuzunun bulunduğunu varsaymaktadır. *Hasar* biçiminin, Çince *K'o-sa* ve Süryanice *Xasir*'den geldiğine inanmaktadır. Ayrıca Pelliot, Uygurlar arasında *Xasar Tegin* ismine de işaret etmektedir (bu unvan, Uygur boylar birliğinde yer alan ve Çin kaynaklarında⁵¹ *Ko-sa* denilen bir boya ait olarak gösterilmiştir).

Bu değerlendirmelerde çeşitli zorluklar olduğu görülmektedir. Uygurların *ko-sa* boyu ile Çince *k'o-sa* (= *Qasar*) teriminin aynı kökten olduğunu ispatlayacak hiçbir delilimiz bulunmamaktadır. *K'o-sa* ve *Xasir* etnonimlerinde geçen *s* sesi hiçbir şeyi kanıtlamaz. Çince formlar, varsayımlara dayalı biçimleri ifade etmektedir. Zacharias Rhetor'a atfedilen *Ecclesiastical History*'de geçen *Xasir* Marquart'ın belirttiği gibi⁵² *Akatziroi* veya *Xotziroi*'nin orijinal kökeni Yunan kaynaklarına dayanan

⁴⁸ P. Pelliot, "Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en -ar" Euvres Posthumes (Paris, 1949), II, s. 207-224.

⁴⁹ Ibid., s. 216. Pelliot tarafından yapılan eleştiri yerinde değildir. Buradaki soru herhangi bir sıkıntı arzetmemektedir (Osmanlıca ve diğer birkaç lehçede yer alan tanı/tangrı biçimi, tengri'den çok daha az yaygın olsa da, tengri kadar aslidir. İkinci olarak, Kumukçada (bkz. PhTF, I, s. 396) bir *ç>z* dönüşümü için herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Sonuç olarak, artdamaksıl *qaz-* formu, değişik alanlarda bağımsız olarak çalışan üç uzman (Vámbéry, de Courteille, Németh) tarafından öne sürülmüştür. "Rastlantı" ise tartışma konusu olamaz.)

⁵⁰ Pelliot, "Quelques noms turcs..." Euvres Posthumes, II, s. 208.

⁵¹ D. W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları (Ankara, 19429, s. 153; Liu Mau-tsai, age., II, s. 593; F. W. K. Müller, "Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Mahmāmag)" Abhandlungen der K. Pr. Ak. Wiss. (1912), s. 9.

⁵² Marquart, Streifzüge, s. 356, 491.

karmaşık bir formudur. Pelliot'un iddiasını çürüten başka bir gerçek de, Türk boylarının, bir kural olarak "köpek" (*qasar*) gibi totemistik isimleri unvan olarak kullanmamalarıdır. Ortaçağ Türk tarihinde bu hususta tek bir istisna bulunur [Günümüzde Sibiryadaki mevcut Türk boyları arasında bu istisnalar artmıştır (*küerik* "sincap/squirrel") fakat bu etki Moğol ve Paleo-Sibir kültürlerinin sonucunda oluşmuştur]: Bugün büyük çoğunluğu Kuzey Kafkasya ve Kırım'da yaşayan Kıpçak dilli Nogaylar. Ancak bu örnekte bile *Nogay*'ın "köpek" anlamına gelen Moğolca bir kelime olduğunu unutmamak gerekir. Şu an bu ismi taşıyan Türkler, Altın Orda'yı parçalayan ve kendi krallığını kuran meşhur Moğol prensi *Nogay*'ın bakiyeleridir. *Nogay*'ın ordası Kıpçak Türk denizinde Moğol oymak beylerinden oluşuyordu.⁵³ *Nogay*, tıpkı *Tatar* gibi, bir Moğol boy adı olup Türkçe boy adları sistemine uyum göstermez.

Böylelikle, *Q'azar* etnoniminin, kabul edilebilir bir etimolojisi için öne sürülen ciddi görüşleri yeniden gözden geçirmiş olduk. Pelliot'un iddiaları kanıtlanabilir nitelikte değildir. Németh-Gombocz tezi, birçok zayıf noktası bulunmasına rağmen daha çok bir hipotez mahiyeti taşımaktadır. Mesudî'nin eserinde yer alan *Xazar* Farsça'dır ve Türkçe karşılığı Sabirdir kaydı, bu hipotezi savunmak için kullanılabilir.⁵⁴ Belki de dolambaçlı bir yolla Mesudî (Marquart, onun hakkında: "Man darf daher seine Worte nicht auf die Goldwage legen" yazmıştı⁵⁵) *Sabır* ve *Q'azar* kelimeleri arasındaki semantik benzerliğe dikkat çekerek her ikisinin de "göçebe", "gezgin" anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Mesudî'nin tanımı, bu erken dönem Türk kökenli boylar için oldukça uygundu.

2. Qabar

Kabar, Hazar kağanına karşı ayaklanan fakat mücadeleyi kaybeden ve bu mağlubiyet sonucu Macarlar'a sığınan bir Hazar boyunun veya muhalif Hazar boy birliğinin adıdır.⁵⁶ Artamonov'a göre,⁵⁷ bu isyan, Hazar soyluları tarafından tüm otoriteyi zorla ele geçiren ve kendileri gibi bir asil olan Obadya'ya karşı gerçekleştirilmişti. Hâdiseyi yeniden kurgulayan Artamonov, Obadya'nın kağanı seremonik bir figür haline

⁵³ Grekov, Yakubovsky, Zolotaya orda i eë padeniye, s. 85-88, 298. Yakubovsky (s. 298) Noğaylar'ın Mañğıtlar'ı Türkleştirdiğini belirtir.

⁵⁴ Mas'ûdî, Kitâb at-Tanbîh wa'l İsrâf, b. de Goeje, s. 83.

⁵⁵ Marquart, Streifzüge, s. xxxv.

⁵⁶ Constantinus Porphyrogenitus, DAİ, s. 39.

⁵⁷ Artamonov, age., s. 324-329.

dönüştürdüğü ve kağanlıktaki gerçek güç haline geldiği görüşündedir. Obadya, iktidarını güçlendirmek amacıyla Peçenek ve Oğuz kökenli boy beylerini krallıkta garnizonlar oluşturmaları için çağırdı. Bu değişimleri beraberinde getiren iç savaş, 838'de Sarkel'in inşasıyla ve Museviliğin Hazar Devleti'nin resmi dini olmasıyla sonuçlandı.

Artamonov, olaylar hakkında elimizdeki kaynakların sağladığından çok daha fazla bilgi edindi. Bu konu hakkındaki bilgisinin temelini, oldukça şüpheli arkeolojik buluntulara (Don'un sağ kıyısında Simliyan yakınındaki istihkamlar dizisinden), Constantinus Porphyrogenitus tarafından yazılmış *De Administrando Imperio*'nun 39. bölümüne ve Gotya metropolitliğinin *Notitia Ēpiscopatum VI*'da (c. 815) geçmemesine dayandırıyor. Öyle görünüyor ki, Khersones *strategos*'u bu dönemde Gotya'yı kontrolü altında tutuyordu. Artamonov'a göre *strategos* şehri, Obadya'nın Yudaik siyaseti belirginleşmeye başlayınca Hazarya'dan ayırmıştı.

Artamonov'un teorisinin büyük kısmı, Obadya'nın siyaseti ve kişiliği üzerine varsayımlar etrafında döner. Bu Hazar meliki hakkındaki tek kaynağımız Kağan Yosef'in mektubudur. Onun hakkındaki pasajda şöyle yazılıdır: "Bu olaylardan sonra (din değiştirme) onun oğullarının oğullarından [muhtemelen Bulan veya yardımcısı - bu yazı öncesi Bulan ve yardımcısının Musevi şeriatını kabulü ve münazarada geçen dini tartışmayı anlatan pasajdan çıkarılabilecek mantıklı sonuç budur] Obadya kral oldu. O, dürüst ve adil bir insandı. Krallığı yeniledi ve imanı güçlendirdi..."⁵⁸

Yosef'in mektubu Artamonov'un argümanındaki birçok hataya ışık tutar. Her şeyden önce, Obadya, açık bir şekilde Bulan veya eşinin soyundan geliyordu. Dolayısıyla Hazar "major domo" veya gasıb soylu sınıflarından gelmiyordu. İkinci olarak, Obadya'nın tahta geçişi sırasında kağanlıkta herhangi bir sivil çekişmeden söz edilmiyor. Bunlara ek olarak, Obadya'nın saltanatının ne zaman başladığını bilmiyoruz. Mesudî'ye göre⁵⁹ Hazarlar'ın Museviliği benimsemesi Harun er-Reşîd döneminde gerçekleşmişti (Harun'un ölümünden yani 809'dan geç ol-

⁵⁸ Kokovtsov, age., s. 80.

⁵⁹ Mas'ûdî, Murûj, II, s. 8. Din değiştirme tarihi ile ilgili ayrıntılı tartışma için bkz.: Dunlop, age., V. ve VI. Bölümler. Dunlop, tarihi (s. 170), Rabbinik Museviliğin 800 dolaylarında Hazarlar tarafından kabulü olarak belirlemektedir.

mamak üzere). Mesudî'nin burada Bulan'ın Museviliği benimsemesine mi yoksa Obadya'nın saltanatı sırasında yükselen dini etkinliklere mi atıfta bulunduğu açık değil (Yosef'in mektubunda, Obadya'nın sinagoglar ve okullar inşa ettiği ve çok sayıda İsraili aydını bir araya getirdiği not edilmiştir⁶⁰). Bu dini etkinliklerin sonuçları ancak tahmin edilebilir. İmre Boba'ya göre kağanlıkta 854 tarihi civarında dini sebeplerden kaynaklanmayan iç çekişmeler boy göstermişti.⁶¹ İmre Boba, varsayımını Hazarlar'ın Kafkaslar'da Şamkur (Şamk'ori) şehrine yerleşimini anlatan Belazurî'ye dayandırır: "240 yılları civarında, şehir [Şamkur] el-Mu'tasım tarafından azad edilmiş Ermeniye, Azerbaycan ve Shimshât valisi, Buga tarafından yeniden inşa edildi. Bu bölgeye, İslamı benimsemiş Hazarlar'ı yerleştirdi ve onları güvence altına aldı..."⁶² *K'art'lis C'xovreba*'da 100 Alan ailesiyle birleşen 300 Hazar ailesinin Buga tarafından şehre yerleştirildiği geçer. Buga, sonraları Hazarlar'la komploya karışmakla suçlanmış ve görevinden alınmıştı.⁶³ Acaba bu, Obadya'nın dini politikasının mı sonucuuydu? Kanıt, en iyi ihtimalle ayrıntılı gözüküyor. Boba, bu olayı Kabarlar'ın ilticasıyla ilintilendirir.⁶⁴ Kabarlar hakkındaki tek kaynağımız Constantinus Porphyrogenitus'tur. Constantinus Porphyrogenitus, bu muhalif grubun Ukrayna bozkırlarının göçebeleri olan Macarlar'a sığındığını anlatır. Onun bu düşüncesi gerçekten de dikkate değerdir ve tam olarak alıntı yapılmayı hak eder: "Kabaroi (Kabarlar) Chazar (Hazarlar'ın) soyundandır (*ἀπότης των Χαζάρων γενεασπηρχον*). Hazar yönetiminden ayrıldılar ve sivil savaş esnasında yönetim üstün geldi. Birçokları zalimce öldürüldü, kaçmayı başaranlar Peçenek topraklarındaki [Peçenekler'in, Macarlar'ı IX. Yüzyıl sonlarında Pannonya'ya sürdükten sonra ele geçirdikleri ve Konstantin zamanında genişletmeye devam ettikleri topraklar] Türkler'in yanına yerleştiler [= Macarlar, Constantinus Porphyrogenitus ve diğer Bizans kaynaklarında *Τουρκοι* diye geçerler] ve birbirleriyle dost oldular (*ἀλλήλοις συνεφιλώθησαν* ['Birbirleriyle kardeş oldular']) ve Kabaroi' (*Κάβαροι τινες ὀνομάσθησαν*) olarak çağrıldılar. Ve bu Türkler'e Hazar dilini öğrettiler ve bu güne kadar bu dili kullandılar, fakat Türkler'in [Macarlar] diğer dilini de öğrendiler. Savaşlarda gösterdikleri

⁶⁰ Kokovtsov, age., s. 80.

⁶¹ Boba, age., s. 115-116.

⁶² Balādhurī, Futūh, s. 203; çevirisi için Hitti, Origins, s. 319.

⁶³ K'art'lis C'xovreba, b. Qauxč'işvili, I, s. 256-257.

⁶⁴ Boba, age., s. 117.

güç, cesaret ve liderlikle sekiz klan [Macar boy konfederasyonunu oluşturan] arasında birinci klan haline geldiler. Bugüne kadar gelen üç Kabaroi kabilesinin bir prensi (αρχων) vardı.”⁶⁵

Bu açıdan, Kabarlar isyana kadar diğer Hazarlar’dan ayrılmamışlardı. Artamonov’un da belirttiği gibi Musevilğin, devletin resmi dini haline getirilmesi ve bir tip şogunluğun kurulmasına karşı Hazar feodal lordlarının isyanlarından bahsedilmemiştir. Hazarlar’a ait ikili krallık sisteminin kökleri Altaylar’a uzanan bir Kök Türk geleneğidir.⁶⁶ Hazar Devleti gibi göçebe imparatorluklar genellikle merkezden uzak güçlerin birliğinden oluşuyordu.⁶⁷ Kök Türk imparatorluğunun tarihinden anlayabileceğimiz üzere iç savaşlar bozkırlara yabancı bir durum değildi. Eğer Kabarlar’ın Macarlar’a kaçışına sebebiyet veren iç savaş bir dini anlaşmazlık sonucu olsaydı, kaynaklarımızdan biri bunu zikrederdi. İmparator-tarihçi tarafından çizilen resimde, göçebe bir devlette boyların sıkça görülen birbirlerine düşüşünü bir kez daha görüyoruz. Kaybeden taraf, bulunduğu boylar birliğinden çıkar ve bir diğerine katılır. Bu noktada üzerinde durulması gereken, Macarlar’a katılan muhalif Hazarlar’ın incelenmesi gereken yeni bir ad aldıklarıdır. İleride göreceğimiz gibi bu ad, bu grubun Hazar Kağanlığı içindeki durumunu kutsuz tarif eden “isyen” anlamına gelebilir. Constantinus’un belirttiği gibi dilleri Hazarca idi ve öyle kaldı. Dahası, Nemeth’in ifade ettiği gibi,⁶⁸ Kabarlar konfederasyona en son katılan boy olmaları sebebiyle savaşlarda Macar boy birliğinin birinci hattını oluşturmuyorlardı. Bu, Türk Dünyasında sık görülen bir durumdu.

Pritsak, dikkat çekici bir makalesinde⁶⁹ bu konuya farklı bir bakış açısı sunar. Ona göre, Kabarlar Hazar boylar birliğine bağlı, ancak nevi şahsına münhasır bir boydu (“die Kāwar waren einer der politischen

⁶⁵ Constantinus Porphyrogenitus, DAI, (Bonn bs.), s. 171-172. bkz. Moravcsik-Jenkins ed., s. 174-75.

⁶⁶ Alföldi, “Türklerde çift krallık” İkinci Türk Tarihi Kongresi, s. 507-519.

⁶⁷ Barthold, Zwölf Vorlesungen, s. 11.

⁶⁸ Németh, HMK, s. 234-235. Uygur boylar birliğini (Chavannes, Documents, s. 94) göz önünde bulundurarak bkz. T’ang Shu’daki açıklama. Basmıl ve Karluk (Pa-si-mi ve Ko-lo-lu) fetihlerinden sonra, bu kabileler, kabile birliğine eklenmiş ve “11 kabile” ismini almıştır. “Uygurlar, sefere gittiklerinde veya mola verdiklerinde; çarpıştıklarında veya savaşmışlarında, üst korumalarını her zaman için bu iki kabileden oluşturmuşlardır”. Ayrıca bkz. N. V. Kiuner, Kitaiskiye izvestiya a narodax junjnoj Sibiri, Tsent-ral’noy Azii i Dal’nego Vostoka (Moskva, 1961), s. 33.

⁶⁹ O. Pritsak, “(يوار) Yowār und Kābaq Kāwar”, UAJb, XXXVI (1965)

Stämme der chazarischen Konföderation, in der Art der alttürkischen *budun*”). Pritsak’a göre, Hazar iktidarına karşı verdikleri savaşı kaybedince *Λεβεδία*’daki Macarlar’a sığınan Kabarlar, katıldıkları konfederasyonda lider konumuna yükseldiler (Tezini *DAF*’nin 39. bölümüne dayandırmaktadır – Başka bir kaynak yoktur). Kurulan yeni birlik *Τουρκοι* adını aldı ve Pritsak’a göre, bu adın alınması Kabarlar’ın köklerinin Kök Türkler’e dayanıyor olmasıydı. Çünkü Macar boy birliğinin bir önceki adı *Σάβαιοι ασπαγοι*, “Herrscherstamm” *Σάβαιοι*’den sonra alınmıştır. Son olarak Pritsak, Kabarlar’ın, Ugor kökenli “Konföderierten” ’lerine öğrettikleri iki dilin Hazarca ve Türkçe olduğuna işaret eder.⁷⁰

Pritsak’ın makalesinde istisna olarak alınması gereken birkaç nokta var. İsyana kadar Kabar (Pritsak, bu adın Ugorca kökenli formunun **Yubar*/**Yuvar* olabileceğini belirtir) olarak adlandırılan bir boya dair herhangi bir kanıt yoktur (“Yuvar” adının *يوراي*, XIII. yüzyıl sonuna ait İtil Bulgar yazıtlarında⁷¹ gözükmesi Kabarlar’ın aynı zamanda İtil Bulgarya bölgesine yerleştiğini işaret ediyor olabilir. Aşağıda göreceğimiz gibi *يوراي* kelimesini Kabar kelimesiyle eşlemek gibi bir çabamız olmadı). Constantinus’un ifadesi, “Savaşlarda gösterdikleri güç, cesaret ve liderlikle sekiz klan [Macar boy konfederasyonunu oluşturan] arasında birinci klan haline geldiler.” (Konst. Porph. S. 174-175), belki de en iyi Nemeth’in yorumunda açıklanmıştır: Bir Altay konfederasyonuna en son üye olan boy savaşlarda ön hattı (en tehlikeli hat) oluşturuyordu. Bu durum bozkır taktikleri düşünüldüğünde küçük düşürücü bir durumdu (Constantinus bu şekilde düşünmesine karşın Kabarlar’ın cesareti ve kahramanlıklarından da söz etmiştir). Bir süvari birliğinin ön hattı göz ardı edilemeyecek kayıplar verebilirdi.

Τουρκοι ismine gelince, Kök Türkler dışındakiler bu ismi taşırlar. Moravcsik, Kök Türkler’in, Hazarlar’ın, Macarlar’ın, Vardar Türkleri’nin (*Vardariotes*), Selçuklular’ın ve Memlükler’in, Bizans tarihçileri tarafından bir dönem *Τουρκοι* olarak adlandırıldıklarını belirtir.⁷² Nemeth, Macarlar’ın bu adı başka gruplarla beraber aldığını işaret eder: “Macarlar’ın antik adlarını düşünürsek, Macarlar’ın kendilerine özgü bir şekilde V. Yüzyıldan itibaren Kuban ülkesine hükmeden insanların ner-

⁷⁰ Ibid., s. 381-382.

⁷¹ Ibid., s. 392-393.

⁷² Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 320-327. Ayrıca bkz. Marquart, *Streifzüge*, s. 46-48.

deyse tümünün adlarını taşıdıklarını görürüz... Onogur adı Macarlar arasında *Ουγγροι* olarak kalmıştır, *Σάβαροι* adı Sabirler'in adının hatırasıdır ve Macarlar arasındaki Türk adı ise Kuban ülkesine bir dönem hükmeden Türkler'in adının devamıdır... Macarlar'ın dört adı, *Ουγγροι*, *Σάβαροι*, *Türk* ve *Macar* dört farklı politik periyodun hediyesidir: *Ουγγροι*, Macarlar'ın Onogur boy birliğine üye olduğu dönemden, *Σάβαροι* ise [= Mac. **Savardi* = *Savar* (*Sabar-Sabır*) + Mac. son ek -*di*; Ermenicede de görülebilmektedir: *Sevordik'*, *Savordik'* Arapça da ise *Sāw.rdia* ve *S.yāw.rdi*⁷³] Sabir boy birliğine dahil olduğu dönemden bir anı olarak saklanır. *Türk* adı Macarlar'a Türk Devleti'ne katılmaları sonucunda gelmiştir ve *Magyar* (önceki ve sonraki eklemelerle birlikte) adı ise, *Magyar* boyunun kendi boy birliklerine adlarını verecek kadar bağımsız bir boy oldukları dönemde almışlardır.⁷⁴

Németh'in açık bir şekilde belirttiği gibi (bu oluşumun Kuban bölgesinde olmama ihtimali olsa da), Macarlar basit bir şekilde ait oldukları konfederasyonun en önde gelen boylarının adlarını aldılar. Aslında bu yolla Türk kökenli boy isimleri yayılmıştır. Büyük olasılıkla, Bizans'ın, Macarlar'ı *Τουρκοι* olarak adlandırmasının sebebi, Macarlar'ın bir dönem Batı Kök Türk Devleti'ne mensup olmasının yanı sıra, yaşam biçimlerinin Türkler ile büyük benzerlik göstermesinin etkisiyle olabilir (Benzer bir şekilde Araplar, Türkçe konuşan bütün göçebe topluluklar için *Türk* *تُرك* adını kullanmıştır).

Sonuç olarak, Pritsak'ın ifadesinin: “Die beiden Sprachen, die die Kāwar ihre ugrischen Konföderierten lehrten, waren demnach Chazarisch und Türkisch...” doğruluğu bizim metnimizden kanıtlanamaz. Constantinus der ki: “Ve bu Türkler'e, onlar (Kabarlar) Hazar dilini de öğretiler ve bu güne değin hâlâ bu dili kullanıyorlar; ancak, diğer Türk dilini de koruyorlar.”⁷⁵ Yani Kabarlar, Macarlar'a kendi dillerini (burada açık bir şekilde Hazarca olarak çağrılmıştır) öğretmişlerdi ve buna karşılık Macar dilini öğrenmişlerdi.

Pritsak'ın makalesinin büyük kısmı Macar proto-tarihiyle ilgili meselelere değinir ve bu nedenle, daha fazla irdelenmeyecektir. Ancak, Kabar tarihiyle ilgili ilginç bir pasaj daha eklemiştir. Bu pasaj, önde

⁷³ Németh, HMK, s. 317-318.

⁷⁴ Németh, HMK, s. 176-177.

⁷⁵ Pritsak, age., s. 383. – Constantinus Porphyrogenitus, DAI, s. 174.

gelen Ukraynalı bir Türkolog olan Prof. A Krymskiy'nin yayımlanmamış çalışmasından alınmıştır. Özetle ifade edersek, Krymskiy, Kabarlar'ın gücü *Bäk* tarafından yavaş yavaş azaltılan Hazar kağanının yandaşları olduğu görüşündedir (Kağan liderlikteki hakkını tekrar iddia etmiş ve kaybetmiştir).⁷⁶ Argüman *τὴν ἀρχὴν αὐτῶν* ve *ἡ πρώτη ἀρχὴ αὐτῶν* ifadelerinin nasıl açıklandığına bağlıdır. Eğer bu ifadedeki *ἀρχή* 'nın *Bäk* yönetimi olarak kabul edilirse, Krymskiy'nin fikri geçerli olur. Maalesef elimizde Hazarya'ya ait çalışmalara dair daha fazla kaynak bulunmamaktadır. '*Ἀρχή*', kağanın hükümeti veya kağan ve *Bäk* 'ın yönetimi anlamına geliyor olabilir (IX. Yüzyıla kadar, İbni Rusta'nın *Xāqān* ve *İşā* üzerine yaptığı yorumlar düşünüldüğünde, ikinci ihtimal daha yakın gözükmektedir). Bu çalışmaya S. P. Tolstov'un fantastik teorilerini dahil etmedim (*Po sledam drevnexorezmiyskoy tsivilizatsii*, s. 226). Tolstov'un bu teorileri H. Schönebaum tarafından dikkatle incelenmiştir ["Zur Kabarenfrage" in *Berliner Byzantinistische Arbeiten*, 5 (1957), özell. s. 142-144].

Kaynaklar

Kabar adı, Constantinus Porphyrogenitus'ta⁷⁷ *Κάβαροι* ve *Καβάρωι* şeklinde bulunur. [XI. yüzyıl Paris yazması (Bibliothèque Nationale MS 2009): f. 112v, satırlar 13, 14 (Varak 1); 112r, satırlar 6, 17-18 (Varak 2); 113b, satırlar 1, 4, 8 (Varak 3)].

Bu ad, bir Latin kaynağında⁷⁸ *Cowaris* şeklinde yer alır. Bu biçim, muhtemelen bir Macar kaynağından geçmiş olabilir (Macarcada yer adlarında *a* yerine *o*: Hont ve Nyitra Kontluklarında *Kovár* ve Nyitra vadisinde *Kovárc*⁷⁹). *Qabar* etnonimini *Καβείροι* 'da⁸⁰ da görebiliriz. *Καβείροι*, Slav Thomas'ın Bizans imparatoru II. Michael'e karşı isyanına (821-824) katılmışlardı. Ancak *Καβείροι* adı, Genesius ve Theophanes Continuatus'un bildirdiği gibi Thomas dostlarının bulunduğu bir listede

⁷⁶ Pritsak, age., s. 390-391.

⁷⁷ Constantinus Porphyrogenitus, DA1, b. Moravcsik-Jenkins, s. 174 (Bonn bs., s. 171-172)

⁷⁸ Bkz. Annales ex iuvavensibus antiquis excerpti, b. H. Bresslau, Monumenta Germaniae Historica, scriptorum tomi XXX, pars II (Lipsiae 1834), s. 742: s.a. 881: "...Primum bellum cum Ungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite".

⁷⁹ Németh, HMK, s. 235-236.

⁸⁰ Moravcsik, Byzantinoturica, II, s. 144; Lewicki, Żródła arabkie, I, s. 287; Bury, Hist. East. Roman Empire, s. 89, n. 2.

geçer (Scylitzes-Cedrenus onların kayıtlarını takip etti).⁸¹ Bahsi geçen liste gerçek ile fantazinin bir karışımıdır (Bu nedenledir ki bu olaydan çok önceleri ortadan kaybolan Vandallar listede gözükmiştir). Bu listede, *Καβείροι*, *Ἀβασίων* (Abhazlar veya akrabaları *Abazinler*), *Ζηχων* (*Zixler* ve *Jixler*, bir Kuzey Kafkas ırkı⁸²) ve *Ἰβηρων* (İberler, yani Doğu Gürcüleri)'in hemen arkasından gelir. Bu insanların hepsi Hazarlar'ın güçlü oldukları Kafkasya bölgesinde yaşarlardı. Belki de, sorunun çözümü *Σαβήροι*, *Σάβροι*, *Σάβειροι* = Sabirler⁸³ varyantlarında saklıdır. Bu liste daha eski bir kaynaktan (isyancıların uyruklarını kusursuz biçimde belirlemek yerine sayılarını bildiren bir kaynaktan) alınmış olsaydı, *Καβείροι* 'ın veya daha büyük ihtimalle *Σάβειροι* (Bizans tarihçiliğinde Kafkas insanları olarak bilinirler)'in görünmesi anlaşılabilirdi. İkinci yorum daha geçerli duruyor, çünkü Gürcü kaynaklarda onların bu olaylara katılımı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.⁸⁴

Telaffuz: *Κάβαροι*, *Qabar* ~ *Qavar*, *Qobar* ~ *Qovar* şeklinde telaffuz edilebilir.

Yorumlar: Németh, belirtilen şu etimolojiyi sunmaktadır: “Eğer Türkçe kökenli bir isim olan *Qabar*’ın orijinal anlamını inceleyecek olursak, Vámbéry’nin de belirttiği gibi “isyan edenler”, “asiler” manasını bulacağız. Bununla ilintili olarak Osmanlıca ve Nogaycada *qaba* sıfatı ‘kalın’, ‘dolgun’, ‘iri’, ‘kabarcık’ anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Osmanlıcada *qabar* esas anlamı ‘yükselmek’, ‘kabarmak’ anlamlarına sahip olmak ile beraber ‘kabarcık’, ‘kaynar’, ‘çıban’ anlamlarında, Kazan Tatarcası, Çağataycada v.dğr. *qabar*- ‘yükselmek’, ‘kabarmak’, ‘şişmek’, Osmanlıcada *qabarlıq* (*qabar* kökünden hareketle) ‘kaynar’, ‘çıban’, ‘kabarcık’ ve son olarak Uygurca, Çağatayca v.dğr. ‘yükselmek’ anlamına sahip olan *qop*- fiil kökü, Çağataycada ‘ayaklanmak’, ‘isyan etmek’ manalarına da sahiptir.⁸⁵

⁸¹ Genesisus, Regna, b. C. Lachmann (Bonnae, 1834), s. 33; Theophanes Continuatus, Historiae, b. I. Bekker, (Bonnae, 1838), s. 55; Scylitzes-Cedrenus Bonn bs., II, s. 78.

⁸² G. A. Melikişvili, K istorii drevney Gruzii (Tbilisi, 1959), s. 82, 89.

⁸³ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 262-263.

⁸⁴ Javaxisvili, age., II, s. 93-96.

⁸⁵ Németh, HMK, s. 237. Németh (s. 237) daha sonra Türkçe’deki a-o alternatifleri için örnekler vermektedir:

Uyg. yabaş “peaceful”, “at rest”. Osm. Tar. yobaş “peaceful”, “slow”. Qac. yavaş “peaceful”, “quiet”, “slow”. Yobaş “freidfertig”, “verträglich”, “fromm”, “sanft”. Altay., Tel. yobaş idem.

Osm. qavıg “etwas Ausgehöhlt”, Osm. qovuq “hohl”, “ausgehöhlt”, “Höhlung”

Radloff (II/1, s. 440-441)'da *qabar*- Krm., Kar.T., Osm., Çağ. 1. "sich erheben", "emporsteigen", "emporrichten", 2. "anschwellen", "dicht werden". Benzer anlamlar Orta Kıpçakçada da bulunmaktadır (bkz. *At-Tuhfat*, ed. Halasi-Kun, f. 6b, 8b ve *Kitāb el -Idrāk*, ed. Caferoğlu, s. 67). Bana göre Németh, *qaba* ve *qabar* sözcüklerini *qop*-fil kökü ile ilişkilendirmekte haklı olmakla beraber buradaki zorluklarımız başka bir yerde yatıyor.

1. *Kaβap* = 1. *qab*-, 2. *qap*-, 3. *qob*-, 4. *qop*-, 5. *qav/w*-, 6. *qov/w*-? fil köklerinin geniş zaman eki "-ar" almış halidir.

1. *qab*- sadece teorik olarak mevcut bulunmaktadır: **qab*- < Fact. *qawur*-/qavur-, *qawır*-/qavır- "drücken", "zusammenpassen", "sżimat" ", "stiskivat" ", "sdavlivat" ", "sobirat" ", "svodit" ⁸⁶. Bu kök kaynaklı etimolojiler, yüksek oranda spekülatiftir.

2. *qap*- (tahmini olarak *qap*->*qabar*, olmakla beraber *qap*->*qabar* biçiminin daha çok kullanılan bir geniş zamanlı form olduğu gözükmektedir); "xvatat" ", "zaxvatyvat" ", "poxişçat" ", "krast" ", "odolevat" ", "napadat" " *DTS*, s. 420). Räsänen (Versuch, s. 233) şunu yazmaktadır: mtü. *kap* "angreifen", "packen", "stehlen"; çağ. otü. usw. *kap* "fassen", "packen" "schnappen..."; çuv. xip "schnappen..." (> ung. *kap*); koib. *kabar* "fangen", "ergreifen..."; **kāp*: uig. *kap* "bedecken", "zuschlagen", "zumachen", "beendingen"; çuv. xup "einsperren", "einschliessen"; osm. krm. *kapa*; uig. *kapak* "Deckel". Menges ("Etymological Notes on Some Păcănăg Names", *Byzantion* 17, s. 273-274)'de bu etimolojiden söz ediyor. Avar unvanı olan *Capcanus*'u bu kök ile bağlantılıdır. Bir başka iddiası *qabar* = (Azer. "alaca - renk renk", "çiçek hastalığı belirtisi") pek de makul bir önerge gibi gözükmemektedir.

O dönem düşünüldüğünde muhtemelen *Kaβap*, "saldıranlar, saldırı-ganlar" v.dğr. şeklinde etimolojize edilmelidir.

3. *qob*:- beyan edilmedi.

4. *qop*- "podimat'sia", "vozvyşat'sia", vozveliçivat'sia", "vstavat" v.d. [*DTS*, s. 456-457; Räsänen, *Versuch*, s. 281: "sich erheben",

"Leeres", "Blase"

⁸⁶ Bkz.: Räsänen, Versuch, s. 214-215 (krş. his suggestion: **qab*-, *qaviş*-, *qawriş*-, *qawşat*-vs.) ve *DTS*, s. 436-438.

“aufstehen”, “auferstehen” v.d., örneğin Kumancadaki faktif biçim: *qobar-*, *qopar-* “aufbauen”, “edificare” (Grønbech, *Kom. Wb.*, s. 197)].

Bizans kaynaklarında genellikle *o* yerine *α* yazılmaktadır: örneğin *Ζαλτας* = *Zoltan*, *Κουρπαγας* = *Qur-boğa* (bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 31). Dolayısıyla *Καβαρ*, *qop-* (*qopar*, *qobar*) “ayaklananlar, isyan edenler” kökünden türemiş olabilir.

Bu tip bir etimolojinin imkansız olduğu tartışılabilir; çünkü bizim bildirdiğimiz *Yubar* يوار formu orijinal *qābar* formuna aşağıdaki yolu izleyerek ulaşabilir.:

<i>Ortak Türkçe</i>	<i>Çuvaşca</i>
* <i>qāl-</i> “kalmak” =	<i>yul-</i>
* <i>qān</i> “kan” =	<i>yun</i>
* <i>qār</i> “kar” =	<i>yur.</i>

Ancak bu kural her durumda işlemez. Aslında, Çuvaş dilinde **qā-bar*’ın karşılığı *xāpar*-dır (*Çuvaşsko-russk. Slov.*, s. 490; Paasonen, *Tschuw. Wörterv.*, s. 42: *xōBar*). Bu nedenle, يوار ‘yi **Qābar/Qabar* ile ilişkilendirmek mecburiyetinde değiliz.

5-6. *qav-* (*qay-* varyantı “povoraçivat’sia”, “obraşçat’sia”, “skloniat’sia”, “priderživat’sia”) ve *gov-* (“gnat”, “prognat”, “presledovat” bakınız: *DTS*, s. 406, 436, 461) yeni kaynaklarda bulunmuştur.

II. *Καβαρ*, *qabar-* dan türetilmiş olsaydı, ancak bu fiilin emir formu üzerine kurulu bir etnonimi olabilirdi. Türk dünyasında buna örnek teşkil edecek bir durum bulunmamaktadır.

III. Böylece, *Καβαρ* için birçok etimolojiye ulaştık. Benim görüşüm şu ki, bu etimolojiler içinde en yakını *Καβαρ* = *Qopar/Qobar* (<*qop-*) “ayaklananlar”, “asiler”dir; çünkü geçmişte yaşanmış olayları en iyi yansıtan budur.

3. Kara Hazar

İstahrî, Hazarlar hakkındaki uzun kaydında iki Hazar “sınıf”ından bahsetmiştir: “Hazarlar, Türkler’e benzemez. Siyah saçlıdırlar ve iki cinstirler. Ten rengi esmer ile koyu siyah arasında olan ve neredeyse bir tür Hintliyi andıranlarına Kara Hazar denir. Bir de dikkat çekici ölçüde

güzel olan beyaz cinsleri vardır...⁸⁷ İbni Havkal ve Yâkût da, İstahrî'nin bu kaydını değişik biçimlerde yinelemişlerdir.

Büyük bir olasılıkla, Kara Hazarlar ("*Black Khazars*") etnik bir farklılıktan öte politik {sosyal tabakaya dayalı} bir grubu tasvir etmekteydi. Hazar ülkesinde hiç bulunmamış olan İstahrî, *kara* sözcüğü politik bir anlam taşımakta iken, duyduğu veya okuduğu kaynaklardan istifade ettiği şekli ile bu kelimeye irkî bir boyut katmış olabilir. Kök Türk yazıtlarından bilmekte olduğumuz *qara budun* terimi ("kara halklar") soylular sınıfına (*begler*) dahil olmayan "büyük kitleleri", "geniş halk yığınlarını" temsil etmekteydi. Bu bağlam dahilinde Kara Hazar kelimesi de Hazar yığınlarını {halk kitlelerini} belirtmek için kullanılmaktaydı.

Kaynaklar

Istahrî

Yazmalar: Berlin, Staatsbibliothek, MS 6032, f. 94v, satır 4: *Qarā Xazar*

قرا خزر (Varak 4). Leiden nüshası bu pasajı içermemektedir.

Yayımlanmış baskısında, Istahrî, ed. de Goeje, s. 223, belirtilen şekilde sunulmuştur: قرا خزر (*Qarā Xazar*); قرا جور (*Qarā Jwr*); قري خزر (*Qry Xazar*).

Ibn Hawqal

Yazmalar:

1. Leiden, Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 314, s. 145, satır 21: *Qarā Xazar* (Varak5)

2. İstanbul, Topkapı, III Ahmet Ktbh. 3346, f. 108 v, satır 10: *Qarā Xazar* (Varak6)

İbni Havkal'ın yayımlanmış baskılarının (de Goeje, s. 283, Kramers, II, s. 394) tamamında: *Qarā Xazar* geçmektedir.

Yâqût

⁸⁷ Bkz. Dunlop, age., s. 96; Istahrî, b. de Goeje, s. 223.

Yazmalar:

1. Oxford, Bodleian, Marsch 132, f. 48r, satır 18: f. 48v, satır 18: *Qarā Xazar* (Varak 7)
2. British Museum 16,649, f. 385v, satır 9: *Qarā Hżr* = **Qarā Xazar* (Varak 8)
3. British Museum 23,371, f. 144r, satır 2: *Qarā Xazar* (Varak 9)
4. Paris, Bibliothèque Nationale 2228, f. 106v, son satır: *Qarā Xazar* (Varak 10)
5. Paris, Bibliothèque Nationale 6601, f. 126r, satır 13: *Qarā Xazar* (Varak 11)
6. Berlin, Staatsbibliothek 6040, f. 75r, satır 23: *Qarā Xazar* (Varak 12)
7. İstanbul, Topkapı, III Ahmet ktp. 2715, 4 f. 77r, satır 14: *Qarā Xazar* (Varak 13)
8. İstanbul, Köprülü Ktbh. 1163, f. 69r, satır 18: *Qarā Xazar* (Varak 14)

Yayımlanmış baskısında (Yākūt, *Mu'jam*, ed. Wüstenfeld, II, s. 438): *Qarā Xazar* geçmektedir. Form açık bir şekilde: *Qara Q'azar* 'dır.

Yorumlar: *Qara* (Radloff II/1, s. 132 vd.) bütün Türk lehçelerinde "schwarz" anlamındadır.

4. Barsil-Berzilia

Kuzey Kafkasya Hazar yer adları oldukça karmaşık bir konudur. Birçok dilbilimsel katmanla (en sonunda Paleo-Kafkas formlara uzanacak) karşılaşma ihtimali epeyce yüksektir. Bu toponimlerden bazıları yer adları veya bölge adları ve boy adları olarak kullanılırlar. *Barsil-Berzilia* bu duruma bir örnek teşkil eder. Elimizdeki kaynaklardan bu toponimle alâkalı iki farklı hikayeye ulaşabiliriz. Bunlardan biri Kuzey Kafkaslarla, diğeri ise İtil bölgesiyle ilgilidir. Theophanes ve Michael Syrus *Barsil-Berzilia*'yı erken dönem Hazar tarihiyle ilişkilendirir. Bizans tarih yazarları şöyle bildirirler: "Hazarlar'ın yüce milleti, eski Sarmat toprakla-

rındaki Berzilia'nın derinliklerinden çıkıp geldiler..."⁸⁸ Michael Syrus, eski Bizans-Suryani geleneğine uyarak Hazar kavmine adını veren atasının erkek kardeşiyle (üçüncü kardeş Bulgarios, önce Karadeniz bozkırlarına ve sonraları imparator Mauricius'un müttefiki olarak Moesia'ya yerleşmek için diğer iki kardeşinden ilişkisini kesti) birlikte "Barsāliā" diye çağrılan Alan topraklarına geldiğini yazar.⁸⁹ Theophylactus Simocatta, *Barselt* adlı Kuzey Kafkasyalı Hun kökenli bir kavimden bahseder. Ermeni kaynakları da "Basilk"- "Barsilk"'i Kuzey Kafkaslara yerleştirir. Belazuri (Qudāma'nın takip ettiği) Kuzey Kafkasya'daki *Berzilia*'nın (Barşaliya veya Barsaliya diye çağrılmıştır) üzerine dikkat çeker. Anuşirvan ve Türkler'in kağanı işte bu bölgede bir zirve toplantısı için bir araya gelmişlerdi.⁹⁰

İslam müellifleri (aynı kaynağı kullanarak), İbni Rusta, ve *Hudūd el- 'Ālem*'in anonim derlemecisi Barsula'yı Bulgar boy birliğinin bir parçası olarak gözüktükleri orta İtil'e yerleştirir.⁹¹ Kağan Yosef'in Hazarlar'la birlikte, Togarma'nın torunları arasında olan *Biz.l* (*Br.z.l) adlı bir halktan söz eder.⁹²

Barsil-Barsula'nın hem Kuzey Kafkasya hemde İtil'de gözükmesi kafa karıştıracak bir durum teşkil etmemektedir. Aşağıda göreceğimiz gibi, Hazar yer adı *Belencer*'i düşündüğümüzde, bu bölgelerin her ikisinde de gözüktür ve Belencer (İbni Fadlan, Baranjār diye yazar) aynı zamanda Bulgar boy birliğinin bir parçasıydı. Bu şekilde halkların yer değiştirmesi Bölüm I'de anlatılan iki önemli olay ışığında anlaşılabilir: (i) Hazar Devleti'nin kuruluşu (Başlangıçta genişti ve bu nedenle birçok boyun yer değiştirmesine sebebiyet verdi. Büyük Bulgarya'yı parçaladı ve Bulgarları Tuna civarına ve İtil'in yukarılarına gönderdi); (ii) Kuzey Kafkasya'daki Arap-Hazar savaşları (Özellikle Mervan'ın, Hazarlar'ın Kuzey Kaskasya'daki nüfuzunu zayıflatan seferleri (737) ve Arap kuvvetlerinin İtil civarındaki stepleri derinlemesine yarması).

⁸⁸ Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 358; Nicephorus Patriarcha, *Breviarum* (Bonn bs.), s. 34 temelinde aynı açıklamayı yapmaktadır.

⁸⁹ Marquart, *Streifzüge*, s. 484-485.

⁹⁰ Balādhuri, *Futūh*, b. de Goeje, s. 195; Hitti, *Origins*, s. 307. Qudāma ibn Ja'far, *Kitāb al-Xarāj*, ed. M. De Goeje, BGA VI, s. 260.

⁹¹ Ibn Rusta, ed. de Goeje, s. 141; Xvol'son, *Izvestiya ibn Dasta*, s. 22; Minorsky, *Hudūd*, s. 162.

⁹² Kokovtsov, age., s. 74-75.

Barsil-Barsula bir başka bölgeye de yayılmış olabilir. İdrisi, Dinyeper (دناپرس) 'in yukarısında, Rus topraklarında yer alan Berizūla (برزوله) adlı bir kasabadan söz eder.⁹³

Minorsky, Bersilia-Barşalıya'ı Yosef'in mektubundaki⁹⁴ *Waršan*, *Varačan* (aşağıya bakınız) ve Mesleme'nin Hazar kralıyla tanıştığı (733-734) Yakubî'nin⁹⁵ *W. r. Thān*'ı ile ilişkilendirir. Minorsky'e göre, *W. r. Thān* (ورثان) Araxes'deki⁹⁶ şehir adıyla kesin bir karmaşa yaratır, ancak Dağıtan'daki şehrin adı ورشان, *Warašan*=**Varašan* diye değiştirilmelidir. Bunun karşılığında, Kaytaq bölgesinin merkezi sayılan Boghan (Buam)'ın kuzeyine doğru akan Humri nehrinin üzerinde Başlı/Barşlı (*Baraşlı) köyünü tespit etmiştir.⁹⁷ Önceden gördüğümüz gibi Kaytaq toprakları Hazar Devleti'nin bir parçasıydı.

Yukarıda anlatılanların aksine, Aşmarin İtil *Barsula*'sını Bersula nehri olarak tanımlar. Bersula, Çistopol şehrinin biraz yukarısına doğru akan Kama'nın bir koludur. Barsula'nın Berzilia olarak tanımlanmasını "yanlış bir yorumlama" diye değerlendirir.⁹⁸ Bersula-Bersula konusunda, şunu diyebiliriz ki, Aşmarin minareyi çalmadan kılıfını hazırlamış. Şüphesiz ki Bersula, adını bölgede yaşayan Barsula boyundan almıştır. Kanaatimce, Aşmarin'in itirazları İtil Barsula'nın Kuzey Kafkasya Berzilia'sı ile özdeşleştirilmesi görüşünü sarsmamıştır.

برصولا ~ Βερζιλία, daha sonraki Türk boyları ile muhtemel yakın bağları Togan tarafından tartışılmıştır (bkz. A. Z. V. Togan, *Umumi Türk tarihine giriş*, I, s. 172-3).

Kaynaklar

Theophanes, *Chronographia*

I, p. 358: Βερζιλίας, Βερζηλίας, Βερήλίας, Βερζιλίας, Βερυλίας

⁹³ Géographie d'Édrisi, çev. A. Jaubert (Paris, 1840), II, s. 397-398.

⁹⁴ Kokovtsov, age., s. 85-86.

⁹⁵ Yā'qūbī, Ta'riḫ, ed. Houtsma, s. 380-382.

⁹⁶ Balādhurī, Futūḥ, b. de Goeje, s. 206,209; Hitti, Origins, s. 323, 324, 328; G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate (yeniden bs.: London, 1966), s. 176-177, 230.

⁹⁷ Minorsky, A History of Sharvān, s. 94-95.

⁹⁸ Aşmarin, Bolgary i Çuvaşi, s. 106. Czeglédy (Nomád népek, s. 97) Barsil'lerin Oğur kökeninden olduğuna inanmaktadır.

Yazmalar:

1. Oxford, Christ Church 5, f. 236v, satır 24: *Βερζήλιας*, (Varak 15)
2. Paris, Bibliothèque Nationale 1710, f. 293r, satır 8: *Βερζήλιας* (Varak 16)

Nicephorus Patriarcha, *Breviarium*

Bonn bs., s. 34: *Βερσιλιάς, Βερσιλιάς, Βερυλιάς*

Yazmalar:

1. British Museum Add. 19, 390, f. 44r, satır 27: *Βερσιλιάς* (Varak 17)
2. Vatican 977, f. 195v, satır 15: *Βερυλιάς* (Varak 18)

Theophylactus Simocatta, *Historia*

Bonn b., s. 258: *Σαρσήλτ* (bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 89: *Βαρσήλτ*)

Yazma: Vatican 977, f. 151r, satır 15: *Βαρσήλτ*

Ibn Rusta ed. de Goeje, s. 141: *برصولا* (*Barsūlā*)

Yazma: British Museum Add. 23,378, f. 162r, satır 9: *برصولا* (*Barsūlā*) (Varak 20)

Balādhurī, *Futūh* ed. de Goeje, p. 195: *البرسليه* (*el -Barşalīyah*), *البرسليه* (*el -Barsalīyah*)

Yazmalar:

1. British Museum Add., 23,264, f. 44v, son satır: *al-Barsalīyah* (Varak 21)
2. Leiden, Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 430, f. 113v (s. 228), satır 14: *al-Barsalīyah* (Varak 22)

Qudāma, *Kitāb al-Xarāj* ed. de Goeje, s. 260: *al-Barşalīyah* biçiminde tashih edilmiştir (Varak 21)

Hudūd al-‘Ālam

Xudūd al-‘Ālam, rukopis Tumanskogo, f. 38b, satır 14: ? *sūlā* (Varak 23)

Movsēs Xorenac‘i atf edilen *History of Armenia* [Moïse de Khorène, *Histoire d’Arménie*] ed. çev. P. E. Le Vaillant de Florival, I., s. 304 (metin) *Բաւլաղ* (*Baslac’*)

The Armenian Geography ed. Soukry (metin), s. 26: *Բաւլաղ* (*Baslac’*). Marquart, (Streifzüge, s. 58)’de *Բարսաղաղ*

(*Barslac’*) biçiminde tashih etmiştir.

Movsēs Dasxuranc‘i ed. Emin, s. 20, 137: *Baslac’*, *Barslac’*

Yazma: British Museum OR 5261, f. 10r, satır 18: *Barslac’* (Varak 24); f. 21r, son satır: *Barslac’* (Varak 25)

Letter of Qağan Yosef

Kokovtsov, *age.*, s. 20: *בִּיז . ל* (*Bīz . l = *Br . z . l ?*)

Yazma: Oxford, Christ Church 193, f. 16r, satır 24: *Bīz . l* (Varak 26)

De Goeje’nin *Barşaliya* için tercihi Belazurī’nin el yazmalarında veya bizim elimizdeki diğer kaynaklarda bulunan formlar tarafından mutlak olarak desteklenmemektedir (bu sözcük hem **Barsaliya* hem de **Barşaliya* şeklinde okunabilir. Arapça el yazmaları, sıkça, *س* ile *ش*’i birbirine karıştırmaktadır). Arapça *ص* (*s*) ve Grekçe *ζ*, *ç* harfini verebilir (bu, Arapça yazımlarda *ش* ile gösterilir) ancak, sadece *u* (*s*) harfini veren Ermenice formları ışığında, bu şüpheli olarak ortaya çıkmaktadır.

Yorumlar: Bu sözcüğün ikna edici bir etimolojisi mevcut değildir. Marquart *βε*ζήτιχον* sözcüğü ile bir bağ kurmaya teşebbüs etmiştir (Moravcsik’e göre: “barbarischer (bulgarischer?) Name einer Art Fisch, der in der Gegend der Maiotis gefangen wird”⁹⁹). Şu hipotezi öne sürer: Lapp. *morşsa* (“walrus”) = Russ. *morž* Bulgarca *μον*ζουλιν* ya da *βε*ζήτιχον* ve *βε* τ ζήτιχον*, Osm. *mersin/mürsin* [*mersin balığı*]

⁹⁹ Moravcsik, Byzantinoturçica, II, s. 89; Marquart, “Ein arabischer Bericht über die Arktischen Länder aus dem 10 Jh.” UJb, IV (1924), s. 328.

¹⁰² Pritsak, "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker" UAJb, XXIV, (1952), s. 53.

176v, satır 12: *ալիլիլթուր* (*Alp' ilit'uēr*) (Varak 29); f. 177r, satır 4: *լիլթուր* (?lit'uēr) (Varak 30); f. 183v, satır 4: *լիլթուր* (*ilit'uēr*) (Varak 31); f. 185r, satır 10: *ilit'uēr* (Varak 32); f. 186r, satırlar 7-8: *ilit'uēr* (Varak 33).

Emin baskısında belirtilen şekillerde sunulmuştur: *Alp' ilit'uēr* (s. 281), *Ilit'uēr* (s. 289), var.: *Ahut'uer*; *Ilut'uer* (s. 291, 293, 295), *Ilit'uēr* (s. 297)

Emin (s. 282), Dowsett'in tercümesinin 160'ıncı sayfasında yer alan *ilit'uer* biçimini gözden kaçırmıştır.

Marquart (*Streifzüge* adlı eserinde) şu biçimlere yer verir: *Albiwli t'uel*, *Albilu T'uēl*, *Ilu T'uēl* (s. 114). Fakat daha sonra bu formları *Alp'ilut'uer* biçiminde tashih etmiştir.

Dowsett (s. 150, 160, 164-168), Latin harfleriyle yazılı şu biçimleri vermektedir: *Alpilit'uer*, *Ałpiwli T'uer*, *Alp' ilit'uwer*, *Ałp'iwlē t'uer*, *Ałp' iwlē t'uer*, *Ałp' iwl t'uel*, *Ałpiwli T'uel*, *Ałtiwli t'uel*, *Ałteli t'uer*.

Telaffuz: Elimizdeki form, İbni Fadlan'da da görülebileceği gibi *يلطوار* (*yılṭavār)¹⁰³ biçiminde Oğurca bir telafuz şeklini yansıtabilir; Czeglédy¹⁰⁴, bu formun *yiltavār* olarak okunması gerektiğini ileri sürer. Yukarıda verilen biçimlerde Oğurca *y* (krş. Ortak Türkçe *el ~ il* = Çuv. *yal*, fakat aynı zamanda bkz. Karaçayca *el ~ yel*¹⁰⁵) sesini işaret eden her hangi bir belirti bulunmamaktadır. *t'uēr* (*t'war* = teber) biçimi belki Oğurca (Çuvaşça'da ortadaki ve sondaki -*v* sesi Ortak Türkçe'de yerini -*b'*ye¹⁰⁶ bırakır, Çuv. *ıvās/ıvsa/uśa* = Ort. Türk. *abuç* "avuç", Çuv. *şevēr* = Ort. Türk. **sibirig-* "sivri-uçlu", fakat Osm. *avuç*, *sivri* olarak görülür) gibi değerlendirilebilir, o dönemde *tavar* biçiminin yalnız Oğurcada görülmesi (bkz., yukarda İbni Fadlan'ın aktarımı) ve diğer lehçelerde *teber* biçiminde yer alması, bu düşüncüyü destekleyen en güçlü kanıt durumundadır. Burada bulunan Ermenice biçimlerinin tamamında *it'uēr* kalıbı bulunmaktadır. İsim, *Alp il tewār/tıwar* (?) olarak okunulabilir. Bu

¹⁰³ Bkz. İbn Fadlān, çev. ed. Kovalesky, s. 344 (= Meşhed MS. f. 197r, 2. satır) burada *y*-yerine bir *b*-bulmaktayız.

¹⁰⁴ K. Czeglédy, "Egy bolgár-török yiltavār méltóságnév" MNy, XL (1944), s. 182-186.

¹⁰⁵ W. Pröhle, "Karatschajisches Wörterverzeichnis" KSz, X (1909), s. 101, krş. ayrıca İmek-Yimek, bir Kıpçak boy ismi.

¹⁰⁶ Benzing, "Das Tschuwachische" PhTF, I, s. 713.

biçimin Türkçe'deki en bildik şekli, elimizde bulunan biraz tahrifata uğramış haliyle *Alp il/el teber*'dir.

Yorumlar: *Alp* (Radloff, I/1, s. 430, Osm., Uyg., Çağ. "Held.") Türkçe'de daha çok şahıs adı ve unvanı olarak kullanılan bir kelimedir.¹⁰⁷ *Alp* kelimesinin Türk yazıtlarındaki mevcut kullanımları belirtilen biçimlerde: *Alp*, *Alp Şalçı*, *Alp Uruñu*, *Alp Uruñu Tutuq*.¹⁰⁸ *Äl/e/Vil*: (Radloff, I/1, s. 803-804, Tar., Alt., Tel., Leb., Krm., Kum., Tob., Az., Osm., Çağ., Uyg., Kar. -T.) (1) Uyg., Çağ., "der Friede", "die Eintracht" (Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, s. 67: (i) "memleket", "il" (ii) "devlet" (iii) "hükümdar"); (2) Osm., Krm. "das Geschlecht", "die Familie", "die Bewohner eines Ortes", "Gemeinde (ursprünglich wohl: die in Gemeinschaft nomadisierenden, die in Friede mit einander leben)"; (3) Uyg., Çağ., Tel., Az. "das Volk" (4) Osm. "die Gegend", "das Gebiet"; (5) Alt., Tel., Leb. "das eigene Volk", "das eigene Geschlecht"; (6) Osm., Krm. "die Leute überhaupt". *El*: Kır., Kkır., Sağ., Qoyb., Kç. (1) "der Friede", "die Eintracht"; (2) Kır., Kkır. "Geschlecht", "Volksabteilung"; (3) "das Volk", "die Leute". *Täbär*: H. N. Orkun'da¹⁰⁹: "vali", "idare amiri" anlamları mevcuttur. Barthold, *Zwölf Vorlesungen*¹¹⁰ adlı eserinde şöyle yazmaktadır: "Das Volk mit einem Eltebir (*sic*) an der Spitze (Eltebirlik budun) unterschied sich nur als weniger bedeutend von einem Volke mit einem Qağan an der Spitze (Qaganlyq budun)." Bu izah, kesin olarak Hazarlar (bu bağlamda: *Qaganlyq budun*) ve Kuzey Kafkasya Hunları arasındaki yakın ilişkiye atfı yapmaktadır. Kliashorny, Teber'in "genellikle kabile liderlerinin unvanı" olduğuna işaret etmektedir.¹¹¹ Rásonyi'nin bu husustaki ifadesi şu şekildedir: "mağlup kavimlerin başına da kağan bir hükümdar yâni il teber (il basan) bırakmıştır."¹¹²

¹⁰⁷ Houtsma, TAG, s. 29.

¹⁰⁸ Orkun, age., IV, s. 151. Bu sözcüğün Türki olmayan halklar arasındaki geniş çaplı kullanımı için bkz. G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II* (Wiesbaden, 1965), s. 110-111'de bu sözcüğün Moğol, Ostyak, Samoyed, Vogul ve Ket dillerindeki varlığının Türkçe menşee olduğunu belirtir.

¹⁰⁹ Orkun, age., IV, s. 48.

¹¹⁰ Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 38.

¹¹¹ Klyashorny age., s. 121.

¹¹² Rásonyi, DTT, s. 92 ("Kağan, fethedilen kabilelerin başında bir yönetici bırakır; örneğin bir il teber; ki bu "ile hakim olan" anlamındadır. Z. V. Togan (bkz. Togan, "Ibn Fadlân's Reisbericht", s. 105) şöyle yazmaktadır: "Elteber findet sich als Titel des Vassalen der Grossqagane bei de Az(d. h. azgiş am Ili) der Orchon Inschriften, bei den Uiguren und in den chinesischen Quellen als Fürstentitel der Uiguren, Kirgizen und

Rásonyi, *teber* kelimesinin kökünün muhtemelen Türk. *tep-*, Moğ. *tegeg* < **teweg* < **tepēk* "Gras unter dem Schnee", *tege-* < *tewē* - **tepē* "mit den Füßen scharren", "Gras unter dem Schnee hervorscharren" Kalm. *tē*- "id." = Yak. *tep-* "ausschlagen, mit dem Fuss stossen" Az. *tepiik* "Fusstritt", "Stoss mit dem Fuss" fiillerinden geldiğini ileri sürmektedir.¹¹³ *Tep-* (Radloff, III/1, s. 1108-1109, Osm., Çağ., Alt., Tel., Şor., Tar., Küär.) "mit den Füßen stossen", "stampfen", "dreschen", "treten", "ausschlagen", "sich mit den Füßen gegen etwas stämmen". Caferoğlu (*Uyg. sözl.* s. 234)'da: *tep-* "vurmak" anlamındadır. Kaşgari'de¹¹⁴ *tepedi* fiili yer almaktadır "ayağı ile ... vurdu". Memlük Kıpçakçasında, aşağıda belirtilen şekildedir: *Kitāb al Idrāk* (ed. Caferoğlu, s. 102): *tepti-* "ayağıyla vurdu." *Tarjümān* (Houtsma, *TAG*, s. 66) *tep-* "mit den Füßen stossen". *At-Tuhfat* (ed. Ha'asi-Kun, f. 17r; ed. çev. Atalay, s. 255): *rafasa* - *tepti*; *tep* - *tepmek*. *Tepmek* fiilinin günümüz Türkçesi'ndeki anlamı (i) "tekmelemek", "tekme ile defertmek", (ii) "geri tepmek {silah}"; "yinelemek (hastalık)".¹¹⁵

Alp el teber/Alp' ilut'uer, belirtilen Türkçe adlar ile karşılaştırılmalıdır: *Alp el etmiş* (VIII. asırdaki bir Uygur Hanı), *Elteriş* (Kök Türk kağanı), *İl Almış Sengün* (bir Uygurca şahıs adı), *İl Tutmuş* (bir Uygur Hân'ı), *İl Katmış* (bir Uygurca şahıs adı).

6. Alp' T'arxan

Alp' T'arxan, 716 senesinde Kuzey Kafkasya Hunları'nın yaşam sahalarına giren Mesleme'nin Arap ordularına göğüs germekte olan Hazar kağanına yardıma gelen takviye kuvvetleri komuta eden bir Hazar generali olarak zikredilmektedir (bkz., s. 62). Bu havadisi elde etmiş olduğumuz kaynakta, Alp' T'arxan ve ona bağlı ordunun nereden geldiğine dair herhangi bir malumata yer verilmemiştir. Atıl/İtil yakınlarında Aşağı Volga (İtil) deltasındaki birlikleri komuta etme olasılığı bir hayli yüksektir.

Weissshunnen-Ephthaliten am Helmand-Tal in den Formen si-li-fa oder Ki-li-fat. Der Titel elteber wurde zur zeit der Kök Türken anscheinend den Erbherrschern einzelner Völker verliehen, während die persönlich ernannten Gouverneure den Titel buyruq 'Bevollmächtigten'trugen". Doerfer (TMEN, II, s. 203) ältäbär'ı Juan-Juan menşeei olarak kabul eder.

¹¹³ Poppe, *Vergleichende Grammatik*, I, s. 104.

¹¹⁴ Mahmūd al- Kāşgarī, *Divan*, b. Atalay, s. 265: ol qulın tepdi "köleyi ayağıyla tekmeledi".

¹¹⁵ New Redhouse, *Turkish-English Dictionary*, s. 1143.

Kaynaklar

İsim yalnız bir tek kaynakta, VIII. Yüzyıl Ermeni tarihçisi Lewond'da geçmektedir.

Yazma:

Matenadaran 1902, f. 31v, satır 3: *ալիթ թարխան* (Alp' T'arxan) (Varak 34)

Emin baskısı (s. 41) aynını veriyor.

Telaffuz: açık bir biçimde Alp' T'arxan. *Alp'* kelimesinin Movsēs Dasxuranc'i'de, *Alp'/Alp' ilut'uer* isminde olduğu gibi, farklı biçimlerdeki imlaları mevcuttur (yukarıda görmüştük, bkz. s. 148). Türk fonetiği açısından olağan bir durum oluşturmamakla beraber *η* (İ = modern ğ) sesinin damaksıllaşmış *l* (Rusça'daki л) haline geldiği düşünülmektedir. Bu sebeple, Alp' T'arxan ismindeki Alp'in "kalın" – *l* ile transkripsiyonu en doğrusudur.

Yorumlar: Alp (Radloff, I/1, s. 430, Osm., Uyg., Çağ.,) "Held". *Tarxan-Tarqan* çok iyi bilinen Türkçe kökenli bir unvandır (bkz. listemizde yer alan *Tarqan*).

7. As Tarxan

Taberî, H. 147/M.764-65 yılı için şunları yazmaktadır: "Harzemli Astarxan ve ona bağlı Türk birliklerinin Ermeniy'e'deki Müslümanlara saldırarak ve çok sayıda tutsak aldılar... Aynı zamanda Tiflis'i istila ettiler."¹¹⁶ Czeplédy, Taberî'de zikrolunan Türkler'in aslında Hazarlar değil Kök Türkler olduğunu ileri sürer. Bu, Czeplédy'nin, Kök Türkler'in 766'ya kadar Atıl/İtil bölgesinde bulunduğu dair ortaya attığı teorisinin bir parçasıdır. Bununla birlikte, Lewond ve Yakubî'de, bu dönemde *Rās Tarxān* (Yakubî) /*Raž T'arxan* (Lewond) komutasında gerçekleşen bir Hazar akınından bahsedilmektedir.¹¹⁷ Czeplédy, Lewond'un Kök Türkler ile Hazarlar arasında ayırım yapmadığını ancak Hazarlarla ve Kuzey Kafkasya Hunları'nı (Czeplédy, Lewond'un kaydında zikrolunan *Raž T'arxan*'nın efendisi *Xat'irli't'ber*'in, Kuzey Kafkasya Hunları'nın hükümdarı olduğu düşünülmektedir. Buna delil olarak

¹¹⁶ Czeplédy, "Khazar Raids" AOH, XI (1960), s. 83; Taberî, Annales, b. de Goeje, III, s. 328.

¹¹⁷ Lewond, Patmut'iwn, b. Ezeanc', s. 132; Yā'qūbī, Ta'riḫ, ed. Houtsma, II, s. 446.

da Kuzey Kafkasya Hunları yöneticisine verilen *el-teber*¹¹⁸ unvanının, *Xat'irli'tber* isminde yer almasını gösterir) birbirinden ayırdığını iddia etmektedir.¹¹⁹ Bu argüman ileri sürülemez; çünkü *el-teber*, Türk halkları içinde oldukça geniş kapsamlı bir kullanım alanı olan ve kağana bağlı herhangi bir vassala verilebilen bir unvandır. Taberî'nin kaydında geçen *Türk* adı illa da Kök Türkler'i kasteden bir anlam taşımamaktadır. Taberî, *Türk* sözcüğünü türe özgü genel bir *aidiyeti* ifade etmek için kullanmış olabilir. Ayrıca, Türk adının, bir dönem Kök Türk İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşamış halklar tarafından kullanılması oldukça sık karşılaşılan bir durumdu (fakat Macarlar, Bizans kaynaklarında genellikle Τοῦρχοι olarak geçerlerdi.¹²⁰ Theophanes, Hazarlar'a Τοῦρχοι ἐκ τῆς ἐώας οὗς Χαζαρεῖς ονομαζουσιν... demektedir¹²¹). Bu bağlamda, Taberî'nin kaydında, Hazarlar'ı *Türk* adı altında zikretmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Yorumlar: Ayrıca, bir başka problem de isimlerde görülebilir: *As Tarxān – Rās Tarxān/Raž T'arxan*. İsimler kuşku uyandıracak biçimde birbirlerine benzemektedir. *As* (*As* = Alanlar, Rus kroniklerinde geçen *As/Ias* ve Gürcü vakayinamesi *K'art'lis C'xovreba*'da geçen *Owsi* = bugünkü, Kuzey Kafkasyalı Osetler), İran kökenli bir kavim olan "Alan"ları tasrih etmekte olan bir etnonimdir. Bozkırda kalan *As* unsurları, belirli Türk kökenli gruplar içine dahil edildiler. Bu karışımın neticesini, günümüz Altay Türkleri'ne dahil *Tört As* boyunun adında görmek mümkün.¹²² Öyle anlaşıyor ki, Kuzey Kafkasya Alanları (*As* kavmi) tam anlamıyla hiçbir zaman Hazar Kağanlığı'nın (ve hatta kağanlık için daima bir tehdit oluşturmaktaydılar)¹²³ bir parçası olmamıştır. fakat büyük bir olasılıkla Hazar steplerindeki *As* boyları Hazar idaresi altına

¹¹⁸ Movsēs Dasxuranc'i 'de Alp Ilut'uer (yk. bkz.).

¹¹⁹ Czeplédy, age., s. 85.

¹²⁰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 321.

¹²¹ Theophanes, *Chronographia*, b. de Boor, I, s. 315.

¹²² Baskakov, *Altayskii yazık*, s. 28. Bu örnek bağlamında, Altay Türkleri'nin *As*'ının gerçekten İranlı *As*'ların torunları mı, yoksa *Az*'ların kalıntıları, Türk ve İranlı olmayan (belki de Tangut, Tibetli veya Palaeo-Siberya kökenli) bir halk mı olduğunu tayin etmek zordur. Bkz. Ligeti, *Az ismeretlen Belsö-Ázsia*, s. 325; Barthold, *Zwölf Verlesungen*, s. 37 (adı geçen bu her iki eserde İran kökenli olmayan bir açıklama getirirler) ve Giraud, *L'empire des Turcs célestes*, s. 193-196. Tartışması için ayrıca bkz. Gumilëv, *Drevniye tiyurki*, s. 259. L. R. Kyzlasov [*Istoriya Tuvi v sredniye veka* (Moskva, 1969), s. 50-51] *Türgeş* (*Türgiş*) konfederasyonundaki *Az*'ların V. Yüzyılda *Türk*leştirildiklerini ileri sürmektedir.

¹²³ Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, s. 408-409; Constantinus Porphyrogenitus, *DAI*, (Bonn bs.), s. 80.

girmişlerdi. Bu suretle, *As Tarxān* yönetim altına giren As boyları üzerine atanan Hazar Tarxan'ı olabilir. Yakubî ve Lewond'da zikredilen *Rās Tarxān/Raž T'arxan*, Astarxān (bununla birlikte Taberî'nin, Yakubî ve Lewond'dan farklı bir kaynak kullandığı açıkça ortadadır) olmalıdır. Minorsky, söz konusu problem için bir çözüm öne sürmektedir. el-Lârisiya'ların (Mesudî'de'ye göre Hazar kağanının İranlı Müslüman muhafızları¹²⁴) Arsiya ile ilişkilendirilmesi gerektiğini düşünen Minorsky bu hususta şunları yazmaktadır: "Arısialar, muhtemelen Hazar denizinin ötesinde Aral gölünün güneyindeki topraklarda yaşayan Alanlar'dı. *Arsiya* etnonimi, kuvvetli biçimde, kadim Aorsi (Çince Yen-ts'ai)'leri çağrıştırmaktadır. Farsça'da Aorsi adı As haline gelmiştir... Sonraki Han, *Hou Han Shu* (X.Yüzyıl) tarihine göre. Ch. 118, 17b, Yen-ts'ai adı Alanya (*Alan, yani Aryan) biçimine dönüştürülmüştür. Bu veçhile, Aorsi = Alan ayniyet kurulmaktadır... As adında, erken döneme ait bir *r* sesinin varlığı Hazar generali Rastarxan'ın unvanında yer değiştirmiş bir şekilde bulunur.¹²⁵ Bu gerçek, ele aldığımız Trans-Hazar (Hazar denizinin kuzey çevresinden Aral gölüne kadar uzanan alan) As'ları ile bağlantılı olarak Taberî'nin *nīsbah al-Xwārizmī* adlı eserinde "*Harezimlī*" olarak belirttiği *Astarxān*'ın ismi ile doğrulanmaktadır. Birunî'nin *Tahdīd el-Emākin* adlı eserinde Harzem ve Curcān arasındaki bozkır sahasında yaşayan halk topluluğundan bahsedilmektedir. Ahalisinin Hazar denizi kıyılarına hareket etmek zorunda kaldığını yazan Birunî, bu topluluk hakkında şunları belirtmiştir: "onlar, El-lān ve As'ların soyundan gelen bir kavimdir (*jins/cins*). Lisanları, içinde Harzemce ve Peçenekçe öğeler ihtiva eden Alancadır". Minorsky'nin de işaret ettiği üzere, bu durum, Hazar denizinin doğusunda yer alan As varlığının belirtisi olabilir.¹²⁶

Kaynaklar

Tabarī

¹²⁴ Mas'ūdī, Murūj, II, s. 10.

¹²⁵ Minorsky, A History of Sharvān, s. 147, n. 1.

¹²⁶ Bu paragrafın Birunî'den alınan Arapça metni için bkz. Minorsky, Hudūd, s. 481.

* En son bir Mısır baskısında (Ta'rix at-Tabarī, b. Muhammed Abū'l Fadl İbrāhīm, VIII, s. 7) İstrxān biçiminde yer almaktadır.

Yazma:

Berlin Staatsbibliothek 9421, f. 154b, satır 18: اشترخان (*Aṣṭarxān* ?, *As Tarxān) (Varak 35)

Tabarī *Annales*, ed. de Goeje, III, s. 328: استرخان الخوارزمي (*Astarxān al-Xwārizmī*) var. Astirxān*

Ya'qūbī

Yazmalar:

1. Cambridge QQ10, f. 192r, satır 29: راشر طرخان (*Rāṣ/Rās Tarxān*) (Varak 36)

2. John Rylands Library, Manchester, Arabic 231 (801). f. 152r, satır 4: *Rās Tarxān* (Varak 37)

Ya'qūbī, *Ta'rix*, ed. Houtsma, II, s. 446: *Rās Tarxān* (beyrut ed., II, s. 371: *Ra's Tarxān*)

Łewond

Yazma:

Matenadaran 1902, f. 98v, satır 9: Ռաժ Թարխան (*Raž T'arxan*) (Varak 38)

Łewond, *Patmut' iwn*, ed. Ezeanc'), s. 132: *idem*.

Bununla birlikte, bir şekilde bozulmuş olan Ermenice Ռաժ (*Raž*) biçimi muhtemelen *Ras, *Aras, *Ars asli biçimlerine işaret eder iken, راس (*Rās*) formu görünüşe göre *Aras'a gitmektedir.

İleri sürüldüğü üzere bugünkü Rus şehri Astrahan'ının isminin asıl kökeni *As Tarxan* adı olabilir.¹²⁷

8. Awč'i T'arxan

Awč'i T'arxan, Movsēs Dasxuranc'i'nin *History of the Caucasian Albanians {Kafkas Albanları'nın Tarihi}* adlı eserinde zikredilmiştir. Eserde "Awč'i adı verilen kıdemli bir prens ve aynı zamanda T'arxan rütbesine sahip bir asker" olarak tasvir edilmiştir.¹²⁸ Awč'i, Kuzey Kaf-

¹²⁷ Minorsky, *Hudūd*, s. 451; Vernadsky [G. Vernadsky, *Ancient Russia* (New Haven, 1943, 5. b., 1959), s. 214] bu türetmeyi kabul eder.

¹²⁸ Dasxuranc'i, *History*, çev. Dowsett, s. 167.

kasya Hunları'nın hükümdarı Alp' ilut'uēr'in altında bir makama sahipti. Dasxuranc'i'deki bu kayıt VII. Yüzyılın sonlarına (683) aittir.

Kaynaklar

Movsēs Dasxuranc'i, *Patmut'iwn Ałuanic'*

Yazma:

British Museum OR 5261, f. 185r, satır 20: *uııh ıwıııııııı (Awč'i T'arxan)* (Varak 39)

Dowsett (s. 167): *Awč'i* (= *Awč'i*)

Yorumlar: *Uııh* = *Auč'i* (Radloff, I/1, s. 81, Kaz. T., Auıı (Uyg.); *Awč'i* (Radloff, I/1, s. 642, Krm., Osm.) "der Jäger". Sonu -či eki ile biten daha başka Hazar adlarında vardır: Bälgiči, Boluşči. *nomen agentis* -či ile sonlanan kelimeler, diğer Türk kökenli halklarda da bilinmektedir. Lâkin, Kıpçak Memlûkleri arasında *ätmäkči* "boulanger" adı kullanılmaktaydı.¹²⁹ Aynı zamanda Äkinči İbn Koçkar, XI. Yüzyıla ait bir Harzemşah adıdır.¹³⁰ *ıwıııııııı (T'arxan)* bir Türk unvanıdır *tar-qan/tarxan*. İyi bilindiği üzere, avcılık Türk kültüründe önemli bir yere sahipti. Avcılık, Türkler için bir spor olmanın yanı sıra hem bir besin sağlama kaynağı hem de bir askeri idman özelliği taşımaktaydı. Birçok Türk sarayında kullanılan unvanların menşei avcılığa dayanır veya aksi taktirde avcılık ile ilişkilidir.¹³¹ Elimizdeki metinde açık olarak anlaşılmamakla birlikte *Awč'i* bir unvan veya kişi adıdır.

9. *Bagatur

760 civarlarında, Halife el-Mansur (754-755), Transkafkasya'daki Arap müstemlekelerine muhtemel Hazar hücumlarını engelleyebilmek amacıyla Ermeniye valisi Yezîd b. Useyd es-Sülemîye bir Hazar kraliyet ailesi mensubu ile evlilik akdi gerçekleştirmesi için emir verdi. Yezîd, bir Arap prensesiyle evlenmeyi başardı (prensesein adı bir unvan olan *Xatun* olarak geçmektedir; bu hususta başka bir bilgiye sahip değiliz).

¹²⁹ J. Sauvaget, "Noms et surnoms de Mamelouks" JA, 238 (1950), s. 35.

¹³⁰ Bkz. Sharâf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, the Turks and India, çev. ed. V. Minorsky (London, 1942) (Arapça metin) s. 18 (çev. s. 30) ve 'Awfi (iktibas yapan J. Marquart, Über das Volkstum der Komanen), s. 40.

¹³¹ Krş. Osmanlı Avcı başı ve saire. Ayrıca bkz. Sümer, Oğuzlar, s. 400; B. Spuler, Die Mongolen in Iran, s. 419-421.

Prencesin, evliliğinden kısa bir sonra gerçekleşen ölümü,¹³² 762 ve 764 yıllarında Transkafkasya'daki Arap pozisyonlarına yapılan iki Hazar akını için bahane teşkil etti. Bu bağlamda gelişen hadiseler Lewond, Yakûbî ve İbni Asam el-Kûfî tarafından da bildirilmiştir. Bununla birlikte, yalnız Hazar kağanının adını (Yakûbî yanlışlıkla Rās Tarxān'ı "Hazarlar'ın kralı" olarak adlandırmıştır¹³³) bildiren ikinci müellif, olayların cereyan ettiği dönemde bulunmuştur.

Kaynaklar

İbn A'tham al -Qûfî, *Kitāb al-Futūh*

Yazma:

İstanbul, Topkapı, III. Ahmet Ktph. 2956, II, f. 241v, satır 13: تعاطر (T'āt.r) (Varak 40). *بغاطر (*Bağatur/Bağātūr) şeklinde tashih edilebilir.

Yorumlar: Bağatur, Türkçedeki çok eski bir ödünç kelimedir. Doerfer, modern Farsçadaki Türkçe ve Moğolca unsurları konu alan eserinde, bu kelimenin tarihi ve yayılışı üzerine oldukça detaylı bir ayırım vermektedir. Doerfer, bu kelimenin etimolojisi hakkında şunları yazmaktadır: "Das Wort sieht aus, als ob es ein Suffix -tur beinhalte. Deises ist als Nominalsuffix weder im Tü., noch im Mo., noch im Tu. Belegt. Es scheint also, dass das Wort, ähnlich wie Xān - Xağan, Xātun - *Xağatun, einer untergegangenen der Tü. In der Herrschaft über die Steppe, nämlich der Ruanruan [eserimizde Juan-Juan şeklinde geçmektedir], angehört. In diesser Sprache könnte das Wort *ba'atur gelautet haben."¹³⁴

*bağatur'a en yakın biçimler Kök Türkçe'de bulunmaktadır: bağatur (Bağatur Çiği'sinin şahıs ismindeki; fakat aynı zamanda bkz. batur "Held", "tapfer"¹³⁵), Kuman (Grønbech, *Kom. Wb.*, 47): bağatur "brav", "probus", bahadur "tapfer", "brav" ve Karaycanın Troki (Litv. Trakai)

¹³² Balādhurî, *Futūh*, ed. de Goeje, s. 210; Hitti, *Origins*, s. 328-329.

¹³³ Yā'qubî, *Ta'riḫ*, ed. Houtsma, II, s. 446.

¹³⁴ Doerfer, *TMEN*, II, s. 370. Doerfer'e göre, *Ba'atur, Türkçedeki batur ve bağatur'u türetmiştir, ki bu işleyiş ayrıca şu sözcüklerde de görülebilir: xān/xağan, xātun/*xağatun. Türkçe, a'a benzeri gruplaşmalara müdahade etmemektedir. "a'a" ya ā haline gelir ya da iki ünlü arasına bir ünsüz yerleştirir; ağa'da olduğu üzere [krş. Ar. sā'at = Osm. Saat (sāt diye telaffuz edilir), Başk. sağat].

¹³⁵ Radloff, *IV/2*, s. 1515; Orkun, *age.*, IV, s. 21; Modern Türkçe bunu şu şekilde izler: bahadır, batır.

şivesinde (Radloff, IV/2, s. 1449): *bağatır* “Held”. Çuvaşça’da¹³⁶ *patter* “stark”, “kraftig”, “fest”, Kazan Tatarcası, Kırgızca, Türkmençe, Özbekçe (Hive lehçesi) ve Kırım Tatarcasında (Radloff, IV/2, s. 1511): *batır/batur* kelimesi bulunmaktadır. Macarcada *bátor* ödünç kelimesi mevcuttur. Rusça’daki biçimi olan *bogatyr*’, Preobrajensky’ye göre, Türkçe ve Moğolca yoluyla Farsçadan alınmıştır.¹³⁷ Bu unvan aynı zamanda Tuna Bulgarları tarafından da; *βαγατοῦρ* biçiminde kullanılmaktaydı.¹³⁸ İbni Rusta’nın kaydında, Alan kralının adı *bağātīr* olarak geçmektedir. Bu ad, Gürcü kaynağı *K’art’lis C’xovreba* ile de teyit edilmektedir: *baqat’ur, mt’avari ovsi*’de “Baqat’ur, As’ların hükümdarı” şeklinde zikir olunmuştur.¹³⁹

10. Bārjīk

VIII. Yüzyılın ilk yarısının üçüncü çeyreğinde vukû bulan Arap-Hazar savaşları esnasında, Hazar orduları çoğu zaman “kağanın oğlu” tarafından kumanda edilmekteydi. Onun adının birçok bozulmuş formları mevcuttur. *Bārjīk* lerle aynı olan diğer önde gelen Hazarlar’ın hakkında bir sonuca varmadan önce, bu adın farklı biçimlerini incelemeliyiz. Diğer kaynaklar İbn A’sam el-Kûfî ve Bal’amî’dir. İbn A’sam el-Kûfî, uzun süre sadece kahramanlık hikayelerine ufak şeyler ekleyerek anlatan bir kişi olarak bilinirdi. Bal’amî ise Taberî’nin Farsça’ya çevirmeni olarak tanınırdı. Kaynaklarımıza yöneltilen bu tanımlamaların hiçbirisi haklı yargılar değildir. Her iki yazar, İslam Dünyasının önde gelen tarihçileri ve coğrafyacılara her ne kadar borçlu olsalar da, onların bildirdiklerine önemli detaylar da katmışlardır. Böylece, Taberî 720 ve 730’lardaki akınları anlatırken hiçbir Hazar liderinin adını vermezken, İbn A’sam el-Kûfî ve Bal’amî bize çok önemli bilgiler sağlarlar. Ne yazık ki, verilen isimler genellikle bu isimlerin bozulmuş biçimleridir.

¹³⁶ Paasonen, Tschuw, Wörterverzeichnis, s. 95.

¹³⁷ A. G. Preobraženskii, Etymological Dictionary of the Russian Language (New York, 1951), s. 33. Doerfer (TMEN, s. 373) Rusça bogatyr’ın Eski Çuvaşça *bağatur’dan bir ödünç alma olduğunu öne sürmektedir.

¹³⁸ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 83. Krş. ayrıca Alogobotur bir Bulgar generalidir c. 294 (Constantinus Porphyrogenitus, DA1, ed. Morevcsik-Jenkins, s. 158). Moravcsik (Byzantinoturcica, II, s. 64) bunun *Ala-bağatur’un bir yerdeğiştirmiş formu olduğunu ileri sürmektedir.

¹³⁹ İbn Rusta, b. de Goeje, s. 148 (ayrıca bkz. Minorsky, A History of Sharvān, s. 169); K’art’lis C’xovreba, I, s. 261.

Kaynaklar

Bu ismin geçtiği üç grup kaynağa sahibiz: Bal'amî, Ibn A'sam el-Kûfî ve Taberî'nin *Ta'rîx-i Taberî*'sinin Türkçe tercümeleri.

Bal'amî, *Ta'rîx-i Taberî*

Yazmalar:

1. Oxford, Bodleian, Elliot376, f. 341r, satırlar 21, 22: **Bārḫ.k* (Varak 41); f. 342r, satırlar 1, 26: **Bārḫ.k* (Varak 42); f. 342v, satır 5: *Bārḫ.k* (Varak 43); f. 343r, satırlar 13, 16, 19: *Bārḫ.k* (Varak 44).

2. Oxford, Bodleian, Fraser 131, f. 511r, satır 13: *Bārḫīk* (Varak 45); f. 511v, satır 23: *Bārjīk* (Varak 46); f. 512r, satır 7: *Bārjīk* (Varak 47); f. 513r, satırlar 20, 25: *Bārjīk* (Varak 48); f. 514r, satır 15: *Bārjīk* (Varak 49).

3. Paris, Bibliothèque Nationale Pers. 63, f. 552, satır 12: **Bārḫ.k* (Varak 50); f. 555, satırlar 3, 7: *Bārḫ.k* (Varak 51)

4. Paris, Bibliothèque Nationale Pers. Suppl. 162A, f. 208r, satır 3: *?ārḫ.l(k)*, satır 4: *Bārḫ.l* (Varak 52); f. 209v, satırlar 1, 10: *?ārḫ.l*, *?ārḫ.l* (Varak 53); f. 210v, satır 6: *Bārḫ.l*; satırlar 6, 10: *Bārḫīl*; satır 14: *Bāzīl* (Varak 54); f. 211v, satır 2: *Bārḫīl* (Varak 55).

5. Paris, Bibliothèque Nationale Pers. Suppl. 166, f. 643v, satır 9: *?ārḫ.k*; satır 10: *Bāzj.nk* (Varak 56); f. 644v, satır 12: *Barj . nk/Bārḫīk* (Varak 57); f. 647r, satır 5, 17: *Bārjnk*; satır 6: *Bārḫ.k* (Varak 58).

B. Dorn, "Nachrichten ueber die Chazaren" *Mémoires de l'Acad. SPb VIe série*, t. VI (1844): *Bārjīk* (s. 512, 517), *Bārḫ.k* (s. 512), *Bārḫīl* (s. 522, 523), *Bārḫ b. k* (s. 522), *Bārḫīk* (s. 529).

Ibn A'tham al-Kûfî, *Kitāb al-Futūh*

Yazma:

İstanbul, Topkapı, III. Ahmet 2956, II, f. 180r, satır 3: ? (B)ārsīnk (Varak 59); f. 182v, satırlar 5, 6: Bārs.īk (Varak 60); f. 183r, son satır: Bārs.īk (Varak 61); f. 185r, satır 4: بارسىك (Bārsbīk); satır 15: ?ārs..k (Varak 62); f. 185v, satır 8: Bārsnīk (Varak 63); f. 187r, satır 22: Bārsnīk (Varak 64); f. 187v, satırlar, 4, 14, 20: Bārsnīk (Varak 65); f. 188r, satır

7: ?ārsnīk; satır 16: Bārsnīk (Varak 66); f. 188v, satır 5: Bārs.īk; satırlar 9, 14: Bārstīk (Varak 67).

Taberī (Ta'riḫ-i Taberī) Türkçe Nüshası

Yazmalar:

1. London, British Museum Add. 7845, f. 337r, satır 17: Nārjilah (Varak 68).

2. London, British Museum, Ms. Add. 18,888, f. 246v, satır 8: Xāqān oğlu Nārājilah: satır 9: Nārjīk; satır 10: Nārjīlī/Nārjīkī (Varak 69).

3. London, British Museum Add. 7862, f. 402r, satır 11: Bārjank = *Bārjāng ?; satır 13: Bārjank (Varak 70); f. 403r, satır 9: Bārjank (Varak 71).

Derbendnāme'de Pāšenk ve Pāš h formları bulunmaktadır.¹⁴⁰

Elimizdeki kaynaklardan ulaştığımız biçimlerin büyük kısmı kolay analiz edilecek türden değildir. Öyle gözüküyor ki, İbn A'sam el-Kûfî ve Bal'amî'nin bildirdiği biçimler genel bir kaynağa gidiyor (Taberî'nin, Türkçe çevirileri muhtemelen Bal'amî'ye dayanmaktadır). İlk üç harf bār bütün biçimlerimizde inatla korunmuştur; sonraki dört harfte sorunlar gözükür. Noktalamadaki eksiklikler ve karışıklıklar işimizi çok daha karmaşık hale getiriyor. Bal'amî'nin yazmalarındaki biçimler açık bir şekilde orijinal bir biçime gider. Bu biçimde son üç harf noktalama hususunda net değildir. İbn A'sam el-Kûfî'deki biçimler ise son dört harfinde noktalama problemleri olan orijinal bir biçime gider [krş. بارسبك (Bārsbīk), بارسنك (Bārsnīk), بارستيك (Bārstīk) vb.]. بارسك ve بارسك biçimlerinden hangisinin orijinal biçimi temsil ettiğini anlamak imkansızdır.

A. N. Kurat¹⁴¹ İbn A'sam el-Kûfî'nin biçimlerinin بارسبك in bozulmuş halleri olduğunu iddia eder (Bārsbīk – bir kez gözükür : f. 185, satır 4). Bu çözüm Lewond'un bahsi geçen biçimi doğrulaması gibi teşvik edicidir. Lewond'un anlatımında bahsi geçen (eş zamanlı olarak, VIII. Yüzyılın ilk yarısının üçüncü çeyreği) Φαρυφῆρ (P'arsbit') in Hazar

¹⁴⁰ Derbend-Nāmeḥ, çev. ed. A. Kazem-Beg (SPb., 1851), s. 64, 72. Ayrıca bkz. daha eski: M. Klaproth, "Extrait de Derbend-Nāmeḥ, ou de l'Histoire de Derbend" JA, 2. serie, 3 (1829), s. 453vd.

¹⁴¹ A. K. Kurat, "Muhammad bin A'sam al-Kūfī'nin Kitāb al-Futūḥ'u" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII (1949), s. 265.

kağanının annesi olduğunu öğreniyoruz.¹⁴² Czeplédy, Ermeni metinlerde geçen “anne” (մայր, mayr) nin Հայր (hayr baba)¹⁴³ olarak okunabileceğini iddia eder ve bu şekilde sorunun P’arsbit’in cinsiyetiyle ilgili olduğunu düşünür. Lewond haricinde bütün kaynaklarımız İbni A’sam el-Kûfî, Bal’amî, Theophanes (ο υιός Χαγάνου¹⁴⁴ i bulduğumuz kaynak), Movsēs Dasxuranc’i¹⁴⁵ ve Taberî’nin Türkçe çevirisinde xâqân oğlu “kağanın oğlu”nu Hazar ordusunun lideri olarak bildirirler. Lewond’un bildirdiği baba ve oğul arasındaki karışıklık herhangi bir problem sunmamaktadır. Her ikisi de aynı adı taşıyor olabilir veya P’arsbit’ sonradan kağanlığa (Lewond, P’arsbit’ hakkında yazdığı yorumun öncesindeki cümlede Hazarlar’ın hükümdarının, Xak’an, öldüğünü belirtir) yükselen kağanın oğlu olabilir (Bizans, İslami ve diğer Ermeni kaynaklarda). İslami ve diğer kaynaklar “kağanın oğlu” sıfatıyla kağanın (babası) ölümünden hemen önce tanıştı ve bu nedenle, onu “kağanın oğlu” diye çağtırmaya devam ettiler.

Barsbik, Türk kökenli bir özel isimdir (Ayrıntılar için bu bölümün P’arsbit’ başlıklı kısmına bkz.).

Yukarıda oldukça belirgin bir resim sunmamıza rağmen بارسبیک ile بارجكnin ilişkilendirilmesinde karşılaşılan çok dikkat çekici filolojik engeller göz önünde bulundurulmamıştır. بارسبیک ya بارجك in bozulmuş bir halidir veya farklı bir kelimedir. Tarihî olaylardan çıkan sonuç, ikinci ihtimalin pek muhtemel olmadığını ortaya koyar. Ancak, bu yine de birinci önerinin doğruluğunu ispatlamaz. Bal’amî’nin بارجك ve yine onun yazmalarından birinde (Paris, Bibliothèque Nationale, Pers. Suppl. 166, f. 644v ve 647r) ve Taberî’nin Türkçe yazmalarından (Brit. Mus. Add. 7862, f. 402r ve 403r) birinde olduğu gibi belki de بارجك* (*Barčāng)’dir. Bu yolla, İbn A’sam el-Kûfî’nin بارسك* (*Bāršīnk – Barčing, Yabancı adların diller arası çevriminde Arapça ش, ç yerine sık kullanılır) da, بارشینگ ‘ya dönüştürülebilir. Eğer durum bundan ibaretse Lewond’un tezi ve P’arsbit’ cinsiyeti üzerine yorumlar bir kenara atılmamalıdır.

¹⁴² Lewond, Patmut’iwn, ed. Ezeanc’, s. 101.

¹⁴³ K. Czeplédy, “Nyugati türk eredetű méltóságnevek” Névtudományi vizsgálatok, b. S. Mikesy (Budapest, 1955), s. 123. Lewond’un en eski El yazması, Matenadaran 1902, f. 73v, 15.satır, mayr “anne” yi açıklıkla ihtiva etmektedir.

¹⁴⁴ Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, I, s. 407.

¹⁴⁵ Dasxuranc’i, History, çev. Dowsett, s. 209-210.

Barçing – Barçın (?). Kaşgari Barçın i bir çeşit “ipek kumaş” diye tanımlar.¹⁴⁶ Bu isim Memlük Kıpçak (Kitâb el-İdrâk, ed. Caferoğlu, s. 30: barçın) dilinde ve Çuvaş (Çuvaş-Russk. Slovar, s. 293, purşân “şolk”, “şolkovyi”: Paasonen, Tschuw. Wörterverzeichnis s. 108: puržân “Seide”) dilinde de aynı anlama sahiptir. Macarcada (bársony) “kadife” anlamına gelir. Kelimenin Macarcadaki biçimi (en azından kelimenin Macarcaya alındığı lehçedeki biçimi) * Barçang/* Barçing şeklinde bir telaffuzu işaret eder.

Bu tip bir isim, Türkçe’de sık görülen değerli maddeleri kişi adı olarak kullanma geleneğine uyar (ortak Altun/Altın “gold”, Kümüş “silver”).¹⁴⁷

Yazar imla farklılıkları üzerine bu açıklamayı kararsızca öne sürer. Elimizdeki kaynaklara dayanarak, kesin olarak güvenilecek bir sonuca ulaşmak mümkün değildir.

11. Baştû/Baştvâ

‘Abdullah ibn Baştvâ, İbni Fadlan tarafından Hazarlı bir Müslüman olarak tanımlanmıştır. ‘Abdullah ibn Baştvâ, İtil Bulgar kralı (Almuş ibn Şilki Yiltavar) (yiltawâr el-teber’in)¹⁴⁸ Ogur kökenli biçimidir. Bu unvanı bir diğer Hazar derebeyi olan Kuzey Kafkasya Hunları lideri Alp ihut’uer de taşıyordu’nın elçisi sıfatıyla Halife el-Muktedir’in (912-932) huzuruna çıkmış ve dini ve askeri konularda yardım istemişti.¹⁴⁹ ‘Abdullah’ın kaynağımıza bize sağladığı bilgiye göre, nisbah “al-Xazarî” (Hazar) idi. Bununla birlikte, “al-Xazarî” teriminin etnik anlamında mı yoksa siyasî anlamında mı kullanıldığına karar vermek mümkün değildir (bir İtil Bulgarı olan Baştvâ, Hazar kağanına bağlıydı). ‘Abdullah ibn Baştvâ’nın etnik kökeni Hazar olsaydı, onun Almuş’un sarayındaki varlığı, X. Yüzyıl başlarında Atıl/İtil arasında ciddi bir ayırımı dikkat çekebilirdi.

¹⁴⁶ Mahmûd al- Kâşgarî, Divan, ed. Atalay, s. 254, DLT Tercümesi, çev. Atalay, I, s. 509; Brocekelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, s. 31 “Brokat”.

¹⁴⁷ Abu'l-Ğazî Sâjârâ-i Tārâkimâ'da (bkz. Kononov, Rodoslovnya Turkmen (metin), I 145) Oğuzlar içindeki ünlü kadın yöneticiden bahseder: Barçın Salor.

¹⁴⁸ Ibn Fadlân, çev. ed. Kovalevsky, s. 160 nn. 14-15, 314 (metin). Ayrıca bkz. Czeglédy, “Egy bolgár-török yiltavâr méltóságánév” MNy, XL (1944), s. 182-186.

¹⁴⁹ Ibn Fadlân, çev. ed. Kovalevsky, s. 121.

İbni Fadlan'ın çalışmasının Meşhed yazması [bkz. İbni Fadlan, ed. Ç. Kovalevsky, s. 344 = f. 197v, satır 9 ve s. 342 (= f. 198v, satır 4)] عبدالله بن باشتوا = 'Abdullah ibn Baştvâ biçimini sunar (Varak 72-73).

Telaffuz: باشتوا ya telaffuz edilemeyen elif ile Baştû diye (bu Kovalevsky'nin iddiasıdır¹⁵⁰) veya Baştvânın farklı varyasyonlarıyla (Baştewe, Baştöve vb.) telaffuz edilebilir. En doğru telaffuz, etimolojik hususlar hesaba katıldığında kararlaştırılabilir.

Yorumlar: Muhtemelen iki kelimeyle, باش, توا uğraşyoruz. İlki açıkça Türk kökenli Baş¹⁵¹ (Radloff, IV/2 s. 1546-1551) OT., Osm., Az., Kır., Trkm., Hive., Sart., Çağ., ET., Tar., Kum., Kaz. T., KKır., Tob., Kur. : (i) "der Kopf" (ii) "der obere Theil" (iii) "der Anfang und das Ende" (iv) "der Anführer", "der Chef" (v) "der wichtigste".

Birçok zorlukla karşılaştığımız توا, içinde teve'yi (Radloff, III/1, s. 1127, Uyg. tëve, Çağ., ET. tävä, Kar.T. t'ävä, bunların hepsi Eski Türkçe'ye dayanır tebe) "das Kamel" gizliyor olabilir. Hayvan adları Türk halkları arasında oldukça yaygındır (Buka/Buga, Buta, Boğra vb.) fakat Teve/Töve adını taşıyan önde gelen bir kişiye rastlamadım. Yine de yazım (teve) Türk halklarının yazımıyla aynıdır (bkz. Houtsma, TAG, s. 69 diğerleri arasında).*

"Baştaki veya lider deve" anlamına gelen Başteve'yi okuduğumuzda, benzeşme bulma konusunda zorluklarla karşı karşıya kalıyoruz. Zajaczkowsky, Kuman-Slav bağları üzerine çalışmasında Povest' vremennix let (s. a. 1185) deki kişi adının ve Başkurd etnoniminin "pre-

¹⁵⁰ Ibn Fadlân, çev. ed. Kovalevsky, s. 163, burada (بيخوا) yabğu ile karşılaştırır.

¹⁵¹ Bas "five/beş" olarak okunamaz [her ne kadar sayısal içerikli isimler Türk dünyasında iyi bilinse de. Bkz. L. Rásonyi, "Les noms de nombre dans l'anthroponymie turque" AOH, XII (1961), s. 45-71.] Araplar bunu elif kullanmadan yazmış olmalıydılar. (Bkz. Sauvaget, age., JA, 238 (1950), s. 36, 39, 40, 41, 42, 46, 48).

* Kanaatimizce yazar baştava kelimesindeki 'tava'yı teve (deve) şeklinde görmekle büyük bir hataya düşmektedir. Çünkü Orta Asya Türk lehçelerinde "tavacı" kelimesi hâlâ kullanılır ve özellikle Ortaçağ'da savaş zamanlarında orduya adam toplayan kişilere verilen unvandı. Tavacılar aynı zamanda ordunun işe tedarikiyle de yükümlüydüler. Dolayısıyla buradaki "baştava" kelimesi "tavacıbaşı" veya "baş tavacı" anlamında olabilir. Öbür türlü kelimenin "teve>deve"yle bir ilgisinin bulunması çok zor. Orta Asya'da "deve yavrusu" anlamında daha ziyade "buta" kelimesi kullanılır ve büyükler çok sevdikleri kişilere hitap ederken "butam!" derler. Ayrıca kadınlara "Butagöz" adı verilir, ama asla "Devegöz" kelimesi kullanılmaz. O bakımdan kelimenin "başteve" şeklinde okunması kesinlikle doğru olamaz.(editör).

wodnik wilk” diye çevrilmesini öne sürer ve bu durum baş kelimesinin Baş tâvâ’daki kullanımına benzer bir kullanım teşkil edebilir.¹⁵²

Yaygın etimolojiye dayanarak Başkurd/Başkort etnonimi “kurt kafası” diye açıklanabilir.¹⁵³ Ancak, bu ad İslami kaynaklarda hem Macarlar’a hem de Başkirler’e yöneltilen Basjirt, Basjird, Başğırt etnonimi ile bağlantılıdır.¹⁵⁴

Boy adlarının Türk halkları arasında özel isim olarak kullanılması sık karşılaşılan bir hadisedir. Bu bağlamda, Başkırd Memlük dilinde bir özel isimdir.¹⁵⁵ Rus kroniklerinde (Nikonovskaya letopiś) Kitan/Kytan adlı bir Poloves (Kuman) boy beyinden bahseder.¹⁵⁶ [= çok iyi bilinen Altay kökenli boy adı Qıtañ (Çin’in Liao Hanedanlığı¹⁵⁷), ve buradan Rusça da “Çin” anlamına gelen Kitay türemiştir].

Dolayısıyla, Zajaczkowski’nin örneğinden, bir boy adının şahıs ismi olarak mı kullanıldığını yoksa bir şahıs isminin baş (“baş”) qurt (“kurt”) tanımlamalarına dayanarak mı alındığını bilemiyoruz.

Osmanlı geleneği baş + hayvan (totem?) yoluyla şahıs ismi türetilmesi hakkında bir örnek sağlar: Bâş Boğa “baş boğa” (Aşıkpaşazade’nin Tevârih-i âl-i Osman’ında ve Neşri’nin Kitâb-ı cihannüma’sında geçer).¹⁵⁸

12. Bek~Beg

X. Yüzyıl Arap ve Bizans kaynakları [Constantinus Porphrogenitus, İbn Fadlan, İstahrî, İbni Havkal ve XIII. Yüzyıl Arap ansiklopedisti

¹⁵² A. Zajaczkowski, *Zwiqzki jezykowe polowiecko-slowiańskie* (Wrocław, 1949), s. 36-37. Başkırd ve Başkırt, Başkir’in Türkçe biçimleridir.

¹⁵³ V. V. Bartol’d (Barthold), *EI*, I, s. 697; “Basdzirt” Soçineniya (Moskva, 1968), V, s. 494.

¹⁵⁴ V. V. Bartol’d (Barthold), *EI*, I, s. 697; “Basdzirt” Soçineniya V, s. 494. Macarca-Başkir sorusunu buraya sokma niyetinde değilim. Burada kendimi şu bilgiyi belirtmekle sınırlandıracam: XIII. Yüzyılın başlarında Macar keşifleri bugün Başkırya olan yere yolculuk etmişler ve burada Macarca konuşan bir halkla karşılaşmışlardır. Dolayısıyla, Başkir unsurların atalarının Ugor menşeli olmaları kuvvetle muhtemeldir.

¹⁵⁵ Sauvaget, *age.*, s. 41. Ayrıca bkz.: Németh, HMK, s.84.

¹⁵⁶ PSRL, IX, s. 123-124.

¹⁵⁷ K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples* (Wiesbaden, 1968), s. 17. Bu isim iyi bilinir bir şekilde steplerde baki kalmıştır, krş., XVI. Yüzyıl Kırım prensi Temeş Kitai (PSRL, XIII, s. 84, 91, 424).

¹⁵⁸ Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i âl-i Osmân, Aşıkpaşazâde Tarîhi*, çev. ‘Ali Beğ (İstanbul, 1332/1913-14), s. 2; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı cihan nûma. Neşri tarihi*, çev. F. R. Unat, M. A. Köymen (Ankara, 1949), I, s. 54.

Yâkût (İbni Fadlan ve İstahrî nin yolundan giderdi)] ileri gelen bir Hazarlı'dan söz eder: Bek. Constantinus Porphyrogenitus ve Theophanes'in takipçisi (kraliyet tarihçisiyle aynı kaynakları kullanır), Bek ~ Beg'in kralın yanındaki varlığından bahseder.¹⁵⁹ İbni Fadlan, Hazar hiyerarşisinin akılda kalıcı bir tablosunu çizer ve *Hakan beh'in, unvanı Hākān olan "Hazar Kralı"nın (melik el-Hazar) "vekil"i (halife) olduğunu belirtir.¹⁶⁰ İbni Rusta'nın dediği gibi bu makam, İṣā = * İṣad'ın mevkisiyle aynıydı.¹⁶¹ İbni Rusta'nın X. Yüzyılın başlarında yazmasına rağmen, daha önceki bir döneme ait kaynakları kullandığı kabul edilir.¹⁶² Böylelikle, Ṣad'dan Bek'e bir geçiş görüyoruz. Bek ~ Beg (çoğul begler) Kök Türk yazıtlarında "soylular" ["avam" (kara budun)a karşın] anlamına gelir. Eski Türkçe'de çok daha itibarlı bir unvan olan ṣad (kraliyet ailesiyle hısımlık ve devletin bir bölümünün yöneticiliği veya ordunun kumandanlığı anlamına gelir¹⁶³) yerine kullanıldığına rastlanmamıştır.

İstahrî ve İbni Havkal (İstahrî'nin peşinden gelir) "Hazar kralı"na melik el-Hazar بāk (Bāk) ve بک (Bek) diye hitap edildiğini yazar; fakat her iki çalışmayı hazırlayan de Goeje, değinilen kısımları okumada zorluk çektiğini hissetmiştir.¹⁶⁴ بāk biçimi muhtemelen "prens" (aşağıda tartışılacaktır) anlamında bir Türkçe unvan olan بک (*yılık)in bozulmuş bir halidir. Bu ikinci unvanın Hazarlar arasında mevcudiyeti Yâkût ve Kazvinî tarafından da doğrulanmıştır.¹⁶⁵ İstahrî, açıkça ikili krallığın farkındaydı, çünkü "Hazarlar'ın kralı"na بک veya بک diye hitap etmiş ve sonra hükümdarın hakan olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁶ Bu kağan, devlete

¹⁵⁹ Constantinus Porphyrogenitus, DAI, ed. Morevcsik-Jenkins, s. 182 (Bonn bs.), s. 178; Theophanes Continuatus, Historiae (Bonn bs.), s. 122.

¹⁶⁰ Ibn Fadlān çev. ed. Kovalevsky, s. 266, n. 891, 267, n. 898, 313 (= s. 212b, Meşhed Yazması).

¹⁶¹ Ibn Rusta, ed. de Goeje, s. 139.

¹⁶² Marquart, Streifzüge, s. 24-27; Dunlop, age., s. 107.

¹⁶³ László, "A kagán és családja" KCsA, 3 (1940), s. 32; Liu mau-tsai, age., II, s. 498.

¹⁶⁴ Istahrî, ed. de Goeje, s. 220; Ibn Hawqal, ed. de Goeje, s. 278. Ayrıca de Goeje'nin yorumları için bkz. c. IV, s. 380, BGA. Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht, s. 257'de *yelbek okunuşunu ileri sürer. Yazmalarda bunun için haklı bir neden bulunmamaktadır.

¹⁶⁵ Yâqūt, Mu'jam al-Buldān, ed. Wüstenfeld, II, s. 437; Zakariya Ben Muhammed Ben Mahmud el Cazwinis Kosmographie, çev. F. Von wüstenfeld (Göttingen, 1848), II, s. 393. Ayrıca bāk'ın kanıtın gösterdiği şekliyle y. I. k'nın bozuk bir hali olduğunun verilmesi ile ilgili olarak bkz. P. Golden: "The Q'azaro-Hungarian Title/Personal Name (بک) ~ لؤلؤ", AEMAE, I (1975).

¹⁶⁶ Istahrî, ed. de Goeje, s. 224.

saygılıydı ve hiçbir yaptırım gücü yoktu, devletin gerçek gücü Melik-/Bek, Beg'in elleri arasındaydı.

Kaynaklar

Constantinus Porphyrogenitus, DAI

Yazma: Paris, Bibliothèque Nationale 2009, f. 118v, satır 4: πέχ (Varak 74)

DAI (Moravcsik-Jenkins, s. 182; Bonn bs., s. 178): πέχ. Aynı zamanda bkz. Theophanes Continuatus, Historiae (Bonn bs), s. 122: πέχ.

İbni Fadlan (Yāqūt, Mu'jam)

Yazma:

1. Oxford, Bodleian, Marsh 132, f. 48r, satır 24 ve f. 48v, satır 1 خاقان به (xāqān b. h) (Varaklar 7, 75).

2. British Museum 16,649, f. 385r, satırlar 14, 20: xāqān b.h (Varak 8)

3. British Museum 23,371, f. 144v, satırlar 5, 9: xāqān b^wh (Varak 9)

4. Paris, Bibliothèque Nationale 2228, f. 106v, satır 8; f. 107r, satır 1: xāqān b. h (Varaklar 76, 77)

5. Paris, Bibliothèque Nationale 6601, f. 126v, satır 19; f. 127r, satır 1: xāqān b^wh (Varaklar 11, 78)

6. Berlin, Staatsbibliothek, 6040, f. 75v, satır 29; f. 76r, satır 6: xāqān b. h (Varaklar 12, 79)

7. İstanbul, Topkapı, III. Ahmet 2715/4, f. 77v, satır 21; f. 78r, satır 8: xāqān b. h (Varaklar 13, 80)

8. İstanbul, Köprülü 1163, f. 70r, satırlar 5, 12: xāqān b^wh (Varak 81)

İstahri

Yazma:

1. Leiden, Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 3101, f. 42r, satır 14, güç belâ okunur bir biçimde: بأك (bāk), بك (bek) (Varak 82)

2. Berlin, Staatsbibliothek, 6032, f. 92v, satır 10: bāk, bek (Varak 83)

3. İstanbul, Aya Sofya 2971, f. 61r, satır 18: bāk, bek (Varak 84)

Ibn Hawqal

Baş vurduğum İbni Havkal yazmalarının (Leiden OR314, Paris 2214 ve İstanbul 3346) tamamında bu pasaj atlanmış veya bozulmuş bir durumdadır. de Goeje ed., s. 278: bāk, bāk; Kramer' de ed., II, s. 390 yaln z باك > تال biçimleri mevcuttur.

Yâkût, Mu 'cem

Bu listelemeye, Yâkût' un zikrettiği باك bāk formlarını da dahil ettim. Yukarıda da belirttiğim gibi باك bāk بلك 'ın bozulmuş bir şekli olduğu görüşündeyim. El-İstahrî ve Yâkût' un orijinal kaynaklarında بلك yilic ve باك bāk biçiminde geçiyor olmalıdır. Fakat elimizde باك ~ بک bāk ~ bāk ve باك ~ بک bāk ~ yilic gibi bozulmuş biçimleri bulunmaktadır.

Yazma:

1. Oxford, Bodleian, Marsh 132, f. 47v, satır 21: bāk (Varak 85)
2. British Museum 16,649, f. 384v, satır 17: bāk (Varak 86)
3. British Museum 23,371, f. 144r, satır 33: bāk (Varak 87)
4. Paris, Bibliothèque Nationale 2228, f. 105r, satır 16: bāk (Varak 88)
5. Paris, Bibliothèque Nationale 6601, f. 126r, satır 16: bāk (Varak 89)
6. Berlin, Staatsbibliothek, 6040, f. 75v, satır 1: bāk (Varak 12)
7. İstanbul, Topkapı, III. Ahmet 2715/4, f. 77r, satır 5: bāk (Varak 90)
8. İstanbul, Köprülü, 1163, f. 69r, satır 13: bāk (Varak 91)

Telaffuz: Arapça kef, art damaksıl qaf q'a karşın ön damaksıl k'yı temsil eder. Bizans kaynaklarındaki χ, bu k'nın çok güçlü ön damak-sıllaştığını ve x/h sınırında yer aldığını gösterebilir. Buna benzer bir

durum, Tuva Türkçesi ve günümüz Moğol lehçelerinde görülebilir.¹⁶⁷ Her ikisinde de q ve k bu değişikliğe uğramıştır. Bu durum, Moğolcada sıradandır ancak Tuvacada tam anlamıyla anlaşılamamıştır. Çok iyi ön damaksıllaşmış Hazarca k'nın hakkında bir diğer kanıt P'arsbit' kelimesinde görülebilir (aş. bkz.).

Bazı durumlarda Bizans χ'i ğ'nin telaffuzunda kullanılır, Γευαχ (= Mac. *Yenäg > Jenö vb.). Bu ğ Yunanca γ, Arapça ğ den ve dolayısıyla, χ~ğ biçiminden farklıdır.

Yâkût (İbni Fadlan) un b^wh veren Paris 6601 (f. 126v, 127r), Köprülü 1163 (f. 70v) ve British Museum 23,371 (f. 144v) yazmalarında harekeli biçimlerin önemi açık değildir. Aslında, sadece bu yazmalar bu kelimenin harekeli biçimini sağlar.

Yorumlar: Πέχ (= Bex = Bek ' ~ Beğ), 𐰽(B.h = *Beh ~ Beğ), بك (Bäk, Bäg) = Bäk, Bäg (Radloff, IV/2, s. 1580) Çağ. (بك, بيك). ET., Tar., Krm., Kum., Trkm.; Hive = pek, bei "der Beg", "der Beamte".¹⁶⁸

13. Belgiçi ~ Belgici (*Balıkçı?)

*Balıkçı/ *Belgiçi, Bospor şehrinin Hazarlı valisinin unvanıdır. Theophanes, sub anno' da 6195 (703/704¹⁶⁹) bu husustan bahsetmiştir. Bu kişi, II. Justinian' ın Kırım' a sürülmesi çevresinde gelişen olaylarla bağ-lantılı görünüyor (bkz. s. 60-61 yukarıda). Bu ismin, Theophanes' in Chronographia' sındaki farklı yazmalarda listelenen ve de Boor tara-fından alıntılanan farklı biçimleri şunlardır: βαλγίτζιν, βαλγίτζην, βαλγίτειν (Balgitzin), βαλγίτζην, βαλγίτζυν (Balgitzin).

¹⁶⁷ F. G. Isxakov, A. A. Pal'mbax, Grammatika tuvinskogo yazıko (Moskva, 1961), s. 78; Grönbech, Krueger, Introduction to Classical (Literary) Mongolian, s. 14.

¹⁶⁸ Altay dünyasında bu ünvanın yeri ile ilgili tartışmalar için bkz. W. Kotwicz, "Contributions aux études altaïques: les titres princiers: turc bæg, mo. begi et ma. beile" Rocznik Orientalistyczny, XVI (1950) ve Doerfer, TMEN, II, S. 389-406. Doerfer, her iki seçeneği de ihtimali olarak değerlendirdiği bu sözcük için, hem Farsça hem de Çince kökeni ön görerek bu sorunu açıklamakta ve ardından, söz konusu bu sözcüğün, kuvvetle muhtemel öz Türkçe veya ihtimalen Juan-Juan kaynaklı olabileceğini öne sürmektedir (bkz. Doerfer, TMEN, II, özellikle s. 402-405).

¹⁶⁹ Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, I, s. 373; Kronolojinin belirlenmesinde Theophanes tarafından kullanılan yöntemler için bkz. Ostrogorsky [G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, çev. J. Hussey (New Brunswick, 1957), s. 80, (gözden geçirilmiş bs. 1969), s. 88].

Kaynaklar

Theophanes, Chronographia

Yazma:

1. Oxford, Christ Church 5, f. 245b, satırlar 3, 8: βαλγίτζιν (Varak 92)

2. Paris, Bibliothèque Nationale 1710, f. 307a, satır 22: βαλγίτζιν (Varak 93); f. 308b, satır 6: βαλγίτζιν (Varak 94)

Moravcsik βαλγίτζιν'ı Belgiçi olarak okur.¹⁷⁰ Kokovtsov' u takip eden Zajaczkowski, bu kelimenin, *בולניצי olarak tashih ederek okuduğu בולשצי ile karşılaştırılmasını önerir. Ancak, בולשצי ' in *Boluşçi (aş. bkz.) şeklinde okunmasını gerektirecek bir sebep yoktur. Düzeltme dışında, Zajaczkowski βαλγίτζιν i *Belgiçi veya muhtemelen *Bölikçi diye okurdu. Aynı zamanda, Bulağacın' dan yola çıkan "baştan çıkarıcı" bir etimolojiden bahseder.¹⁷¹ Maalesef, Zajaczkowski bu okunuşların peşinde pek durmamış ve hiçbirini doğruluğunu kanıtlayamamıştır.

Telaffuz: Bizans Grekçesinde β, b veya v şeklinde telaffuz edilebilir (ikincisi Theophanes dönemindeki telaffuzudur). β yi klasikleştirme eğiliminde olan birçok yazar, β nin b yerine kullanıldığını bilir ve bu sesi temsil etmesi bakımından bu harfi kullanırlar; ancak daha az klasik bir stilde bu harfin yerine π veya μπ kullanılır. α, a diye telaffuz edilir, fakat ā (Konstantin Porphyrogenitus'ta χουαρτζι χξούρ = küärçi-çur.¹⁷² Bu yazardan diğer örnekler Πατζιναχίται *Peçinek - *Peçeneg, 'Ατελχούζου = Mac. Etelköz) da verebilir. λ, l nin yerine geçer ve γ için g (klasikleşmiş) veya ğ kullanılır. ι, i veya ı olabilir. τζ bileşimi ç diye telaffuz edilir. Dolayısıyla, okunuş *Balğıçi veya *Belgiçi dir.

Yorumlar: Belgiçi, Belgi ~ Belgü'den türemiş bir nomen agentis olabilir.

Eski Türkçe ve Uygurca: belgü "işaret", "sembol".¹⁷³ Kumanca (Grønbech, Kom. Wb., s. 58): belgirt- "zeigen", "an den Tag legen",

¹⁷⁰ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 36.

¹⁷¹ Zajaczkowski, Ze studiów, s. 37-38.

¹⁷² Constantinus Porphyrogenitus, DA1, b. Morevcsik-Jenkins, s. 182 (Bonn bs.), s. 168, 170. Ayrica bkz. Németh, Die Inschriften, s. 50-51.

¹⁷³ Orkun, age., IV, s. 23; Caferoğlu, Uygur sözlüğü, s. 38.

“manifestare”. Orta Asya’da XII. ve XIII. Yüzyıla ait Kur’ân tefsirleri {tafsirs} (bkz. Borokov, Leksika, s. 97): bālgü “primeta”, “priznak”, “svidetel’stvo”. Memlük Kıpçakçası (Kitāb al-Ildrāk, ed. Caferoğlu, Arapça metnin 36’ıncı sayfası ve Türkçe tercümesinin 17’inci sayfası): belgürdi “bir şeyin açık, belirli hale gelmesi”, belgü “açık”, “besbelli”. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde benzer formlar bulunmaktadır. Çuvaşça palle (bkz. Paasonen, Tschuw. Wörterverz, s. 93.) ve Macarca (ödünç kelime) bélyeg “Merkmal”, “Kennzeichen” Oğurcaya işaret etmektedir: krş. İtil Bulgarcası بلړك belüg, Tuna Bulgarcası белѣгъ – бѣлѣгъ– билѣгъ.¹⁷⁴

Böylece, * Belgiçi/* Belgiçi “mührün sahibi” anlamına gelebilir. Bu kelimenin bir unvan olarak kullanıldığını gösteren herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte, özel bir görevi, Altay dünyasında önemi olan yan anlamında saklıdır (Altın Orda Hanlarının tamgası). Bu nedenle, kelime Moğol-Kıpçak Altın Orda halkının ve Orta Asya Türkleri’nin Tamgaçısıyla ve Osmanlılar’ın Nişancısıyla karşılaştırılabilir.¹⁷⁵

Bir diğer ihtimal, βαλγίτζιν ı art damaksıllaşmış *Balğıcı şeklinde okumaktır. *Balğıcı, Balıq’dan bir nomen agentis (DTS, s. 80 “gorod”) olan *Balğıcı - *Balıkçı (“şehrin valisi”) dan ses değişimine uğramış yer değiştirme formu olabilir. Bu ilginç öneri (Theophanes’e göre, βαλγίτζιν in oynadığı role açık bir şekilde uyar), Kokovtsov tarafından öne sürülmüştür.¹⁷⁶ Ancak, Zajaczkowski bu öneriyi reddetmiş ve bahsedilen kelimenin tekrar düzenlenmiş haliyle herhangi bir Türk lehçesinde bulunmadığını belirtmiştir.¹⁷⁷

14. Boluşçı

**Boluşçı*, anonim Hazar Yahudisi’nin mektubunda bulunan bir isimdir (*The Cambridge Document*).¹⁷⁸ Bu kelimeye ilişkin metinde İbrani adı Pesah geçer (aslında bu bir bayram adıdır. S. W. Baron Hazar

¹⁷⁴ Gombocz, BTL, s. 43; Pritsak, “Bolgaro-Tschuwasschica” UAJb, XXXI (1959), s. 303.

¹⁷⁵ B. Spuler, Die goldene Horde (Leipzig, 1943), s. 262-264. Osmanlı Nişancı üzerine bkz.: J. Reyhman, A. Zajaczkowski, Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats, gözden geçirilmiş, genişletilmiş, tercüme edilmiş A. S. Ehrenkreutz (The Hague-Paris, 1968), s. 164.

¹⁷⁶ Kokovtsov, age., s. 119.

¹⁷⁷ Zajaczkowski, Ze studiów, s. 38.

¹⁷⁸ Kokovtsov, age., s. 35, Cambridge MS T-S loan 38, Misc. 35, s. 3, 20. satır; Schechter, age., s. 208-209.

Yahudiliğini tartışırken şunu not eder: “Çok fazla miktarda olan İbrani adlarını benimserken kendilerine özgü Hazar isimlerini korumuş ve tarafsızlıkla Kitab-ı Mukaddes ve Kitab-ı Mukaddes sonrası bayramların adlarını kabul etmişlerdi. Örneğin, Pesah, Paskalya ve Hanukkah. Bunlardan Hanukkah ilerleyen dönemlerde Doğu Avrupa Yahudileri arasında çok yaygın olmuştur”¹⁷⁹). Kişilere bayram adı vermek Türk halkına yabancı bir durum değildir, özellikle eğer bu kişi bayramda doğmuşsa (günümüz Türkiye’inde sayısız “Bayram” adlı kişi bulunur).

*Boluşçı Pesah, X. Yüzyıl başlarında Hazar kuvvetlerinin kumandanydı. Bu dönemde, Yudaizm Hazarya’da sağlam temellere oturmuştu. Öyle gözüküyor ki, Pesah, Kırım ve çevresindeki Hazar müstemlekelerini yönetmekteydi.¹⁸⁰ Kesin kronoloji ise belirsizdir.

The Cambridge Document (Cambridge MS T-S loan 38, Misc. 35, s. 3, satır 20 (Varak 95)’de şu formu yer almaktadır: יצשלוּב = (Bū/ölş/s.sī)

Telaffuz: Beth (ב) Ortaçağ İbrani metinlerinde, *b* veya *v* (b) görevini alır. *v* yi temsil etmenin bir diğer yolu ise muzaaf *Waw* (ו).¹⁸¹ Bu metindeki *Beth* in *b* nin yerini almış olması ihtimali daha yüksektir (*v* demek istenseydi, karışıklıktan kaçmak için muhtemelen muzaaf *waw* kullanılırdı). Orta İbranice’de *waw*, Eski İbranice’deki gibi, *v* nin yanısıra noktalamaya göre *u* veya *o* yu temsil edebilir.¹⁸² Bu örnekte, noktalama belirtilmediğine göre, hangi okunuşun seçilmesi gerektiğini diğer kriterler belirleyecektir. Türk kökenli kelimelerin İbranice transkripsiyonunda tutarlı etimolojiler, Türkçenin fonetik kuralları ve mukayeseli onomastik uygun olan kriterlerdir. װ (*Šin* veya *Šin*), *s* (orjinali *š* dir)yi veya *ş* (noktalamaya bağlı olarak) yi temsil edebilir. Bir başka *s* (ס *Samekh*) olduğu için, yazar karışıklığı önlemek amacıyla *s* yi temsilen *Samekh* i kullanırdı. Yiddish ve Karaimcede, *Sin* sadece bu sesi içinde barındıran İbranice kelimelerde kullanılır. Diğer bütün durumlarda *Samekh* geçerlidir. Yiddish ve Karaim kaideleri, Hazarlar’la bağlantılı değildir; ancak dönemin genel kaideleri hakkında bilgi verir (ilk Yiddish dökümanları X. Yüzyıla aittir) ve İbrani alfabesinin nasıl yabancı elementlere ayak uy-

¹⁷⁹ Baron, *A social and Religious History of the Jews*, III, s. 202.

¹⁸⁰ Kokovtsov, age., s. 118-119.

¹⁸¹ F. Kupfer, T. Lewicki, *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy* (Wrocław-Warszawa, 1956), s. 14-15.

¹⁸² Kupfer, Lewicki, *Źródła hebrajskie*, s. 15.

durduğunu anlamamıza yardımcı olur. Bu sebeple, **𐤔**, **𐤕** diye okunur. Eski İbranicedeki *Sade* (**𐤔**), Arapça *Sād* ın karşılığıdır. Ortaçağda, *s*, *ts* ve *ç* yerine kullanılırdı.¹⁸³ Arapçada *ç* için aynı zamanda *Sad* kullanılırdı (*çul/çor* için **صول** - Taberî'nin Derbend Geçidi¹⁸⁴). İncelediğimiz kelimede, büyük ihtimalle *ç* yerine kullanıldı. *Yod* her zaman *i* veya *yi* verir (İbranice de Türkçe *ı* yerini temsilen bir harf yoktur). Bana göre, kelime en iyi şekilde *Bölşsi=**Boluşçı* diye okunur. Etimolojik ve onomastik ispatlar aşağıda verilmiştir.

Yorumlar: **יצשלוב**, **Boluşçı* ya da *Buluşçı* olarak okunulabilir. *Buluşçı* Türkçe *buluş-* [(Radloff, IV/2, s. 1847) Osm. “sich zusammenfinden”, “sich finden”, “sich begegnen”, “eine Sache besprechen”] kökünden *bir nomen actoris* olabilir.

Kazan Tatarcasında (Radloff, IV/2, s. 1842 *bulış-* “zusammen sein”, “helfen”) *boluş-* ve *buluş-* birleşmişlerdir. Memlük Kıpçakçasında: *Kitāb al-Idrāk*, ed. Caferoğlu, Arapça metin, s. 35: *buluštı* “he happened upon”, “came together with” (“rastladı”, “buluştular”).

Bununla beraber, *buluş-* kökü temelli bir isim üzerinden örneklemeler {*analogies*} yoktur. *Boluş-* (Radloff, IV/2, s. 1672) Kum., Kar.T., “helfen”, “beistehen”. *Codex Cumanicus* (Grønbech, *Kom. Wb.*, s. 64-65) *boluş-* “Hilfe”, “coadiutor”, *boluş-* “helfen”, “adiuuare”. Memlük Kıpçakçası (*Kitāb al-Idrāk*, ed. Caferoğlu, Arapça metin, s. 35; Türkiye Türkçesi çev. s. 20): *boluštu* “he helped, aided”, “yardım et-”. Karaçay-Balkar Türkçesi (Pröhle, *KSz. X* (1909), s. 94): *boluş-* “helfen”... *boluşū* “Hilfe” ; *boluşūçu* “Helfer”, “Helferin” ; *boluşluq* “Hilfe”. Ermeni-Kıpçakçası (Tryjarski, *Dictionnaire*, I, s. 158): *boluşuçi* “pomoşnik”, “pomagajacy”, “aide/yardımcı, yaverj”, “celui qui aide” (ayrıca, bkz. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle*, s. 125: *boluşlux* “yardım”).

Zajaczkowski¹⁸⁵, *boluş-* kökünün yalnız Kıpçakçada “yardım et-” manasında bulunduğunu belirtmektedir. Bir örnekseme olarak 1054’de Rus topraklarını istila eden Poloves (Kuman) hanı *Boluş*’ u zikredebiliriz.

¹⁸³ Kupfer, Lewicki, *Źrodla hebrajskie*, s. 17.

¹⁸⁴ Tabarî, *Annales*, ed. de Goeje, I, s. 895.

¹⁸⁵ Zajaczkowski, *Zwizski polowiecko-slowiańskie*, s. 34-35.

Karaçay Türkçesi'nde *boluşūçu* (= *boluşuwçu*) ve Ermeni-Kıpçakçasında *boluşuçi* (ayrıca bkz. Kaz. T. *Bulısuçi*, Kar. T. *Boluşuçu*) – *u/i/-w* ile sonlanan isim-fiil yapısı üzerinden kurulu *nomina actoris*dir. Bu, Kıpçak lehçelerinden görülen genel bir özelliktir. Bizim formumuz, *boluş* isim kökü üzerinden + isim yapım eki *çı/çi* alarak *noman actoris* {türemiş kelime} : *boluş+çı* (krş. Osm. *yardım+cı*, *demir+ci*, Kaz. T., *yardımcı+çe*, *bolış+çı* *bulısuçi*'nin yanında).

Boluşçı, -*çi* yapım eki ile biten diğer Hazar adları ile karşılaştırılabilir. İsim, “yardımcı” olarak tercüme edilmelidir veya belki de Zająkowski'nin ileri sürdüğü gibi *болушь* “gardiyan” anlamı da olabilir.¹⁸⁶

15. Bulan

Bulan, Kağan Yosef'in Hasday ben Şaprut'a yazdığı mektupta belirttiği üzere Yudaizm'i seçen efsanevi Hazar kağanıdır. Yosef'in Hazar hükümdarlarını listelediği mektubunda anılan tek Türk kökenli isimdir. Anlaşılan o ki, Bulan'ın din seçiminden sonra hükümdar olan torunları İbrani adları alıyorlardı. Bulan'ın adı Yosef'in mektubunun kısa ve uzun redaksiyonlarında görülmektedir. Biçimler Kokovtsov'un¹⁸⁷ verdiği gibi aynıdır:

Kısa Redaksiyon: אָלויב

Uzun Redaksiyon: אָלויב

Kaynaklar

The Khazar Correspondence

Yazma: Oxford, Christ Church 193, f. 16v, satırlar 3 & 5: אָלויב

Telaffuz: *Beth*, *b* diye telaffuz edilir. *Waw*, noktalamaya göre *v*, *o* veya *u* yu temsil edebilir. Bu isimde *u* yu temsil ediyor olabilir. *Lāmedh* her durumda *l* dir. *Aleph*, orijinalinde (Arapça *elif* gibi) hırıltılı nefes sonrası gelen sesli harflerin hepsinin yerine geçer. Fransız, Alman ve Slav kelimelerinin Orta İbranice transkripsiyonunda, *u*, *o* veya *i* ilk harf-

¹⁸⁶ Zająkowski, Zwiqzki polowiecko-słowiańskie, s. 34-35. Gyóni [M. Gyóni, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei (Magyar-Görög-Tanulmányok serilerinde vol. 24, Budapest, 1943), s. 36] *Boluşçi*'nin bir şekilde Macarca *Bulcsu* vs. ile bağlantılı olduğu tahminini yapmaktadır. Böyle bir bağlantı henüz kurulmuştur.

¹⁸⁷ Kokovtsov, age., s. 21, 28.

leri $\aleph, \aleph$ ve $\aleph$ e çevrilirdi.¹⁸⁸ Birkaç durumda, Talmud İbranicesinde Eski İranî kelimelerde, $\bar{a}$ waw ile temsil edilebilirdi, fakat bu İranlıların konuşma dillerindeki telaffuzlarını gösterebilir.¹⁸⁹ Yiddişçe ve Karaimcede, *Elif* her zaman a nın yerini alır (aynı zamanda Yiddişçe’de o). Bu örnekteki kullanımının, bu olması mümkündür. e ¹⁹⁰ kullanımı için örnekler bulunabilmesine rağmen, Altayca sesli harf uyumu kuralları dikkate alınmalıdır (*Waw u* yerine geçerse, *Elif, a* yı temsil eder). *Nun* her durumda n yi verir. $\aleph$ şu şekilde okunmalıdır: **Bulan* (belki de, $waw = \bar{u}$, **Bülän*).

Etimoloji: Bulan/Pulan (Radloff, IV/2, s. 1374) Alt., Tel., Leb., Şor., Sag., Qoib., KČ., Küar. “das Elenthier”. *Bulan* (Budagov, I, s. 289) Çağ., Kaz. *Pulan* Alt. “Elk.” Memlük Kıpçak *bulan* (*at-Tuhfat*, ed. Halasi-Kun, f. 38a, satır 7-8, Atalay ed. f. 39b, satır 7-8: *yahmür-bulan*). Atalay (s. 157) Arapça *yahmür* ü yanılarak “wild ass”, “zebra”, “yaban eşiği” diye çevirmiştir. “*yahmür*” Arapçada “yaban eşiği” anlamına gelmesine rağmen, aynı zamanda “bir antilop türü” anlamına da gelebilir. Bu ikinci anlam, *Bulan*ın anlamını daha iyi yansıtır. Kazan Tatarcasında (Radloff, IV/2, s. 1712) *bulan* vardır (“der Hirsch”, “das Elenthier”). Diğer günümüz Kıpçak lehçelerinde benzer biçimler bulunur. Mahmud Kaşgarî bu hayvanı kendi zamanında Kıpçaklar ile ilişkilendirirdi: “*Bulan* – Kıpçak topraklarında avlanılan oldukça büyük vahşi bir hayvan.”¹⁹¹

Macarca *bölénynin* türediği¹⁹² ön damaksıl bir biçimin var olduğu görülebiliyor. Doğu Slavacasında *bulanyi* “doru rengi”, “krem renkli” (Türkçeden ödünç alınmıştır) biçimi bulunur.

Böylelikle, Türkçe kökenli bu kelimenin “elk”, “geyik” anlamında olduğunu gösteren bir sürü kanıt bulunur. Bu ad muhtemelen totemistik bir addır. *Bulan* adının Türkçe kökenli olduğunu düşünerek, diğer Türkçe adlarla Buga, Buta karşılaştırılmalıdır.

¹⁸⁸ Kupfer, Lewicki, Żrodla hebrajskie, s. 14.

¹⁸⁹ S. Telegdi, “Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique”. JA CCXXVI (1935), s. 190-191.

¹⁹⁰ Kupfer, Lewicki, Żrodla hebrajskie, s. 13.

¹⁹¹ Mahmud al- Kāşgarī, Divan, ed. Atalay, s. 208, DLT Tercümesi, çev. Atalay, I, s. 413.

¹⁹² Gombocz, BTL, s. 55. Genel olarak artdamaksıl-öndamaksıl sorusu ile ilgili ve özel olarak da *Bulan*-**Bülän* ~ *bölény* tartışması için bkz. sözkonusu Sözcük Listesi’de Khazar başlığı.

16. Bluç'an/Bulç'an/Bulcan

Gürcü kronikleri, 800¹⁹³ yılları civarında, Tiflis'i ele geçiren Hazar kağanı, Gürcü prenses Şuşan'ın güzelliğini duydu ve onunla evlenmek istedi. İsteksiz gelin kağana götürülürken, yolda kendini zehirledi. General Bluç'an, Şuşan'a, kağana getirmek için eşlik etmesi için gönderildi) eli boş dönünce, Bluç'an'a en azından gelinin cesedini getirmediği için öfkelenen kağan, atlı adamlarına ipi umutsuz generalin boynuna bağlamalarını emretti ve at farklı yöne hareket edince Bluç'an'ın kafası vücudundan ayrıldı.¹⁹⁴ Hikaye efsaneyle karışık olsa da, birçok gerçek olayı içinde barındırır. İbni Fadlan'dan bildiğimiz gibi (bkz. yukarı), Hazar kağanları ekseriyetle kendilerine bağlı halkların prensesleriyle evlenirdi. Bu Hazar generalinin (Gürcü metinler onu spasaları "komutan" diye tanımlar) adı Arap kroniklerinden (Ta'rix al-Bāb) birinde 901 yılı kaydında bulunur. Hazar kralı aynı sene içinde Bāb al-Abwāb'a saldırınca K.sā ibn B.lcān al-Hazarı adıyla kayıtlardaki yerini almıştır.¹⁹⁵ Son olarak, Bulcan'ın idam edildiği biçim fazlasıyla doğru gözüküyor. Gürcü hikayesinde geçen kağanın yaşam ve ölüm üstündeki kesin gücü İbni Fadlan tarafından da doğrulanmıştır.¹⁹⁶

Kaynaklar

K'artlis C'xovreba

ed. Qauxč'işvili, I. S. 249; 250: Bluç'an, Bulçan, Bulcan, Gulç'an
Ta'rix al-Bāb

¹⁹³ Tarih belirleme için bkz. Marquart, Streifzüge, s. 416-419; Toumanoff, age., s. 411, n. 24; Artamonov, age., s. 251. Teklifi yapılan farklı bir tarih için bkz. Javazişvili, age., II, s. 80-81, burada yapılan göndermenin 764 seferine ilişkin olduğu yazar tarafından ileri sürülmektedir.

¹⁹⁴ K'art'lis C'xovreba, I, s. 249-250.

¹⁹⁵ Minorsky, A History of Sharvān, s. 42, (Arapça metin), s. 17.

¹⁹⁶ Bu, Yakutça olarak bize ulaşan metnin bir parçasında bulunmuştur (Mu'jam al-Buldān, b. von Wüstenfeld, II, s. 439 ve İbn Fadlān, çev. ed. Kovalesky, s. 147). Orta Asiatik efsanesine göre, şehri kuşatan Kalmık ordusundaki bir komutana aşık olan ve şehrine ihanet eden Prenses Güldursun, Kalmık Prensi tarafından benzer bir gelenekle idam edilmiştir (bkz. Tolstov, Po sledam drevnexorezmiiskoi tsivilizatsii, s. 17-19). Benzer başka bir yöntemde ise kurban iki kıvrık ağacın arasına bağlanır ve daha sonra bu ağaçlar serbest bırakılır. Bu idam yöntemi Oğuz'larda zina yapanlar için kullanılmıştır [bkz. İbn Fadlān, çev. ed. Kovalevsky, s. 126, (metin) f. 198b]. Bir Sāmānī veziri olan Abā Fādī al-Marvazī al-Sulamī aynı yolla ölmüştür. [bkz. Narshakhi, The History of Bukhara, çev. R. Frye (Cambridge, Mass. 1954), s. 104, n. 13].

Minorsky, *History of Sharvān*, Arapça metnin 17. sayfası: بلجان (B.lcān)

Müneccimbaşı

1. İstanbul, Nur-i Osmaniye 3172, f. 665r, satır 28: ? lhā? noktalar eksik (Varak 97)
2. İstanbul, Topkapı, III. Ahmet Ktph. 2954 c. II, f. 1057r, satır 13: ? ? hān noktalar eksik (Varak 98)
3. İstanbul, Bayezıt, Veliyüddin 5020, f. 731, satır 10: B.lcān (Varak 99)
4. Süleymaniye, Es'ad Efendi 2103, f. 645r, satır 9: ? lhan noktalar eksik (Varak 100)

Telaffuz: Adının anlamı ve telaffuzu soru işaretidir. Qau-xč'işvili'nin alıntıladığı Gürcü yazmalarında neden iki farklı yazım (Bluč'an ~ Bulč'an) olduğu açıklanabilir değildir. Bunlar müstensihin hataları mıdır veya bunlar Hazar generali hakkındaki iki farklı kayıttan (fakat benzer) elde edilmiş ve sonraları birleştirilmiş (bazı versiyonlarda bu Hazar adının Bluč'an transkripsiyonu ortaya çıkar ve bazılarında ise Bulč'an) iki farklı yazım mıdır? Eğer ikinci öneri doğru ise, ismin *Bulučan (anlam?) transkripsiyonu için iki farklı yol ile karşı karşıya kalmış olacağız. Minorsky, bu okunuşu¹⁹⁷ hiçbir sebep sunmadan öne sürer.

Arapça biçimler (Bayezıt yazmaları haricinde) de nokta yoktur ve hiçbirinde hareke bulunmamaktadır. Hareke bulunmaması telaffuz hakkında ipuçları sağlayabilir. Bayezıt yazmalarındaki biçime [بلجان (Blcān)] dayanarak Arapça biçimler ile Gürcü Bulč'an arasında bağlantı kurdum. Ancak bu, öneri niteliğinde bir varsayımdır. Herhangi kesin bir şey söylemeden önce daha fazla bilgi toplanmalıdır.

17. C'at' Kasar

Č'at' Kasar, Movsēs Dasxuranc'î nin *History of the Caucasian Albanians*'sında Awč'ı T'arxan (yk. bkz.) nin saray nazırı olarak tanımlanmıştır.

¹⁹⁷ Minorsky, *A History of Sharvān*, s. 106.

Kaynaklar

Movsēs Dasxuranc'i

Dowsett, tercümesinde (History of the Caucasian Albanians, s. 167) iki form zikreder: Čat' Kasar, Kat' Kasar.

Emin baskısı (s. 294): Ջաթ Կասար (Č'at' Kasar)

Yazma: British Museum OR 5261, f. 185a, satır 1 Ջաթ Կասար (Č'at' Kasar) (Varak 32)

Yorumlar: Dowsett'e göre, (s. 167, n. 2) Ծ (Ş) yerine Ջ (Č') kullanımı bir hatadır böylece Ջաթ (Č'at') ın yerine Ծաթ (Şat') önerir. Bunlardan ikincisi iyi bilinen bir Türkçe unvandır (aşağıda tartışılacak). Unvanların kişi adı olarak kullanılması Türk dünyasında yaygın bir durumdur.¹⁹⁸ Ջաթ Şat' diye okunursa sadece bir kişi adı olmaktan çıkar ve Şad (Ծաթ Şat') unvanı düşünülüğünde Tarqan'ın çok üzerindeki bir mevki idi. Şad'ın Tarkan'ın nazırı olduğu fikri açıklanamaz bir durumdur. Bu probleme ek bir diğer karışıklık ise, bazı yazmalarda k ile č' nin yer değiştirmesidir. Şu durumda, hangi yazmadaki okunuşun doğru olduğunu kestirmek imkansızdır. Şu açıktır ki Ջ (Č') ve Լ (K) karıştırılmamalıdır. Bu okunuşlardan doğrusunun hangisi olduğuna karar vermeden, č'at' (kat', *kāt)ın anlamı üzerine yapılan her türlü spekülasyon manasızdır.

Կասար, aynı zamanda bizlere birkaç soru işaretini de beraberinde sunar. Burada Q'azar'ın yanlış yazımı olma ihtimali düşüktür; çünkü խազիր (Xazir-k') biçimi Ermenicede kesin bir şekilde sabitleşmiştir. Dahası, Dasxuranc'i sadece bu biçimi kullanır.

Kasar, Uygur Mani dua kitabında yer alan Uygur kişi adı Xasar ile karşılaştırılmalıdır.¹⁹⁹ Xasār Tegin. qasar kelimesi Memlük Kıpçak metinlerinde çoğul halinde bulunur.²⁰⁰ qasarlar "köpek sürüsü". Bu kelime Moğolcada da bulunur (qasar leh. asar, bkz. Pelliot, Quelques noms turcs, s. 208, n. 2). Pelliot (bkz. yukarıda Q'azar) bu kelimenin Moğolcaya Hazar Türkçesinden geçtiğini düşünür. Buna karşın, Moğol-Hazar karşılaşmasının ne zaman ve nasıl gerçekleştiğini açıklamamıştır. Gör-

¹⁹⁸ Houtsma, TAG, s. 29

¹⁹⁹ Müller, "Ein Doppelblatt", s. 9.

²⁰⁰ Bkz. at-Tuhfat, b. Halasi-Kun, f. 85r; ed. Atalay, f. 85v.

düğümüz gibi, qasar ve Q'azar alâkasızdır. Qasar'ın tatmin edici bir açıklaması henüz yoktur.

18. Č'at'n Xazr

Č'at'n Xazr, Movsēs Dasxuranc'i'nin *History of the Caucasian Albanians*'da Alp ilut'uer'in beylerinden biri diye tanımlanır.²⁰¹ Metinde Ջաթ Լխաւաթ (Č'at' Kasar) ile Ջաթ'ն Խաւաթ (Č'at'n Xazr) ın bağlantısı belirgin değildir. Bu biçimler kuşku uyandıracak derecede benzerdir, fakat bazı dikkat çekici farklılıklar göze çarpar: Č'at'n sonundaki n (belirtme edatı değilse) ve Kasar biçimine karşın Xazr biçimi. Bu farklılıklardan dolayı ilişkilendirilmemeleri gerektiği anlaşıyor. Tabi ki bu farklılıklar müstensihlerin hatalarına atfedilebilir, ancak böyle bir yorum yapmak için herhangi bir neden yoktur.

Kaynaklar

Movsēs Dasxuranc'i

Yazma: British Museum OR 5261, f. 186v, satırlar 9 –10: Č'at'n Xazr (Varak 33); f.188v, satırlar 17 –18: Č'at'n Xazr (Varak 101)

Dasxuranc'i'in Emin baskısı (s. 297): Č'at'n Xazr

Dowsett (s. 168–170)'de, belirtilen okunuşlar verilir: Č'at'n Xazr (iki kere), Katxazs, Kat' xazs, Kat'n Xazr (iki kere)

Telaffuz: Ջաթ'ն, *Č'at'ın veya *Č'at'in (?) gibi okunabilir. Anlamı: açık değildir. Bir kez daha Ջաթ Լխաւաթ 'daki Կ ~ Ջ karışıklığı ile karışlıyoruz.

19. Čičäk/Çiçek

Bizans, *De cerimoniis aulae byzantinae libri*'de, Constantinus Porphyrogenitus'un (913 -959) tarih atölyesinin bir diğer ürünü bir tip kadın kıyafeti olan τὸ τζιτζάχιον. Görüldüğü gibi, kelime Yunanca değildir. Kelimenin kökeni hakkında oldukça ilgi çekici bir makale²⁰² yazmış olan Moravcsik, bu kelimenin geçtiği pasajın bulunduğu yazmaları incelemiş ve Bonn basımının yanlış okunduğunu tespit etmiştir. Kelimenin kökünü aydınlatan not, Moravcsik'in belirttiği gibi, şu şekilde okunmalıdır:

²⁰¹ Dasxuranc'i, *History*, çev. Dowsett, s. 168.

²⁰² Gy. Moravcsik, "Proisxozdeniie slova TZITZAKION" *Seminarium Kondakovianum*, IV (1931), s. 71-76.

“Şunu bilin ki tzitzakia Hazar giyim kuşamına verilen addır ve Hazar prensesi, Augusta tarafından bu tanrının koruduğu imparatorluk şehrinde sahnelenirdi.”²⁰³ Moravcsik, bu tarz bir kıyafetin Hazar menşeli bir imparatoriçe (Hazar adı meşhur ettiği kıyafete verilmiştir) tarafından Bizans başkentine tanıtıldığını belirtir (Bizans İmparatoru ile evlendikten sonra gelinin Ortodoks inancını benimsemesi ve Grek adı alması çok doğal, aslında zorunlu bir durumdu). Bu Hazar prensesi ancak 732’de Leo Isaur’un oğlu ve varisi Constantine (Copronymus) ile evlenen prenses olabilir.²⁰⁴ Kaynaklarda bilinen Grekçe adı Eiréné dir. De Cerimoniis aulae byzantinae²⁰⁵ in Bonn baskısı şu okunuşları verir: τὸ τζιτζάκιον (tò tzitzákion (s. 86, 90, 92, 141, 142, 213, 440), τζιτζάκιον tzitziákion (88, 89) ve (τά) τζιτζάκια (tà) tzitzákia (s. 22, 98, 187, 188).

Telafluz: τζιτζάκιον = Tzitzákion = Čičäk + (Grekçe bir nötrleştirme {eril veya dişil olmayan} eki) – ion. τζ genel olarak ğ yi temsil eder. Yabancı sözcüklerin transkripsiyonunda α hem a hem de ä yerine kullanılabilir (bkz. yukarıda *Belgiçi).

Etimolojisi: Čičäk (Radloff, III/2), s. 2144 Osm.) “die Blume” = Čäčäk (Radloff, III/2, s. 1988, Kaz. T, Alt., Çağ., ET., Tar., Krm.) “die Blume”. Moravcsik, bunun, Altay dünyasında oldukça sık rastlanılan bir kadın adı olduğunu belirtir ve Macarcadaki Virág (“çiçek”) ve Türkçe’deki Ürüg (“kayısı”), Pistegül (“fıstık-gülü”), Elmagül (“elma-gül”)²⁰⁶ ile karşılaştırır. Halife el-Muktefi Billâh’ın (902-908) annesi, Čičäk adındaki bir Türk köle-kızı idi.²⁰⁷ Houtsma’nın²⁰⁸ Türkçe kökenli şahıs adları listesinde de Čičäk ismi bulunmaktadır.

20. Ç’orpan T’arhan

Ç’orpan T’arhan, “Kuzey’in Prensi” (Transkafkasya kaynaklarının Batı Kök Türk ve Hazar kağanına verdikleri birçok addan bir tanesi)

²⁰³ Ibid., s. 71.

²⁰⁴ Ibid., s. 72; Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, I, s. 409-410.

²⁰⁵ Constantinus Porphyrogenitus, De Cerimoniis aulae byzantinae libri, b. J. J. Reiske (Bonnae, 1829-1840). Eksiksiz çalışması için Moravcsik’e teşekkürler, bu isimlerin Yunanca biçimleri çok iyi bilinmektedir ve bu nedenle elyazmaları (De Cerimoniis’in tamamlanmış sadece tek bir elyazması vardır) kontrol edilmemiştir.

²⁰⁶ Moravcsik, “Proisxojudeniye slova TZITZAKION”, s. 74.

²⁰⁷ Tabari, Annales, III, s. 2280.

²⁰⁸ Houtsma, TAG, s. 29.

tarafından 630'da Ermenistan'ı yağmalaması için gönderilen generalin adı ve unvanıdır. Onun birliklerini Honah'da karşılayan Pers ordusu kamilen yok edildi. Bu olayları yeniden anlatan Movsēs Dasxuranc'ı, Hazar gelenekleri hakkında önemli detaylar sağlamıştır. Pers ordusunu bozguna uğrattıktan sonra, Hazarlar'ın düşmanlarının atlarını kurban ettiklerini anlatır. Bu eylem (atların kurban edilmesi) yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz. s. 91-92) Kuzey Kafkasya "Hunları" ve diğer Türk halklarında da görülür. Hazarların Transkafkasyadaki ilerlemesi aniden durduruldu; iki tarafa da zarar veren bu mücadele Hazar topraklarının içinde bir yanardağ gibi patlamıştır.²⁰⁹ Burada kastedilen Kök Türk İmparatorluğu'ndaki büyük iç savaştır.²¹⁰ Ç'orpan T'arhan'ın akıbetini bilmiyoruz.

Movsēs Dasxuranc'ı'nın History of the Caucasian Albanians'ında bu ismi görüyoruz. Dowsett çevirisinde (s. 104) bu adı şu şekilde telaffuz eder: Ç'orpan T'arhan (Ç'orpan T'arxan- bizim kullandığımız transkripsiyon sisteminde). Metnin Emin baskısında Շորպան Թարխան (Çorpan T'arxan) biçimi mevcuttur.

Kaynaklar

Movsēs Dasxuranc'ı

Yazma: British Museum OR 5261, f. 118r, satırlar 6-7: Շորպան Թարխան (Ç'orpan Tarxan-n) (Varak 102)

Telaffuz: շ soluklu č'dir. ր Ermenice yumuşak r'yi gösterir. ւ soluksuz {aspirasyonla çıkmayan} p'dir (hemen hemen b sesi gibi çıkabilir). Շորպան Թարխան formu açık bir biçimde: Č'orpan T'arxan'ı verir.

Yorumlar: Ç'orpan sözcüğünde, diğer bazı Hazarca kelimelerde de bulunduğu üzere r ~ l değişimini görürüz. Bu durum diğer Türk lehçelerinde yabancı olmadığı bir yapıdır. Örneğin Kazan Tatarcası: şulpaşırpa "çorba/{soup}" = Osm. çorba, Uyğ., Çağ., Sart. şorba. Çuvaşça purDe, purtă "balta/{axe}" = Ortak Türkçe balta "idem". Osm. barçak ~ balçak "kılıç kabzası kını".

²⁰⁹ Dasxuranc'ı, History, çev. Dowsett, s. 106.

²¹⁰ Grousset, L'empire des steppes, s. 143; Chavannes, Documents, s. 25-32.

Bu salınım, Türkçeden diğer dillere geçen ödünç kelimelerde oldukça sık karşılaşılan bir hadisedir. Dolayısıyla, Grek kaynaklarında σουρτάνος ~ σουλτάνος (Ar. sultān) şeklinde buluyoruz.²¹¹ Mesudî, İtil Bulgarları'na برغز (Burğaz = *Burğar برغر) şeklinde hitap eder.²¹² Bir Arap kaynağı, Kitāb Tafdīl al-Atrāk,²¹³ Seçüklular'a {Seljuqs} sarjuq demektedir. Ayrıca mukayese edin; Rusça şaravory ("geniş pantolon" = Tr. Türk. şelvar {şalvar} "idem"²¹⁴) ve (Ortaçağ) Besermen ("Müslüman" = Türk kökenli. Müsülman — Bösürman). Taberî, (Annales, ed. de Goeje, II, s. 1421, 1523, 1524, 1525, 1613; J. Marquart, "Historische Glossen zu den Alttürkischen Inschriften" WZKM, XII (1898), s. 181-182) Kürşül at-Turqaşşi = "Türgişlerin kül çur 'u", vb.

Öyleyse, Ç'orpan diğer lehçelerde Çolpan'a karşılık gelir. Çolpan: Memlûk Kıpçakçası (at-Tuhfat, ed. Halasi-Kun, f. 30b) "yıldız" (Kitāb al-Idrāk, ed. Caferoğlu, s. 31) "Zühre yıldızı" (Arapça metin s. 45). Çağdaş Türk lehçelerine gelince, Radloff'un (III/2, s. 2025) verdiği tanımlamaya itibar edebiliriz; Çolpan, Osm. = Çolbon "der Planet Venus", "der Ordernsstem". Budagov (I, s. 459), Çağ.: çolpan, Uyg., Tac., çolpan, Alt. çölbön-çolmon, Kırg. Şulpan, Moğ. tselman (i) "ultrenniaia zvezda", (ii) "Venera". Kelime, aynı zamanda Modern Kıpçak lehçelerinde de bulunur. V. Yüzyılın sonlarında Bizans hizmetinde bulunan "Hun asıllı" bir generalin adıyla mukayese edilebilir: Ζόλβων²¹⁵.

21. Çul/Çulu (*Çur?)

XI. Yüzyıl Bizans tarihçisi John Scylitzes, 1016 tarihinde, üstü kapalı bir Bizans-Rus-Hazar karşılaşmasından söz eder. Kısa kaydı şöyledir: "Ve İmparator, 6524 yılının Ocak ayında Constantinople'a varınca, Lydus dükü Andronicus'un oğlu Mongus tarafından yönetilen bir filoyu Hazarya'ya gönderdi ve Vladimir'in kardeşi, İmparator'un kardeşi [üvey kardeşi] Sphengus'un yardımıyla bölgeyi ele geçirdi, daha ilk savaşta bölgenin hükümdarı Georgius Tzulus esir alındı."²¹⁶

²¹¹ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 286-288.

²¹² Mas'ūdî, Murūj, II, s. 9.

²¹³ Dunlop, age., s. 259.

²¹⁴ Bkz. Preobrazenskii, Etimologiceskii slovar, s. 90 (ikinci bölümü) burada ayrıca Yunanca σα*άβα*α, σα*άβαλλα, σχ*απά*αι sözcüklerine de atıf yapılır.

²¹⁵ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 131.

²¹⁶ Scylitzes-Cedrenus (Bonn bs.), II, s. 464. Viyana ve Vatikan Yazmaları ve 103-104 Varaklar'ı şunları ihtiva etmektedir: βλαδιμ*ού του γαμβ*ού (üvey kardeş, vb.) Bonn baskısındaki ἀδελφου yerine tercih edilebilecek του βασιλέως.

Bu kayıtla ilgili sorunlar Hazarya'nın ve "Sphengus, Vladimir'in kardeşi" un (kuşku yok ki Rus prensi I. Vladimir'dir ve aslında kendisi Bizans imparatoru Basil II'nin üvey kardeşidir) tanımlanmasında yatar. Vernadsky, "Hazarya"yı Kırım ile birlikte tanımlar (ileriki zamanlarda Grek kaynaklar Kırım'dan Χαζαρία diye bahseder²¹⁷) ve "Sphengus"un Vladimir'in oğlu, Kiev Knezliği'ne yükselen Yaroslav'ın kardeşi Mstislav²¹⁸ olduğuna inanır. Mstislav'ın Kiev Rusyası'nın güneydoğu sınırlarındaki faaliyetlerini gösteren açık kanıtlar bulunur. Rus kronikleri onun 1022 yılında Tmutoroka'n'daki varlığından söz eder ve buradan Kasoglar'a (Çerkezler) saldırmış ve Çerkez prensi Rededya'yı düelloda alt etmiştir. Ertesi sene Hazar ve Kasog müttefikleriyle Yaroslav'ın üzerine yürümüştür.²¹⁹ Hazarlar'ın onun ordusunda ortaya çıkması (1016'dan çok öteye gitmez) 1016 yılında "Hazarya" üzerindeki Bizans-Rus hakimiyetinin sonucu olabilir. Maalesef, bunlardan hiçbiri "Hazarya"nın nerede olduğu meselesinde yardım edememektedir. Mstislav, "Sphengus" olsa dahi (Bizans kaynaklarında onun Vladimir'in kardeşi değil oğlu olabileceği noktasında görüş ayrılığı vardır – dahası Vladimir bu tarihe kadar ölmüştür), "Hazarya"yı nerede aramamız gerektiği açık değildir. Rus kroniklerinden biliyoruz ki, Mstislav en azından 989'dan²²⁰ beri Tmutoroka'n'da (Grek kaynaklarındaki Ταματάρχα, muhtemelen bugünkü Taman yarımadasıdır²²¹ ve belki de Marquart'ın belirttiği gibi İbn el-Fakîh'in²²² 'سمكوش اليهود'ı ve Yosef'in mektubundaki S.m.k.r.s ile ilişkilendirilmelidir²²³) idi ve 1016 yılındaki olaylar Kırım'da gerçekleşmişse, Kırım'daki hadiselerle müdahale edecek konumdaydı.

Moravcsik, Khersones'de bulunmuş, şehrin protospatharius ve strategus'una hitaben yapılmış, üzerinde τζουλα yazılı olan XI. Yüzyıla ait bir mührü dayanarak, "Hazarya"nın Kırım olarak tanımlanması görüşündedir.²²⁴ Artamonov, bu görüşü kendinden bir şeyler katarak takip

²¹⁷ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 334.

²¹⁸ Vernadsky, *Kievan Russia*, s. 75.

²¹⁹ PSRL, I, s. 147.

²²⁰ Németh, HMK, s. 81; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 297; W. Tomaschek, *Die Goten in Taurien* (Vienna, 1881), s. 24.

²²¹ İbn al-Fakîh, ed. de Goeje, s. 271 (burada bkz. de Goeje'nin yorumları).

²²² Marquart, *Streifzüge*, s. 163.

²²³ O yıl Vladimir, o bölgede kendisini temsil eden bir vali gibi hareket etmesi için ona Tmutorokan bölgesini verdi (bkz. PSRL, IX, s. 57).

²²⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 314. Bu bakış açısı, konu ile ilgili literatürde oldukça eskidir. Tomaschek, 1881'de, Kırım'ın, 1016 tarihinde meydana gelen olayların gerçekleştiği yer olduğunu iddia etmiştir. Solgat veya Eski Qırım'ı, Hazar iktidarının yerleşim

eder. “Georgius Tzulus”ta bir Hristiyan Hazarın farkına varır: “Bir olasılıkla aristokrat bir Hazarının veya daha büyük bir ihtimalle Bulgar klanının soyundan gelir, fakat Bizans’a hizmet ediyordu ve önemli bir mevki olan protospatharius olmuştu. Önemli sayıda Hristiyanlaşmış Hazarlı ve Bulgar’ın (kara) yaşadığı Bizans kontrolündeki Kırım’ın yöneticisiydi.” Kırım, yine Artamonov’a göre, içinde yaşayan kalabalık Hazar (Hristiyan) nüfus sebebiyle Khazaria diye adlandırılıyordu. Ancak, Hazar devletinin hiçbir kalıntısı orada bulunmamaktadır.²²⁵ Şüphesiz ki, Hristiyanlık, Hazar devletinin farklı etnik kökenlerden müteşekkil karışık nüfusunda din değiştiren bir kitle bulabilmişti. Notitiae Episcopatum’da Doros metropolitliğine bağlı bir piskoposluk olan Ἀστὶλ (*Ätil?) den söz edilir.²²⁶ Slavlara ait Life of St. Stephan of Surož’dan, Yurii Tarhan adlı bir Hazar’dan bahsedilir. Yurii Tarhan bu dönemdeki (IX. Yüzyılın başları) Hazarlar’ın Kırım yöneticisi olması ihtimaline rağmen, adından da anlaşıldığı gibi Hristiyandır.²²⁷

Dunlop, Bizans-Rus seferindeki ana hedefin Kafkasya olduğunu iddia eder.²²⁸ Mstislav için Tmutoroka’nı dan çıkıp aynı Kırım’a olduğu gibi Kafkaslara (uzun süredir mağlup halkların sığınağıydı) ilerlemek imkansız değildir. Sonraları Kasoglar (Kuzey Kafkasya Çerkezleri) ve Hazarlarla yaptığı işbirliği, Kafkasya ile olan hayati bağı güçlendirmiş gibi gözüküyor.

Moravcsik’in argümanı (“τζουλος” ve τζουλα nin bir olduğu iddiası üzerine dayanır) bana pek inandırıcı gelmedi. τζουλα = Oğur kökenli *jula iddiasında şüphe götürmeyecek derecede haklıdır (Mac. gyula) = Ort. Türk. yula (Nemeth zikreder: är atım yula²²⁹) ancak τζουλος = τζουλα için herhangi bir kanıt yoktur. Grek gramer kuralları bu noktada bize yardımcı olabilir. Grekçe’de τζουλα üç yolla incelenebilir: (1) dişil

yeri olarak öne sürmüştür (bkz. Tomaschek, Die Goten in Taurien, s. 38-39). Levçenko [M. V. Levçenko, Očerki po istorii russko-vizantiiskix otnoşenii (Moskva, 1956), s. 383-384], Kırım’ı, Hazar devletinin son tutunma noktası olarak değerlendirir.

²²⁵ Artamonov, age., s. 436-437.

²²⁶ Bkz. C. de Boor, “Nachträge zu den Notitiae episcopatum” Zeitschrift für Kirchengeschichte, XII (1891).

²²⁷ “Žitie sv. Stefana Surožskago”, ed. V. G. Vasilevskii, Letopiš zaniatii arxeografičeskoj Kommissii, vyp. 9, s. 252.

²²⁸ Dunlop, age., s. 252. Bu görüş, anlaşılan, yeni Cambridge Medieval History (IV/1, s. 189, Amorian ve Macedonian hanedanları üzerine yazılan Gregoire-Jenkins makalesi) tarafından kısaltılarak ele alınmıştır.

²²⁹ Németh, HMK, s. 45.

ve ona göre çekilmiş (2) çekilemeyen bir isim (3) "erilleşmiş" (sonra şöyle gözükebilirdi *ò τζουλας gyula = ò γυλας fakat τὸν γυλάν'a çekilmiştir. Erilleştirmek için, ç eklenmelidir. Bunu τζουλα'da veya Moravcsik'den alıntılıdığımız XVI. Yüzyıl sonrası biçimlerin hiçbirinde (τζουλα... τζουλαβητη) göremiyoruz²³⁰).

Scylitzes'in Bonn baskısı (Scylitzes-Cedrenus, ed. Bekker, II, s.464):Γεωργίου τοῦ τζούλου

Yazmalar:

1. Vienna, Nationalbibliothek Hist. Gr. 35, f. 132r, satır 19: Γεωργίου του τζούλη (Varak 103)

2. Vatican 977, f. 287r, satırlar 20–21: Γεοργίου του τζούλη (Varak 104)

Telafluz: *çul (*çur ?), çulı, çüli ?

Yorumlar: Zajaczkowski²³¹, Bonn baskısındaki okunuşu takip ederek, τζουλος nın çur un yerine geçtiğine işaret eder (Radloff, III/2, s. 2172). "eine hohe Beamtenwürde".²³² Doerfer çurlar hakkında şu yorumu yapar: "Sie waren nicht unbedingt Angehörige des Herrscherhauses und auch nicht im Besitze einer selbständigen Armee, sondern standen an der Spitze der Bääeines von einem yabğu oder şad verwalteten Reichsteils."²³³ Batı Kök Türkleri arasında çur unvanı, Dulo birliğinin beş "ok"(oq)undan oluşan ulusun sol kanadı ile ilişkilendirilir. Her bir oq, bir çur tarafından yönetilirdi. Bu sistem 635 yılında Kağan Sha-po-lotie-li tarafından uygulamaya konulmuştur, ancak bu yönetimin ikili prensibinin bir diğer cephesidir.²³⁴ Yazık ki, τζουλος veya τζουλη'nin asıl biçim olup olamayacağı net değildir. Eğer τζουλος gerçekten de asıl biçim ise, tereddüt etmeden Zajaczkowski'yi takip edebiliriz. İncelediğimiz iki Scylitzes yazması (ikisi de oldukça eskiydi, Viyana yazması XII. Yüzyıla aittir ve Vatikan yazması XIII. yüzyıla uzanır) bu okunuşu tas-

²³⁰ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 314. γυλας – Dulo- ve τζούλας arasında kurulan bir bağlantı için bkz. Gyóni, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei, s. 43.

²³¹ Zajaczkowski, Ze studiów, s. 41–42.

²³² Ayrıca bkz. Rásonyi, DTT, s. 92.

²³³ Doerfer, TMEN, II, s. 396.

²³⁴ Chavannes, Documents, s. 27, 34. Çur ünvanı, Macarlar içinde daha sonraları bir insan ismi olarak belirmiştir: suor, sur (bkz. Z. Gombocz, "Az Oslu nemzetségnév eredete" MNy, XX (1924), s. 24).

dik etmez. Bu metinlerde çekilemez (yabancı) bir isim diye takdim edilir: τζουλη ya *çulı ya da belki de *çüli olarak telaffuz edilir, ancak kelime anlamları belirgin değildir. Eski yazmalara dayanan yeni okunuşlar aydınlığa çıkana kadar τζουλη ~ τζουλος etimolojisiyle ilgili spekülasyonlardan kaçınmak en sağ görülü karar olacaktır.

22. Hazār Tarxān (Hazar Tarhan)

Mervan'ın ordusunun 737'de İtil'deki Hazar bölgesine ilerlemesini anlatan kaydında, İbni A'sam el-Kûfî, Hazār Tarxān adlı Hazarlı bir komutandan söz eder. Hazār Tarxān, kağan tarafından Arapları durdurması için gönderilen 40.000 kişilik bir orduyu, "Tarxān'ın oğulları" (büyük ihtimale asillerden oluşan seçilmiş muhafızlar), yönetmiştir. Mervan'ın komutanlarından biri, Kevser, Hazār Tarxān'a sürpriz yapmış ve onu ve aslarını ufak bir avlanma partisi yaparken öldürmüştür. Hazār Tarxān'ın ordusunun bozguna uğraması bu olayların takibinde gerçekleşti. Bu felaket kağanı barış yapmaya zorladı ve barış koşullarından birisi kağanın İslam dinini seçmesiydi.²³⁵ Bu din değiştirme tabi ki uzun ömürlü olmadı; çünkü kağanın İslama bağlılığı Arap ordusunun varlığına bağlıydı.

Kaynaklar

Ibn A'tham al-Kûfî, *Kitāb al-Futūh*

Yazma: İstanbul Topkapı, III. Ahmet Kütüphanesi 2956/II, f. 194r, satır 14: هزار طرخان Hazār Tarxān (Varak 105) f. 194v, satır 9, 11 & 12: Hazār Tarxān (Varak 106)

Bal'amī

Yazmalar:

1. Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Pers. 162A, f. 212v, satır 3, 4, 5: Hazār Tarxān (Varak 107)

2. Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Pers. 166, f. 649r, son satır: Hazār Tarxān (Varak 108)

²³⁵ Metin ve Ibn A'tham al-Kûfî'nin tercümesi için bkz. Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht, s. 296-302. Bal'amī (bkz., *Chronique de Tabarī*, IV, s. 284) ayrıca bu hadiseyi ilişkilendirir. Tabarī'nin metni Hazār Tarxān'dan bahsetmez.

3. Oxford, Bodleian, Fraser 131, f. 515b, satırlar 23, 25: Hazār Tarxān (Varak 109); f. 515a, satır 1: Hazār Tarhān (Varak 110)

Telaffuz: Hazār Tarxān

Yorumlar: Hazār açık bir şekilde Farsça hazār “bin” demektir. Rásonyi, sayı adlarının kullanımının İran ve Türk dünyasında, İrani ve Türki unsurların kaynaştığı Türkler (Inal Dahhazār) arasında yaygın olduğunu belirtir. Saf bir Farsça sayı adı Čahārkas’dır. Türkçe sayı adları Minyaşar, Beştigin, Besbek Onbay, Altıbars vb.²³⁶ Justi içinde “bin” rakamını içeren birkaç Farsça isim alıntılar: Hazār, Hazār Dinari, Hazārān, Hazārāsp, Hazārāsf (Hazārāsp’ın Arapça’ya uyarlaması), Hazāravuxt, Hazārbandah.²³⁷ Bu sayıya Türkçe isimlerde de sık rastlanılır (Bin, Min, Ming, Mın vb.). Rasonyi’nin örnek olarak gösterdiği kelimeler, Kazak adları Mınjasar (=Minyaşar yukarıda belirtildi) “il vit mille (ans)”, Mınbay, Menbay, Minbay, Kırgız adı Mingbay ve küçültme adları Miney, Minka, Mınča, Mingča, Mınke, Başkurt adı Mingat (Farsça Hazārāsp)dır.²³⁸ Memlükler’de ise Mintaş adı görülür.²³⁹ Rásonyi aynı zamanda bu sayılardan unvanlardaki kullanımına dikkat çeker. Bu bağlamda, Taberî, M.nkjür = *Mingčur benzeşmesini bildirir.²⁴⁰ Belki de Hazār Tarxān bu yolla ifade edilmiştir. Bu kelime ya Türkçe Bin/Min’in çevirisidir ya da basitçe Farsçadan ödünç alınmış bir kelimedir (Bin/Min in imitasyonu olarak mı kullanıldı? Şunu hatırlamalıyız ki İran etkisi Hazarya’da çok güçlüydü; özellikle Harzem ve Sâsânî Persleri’nin).

23. (I) Buz (s)er Gliban(r)

Bu ad, II. Justinian’ın 705’de iktidarı geri alması ve sonradan ortaya çıkan isyan sonucu tahtan indirilmesi (sonunda ölümü) etrafında dönen olaylarda aktif bir rol üstlenen Hazar kağanına aittir. Bahsi geçen bu isim, bir VIII. Yüzyıl Bizans yazmasında (Moravcsik’de 742 ve 746 yıl-

²³⁶ Rásonyi, “Les noms de nombre dans L’anthroponymie tuque” AOH, XII (1961), s. 46-48. Ayrıca bkz. Issledovaniia po tiurkologii içinde T. Žanūzaqov, “San esimnen Jasalğan jalqı esimder”, b. M. B. Balakaev (Balaqaev) v.dğr., (Alma-Ata, 1969).

²³⁷ Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 127.

²³⁸ Rásonyi, “Les noms de nombre...” AOH, XII (1961), s. 60-70.

²³⁹ Sauvaget, *age.*, s. 55.

²⁴⁰ Tabarî, *Annales*, ed. de Goeje, III, s. 1301-1305, 1315. Bkz. Rásonyi, “Les noms de nombre...” AOH, XII (1961), s. 69-70.

ları arasında toplanmış *Anonymous Byzantine Chronicle* diye verilmiştir) bulunmuştur.⁵⁹²

Kaynaklar

Anonymous Byzantine Chronicle

Metnin iki baskısı bulunabilir: Georgius Codinus (Bonn bs.), s. 166-167: *βουσήρου Γλιαβάρου*

Preget, *Scriptores*, I, s. 19-20 (aynı zamanda bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 136): *Ἰβουζηρος Γλιαβάνος, Ἰβουζηρου Γλιαβάνου, ἡ βουζήρου Γλιαβάνου, Πλιαβάρου*

Yazma

Paris, Bibliothèque Nationale 1336, f. 118v, satırlar 25-26: *ἡβουζήρου, γλιαβάρου* (Varak 111); f. 119r, satır 2: *πλιαβάρου* (Varak 112)

Telafluz ve Yorumlar: Bu biçimler açık bir şekilde eksiklikler barındırır. Bu nedenle, bu okunuşlar üzerine yapılacak herhangi bir yorum öneri olarak alınmalıdır. Bazı unsurlar sabit kalacak gibi duruyor: *βουσηρ/βουζηρ* ve *Γλιαβ.ρ/ Γλιαβ.ν.ηρ*, *är* “adam” (*buz/bus är* “buz adam”, *boz/bos är* “gri adam” v.b. pek yakın ihtimal gözükmemektedirler) veya geniş zaman eki *-ar/-är, -ır/ir* (*bozar<boz-* Radloff IV/2, 1682 Osm. “verderben”, “zebrechen”, “verletzen”, *buz-IV/2*, 1866-7 OT. Kum. Kır. Kar. = *boz-*) = “yok edici” (Anna Comnena’da²⁴¹ bir Türk emirinin *Πουζανός* adı veya *Buzan*, X. Yüzyılda bir Bulgar boy beyinin adı²⁴²).

İkinci öge bağlamında, *πλιαβάρου* ’un muhtemelen *Γλιαβάρου* ’nin *lapsus calami* ile yazılımı sonucuyla çıkmıştır. *Γλιαβάρου* biçimi **Γιαλβαρ* i gizliyor olabilir (*μπλιγούρι/πλιγούρι~μπλουγουρι* = Türk. *Bulgur*; Anadolu Grekçesi *Γλέχι* = Türk. *yağlak*, *γλυτώνω* yerine *γουλτώνω* vb.²⁴³) = *Yalbar* (Radloff, III/1, 187 Kum. Kaz. Tel. Alt. Oğu.

⁵⁹² Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 136.

²⁴¹ Bkz. Anna Comnena, *Alexiade*, çev. ed. B. Leib (yeniden bs. Paris, 1967), II, s. 64, 74-78.

²⁴² Bkz. *Monumenta Germaniae Historica* II içinde Paulus Diaconus, *Historiae Romanae*, ed. H. Droysen (Berlin, 1878), s. 213-4.

²⁴³ N. P. Andriōtē, *Etymologiko leksiko tēs koinēs neoellēnikēs* (Thessalonika, 1967), s. 219, 221; R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor* (Cambridge, 1916), s. 593-594.

Kar. L. (i) “inständig bitten”, “flehen”, (ii) “beten”, “ein Opfer darbringen” Alt. Tel. = Osm. *yalvar*).

Zajaczkowski²⁴⁴ ‘Ιβουζήρος Γλιαβάρους v.b. = **Bāzir Yılbars*’ı önerir. Elimizdeki kaynakların bulanıklığından dolayı, yapılacak neredeyse tüm makul çalışmalar mümkündür.

24. Yilig (< İlig ~ İlik)

XIII. Yüzyıl Arap müellifi Yâkût, Mu’cem el-Buldân adlı eserinde Hazarlar’a bir bölüm tahsis etmiştir.²⁴⁵ Materyalinin büyük kısmını Ibn Fadlan ve İstahrîden almıştır.²⁴⁶ Aslında, anlattığın bölümün çoğunu doğrudan doğruya İbni Fadlan’dan aktararak hazırlamıştır. Yâkût, kaydının çoğunlukla İstahrî’ye borçlu olduğu kısmında, burada incelediğimiz biçime değinir. Yâkût ve İstahrî’nin sağlıklı bir karşılaştırması iki farklı sonuca varabilir: Birinci ihtimal olarak, Yâkût, İstahrî’nin açıklamasını kullanmış ve bir şekilde bu bilgiyi karma karışık hale getirmişti, ya da İstahrî’nin kayıtlarını dayandığı kaynaktan (el-Belhî) faydalanmış ve İstahrî’nin ilettiği unsurları göz ardı ederken onun ihmal ettiği bilgileri eklemişti.

Istaxrî (ed. de Goeje, s. 220):

ويسمى الملك بلسانهم بك ويممي ايضا بك

Yâqût (*Mu’jam*, ed. Wüstenfeld, II, s. 437)

ويسمى الملك بلسانهم بك ويممي ايضا بك

“... ve krala onların dilinde بك (**bek* Istaxrî)/بك (y.l.k Yâqût) ve aynı zamanda بك (**bäk*) denirdi.”

El-İstahrî’de buluhan بك (İbni Havkal’ın tahrif ettiği ve Yâ-kût’un allak bullak ettiği) biçimi, benim düşünceme göre بك’in bozulmuş halidir. Etraflı bir muhakeme için makaleme, “The Q‘azaro-Hungarian title/personal name بك” *AEMae* I (1975), bakınız.

Yâkût’un yazmalarında بك biçimi belirgin bir şekilde doğrulanır.

²⁴⁴ Zajaczkowski, *Ze studiów*, s. 40-41.

²⁴⁵ Yâqût, *Mu’jam al-Buldan*, ed. Wüstenfeld, II, s. 436-440.

²⁴⁶ Dunlop, age., s. 100.

KaynaklarYāqūt, *Mu'jam al-Buldān***Yazmalar:**

1. Oxford, Bodleian, Marsh 1323, f. 47v, satır 20: يلك (Varak 85)
2. London, British Museum 16,649, f. 384v, satır 16: يلك (Varak 86)
3. London, British Museum 23,371, f. 144r, satır 33: يلك (Varak 87)
4. Paris, Bibliothèque Nationale 2228, f. 105r, satır 16: يلك (Varak 88)
5. Paris, Bibliothèque Nationale 6601, f. 126r, satır 14: يلك (Varak 89)
6. Berlin, Staatsbibliothek 6040, f. 75v, satır 1: يلك (Varak 12)
7. İstanbul, topkapı, III. Ahmet Kütüphanesi, 2715, f. 77r, satır 5: يلك (Varak 90)
8. İstanbul, Köprülü, 1163, f. 69r, satır 13: يلك (Varak 91)

Buna ek olarak, el-Kazvinî (ve onu kopyalayan al-Bakûvî) bir diğer metodu uygular [bkz. al-Kazwî, *Kosmographie*, ed. von Wüstenfeld, II, s. 393 ve 'Abdar-Raşid al-Bakûvî, *Kitāb Talxis al-Asār va 'Adžā'ib al-Malik al-Kaxxār*, faks. ed. ç. Z. M. Buniatov (Moskva, 1971) f. 66b]:
 ولهم ملك عظم يسمى يلك [Hazarlar]

Telaffuz: يلك, muhtemelen *yilik ~ *yilig veya *yelek ~ yeleş olarak telaffuz edilmektedir.

Yorumlar: *yilik/*yilig, ilik/älig in bir varyantıdır (Radloff, I/1, s. 816) Uyg. اليك. اليك "der Herrscher", "der Fürst". (Bkz. aynı zamanda Caferoğlu, *Uyg. sözl.*, s. 71, 92 älig, ilig "hükümdar", "kral".) Bu biçim, Arpad'ın, 'Ιέλεχ (*yeleş), ikinci oğlunun adında (Constantinus Porphyrogenitus'un da bahsettiği gibi²⁴⁷) da görülebilir. Gombocz, yer

²⁴⁷ Constantinus Porphyrogenitus, DAI (Bonn bs.), s. 175; b. Morevcsik-Jenkins, s. 178.

adı *Üllö* (Pest eyaletinde)yu **ilig*, **elig* den türetir. Gombocz bunun '*Élélx*'dan gelen bir Hazar ödünç kelimesi²⁴⁸ olduğunu düşünür.

Aslında *Üllö*, incelediğimiz unvanın daha genel bir biçimi olan *ilig~elig* den türemiştir. Ne var ki, *Üllö* *بلك* ~'*Élélx* dan türemiş olamaz çünkü baştaki *y*-nin düşüşü açıklanabilir durmamaktadır. Bununla beraber *Üllö*, *ilig~elig* biçimini bulunduran bir Hazar lehçesinden (veya Hazar devletinde konuşulan bir diğer Türk dilinden) alınmış olabilir. Bu durumu yukarıda belirttiğim makalemden etraflıca inceledim.

İlik, Türkçe kişi adlarının bilinen bir unsurudur (Uygur: *İlig Xan*, *İlig Bay*, *Kün toğdı älik*). Bu ad, Sabir komutanlarından *Ilıyep* ile karşılaştırılmalıdır.²⁴⁹ Németh, Atilla'nın oğlu *Ilek* (*Illac*) den bahseder ve bu adı Başkurt kişi adı *Iläk* ve Uygur adı *ilig* ile ilişkilendirir. Bu ad Karahanlılar arasında da yaygındır.²⁵⁰

25. İr-tigin (İl-tigin)

Movsēs Dasxuranc'i, *Kafkas Albanlarının Tarihi*'nde, Atp' iñut'uēr'in boy beylerinden Horasanlı {Xorasan veya Xursan} *İl-Tigin adlı birinden söz eder.

Kaynaklar

Movsēs Dasxuranc'i

Dowsett, belirtilen okunuşları vermiştir: zirt'ginn xurasanay, Zirt'ginn Xorasanac, Zirt'ginn Xursanac, zİrt'ginn Xursanc, zErt'ginn Xursanac, zert'ginn Xurasanac.²⁵¹

Emin baskısında sadece tek bir okunuş verilmiştir (s. 297): *Һһррқһһ јунһрууһг* (*İrt'gin Xursanc'*)

Yazma

²⁴⁸ Z. Gombocz, "Árpádkori török személynveink" MNy, XI (1915), s. 436-437.

²⁴⁹ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 138.

²⁵⁰ Németh, HMK, s. 134. Qaraxanids'ler için bkz. O. Pritsak, "Die Karachaniden" Der Islam, XXXI (1953-1954), s. 18.

²⁵¹ Dasxuranc'i, History, çev. Dowsett, s. 168.

British Museum OR 5261, f. 186v, satır 9: *qh̄p̄q̄h̄l̄n̄* *jun̄ip̄uwl̄w̄g* (Zirt'ginn Xursanac' = "Xursan lrt'gin'i" (Varak 33); f. 188v, satır 17: *qh̄p̄q̄h̄l̄n̄ jun̄ip̄uwl̄n̄* (Zit'ginn Xursan - p̄ atlanmış biçimiyle) (Varak 101)

Telaffuz: Dowsett **il Tigin* okunuşunu önerir (r~l değişiminin bir diğer örneği ?). Ne var ki, *qh̄p̄q̄h̄l̄n̄* rahatlıkla **Er tigin/tegin* yerine kullanılabilir (Türk lehçelerinde *er* "adam" Türkçe kişi adlarında yaygın olarak görülen bir ögedir). *il* sözcüğünün anlamı için, bkz. yukarı, *Alp' ilut'uēr*.

Yorumlar: *Tigin/tegin* (Radloff, III/1, s. 1034) OT., تگین تگین Çağ. "ist gewiss *tegg̃in* zu sprechen, vergl. *tekk̃in* = *tegin* 'die höchste Würde', 'Prinz'." Moğolca'da *čigin* biçimi bulunur (Moğ. *či* = Türk. *tı*). Kononov, *tegin* için şöyle der: "*tegin/tigin* adı, VIII. Yüzyılda bile, sadece Türk hanlarının hısımlarının alabildiği bir unvandı."²⁵² Laszlo bu unvanın (ona göre ilk olarak Eftalitler'de görülmüştü)²⁵³ yalnızca kağanın erkek yakın akrabalarına verildiğine işaret eder. Sonraları, bir bakıma daha geniş bir anlam (hiçbir zaman herhangi özel bir anlam yüklenmemiştir)²⁵⁴ kazandı ve artık bu unvanın kullanımı hanedan ailesini değil de kağana tâbi hükümdarlık ailelerinin prenslerini kapsadı.²⁵⁵ Gumilëv'e göre, *tigin* unvanı görevleri veya sorumlulukları dikkate alınmadan tahtın mirasçılara verilirdi.²⁵⁶ Çin kaynakları (*Chou-shu*) şöyle der: "T'u küe; ye-hu (*yabğu*), şe (*şad*) ve t'e-le (*tegin*) gibi yüksek bir makamdı [*T'ung-tien* şunu ekler]...oğullarına ve kardeşlerine [hanedan ailesi] t'e-le denirdi..."²⁵⁷

Macarlar bu adı yer adlarında ve Orta dönem Macar kişi adlarında kullanma vesilesiyle korumuşlardır [Tétény, Budatétény, vb. *tétény* biçimi **tig̃itim* (*tigit* = *tiginin* Eski Türkçe'deki çoğulu + *-im* birinci tekil

²⁵² Rodoslovnaia Turkmen, çev. ed. Kononov, s. 97, n. 127. Rásonyi bu görüşle aynı fikir dedir, DTT, s. 92

²⁵³ Ayrıca bkz. Grousset, L'empire des steppes, s. 113-114; Bosworth, Ghaznavids, s. 206.

²⁵⁴ Doerfer (TMEN, II, s. 393) "Stellvertreter des Chans" olarak *tegin*'i içermektedir.

²⁵⁵ László, "A kagán és családja", s. 31, 35.

²⁵⁶ Gumilëv, Drevniye tyurki, s. 53.

²⁵⁷ Liu Mau-tsai, age., I, s. 8-9, s. 498, n. 49; Giraud, age., s. 76. Ayrıca bkz. Doerfer, TMEN, II, s. 395.

şahıs iyelik eki -*tühütüm -*tēhētēm – tēētem - *tētēm - tētény e kadar geri gider].²⁵⁸

Tegin/Tigin unvanı, en azından Türk tarihinin erken dönemlerinde (Hazarlar'ın dönemini kapsayabilir), kağanın yakın kan bağı olan akrabalarına veya ele geçirilen boyların prenslerine verilen oldukça yüksek bir mevki idi. Şimdi Aḥp' ilut'uēr'in *tigin* unvanlı kabile beyinin kontrolündeki bölgenin neresi olduğuna karar vermeliyiz. Dowsett "Xurasanay"ın, "Xorsanac" vb., İran ile Turan arasındaki savaşların merkezi, Doğu Pers topraklarının zengin ve masalsı şehri Horasan²⁵⁹ olduğunu öne sürer. Bu tanımın geçerliliği birkaç sebepten ötürü olanaksızdır: (i) Hazarlar hiçbir zaman Horasan'ı yönetmemişlerdir (ne de Kök Türkler yönetmiştir). (ii) Eğer yönetselerdi, bu şehrin valisinin Aḥp' ilut'uēr'e tabi olması çok küçük bir ihtimaldi, çünkü Aḥp' ilut'uēr'in kendisi sadece bir valiydi. Bu durumda esas mekana, Kuzey Kafkasya'ya, bir kez daha göz atmamız gerekir. Minorsky, *Hudūd el-'Ālem* hakkındaki yorumunda Kafkas Dağlarının yakınında Derbend (*Bāb al-Abwāb*) ve Sharvan'ın arasında Xursan (bu kelimenin birçok okunuşu mevcuttur: Xorsan-ac', Xursan-c', Xorsan-ac') adlı bir bölgeden söz eder.²⁶⁰ Bu bölge, Kuzey Kafkas Hun ülkesinin kalbindeydi ve muhtemelen *tigin* unvanlı adamımızın yönettiği bölge idi. Ne var ki, bu noktada *tigin*in Hazar hanedan ailesinin bir mensubu (Aḥp' ilut'uēr'in olabileceği gibi) mu yoksa bölgedeki bir dizi vassal aileden (bölgenin önceki yönetici aileleri) birisi mi olduğuna karar vermek mümkün değildir.

26. Jabgu

Kafkasya kaynakların (Movsēs Dasxuranc'i ve Cuanşer'in Gürcü kroniği) her ikisi de 627-628 tarihlerinde Transkafkasya'ya düzenlenen Hazar akınlarını tarif ederler. Bu akınlarda Hazarlar, Bizans imparatoru Heraclius'un Pers İmparatorluğu'na karşı Kafkasya'dan başlattığı meşhur karşı hücumda yer almışlardı. Bu ittifakın bir sonucu, Movsēs Dasxuranc'i tarafından çok dokunaklı anlatılan Tiflis kuşatmasıydı (Hazarlar tarafından gerçekleştirilmişti). Gürcü kaynağımız kuşatma yapanları Hazarlar diye tanımlamamıştı. Bu kaynakta sadece Heraclius'un

²⁵⁸ J. Melich, "Két állítólagos honfoglaláselötti német helynévről" MNy, XXVII (1931), s. 221, 223-224.

²⁵⁹ Dasxuranc'i, *History*, çev. Dowsett, s. 168.

²⁶⁰ Minorsky, *Hudūd*, s. 411.

batıdan gelen Türkler ifadesi yer alır ("T'urk'ni moiqvana dasavlet'idan eraklem").²⁶¹ Batıdan gelen bu Türkler *erist'avi*, *Jibğa* larıyla beraber şehri çevrelemeleri için bırakılmışlardı.²⁶² Cuanşer'in kroniği ile Movsēs Dasxuranc'i ve Theophanes'in (*Jibğa* bu tarihçiler tarafından sırasıyla *Jebu Xak'an* ve *Ζιέβηλ* diye çağrılırdı) açıklamalarının bir karşılaştırmasını buluyoruz ve her üç ismin aynı kişiyi tasvir ettiğini görüyoruz. Esasen, *Jibğa/Jebu/Ζιέβηλ* büyük ihtimalle Batı Kök Türk ve Hazar hükümdarı Yabgu Kağan (Artamonov onun Batı Kök Türk Devleti'nin hükümdarı T'ong Yabğu'nun küçük kardeşi Moho-şad diye tanıtır.²⁶³ T'ong Yabğu 618'e kadar kağan olmuştu²⁶⁴) idi. *Jibğa/Jebu* nun filolojik anlamda *Ζιέβηλ* (Moravcsik, Czeglédy ve Menges'in dediği gibi²⁶⁵) ile aynı olduğu sorusu ayrıca incelenmelidir.

VI. Yüzyıl sonu ve VII. Yüzyıl başındaki Türk liderlerin unvanları dikkat çekici biçimde benzerdir:

Grekçe {Bizans Grekçesi} biçimleri: *Σπαρζεγγουν* [Theophylactus Simocatta (Bonn bs.), s. 259 = **Işbara Jabğu*²⁶⁶], *Σιλζιβουλος* [Menander (Bonn bs.), s. 296, 399, 427 = **Sir Jibu* + *l*²⁶⁷], *Ζιέβηλ* [Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 316; Cedrenus, *Hist Comp.* (Bonn b.) I, s. 728 = **Jiäbē* + *l*²⁶⁸].

Arapça biçim: *سنجبر*²⁶⁹ = **Sincibū*.

Pehlevice biçimleri: (Sin) *Jēpīk*,²⁷⁰ *Jabbū*, *Sinjēpūk*.²⁷¹

²⁶¹ K'art'lis C'xovreba, I, s. 223. Bu şu eserle karşılaştırılmalıdır: Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, s. 315, bu eserde onlar "Hazarlar olarak adlandırılan Doğu'dan gelen Türkler" şeklinde belirtilirler.

²⁶² K'art'lis C'xovreba, I, s. 225.

²⁶³ Artamonov, age., s. 146.

²⁶⁴ Chavannes, Documents, s. 263.

²⁶⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 130; K. Czeglédy, "Herakleios török szövétségesei" MNy, XLIX (1953), s. 319-320. Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, s. 88.

²⁶⁶ Bkz. H. W. Haussig, "Theophylakt's Exkurs über die skytischen Völker" Byzantion, XXIII (1953), s. 318, 373, 379'da *Σπαρζεγγουν* = **Sparsängun* ayniyetini ileri sürer. Pritsak, "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker" UAJb, XXIV (1952), s. 89 ve Czeglédy "Herakleios török szövétségesei" MNy, XLIX (1953), s. 319 ise daha çok *jabgu/*jevğu* + *n* biçimini tercih eder (krş. Uyğur: *Yapğun*).

²⁶⁷ Bkz. Pritsak, "Stammesnamen" UAJb, XXIV (1952), s. 89. Menander'in Bonn baskısında bulunan *Διζιβουλος* ve *Διζιβουλος* formları hatalıdır (bkz. Moravcsik, II, s. 276). *Σιλζιβουλος* vs. Marquart tarafından *Narşahī* (فراهورين) ile açıklanır, (سنجبر) = İstemi Kağan. Bkz. Marquart, *Wehrot und Arang* (Leiden, 1938), s. 143vd.

²⁶⁸ Pritsak, "Stammesnamen" UAJb, XXIV (1952), s. 89.

²⁶⁹ Tabari, *Annales*, ed. de Goeje, I, s. 895.

²⁷⁰ Czeglédy, "Herakleios török szövétségesei" MNy, XLIX (1953), s. 319.

Yukarıdakilerin hepsi muhtemelen aynı unvanın yansımalarıdır: *yabğu/jabğu*. Grekçe'de (Bizans Grekçesi) görülen λ, ζευγουν'deki -v gibi açıklanmamış kalır. Bu temele dayanarak, Ζιέβηλ (*Jibğa/Jebu* ile aynı kişi olan Ζιέβηλ, bu unvanın bir varyantı²⁷² veya bu unvandan türetilmiş bir kişi adı olabilir) Sözcük listesinde başka bir yere yerleştirdim (bkz. aşağı *Ziebēl*).

Kaynaklar

K'art'lis C'xovreba

I, s. 225: *jibğa*, var.: *jibğa* s. 375: *jibğu*.

Movsēs Dasxuranc'i

Emin baskısı, s. 153, 158, 160, 183, 194: *Ջեբու խաքան* (*Jebu Xak'an*).

Yazma

British Museum OR 5261; f. 92r, satır 6; f. 95v, satır 19; f. 97v, satır 10; f. 120v, satır 1: *Ջեբու խաքան* (*Jebu Xak'an*) (Varaklar 113, 114, 115, 117); f. 113v, satır 8 *Jebu Xana* (Varak 116)

Telaffuz: Elimizdeki kaynaklarda, ilk sesde *j* bulunması kesin olarak tespit edilmiştir.

Yorumlar: Burada Türkçe unvan *Yabğunun* (Radloff, III/1, s. 286, OT) “die höchste Würde nach dem Tegin” *Yapqu* (Radloff, III/1, s. 267, Uyg.) “eine hohe Würde” Oğurca'daki biçimi (? Ibn Xurdādbih'in belirttiği Oğurca kökenli olmayan جېغو *Jabğuyah*, Karluklar'ın hükümdarlarının unvanı, bu biçimlerle karşılaştırılmalıdır.²⁷³ Bu biçimdeki unvan جېغو Oğuzlar'da da mevcuttu.²⁷⁴ *Hudūd el-‘Ālem* Karluk “çok zaman önceki” krallarının unvanı olarak *Jabğūy* ve *Yabğū*'yu verir.²⁷⁵ Müller bir Uygur Manichæan belgesinden *Žabğū* biçimini kaydet-

²⁷¹ Markwart, Wehrot und Arang, s. 143.

²⁷² Pritsak bu farklılıkları son eklerin değişik kullanımlarına dayanarak açıklamaya teşebbüs eder. Bu sorun, bununla birlikte, açıklıktan uzak bir şekilde, varlığını sürdürmektedir (bkz. Pritsak, “Stammesnamen” UAJb, XXIV (1952), s. 88-89)

²⁷³ Ibn Xurdādbih, ed. de Goeje, s. 16.

²⁷⁴ Bkz. al-Bīrūnī, *Athar al-Baqīyah*, ed. Sachau, s. 101 ve P. Golden, “Migrations of the Oğuz” *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), s. 51, n. 26.

²⁷⁵ Minorsky, *Hudūd*, s. 97.

miştir²⁷⁶) üzerine çalışıyoruz. Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (s. 220) büyük ihtimalle bahsi geçen unvana dayandırılmış olan *Yapğuna* değinir. Mahmud Kaşgari²⁷⁷ bu unvanın kendi döneminde (XI. yüzyıl) dahi yüksek bir mevki olduğunu gösterir: *يفغو*, *Yafğu* "kağandan iki derece düşük kişiye verilen unvan". Altay tarihinin çok eski dönemlerinde dahi görünmesine rağmen bu unvan bir ödünç kelimedir; belki de İran kökenli: Kushan, Saka *Yavuga* < *yam* "buyruk", "öncülük".²⁷⁸ Marquart, Bang ve Barthold bu kelimenin Toharca kökenini tercih ederler.²⁷⁹ Çin kaynaklarından çevirdiğimiz şekliyle bu unvan (dolayısıyla Németh) Hiung-nu'ya *hiepho* biçiminde bilinir.²⁸⁰ Ne var ki, Menges bu görüşe katılmaz: "*yabğunun* Çin kaynaklarında (Arkaik Çin. **d'yan-giwo*, Kadim Çin. **zyän-yiu* (Kalgren, *Grammata Serica*, nos 147a', b', 97a), Modern Çin.) bahsedilen unvan olduğu üzerine çok az şüphe vardır. *şan-yü* ilk olarak Hunlar sonraları Juan-Juan Avarları ve son olarak ta Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Edebi Türkçe öncesi *đabğu* biçiminde bulunuyor olabilir."²⁸¹ Wu-sun (İraniler olduklarına inanılır²⁸²), K'ang Chü (Soğdaklar) ve Yüe-chihler de bu unvanı kullanmışlardır.²⁸³ Türk bodunları arasında Kök Türkler, Uygurlar, Hazarlar, Karluklar ve Oğuzlar bu unvanı kullanırlardı.

Yabğu unvanı, Batı Kök Türk hükümdarının adı ve unvanı olarak kullanmasından anlaşılacağı gibi Batı Kök Türkler için özel bir anlamı olduğu görülüyor.²⁸⁴ Kök Türk hiyerarşisinde *yabğunun* mevkiisi Şad'a çok benziyordu. Buna rağmen yetkileri kaynaklarımızda iyi tanımlanmamıştır. Gumilëv *Yabğu*'nun "Han'dan sonraki en yüksek rütbe" olduğunu bildirir.²⁸⁵ Genel olarak, *Yabğu* ayrı bir boyu veya ülkenin bir kısmını yönetirdi (Aslında belki de bu durum Kök Türk *Yabğu*'nun Hazarları yönetmesini işaret ediyordu). Çoğunlukla yönetici Kök Türk uruğu (Aşina) tarafından tutulan bu unvan, özel durumlarda bu klana dahil

²⁷⁶ Müller, "Ein Doppelblatt", s. 11.

²⁷⁷ Mahmūd al-Kāşgarī, *Divan*, ed. Atalay, s. 458, *Divan Tercümesi*, çev. Atalay, III, s. 32.

²⁷⁸ Kliastomyi, age, s. 111.

²⁷⁹ Bkz. László, "A kagán és családja", s. 31.

²⁸⁰ Németh, HMK, s. 149.

²⁸¹ Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, s. 88.

²⁸² Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 105.

²⁸³ László, "A kagán és családja", s. 31.

²⁸⁴ Chavannes, *Documents*, s. 38, n. 5; László, "A kagán és családja", s. 37.

²⁸⁵ Gumilëv, *Drevnie tiurki*, s. 53.

olmayan kişilere de verilirdi (genellikle bölgelerin yöneticileri Kök Türkler'in buyruğu altındaydı²⁸⁶).

27. *Jawşigar

İbni Fadlan, İtil Bulgarları'nın topraklarına yaptığı seyahatte aldığı notlarla bizlere diğer hiçbir kaynakta bulamadığımız ufak parçalar halinde pek çok bilgi sağlar. Örneğin, Hazar yönetim sistemini anlatırken dört parçalı bir piramitten söz eder. Bu piramidin tepesinde Kağan veya "Büyük Kağan" bulunur ve en alt tabakada Büyük Kağana tabi *Qağan* * *Bek*'in (kanunen bağlıydı ama gerçekte fiilen yöneticiydi) vekili **Kündür Qağan*ın vekili *Jāwşīgar* yer alır.

Ne yazık ki, yazmanın (Meşhed Nüshası) bu kaydı içeren bölümü kayıptır. Bu durumda İbni Fadlan'ın açıklamalarını kopyalayan Yâkût'a güvenmeliyiz.

Kaynaklar

Yâqût, *Mu'jam al-Buldân*,

ed. Wüstenfeld, II, s. 438: جاشيغر (*jāwşīg . r*)

Yazmalar

1. Oxford, Bodleian, Marsh 132, f. 48r, satır 30: جاشيغر (*Jāwşīgar*)(Varak 7)

2. London, British Museum, 16,649, f. 385r, satır 18: جاشيغر (*Jāwş. 'īr*) (Varak 8)

3. London, British Museum, 23,371, f. 144v, satır 18: جاشيغر (*Jāwşī. 'r*) (Varak 9)

4. Paris, Bibliothèque Nationale 2228, f. 106v, satır 15: *Jāwşīg . r* (Varak 76)

5. Paris, Bibliothèque Nationale 6601, f. 126v, satır 24: *Jāwşīgar* (Varak 11)

6. Berlin, Staatsbibliothek 6040, f.. 76r, satır 4: *Jāwşīg . r* (Varak 79)

²⁸⁶ László, "A kagán és családja", s. 32, 36-37.

7. İstanbul, Topkapı, III. Ahmet 2715, f. 78r, satır 5: *Jāwašīğar* (Varak 80)

8. İstanbul, Köprülü 1163, f. 70r, satır 10: *Jāwašīğar* (Varak 81)

Telaŋfuz: Oxford, Paris (Bibl. Nat'l. 6601) ve her iki İstanbul nüshası **Jāwašīğar*/* *Jāwašīğar* telaŋfuzunu göstermektedir.

Yorumlar: Togan ve Zajaczkowski öne sürdükleri düzeltmelerden hiçbirini yazmalardan yola çıkarak desteklenemez. جاروشیغر açık bir şekilde aradığımız biçimdir ve Togan'ın جاروشیغر'sı ve Zajaczkowski'nin جارشیغر'si²⁸⁷ yardımcı olamaz. ilk ses ج (eğer ċ değil de j ise) bizi Oğurca'ya yönlendirebilir. Bu kelimenin anlamı ve etimolojisi belirsiz kalır.

28. Kağan

En üst düzeydeki Hazar yöneticisine verilen unvandır. İmparatorluk gücünü temsilinden ötürü “Kağan”, Altay dünyasında hafife alınacak bir unvan değildir. Hazarlar ile ilgili kaynaklarımızın geniş bir kısmında bu kelime bulunmaktadır.²⁸⁸

Kaynaklar

Arapça

Balādhurī, *Futūh*, ed. de Goeje, s. 204: خاقان (*Hākān*)

Ibn Fadlān (Kovalevskii'nin tıpkı basım metni), s. 311: *Hākān*

Ibn Hawqal, ed. Kramers, II, s. 395, 396, *Hākān*, *Hākān Hazar*

Ibn Xurdādhbih, ed. de Goeje, s. 16: *Hākān*

Istaxrī, ed. de Goeje, s. 224: *Hākān*

İbn Rusta, ed. de Goeje, s. 139: *Hākān*

Al-Ya'kūbī, *Tarix*, ed. Houtsma, I, s. 203: *Hākān*

Yāqūt, *Mu'jam al-Buldān*, ed. Wüstenfeld, II, s. 438: *Hākān*

Ermenice

²⁸⁷ Bkz. Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht, s. 261 ve Zajaczkowski, Ze studiów, s. 35.

²⁸⁸ Qitanlar bunun klasik bir örneğidir [Transactions of American Philosophical Society, new series (1946), c. 36, s. 428'de bkz. K. Wittfogel, C. S. Fêng, “History of Chinese Society – Liao (907-1125)”].

Lewond, Patmut'iwn, Ezanc' ed., s. 17, 41, 101: *խարան* (*Hak'an*)

Movsēs Dasxuranc'i (Emin bs.) s. 153, 158, 160, 183, 194, 282: *Hak'an*

Grekçe (Bizans)

Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 316, 372, 378-9, 407, 409, 426: *Χαγανος*

Nicephorus Patriarcha, *Breviarium* (Bonn bs.), s. 46, 48: *Χαγανος*

Gürcüce

K'art'lis C'xovreba, I, s. 249: *Xakan*

Farsça

Bal'amī (Dorn, "Nachrichten ueber die Chazeren"), s. 512, 516, 522, 523, 529: *Hākān*

Gardīzī, *Zayn al-Axbār* (eserden alıntılar için bkz. *A magyar honfoglalás kútfoi*, s. 152): *Hazar Hākān*

Hudūd al-'Ālam (Tumanskii bs.), s. 38b: *Tarhān Hākān*

Rusça

Povest' vremennix let (PSRL, I, s. 65): каганъ

İbranice

The Cambridge Document (Schechter, age., s. 206): דקן וזק
(**Qazar Hağan*)

Yazmalar

Arapça

Kağan sözcüğü, bütün Arap kaynaklarında tek bir biçimde yer almaktadır: خاقان (*Hakan*)

Balādhurī

1. British Museum 23, 263, f. 46v, satır 14 (Varak 118)

2. Leiden, Rijksuniversiteit OR 340, f. 238r, satır 9 (Varak 119)

İbn Fadlān, ed. Kovalevsky, s. 313, satır 15, 16 (Varak 120)

İbn Hawqal

1. Leiden, Rijksuniversiteit OR 314, s. 145, satır 27, 29 (Varak 5); s. 146, satır 6, 12, 13 (Varak 122)

2. Paris, Bibliothèque Nationale 2214, f. 38v, satırlar 9, 10, 16, 18, 19 (Varak 123)

3. İstanbul, Topkapı, III Ahmet 3346, f. 108r, satırlar 16, 18, 23, 25, 26, 29, 30, 34, 36, 37 (Varak 6)

Ibn Xurdādhbih

1. Oxford, Bodleian, Huntington 433, f. 16r, satır 7 (Varak 125)

2. Paris, Bibliothèque Nationale 2213, f. 11r, son satır (Varak 126)

3. Viyana, Nationalbibliothek 783, f. 10r, satır 1 (Varak 127)

Istaxrī

1. Leiden, Rijksuniversiteit OR 3101, f. 42r, satırlar 19, 20, 21, 23 (Varak 128); f. 43r, satırlar 1, 3, 4 (Varak 129)

2. Berlin, Staatsbibliothek 6032, f. 94r, satırlar 11, 12, 15 (Varak 4)

Ibn Rusta, British Museum 23, 378, f. 160r, son satır (Varak 130)

al-Ya'qūbī, Cambridge QQ10, f. 52v, satır 15 (Varak 131)

Yāqūt

1. Oxford, Bodleian, Marsh 132, f. 48r, satırlar 24, 26, 29 (Varak 7); f. 48a, satır 1 (Varak 75)

2. Londra, British Museum Add. 16, 649, f. 385r, satırlar 14, 16, 18, 20 (Varak 8)

3. Londra, British Museum Add. 23, 371, f. 144v, satırlar 5, 6, 8, 9 (Varak 9)

4. Paris, Bibliothèque Nationale 2228, f. 106v, satırlar 8, 11, 14 (Varak 76); f. 107r, satır 1 (Varak 77)

5. Paris, Bibliothèque Nationale 6601, f. 126v, satırlar 18, 19, 21, 23 (Varak 11); f. 127r, satır 1 (Varak 78)

6. Berlin, Staatsbibliothek 6040, f. 75v, satırlar 28, 29 (Varak 12); f. 76r, satırlar 1, 3, 6 (Varak 79)

7. İstanbul, Topkapı, III Ahmet 2715, f. 77v, satırlar 20, 21 (Varak 13); f. 78r, satırlar 2, 5, 8 (Varak 80)

8. İstanbul, Köprülü 1163, f. 70r, satırlar 5, 7, 10, 12 vb. (Varak 81)

(*Xāqān*), aynı zamanda (bu biçimiyle) Yâkût'un eserinin başka yerlerinde de geçmektedir (örneğin **Kundājīq* ile geçtiği pasajlara bakınız). Burada onları vermenin lüzumunu olmadığını düşündüm bunun sebebi bu biçimin zaten kaynaklarımızda çok iyi bilinmesi ve yeterince telaffuz edilmesinden ötürüdür.

İbn A'tham al-Kūfî

İstanbul, III Ahmet 2956, cilt 2: sayısız atıfta bulunulmakta bkz. Varaklar: 180r, 182v, 183r, 185r, 185v, 187r, 187v, 188r, 188v, 190v, 191r, 191v, 192r, 192v, 194r, 194v, 195r, 241v, 242r (Varaklar 59, 60, 61, 132, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 133, 134, 135, 136, 137, 105, 106, 140, 40, 141)

Ermenice

Lewond

Matenadaran 1902, f. 14r, satır 17; f. 31b, satırlar 15–16; f. 31v, satır 2; f. 98r, satır 14: *խաքան* (*Xak'an*) (Varaklar 142, 143, 34, 144)

Movsēs Dasxuranc'i

Londra, British Museum OR 5261, f. 92b, satır 6; f. 95v, satır 19; f. 97v, satır 10; f. 120v, satır 1; f. 177v, satır 3: *խաքան* (*Xak'an*) (Varaklar 113, 114, 115, 117, 30); f. 113v, satır 8: *Ճան* (Varak 116)

Grekçe

Bizans kaynaklarında, Arap kaynaklarında olduğu gibi, bu kelimenin tek bir formu yer almaktadır: *Χαγάνος* (*Xaganos*).

Theophanes

Paris, Bibliothèque Nationale 1710, f. 256v, 307v, 308r, 310r, 312r, 313r, 313v, 314r, 314v, 343r, 345v, (bkz. Varaklar 145, 93, 94, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153)

Tamamiyle aynı olduğundan, Oxford (Christ Church 5) Yazmasını vermedim.

Nicephorus Patriarcha

1. London, British Museum Add. 19, 390, f. 49r, satırlar 1–2: *Xayavos* (Varak 154)

2. Vatican 977, f.. 197v, satır 16: *Xayávos* (Varak 155)

Farsça

Qağan hususunda İran kaynakları, Arap kaynakları ile aynı grafik geleneğini izler ve her yerde خاقان (*Xāqān*) biçiminde geçmektedir.

Bal'amī

1. Oxford, Elliot 376, f. 341r, satır 21 (Varak 41); f. 341v, son satırdan sonra son satır (Varak 156); f. 342r, satır 1, alttan satır 2 (Varak 42); f. 342v, satır 5 (Varak 43); f. 343r, satırlar 1, 7, 11, 20, 22 (Varak 44); f. 343v, satırlar 17, 18, 19, 24 (Varak 157); f. 344r, satırlar 2, 5, 6 (Varak 158); esasen, bu bağlamda Fraser 131 Elliot 376'nın bir tekrarı mahiyetindedir.

Gardīzī

1. Cambridge 213, f. 190r, alttan satır 2: خزر خاقان (*Xazar Xāqān*) (Varak 164)

2. Oxford, Ousley 240, s. 473, satırlar 14, 15: خزر خاقان (*Xazar Xāqān*) (Varak 165)

Hudūd al- 'Ālam

Rukopis Tumanskogo, ed. Barthold, f. 38r, satır 7 طرخان خاقان (*Tarxān Xāqān*) (Varak 23)

İbranice

The Cambridge Document

Cambridge University Library T-S loan, s. 2, satır 17: [רזק וננ] (*Qazar Kağan*) (Varak 166)

Yorumlar: *Qağan* (Radloff, II/1, s. 71) Uyğ. = *qa'an, qān, qan* “der Chan. Menges, geç dönemlerde Moğollar’dan alındığını düşündüğü ve eski Moğolca’daki biçimleri *kağan-hağan, ka'an* ‘yüce yönetici’ ve *han* ‘yerel yönetici’ olan, Eski Türkçe’deki ‘*han* ve *kağan* arasında ikili bir anlam bulunduğu görüşündedir.²⁸⁹ Sien-pi ve Juan-Juan’lardan alınmış olabileceği düşünülse de *Kağan* unvanının kökeninin ne olduğu hususu açık değildir. László, bu unvan ile ilgili olarak Çin kaynaklarında yer alan verilerin, çelişkili olduğu yorumunu yapmaktadır. Bununla beraber, László, unvanın Sien-pi orijinli veya onlardan alınmış olabileceği kanısındadır.²⁹⁰

29. QATUN

760 tarihi civarında Kağan *Bağatur’un kızı (Bizim kaynaklarımızda *Qatun* diye geçer: İbni A'sam el-Küfî ve Lewond) Ermenistan’ın Arap valisi Yezid ibn 'Useyd es-Sülemî ile evlendirildi. Qatunun kısa süre sonraki ölümü Transkafkasya’ya başlatılan Hazar akınlarına bahane olmuştu. *Qatun* bir unvandır, bu örnekte ise kişi adı olarak kullanılmıştır.

Kaynaklar

Kaynaklarımızın, farklı orjinlerden gelmelerine rağmen bu kelimenin biçimi hususunda hepsi birbirleriyle uyushmaktadır.

Lewond

Yazma

Matenadaran 1902, f. 98v, satır1: *խաթուն* (*Xat'un*) (Varak 38)

Lewond, *Patmut'iwn*, ed. Ezeanc', s. 132: *խաթուն* (*Xat'un*)

Ibn A'tham al-Küfî

²⁸⁹ Menges, “Oriental Elements in the Igor Tale”, s. 34 – 35. Bu görüş genel olarak kabul görmemiştir.

²⁹⁰ Laszlo, “A kagan es csaladja”, s. 1-4; Doerfer (TMEN, II, s.370) Juan-juan (Ruan-ruan) kökenini öne sürer. .

Yazma:

İstanbul, III. Ahmet 2956, c. 2, f. 241v, satırlar 13, 14: خاتون (*Xātūn*) (Varak 40); f. 242r, satırlar 7, 8: *Xātūn* (Varak 141)

Telaffuz: Ermenice *ju* (*X*) ve Arapça خ (*X*) sesleri, genellikle Türkçe'deki *q* veya *q'* sesine karşılık olarak kullanılır (yk. bkz. s. 124–125). *juwəpnılı* ve خاتون = *Xatun/Qatun*.

Yorumlar: *Qatun* (Radloff, II/1, s. 292) OT. “die Frau des Chans” = *Qatın* (Radloff, II/1, s. 284–85) Kır., KKır., KazT., Kum., Kar. L. T. “eine verheirathete Frau”, “die Frau”, “Gemahlin” (Osm. *kadın* “kadın”). Bu kelime büyük ihtimalle Soğudca kökenlidir (*xwt'inh*).²⁹¹ Macar dilinde, Türkçe'den (Hazarca?) alıntı *tatun* (*c>t* basit bir imla hatası) kelimesi bulunur.²⁹²

30. Xat'irlit'bēr (*Kadır İl Teber)

Xat'irlit'bēr Hazar ordusunu oluşturan ordalardan birinin kumandanının adı diye gözüktüyor. Xat'irlit'bēr'in kumanda ettiği dönemde Hazar ordusu Transkafkasya'ya akın ediyordu. Bizim bu isim ve bu ismin çevresinde gelişen olaylar için kaynağımız olan Lewond, Hazar Kağanı'nın *Xat'irlit'bēr*'in “orda”sından (Erm. *gund*) general Raž T'arxan (bkz. listede *Ās Tarhan*) komutasındaki bir orduyu gönderdiğini bildirir. Belki de *Xat'irlit'bēr* ordanın adı değil de ordanın yöneticisinin adıdır (Bahsi geçen dönemde, Türk boyları şahıs adlarını, boy adı olarak kullanmıyorlardı).

²⁹¹ Genel olarak bkz.: Räsänen, Versuch, s. 157; Gabain, ATG, s. 309; L. Rasonyi, “Der Frauennamen bei den Türkvölken” UAJb, XXXIV (1962), s.233 Frye'in Narşahii çevirisindeki açıklamaları ve eserinin tetkiki için (Frye, The History of Bukhara, s.110–111, n. 38). En son olarak, O.I. Smirnova [Oçerki iz istorii Sogda (Moskva, 1970)] Türkçe kökenli *xatun*'un (s. 41) izini Soğdakça *ğwt'ynh*'de bulmaktadır [*ğwt'ynh* *ğwt'w* ((*xuvatov*) = Harz. *xvātāv*, Fars. *xudā vb.*) in karısıdır]. Smirnova, “Çin ve İslam kaynaklarının, Orta Asya'daki kraliçelerini, kökenleri ne olursa olsun (Türki veya İran) Hatun (*ğ'ttwnh*) diye adlandırdıklarını” bildirir. Doerfer (TMEN, II, s. 370) Hatun sözcüğünün Juan Juan menşeli olabileceğini öne sürer.

²⁹² Gy. Györfyy, “Török noi meltosagnev a magyar kutfökben” MNy, XLIX (1953), s. 110–111.

Kaynaklar

Lewond

Yazma

Matenadaran 1902, f. 98v, satır 9: *խաթիրլիթբերա* (*Xat'irlit'bēr-a*)(Varak 38)

Lewond metninin iki baskısında (bkz. Ezanc' ed. s. 132 ve Marquart, *Streifzüge*, s. 114'de zikredilen, Shahnazarian ed.) aynı okunuşlar yer almaktadır: *խաթիրլիթբերա* *Xat'irlit'eber* (ay: tamlama eki ile sonlanır).

Telaffuz: Türkçe'de *q* veya *q'*, daha öncede belirttiğimiz gibi (bkz. yukarıda *Q'azar* ve diğer bazı etnonimlerde) çoğu zaman Arapça خ, Grekçe χ, İbranice כ sesleriyle transkribe edilir. Թ Ermenice'de soluklu t' sesidir; fakat burada Türkçe'deki d sesine tekabül etmektedir (veya daha büyük bir ihtimalle aşağıda göreceğimiz ḏ olmalıdır). *Xat'irlit'ebēr*, **Qadır il teber*'in bozulmuş bir halidir (*Xat'irlit'ebēr* = **Xat'ir il t'ber* = **Qadır il teber*).²⁹³

Yorumlar: *Qadır* (Radloff, II/1, s. 326) OT., Uyg. "grimmig", "s'reng" (bkz. aynı zamanda, *a.g.e.* IV, s. 81 *qadır* "sarp", "güçlü", "müthiş", "şiddetli" ve DTS, s. 404, *qadhır=qadır* (s. 403) "surovyi", "žestokii", "liutyi", "svirepyi" = *qayır* (s. 407) "svirepyi", "liutyi"). Caferoğlu (*Uyg. sözl.*, s. 161) *qadır* "pek", "sert", "somurtkan", "sarp", "yırtıcı", "hiddetli", "kızgın" ve (s. 171) *qatır* "sağlam", "pek". Aynı zamanda *Qadır Bilge* adından bahseder. *Qadır* adı Türk halklarında yaygındır fakat Türk dünyasında İslam'ın yayılmasının akabinde bu isim benzer bir anlam taşıyan Arap adı قاطر ile karışmıştı. Bu nedenle,

²⁹³ Czeglédy bunu kabul eder [bkz. K. Czeglédy, "Egy kazár méltóságánév" MNy, XLIII (1947), s. 290] ancak *Xat'irlit'ber*'i "Kafkasya Hunları'nda başbuğ rütbesi" olarak görür; çünkü Czeglédy'e göre onun ismi "il teber" ünvanını içermektedir ve bu ünvan Kafkasya Hunları ile ilişkilidir (krş. Alp'ilut'uēr). Bkz. Czeglédy, "Khazar Raids" AOH, XI, s. 88. Bununla beraber, hatırlamalıyız ki, "il teber" ünvanı Kuzey Kafkasya Hunları arasında tek başına kullanılmamaktadır.

Kāşğār'da *Qadir Yusuf Han* (c. 1025) ve Qanlı'da *Qadır Qan* (c. 1216) adlarıyla karşılaşırız.²⁹⁴ Bu ad, büyük ihtimalle Arap benzeri kastedilse de Kazan Tatarları (bkz. *Tatar-Rus. Slovar'*, s. 205) arasında da yaygındır. 'Ata-Malik Juvainî²⁹⁵, Otrar valisi İnalçuk'un *Ğayir Han* unvanından söz eder (c. 1218). Boyle bu adın, *Qadır*, *Qadır Han* = "Kutlu Han"ın Türkmençe denki olan *Ğayir* veya *Qayır* olduğunu belirtir. Bu durum Oğuz ve Kıpçak Türkçelerindeki gelişmelerle mükemmel uyum göstermektedir. *Qadır* kelimesindeki *d* muhtemelen dışarısı ünsüzü *d* (*ð*)dir. Bu harf Oğuzca ve Kıpçakça'da *y* olmuştur [**qadǵu* = *qayǵu*. Altay Türkçe'sinde *ð*, *z* haline gelmiştir, bu sebeple: *adak* "ayak" = Oğuzca/Kıpçakça *ayak* = Altay Türkçesi *azak*, dolayısıyla Altay Türkçe'sindeki *qadır* yerine *qazır* (Radloff, II/1, s. 379) biçimine sahibiz]. Bu nedenle, Boyle'ın not ettiği gibi²⁹⁶ *qadır*ın batı Türkçe'sindeki karşılığı *qayır*dır ve bu haliyle Moğollar'ın yayılmasının öncesinde ve sonrasında Moğol-Türk dünyasında kullanılmıştır. Bu unvan Karahanlılar ve Kıpçaklar'da *Qadır*²⁹⁷ biçiminde bilinir.

31. K.sā

Ta'rih al-Bāb şunu bildirir: "...288/Ağustos 901 tarihinde Receb'de Hazarlar ve kralları K.sā b. B.lcān al-Khazarī ile *Bāb al-Abwāb*'a taarruza geçtiler ve Muhammed b. Haşim, al-Bāb'ın gazileri ile onlara karşı savaştı ve Yaratan'ın yardımıyla düşmanı ezdiler."²⁹⁸ Bu noktada Hazar Kralı K.sā'nın kim olduğunu imkansız gözükmüyor (*B.lcān* yukarıda tartışılmıştı). Bu şahsın adı Yosef'in Hazar hükümdarları listesinde yer almamaktadır (Bu listede İbranice taht-adları kullanılmıştır). Bunların yanı sıra, elimizdeki kaynaklarda bu adın birçok farklı biçimi bulunmaktadır.

Kaynaklar

Müneccimbaşı

Yazmalar

1. İstanbul, Nur-i Osmaniye 3172, f. 655r, satır 28: *K.sā bin *bulcān* (Varak 97)

²⁹⁴ Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 88; Minorsky, *Hudūd*, s. 309.

²⁹⁵ Ata-Malik Juvainî, *The History of the World-Conqueror*, çev. J. A. Boyle (Cambridge, Mass., 1958), I, s. 79.

²⁹⁶ *Ibid.*, I, s. 79.

²⁹⁷ Czeplédy, "Egy kazár méltóságnev" *MNy*, XLIII, s. 290-291.

²⁹⁸ Minorsky, *A History of Sharvān*, s. 42 (Arapça metinde s. 17).

- ³⁰⁰ Ibid.

Kaynaklar

Yāqūt, *Mu'jam al-Buldān*

ed. Wüstenfeld, II, s. 438: كندر خاقان (*Kundur Hākān*)

Yazmalar

1. Oxford, Bodleian Marsh, 132, f. 48r, satır 29: *K . nd . r Hākān (Varak 7)

2. London, British Museum 16,649, f. 385r, satır 18: كندر خاقان (K . nd . r Hākān) (Varak 8)

3. London, British Museum 23,371, f. 144v, satır 8: K.nd.r Hāmān (Varak 9)

4. Paris, Bibliothèque Nationale 2228, f. 106v, satır 14: Kīd . r Hākān (Varak 76)

5. Paris, Bibliothèque Nationale 6610, f. 126v, satır 23: كندر خاقان (*Kundur Hākān*) (Varak 11)

6. Berlin, Staatsbibliothek, 6040, f. 76r, satır 3: K . nd . r Hākān (Varak 79)

7. İstanbul, Topkapı, III. Ahmet 2715, f. 78r, satır 5: *K . nd . r Hākān (Varak 80)

8. İstanbul, Köprülü, 1163, f. 70r, satır 9: *K . nd . r Hākān (Varak 81)

Telaffuz: Yāqūt, *harekeli* bir biçimini vermiştir: كندر = *Kundur* = **Kündür* (?).

Yorumlar: Zajaczkowski³⁰¹, كند **Köndür* olarak okur. “könit- könd kökünün geniş zamanlı sıfat-fiil hali ile ilişkilendirir: ‘düzeltmek’, ‘doğrulamak’, ‘yöneltmek’, ‘yönetmek’ (bkz. Radloff, II/2, s. 1243, *kōni* ET., Uyg., Çağ., ‘grade’, ‘richtig’, ‘gerecht’, s. 1245 *kōnit*- Uyg. ‘grade machen’). Zajaczkowski, bunu Karaimce bir fiil olan *k'oid'ar*- “kie-rować” [“yönelmek”, “yönetmek”, “idare etmek” bkz. Kowalski, Karaimce/Türkçe, s. 221 *k'ond'ar*- “prowadzić”, “pędzić”, wypędzać”, “kie-

³⁰¹ Zajaczkowski, *Ze studiów*, s. 32-33.

rować/"führen", "leiten", "fortführen", "treiben", "forttreiben" ve Radloff (II/2. s. 1247) *köndär-* Kum., Kar., L.T. (i) Kum. "einwilligen machen", "führen"]. Zajączkowski'ye göre, **köndür* "(hükümdar) yöneten, idareci, vali ve sonuç olarak 'yargıç' " (Almanca'daki "richten"/"Richter" ile semantik paralellige işaret eder).

Dezső Pais, کندر, Macarca كنده (*Kende*) ile ilişkilendirir ve her ikisinin de Türkçe ("güneş", "gün") *kün* 'den türediğini belirtir. Bu unvanın, bir saray geleneğinden çıktığı görüşündedir. Bu geleneğe (İbn Fadlân'ın açıkladığı gibi³⁰²) göre ateşe verilmiş meşaleler³⁰³ taşıyan düşük seviyedeki Kağanlar (İbni Fadlân'ın bahsettiği, kağanın huzuruna çıkabilen soylular; Hazar Melik'i, Kender-Kağan ve Çavuşigar) "Büyük Kağandan daha önce yerlerini alırlar [muhtemelen, güneşi sembolize etmektedir ?].

کندر 'ün کنو veya کندا (belki de Macarca'da son harf *r* düşmüştür) biçiminde düzeltilmesi gerektiği varsayımına bağlı olarak کندر'in كنده ile (bkz. Ibn Rusta, ed. de Goeje, s. 143) tanımlanması özel bir sorun teşkil eder. Togan³⁰⁴ ve Zaxoder³⁰⁵ کنداجیق/کنداج (bkz. aşağıda *Kundācīk*) soyadı (Hazar kökenli bir adam) ile ilintilendirir. Hem Németh hem Ligeti, Macarca كنده, *Kündü* ile bağdaştırırlar (Radloff, II/2, s. 1444-5, Alt. Leb. Küär. aus dem Mong. (i) "die Ehrfurcht", "Höflichkeit", "Ehrfurchtbezeugung", "Gastmahl", (ii) "das zweite wichtigste Amt nach dem Jaisang") ve bu dolayısıyla da Moğolca (Radloff'un belirttiği gibi sözcüğün türediği lisan) *kündü-* "pesanteur", "lourd", "dificile", "pénible", "grave (= ağırbaşlı)", "sérieux", "respectable (=saygıdeğer)", *kündüsiyekü* "respecter" ve Mançuca *kundu* "Verehrung", Hochachtung" ile ilişkilidir.³⁰⁶ Maccartney, bu sözcüğü 568'de Justinian'a gönderilen Avar casusu *Kavdiç* adı ile karşılaştırır.³⁰⁷ Minorsky, Munkácsy'yi takip ederek (*KSz.*, X, 1909, s. 179-180) *kündü* kelimesinin bir unvan olarak kullanıldığını belirtmiştir (bkz. yukarıya

³⁰² Kniga Axmeda ibn Fadlana, çev. ed. Kovalevsky, s. 146.

³⁰³ Pais, "A gyula és a kündüh" MNy, XXVII (1931), s. 172-174. Bu tören, bizim görüşümüze göre, bir günahattan arınma ayinidir (yk. bkz., s. 99 n. 310).

³⁰⁴ Togan, Ibn Fadlân's Reisebericht, s. 260.

³⁰⁵ Zaxoder, age., I, s. 227.

³⁰⁶ Bkz. L. Ligeti, "Kündü" Nyelvtudományi Közlemények, 48 (1931-4), s. 53; Németh, HMK, s. 295-296.

³⁰⁷ C. A. Macartney, The Magyars in the Ninth Century (Cambridge, 1930), s. 39; Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 149.

Radloff). Minorsky, aynı zamanda كندر formunun, “Turan ordusunda, kağanın sağ cenahında çarpışan Saqlâblı bir yiğidin adı” olarak Şah-name’de kullanıldığından bahseder.³⁰⁸ Ligeti, Moğol oymaklarının kendi içlerinde, *Kündü* ve *Janggi*’lerin başlarında bulunduğu “oklara” bölündüklerini ifade eder (bunu *on-ok* ile karşılaştırın).³⁰⁹ Bu organizasyon biçimi Altay halkları arasında çok eskilere dayanır ve belki de كندر\کند bu kurumun Hazarlar ve Macarlar’daki yansımasıdır (Macarlar bunu, Hazarlar’dan ya da bir diğer Türk halkından almışlardır). Bu açıklama ile ilgili en büyük zorluk *kündü*’nün diğer Türk dillerinde yer almasıdır (Altay Türkçe’sindeki bir ödünç kelime dışında). Dahası, =کند كندر denklemi Zaxoder’in ifade ettiği gibi dikkat çekici olsa da kanıtlanamamıştır. Hazarlar ve Macarlar’ın yakın ilişkisi bu denklemi destekler niteliktedir ancak bu ikinci derecede bir kanıttır. *Kundācık*ın bu grubun bir parçası olarak düşünülmemesi görüşündeyim. İleride göreceğimiz gibi bu adın İranî dünya ile bağları vardır. Bunun yanı sıra, bu kelimenin Hazarca’da ikna edici bir etimolojisi yoktur.

33. Kundacik

İshak ibni *Kundacik* el-Hazari, dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Abbasi Halifeliği’nin meşhur bir generali idi. O ve oğlu Muhammed, Tulunoğulları adına Musul’u ellerinde tutuyorlardı (Tulunoğulları, 868’den 905’e kadar Mısır ve Suriye’yi hemen hemen Halife’den bağımsız olarak yönettiler. Hanedanlığın kurucusu olan Ahmed ibn Tulun, Türk menşeliydi³¹⁰).

Kaynaklar

Tabarī, *Annals*

ed. De Goeje, III, s. 1877, 1879, 1880: اسحاق بن كنداجیق (*Ishak bin Kundacik*); s. 1930, 1931: اسحاق بن كنداج (*Ishak bin Kundāc*) +

Ibn al-Athīr, *Chronicon*

ed. Tornberg, VII, s. 178: *Ishāq bin Kundācik*

³⁰⁸ Minorsky, *Hudūd*, s. 323-324.

³⁰⁹ Bkz. Ligeti, “Kündü” *Nyelvtudományi Közlemények*, 48 (1931-1934), s. 53.

³¹⁰ C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties* (Edinburg, 1967), s. 43.

+ Mısır baskısında (b. M. Abū’l Fadl İbrāhīm) aynı okunuşlara sahiptir (krş. c. IX, s. 504, 506, 587, 620, 622, 627, 653, 667; c. X, s. 12, 33 (Kundāj) ve c. IX, s. 544, 551, 553, 628 (Kundājīq).

Yāqūt, *Mu'jam al-Buldān*

ed. Wüstenfeld, I, s. 730, 793: *Ishaq bin Kundācık*

Yazmalar: Bu kelimeyle ilgili olarak yalnız Yākūt'un yazmaları esas alınmıştır.

1. Oxford, Bodleian, Marsh. 131, f. 119r, satır 14: **kundācık* (Varak 168); f. 139v, satırlar 17, 18: **kundācık* (Varak 169)

2. London, British Museum Add. 16,649, f. 206r, satır 8: *K. ndāhık* (Varak 170); f. 223a, satır 11: *K. ndāhtq?*, satır 12: *K. ndāhtk* (Varak 171)

3. London, British Museum Add. 23,371, f. 74r, satır 8: *K. ndāhık* (Varak 172); f. 80a, satırlar 21, 22: *K. ndāhī*, (Varak 173)

4. Paris, Bibliothèque Nationale 2226, f. 493v, satır 3: *K. ndāhık* (Varak 174); f. 542a, satırlar 1, 2: *K. ndācık* (Varak 175)

5. Paris, Bibliothèque Nationale 6600, f. 308r, satır 12: *K. ndāhık* (Varak 176); f. 336b, satırlar 21, 22: *K. ndācık* (Varak 177)

6. Berlin, Staatsbibliothek 6040 (Sprenger 7), f. 228v, satır 13: *K. ndāhīq* (Varak 178); f. 247v, satırlar 2, 3: *K. ndāhīq* (Varak 179)

7. İstanbul, Topkapı, III. Ahmet 2715, c. 2, f. 196v, satır 13: *K. ndājīq* (Varak 180); f. 227b, satır 4: *K. ndāhık*; satır 5: *K. ndācık* (Varak 181)

8. İstanbul, Köprülü 1161, f.199r, satır 8: *K. ndāhık* (Varak 182)

Elimizde bulunan form açık bir biçimde كنداجیق *Kundacık* (ح için ج) yazımı sıkça rastlanılan bir yazım hatasıdır.)'dır.

Telifuz: كنداجیق اكنداج : **Kundāc*, **Kündac*, **Kündec* (ج'in ç olarak okunması daha doğru olabilir, **Kundāç* şeklinde), **Kundācık*, **Kundāçık*, **Kündacık* (sondaki kaf = kef'in bir art damak ünsüzü s olduğu düşünülebilir) olarak okunabilir.

Yorumlar: Z. V. Togan, *Kundacık*'in bir Hazar unvanı olan *K.nd.r.*'dan türetmeye çalışmıştır.³¹¹ Zajaczkowski, *Kundacık*'in *Künde* (Osm. *günde*, *gunda* krş. Fars. *gunda*, anlamı "terbiyesiz, kaba dost",

³¹¹ Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht, s. 260.

“ahmak kişi” kaynaklı bir lâkap olduğunu öne sürmüştür.³¹² *Kundac* ve *Kundacik*’i önceden Türkçe sözcükler olarak kabul edersek eğer, c ve cik Türkçe küçültme ekleri³¹³ olarak düşünülebilir. Dolayısıyla, Zajackowski’nin okuyuşu (**Gundacik*), olanaksız değildir (Hazarlar, İran dünyası ile yakın temas halindeydiler. *Kundacik* gibi bir kelime ödünç olabilir ve zamanla, Türkçe bir kelimeymiş gibi düşünölmeye başlanılmış olabilir).

Minorsky, başka bir gidişat ileri sürmüş ve Mes’ûdî’de zikredilen Alan hükümdarının ismi (unvan ?) كركنداج ile karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir.³¹⁴ Minorsky bu hususta şunları yazar: “*K.rk.ndac* Türkçe bir şeref payesi olabilir (**Kerkündec*). *Ker* ögesi birkaç Türkçe isimde ve kelime de bulunmaktadır (*ker buga*, *ker-balık*)...”³¹⁵ Alanlar ciddi boyutlarda Türk etkisinde kalsalar da dilleri günümüze kadar İrani kalmıştır. Alanlar veya Aslar Kumanlarla birlikte Moğol akınları öncesi Macaristan’a gelmiş olsalar da Türk kökenli Kumanlar ile karışmaları İrani konuşmalarını etkilememiştir.³¹⁶ Böyle bir ortak yaşamın varlığı Joseph Flavius’un *History of the Jewish Wars* adlı eserinin aşağıdaki ekleme yapılmış Eski Rusça çevirisinde görülebilir: “lazyk že iaseskyi vëdomo est’, iako ot pečenižeńska roda rodisia, živušče podlě Tana i Meotskago moria.” “Tan (Don, Tanais) ile Maeotis arasında yaşayan Yas halkının Peçenek kökenli oldukları bilinirdi.”³¹⁷ Bu ifade Asların Türk halkları tarafından nasıl tanındığının bir ölçөгüdür. *Kundacik* ve *K.rk.ndac* unvanlarının birbirleriyle alakalı olarak ele alınıp incelenmesi kanısındayız. Bu kelimelerin her ikisi de Pehlevi’nin ortaya attığı *Kundāktan* (“Weiser”, “Held”³¹⁸) türemiş olabilir (Arapça ج aslında bir g dir; bu harf genellikle g nin yerine kullanılır krş. برجان *Burjān* = *Burgān*). Bu nedenledir ki, كنداج = **Kundāg/Kundāk*, كنداجیق = *Kundacik* (küçültme eki -ik ile, Kök Türkçe ög “Mutter”, ögük “Mütterchen”³¹⁹). Eğer bu türetme

³¹² Zajackowski, Ze studiów, s. 34.

³¹³ Ramstedt, Einführung, II, s. 215, 217. C. Brockelmann, Osttürkische Grammatik, s. 90; J. Deny, Grammaire de la langue turque (Paris, 1921), s. 322.

³¹⁴ Mas’ûdî, Muruj, II, s. 42.

³¹⁵ Minorsky, A History of Sharvān, s. 156, özellikle. n. 1.

³¹⁶ Bkz. Németh, “Eine Wörteliste der Jassen der ungarländischen Alanen” ADAW, Nr. 4 (1959).

³¹⁷ Meščerskii, Istoriia iudeiskoi voiny Iosifa Floviia v drevnerusskom perevode, s. 454.

³¹⁸ Justi, Iranisches Namenbuch, s. 166. Bu isim ile Kündü Eski Mac. Kende ünvanı arasında bağlantı kurulması suretiyle bunun karşısı olarak bkz. Czeglédy, “Das sakrale Königtum bei den Steppen völkern” Numen, XIII (1966), s. 21-24 671 – Gabain, ATG, s. 62.

³¹⁹ Gabain, ATG, s. 62.

doğru ise, bir kez daha Hazarya ve İrani dünya arasındaki sıkı bağı görüyoruz.

34. Papatzys

II. Justinian'nın Bospor'daki sürgün dönemi esnasında, Hazar kağanı'nın buradaki (Theophanes'in Grekçe metninde şu şekilde yer almaktadır: Παπατζύν, τόν έχ προσώπου αὐτου έχεισε ὄντα "onun [kağanın], buradaki [Bosphorus'daki] temsilcisi Papatzys"³²⁰) temsilcisinin adıdır (belki de bu temsilcinin unvandır ?). O {Papatzys} ve Bosphorus'daki Hazar iktidarının bir diğer temsilcisi olan *Bälgici ~ *Balıççı ile II. Justinian tarafından öldürülmüşlerdir.

Kaynaklar

Theophanes, *Chronographia*

Bu adları muhafaza eden elimizdeki yegâne kaynaktır.

Yazmalar:

1. Oxford, Christ Church 5, f. 245r, satırlar 2, 7; Παπατζύν (Papatzün) (Varak 92)

2. Paris, Bibliothèque Nationale 1710, f. 307v, satır 21; f. 308r, satırlar 4–5: Papatzün (Varaklar 93, 94)

Chronographia, ed. de Boor, I, s. 373: Παπατζύν (Papatzün), Παπατζίν (Papatzin), Παπατζήν (Papatzén), Πατζήν (Patzén)

Telaffuz: Grekçe'deki π harfi, *p* veya *b* harfleri yerine kullanılmış olabilir. α, *a* veya *ä*'ye karşılık olarak kullanılabilir. τζ muntazaman ċ 'yi verir. υ, *ü* veya *i* olabilir. Παπατζύς = *Papaçi, *Päpäcü/*Päpäçi, *Babaçi (*Babajı ?), *Bäbäcü ve bunun gibi.

Yorumlar: Moravcsik, *Babajik ("babacık/Little Father")'ı öneriyor³²¹ ancak ne sondaki *q*'yu açıklama zahmetinde bulunuyor ne de elimizdeki kaynaklarda yer alan formlarda bulunmadığına dair bir açıklama getiriyor. Yalnız Theophanes'e dayanarak bu kelimeyle ilgili herhangi bir başarılı sonuca ulaşamıyoruz.

³²⁰ Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 373.

³²¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 245.

35. P'arsbit/*Barsbek

Lewond, 730 tarihinde memleketi Ermenistan'a gerçekleştirilen Hazar akınlarından bahsederken, Hazar kağanının annesi olan *P'arsbit'* isimli bir kadını zikretmiştir (bu isimle ilgili soru işaretleri için yukarıda Bârijik'e bakınız). *P'arsbit'*, hadiselerin vukû bulduğu yıl generali *T'armac'* 'a Transkafkasya içlerine hücum etmesi emrinde bulunmuştu.

Kaynaklar

Lewond, *Patmut'awn*

ed. Ezeanc', s. 101: *Փարսբիթ (P'arsbit')*

Yazmalar:

Matenadaran 1902, f. 73v, satır 16: *փարսբիթ (p'arsbit')* (Varak 183)

Telaffuz: *Փարսբիթ*, Hazar fonetiğinin bazı ilginç özelliklerine işaret eder. Bu örnekte, sözcük sonundaki *t'* (*թ*), elimizdeki Ermenice kaynağın, bu sesi kuvvetli ön damaksıl ve hırıltılı Türkçe *k'* ya karşılık gösterme çabası gibi gözüküyor (Ermenice'de soluklu *k'* sesi bulunur ancak bu Türkçe'deki *k'* ile aynı özellikleri taşımaz; Erm. *Hak'an* Türk. *Kağan*). Bu ses Hazar telaffuzundaki *t'* 'ye yakın duruyor. *k'* 'nın bu telaffuzu çağdaş Türk lehçelerine yabancı değildir. Bilhassa Azerice ve Doğu Anadolu Türkçe'si bu özelliğe sahiptir. Caferoğlu, Anadolu Türk şivelerindeki ünsüz harf değişimleri üzerine kaleme aldığı makalesinde bu harfin üzerinde dikkatle durur (*k>t* değişimini işaret eder *pekmez/petmez*).³²² Bu hususiyet Orta Kıpçakça'da da görülür (Kumanca: *ekmek* yerine *etmek/ötmek*).³²³

Yorumlar: *Bars* (Radloff, IV/2, s. 1487) Osm., Trkm., Hive, ET., OT. *pars* s. 1158 Osm., Uyg., KazT. "der Panther", "der Tiger", "der Leopard", *Barsbeg* (OT) "ein Eigenname" (aynı zamanda bkz. Orkun, *a.g.e.*, IV, s. 152; Caferoğlu, *Uyg. sözl.* s. 34 ve Houtsma, *TAG*, s. 28) = **Barsbik'*.

³²² A. Caferoğlu, "Anadolu ağızları konson değişimleri" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (1963), s. 13.

³²³ Grønbech, *Kom. Wb.*, s. 96.

36. Şad

Şad, erken Orta dönem Türk dünyasında farklı anlamlar arz eden bir kullanım alanına sahipti. Hazarlar arasında, IX. Yüzyılda bu unvanı taşıyanlar otorite bakımından kağandan sonra gelen en güçlü kişi anlamında zikredilmekteydi. X. Yüzyıla gelindiğinde ise Şad'ın yerinin bir Bek ile değiştirilmiş olduğu gözükmemektedir (belki de bu durum Hazar hiyerarşisindeki mevcut bozulmaları işaret etmektedir). Movsēs Dasxuranc'ı'de, Şad, Batı Kök Türk devletinin ve Hazarların hükümdarı Jebu Hakan'ın (*Jabğu Kağan) yeğeni olarak görünür.³²⁴

Kaynaklar

Kaynaklarımızda, bu unvanın muhtelif okunuş biçimleri mevcuttur.

Ibn Rusta, ed. de Goeje, s. 139-140: ایشا (İşā)

Gardīzī, bkz. *MHK*, s. 152-153 Farsça metin: ابشاد (*Abşād*)

Mōvsēs Dasxuranc'ı, ed. Emin, s. 161, 172, 175, 177, 180, 184, 194, 393: *Ṣwṣ* (Şat'). Aynı zamanda bkz. şüphesiz ki Dasxuranc'ı takip eden XIII. yüzyıl müellifi Kirakos Ganjakec'i'nin eseri: *Kirakosi vardapeti Gandzakecwoy hamarot Patmut'iwn* (Venedik, 1865) s. 98: *ḥ Ṣwṣwṣ ḥwṣṣṣṣ* (i Şat'-ay Xazr-ē; abl.)

Yazmalar

Ibn Rusta

British Museum Add. 23,378 (Taylor), f. 160r, satır 12; f. 160v, satırlar 1, 3, 10, 13; f. 161r, satır 9: ایشا (İşā) (Varaklar 130, 184, 185)

Gardīzī

1. Cambridge, King's College 213, f. 190r, alttan 3'üncü satır; son satır: ابشاد (İşād) (Varak 164); f. 190v, satır 1: ? ?Şād = *ابشاد (Varak 186)

2. Oxford, Bodleian Ouseley 240, s. 473, satır 13: *Āşād ?, Ābşād? (Varak 165), s. 474, satır 1: Īşād?, Ābşād?; satır 2: Īşad (Varak 187)

³²⁴ Dasxuranc'ı, *History*, çev. Dowsett, s. 88. Kirakos "Jabu-Hakan'ın oğlu" demektedir.

Movsēs Dasxuranc'i

London, British Museum OR 5261, f. 98v, satır 4: f. 114r, satır 12; f. 120v, satır 2: *Şat'* (Varaklar 188, 194, 117); f. 106r, satır 5: *şat'-n* (Varak 189); f. 109r, satır 6; f. 111r, satır 7; f. 112r, satır 14: *şat'-ay* (Varaklar 191, 192, 193); f. 107v, satır 11: *şat'-ayn* (sonek getirilmiş halleri) (Varak 190)

Telaffuz: Ermenice formu bize açık bir biçimde *շաթ* (*Şat'*) *Şad* (Ermenice *թ* harfi, burada *ð*'ye karşılık olarak kullanılmış olabilir, *շաթ* = **Şað*) telaffuzunu vermektedir. Gardîzî'nin sunduğu form, İbni Rusta'da da bulunduğu üzere *إشاد* *İşād'a* işaret etmektedir.

Yorumlar: Minorsky, *Hudūd el-‘Ālem* isimli eserinde Hazar hanedan ailesinin³²⁵ adı olarak geçen *انسā* (*Ānsā*) sözcüğünü *İşā* ve *İşād*³²⁶ ile karşılaştırmıştır. Zahoder, Doğu Avrupa üzerine İslam kaynakları konulu çalışmasının bir paragrafında, bu görüşü kabul etmektedir (çalışmasının başka bir bölümünde şunları yazmaktadır: “bu anlaşılmaz işaretlerin içerisinde, bir ünvan değil ama Aramice Yo’şua sözcüğünün bir türü olan kişisel bir isim görmenin çekiciliğinden kurtulmak zordur”³²⁷). *Hudūd el-‘Ālem* yazması, bununla birlikte, *Ānsā*'nın okunuşunu her yönüyle açık bir şekilde vermektedir. Bu eser, ayrıca, İbni Rusta ve Gardîzî'nin eserlerini yazarken ihtiyaç duydukları bilgileri aldıkları kaynaklarla aynı kaynaktan beslenir. Kanaatimce, bu sözcükler, farklı ve bağımsız iki isim olarak görülmelidirler (bkz. Aşağıda *Aşina/Ānsā*). *İşā*, *İşād* ve *Şat'* sözcükleri içinde Türkçe *Şad* ünvanını görmekteyiz (Radloff, IV/1, s. 971) OT. Aus dem Iran, “eine hohe Würde, die höchste nach dem Chan”. *Şad*, Radloff'unda belirttiği gibi, belki de İranî kökenli olabilir (krş. Soğd. *Ḫšyd*,³²⁸ *İxšēdh*, Avestan *Ḫšaeta*, *Şēdah*, Pehlevi *Şetak*³²⁹). Barthold, *Şāh* ile mukayese etmektedir.³³⁰ Taberî, “Toharistan” yöneticileri içinde bu ünvanın varlığını *الشذ* formu ile belirtir (kral, *جغوية = حيغوية*).

³²⁵ Minorsky, *Hudūd*, s. 162.

³²⁶ *Ibid.*, s. 451.

³²⁷ Zahoder, age., I, s. 195, 209. Bu değerlendirme büyük ölçüde ihtimal dışıdır.

³²⁸ Klyashtorny, age., s. 111. Ayrıca bkz. Müller, age., s. 11: *Xšēd*. Smirnova (Oçerki iz istorii Sogda, s. 50-52) İslam kaynaklarının *ixšēd* olarak transkript ettikleri “*ḡšyd*, *ḡš'yd*, “*ḡšyd*” ye atıf yapar. Bu ünvan, Fergna, Soğd ve Semerkant kralları tarafından kullanılmıştır. VII ve VIII. Yüzyıllarda ‘*Xšyd*, malik al-mulūk (s. 65) olarak sıkça Arapça-ya tercüme edilmiştir. Smirnova bunu, Orta Asya'daki İraniler'in, Batı İranlılar'dan ödünç alması olarak görmektedir, krş. Avest. *Ḫšaeta*.

³²⁹ Justi, age., s. 141, 293.

³³⁰ Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 13.

³³⁹ Mas'ūdi, *Murūj*, II, s. 39. Mesudî'nin sonraki baskıları, bazı uzmanlardan tarafından sorgulanan bu biçemi devam ettirmiştir, bkz.: Cairo bs. (ed. M. 'Abdalhamîd) c. I, 192

redilen Xaydaq³⁴⁰ hükümdarı *Selifân* ile karşılaştırır ve ikisinin de aynı kişiler olduğunu ileri sürer.³⁴¹ Bizim *Selifân*'ın (yani *Ta'rix al-Bâb*'da zikredilen kişi) akibeti Mesûdî'nin eserindekinin yazgısı ile örtüşmemekte. *Ta'rix al-Bâb*, takdim ettiği bilgileri yerel kroniklerden elde eden bağımsız bir metindir. Metnimizdeki *Selifân*, bir Hazar veya Hazarlar'ın vassalı olan bir yerel prens idi.

Kaynaklar

Ta'rix al-Bâb

History of Sharvân and Darband, ed. Minorsky, Arapça metin s. 18: سليفان (*Selifân*)

Mas'ûdî, *Murûj*

Yazmalar:

Paris, Bibliothèque Nationale 1476, f. 86r, satır 10: *S.lifā*. = **Selifân* (Varak 196)

Murûj II, s. 39 (ve aynı zamanda 691'inci sayfada geçmektedir)

Müneccimbaşı

Yazmalar:

1. İstanbul, Nur-i Osmaniye 3172, f. 655b, satır 50: **Selifân* (Varak 97)

2. İstanbul, Topkapı III. Ahmet 2954/II, f. 1057b, satır 29: *Selifân* (Varak 98)

3. İstanbul, Bayezıt, Velîyüddin 5020, f. 731, satır 27: *Selifân* (Varak 99)

4. Süleymaniye, Es'ad Efendi 2103, f. 645b, satır 22: **Selifân* (Varak 100)

Telaffuz: Selifân (*Salıfan? Selifan? *Salıpan?).

ve ayrıca C. Pellat tarafından yeniden basımı gerçekleştirilip tashih edilen de-Meynard-de Courteille (Beirut, 1966), I, s. 227.

³⁴⁰ Xaydaq üzerine Minorsky'nin ayrıntılı bir tartışması için bkz. (A History of Sharvân, s. 92-95). Bu bölgenin tanımlanmasıyla ilgili çok sayıda soru işareti mevcuttur.

³⁴¹ Minorsky, A History of Sharvân, s. 93.

Yorumlar: Bu unvanın içeriği biraz karanlıktır. Minorsky³⁴², bunu, *Sui Shu* yıllıklarında geçen Türk hiyerarşisinde, *tegin*'in altındaki ve *tudun*'un üstündeki *Sse-li-fa* unvanı ile özdeşleme yoluna gitmiştir.³⁴³ *Chiu T'ang shu* ise: "Hoei-ho'ların (Uygurlar) askeri işlerinin yönünü tayin için gerekli kumanda nişanını taşımakla görevlendirilmiş" olan bir *Sse-li-fa* zikrediyor.³⁴⁴ Görünüşe göre, *Sse-li-fa*, idare altındaki halkların ordu meselelerini yönlendirmek için gönderilen bir askeri memurdu ve tıpkı feth edilen toprakların sivil idaresi (özellikle, vergilerin toplanması) için kağan tarafından tayin edilen *tudun* (daha sonra göreceğiz) ile benzer bir benzer bir görev anlayışına sahipti. Bununla beraber *Sse-li-fa* unvanı genellikle *ilteber*'in Çince transkripsiyonu gibi düşünülmektedir.³⁴⁵ Bu durumda *Salifān* ve *Sse-li-fa*'nın bağdaştırılamayacağı daha uygun bir çıkarım olarak gözükmüyor. *Selifān* unvanının (isim ?) gizleyebileceği anlamın ne olduğu kestirmek oldukça zordur. Paleo-Kafkasca bir terimle veya belki de bazı İranî unvanlar ile ilişkilendirebiliriz.

38. Tarkan/Tarhan

Tarkan/Tarhan, Hazarlar arasında hem bir isim hem de unvan olarak yaygın biçimde kullanılmaktaydı. Bu durum, elimizdeki kaynakların neredeyse tamamı tarafından tasdik edilmektedir.

Ibn Xurdādbih (de Goeje, s. 163): طرخان ملك الخزر (*Tarhān melik el-Hazar*)

Ibn A'tham al-Kūfī (Togan'daki metin, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, s. 296: طرخان هزار *Hāzar Tarhān*)

Muqaddasī, ed. de Goeje, s. 362: طرخان ملك الخزر (*Tarhān melik el-Xazar*)

Tabarī, ed. de Goeje, I. s. 328: استرخان (*Astarhan*)

اطراخنة (Atrax.n.h) : III, s.647

Ya'qūbī (*Ta'rix*, ed. Houtsma) II, s. 446: راس طرخان (*Rās Tarhān*)

³⁴² Minorsky, A History of Sharvān, s. 93.

³⁴³ Liu Mau-tsai, age., I, s. 41.

³⁴⁴ Chavannes, Documents, s. 92.

³⁴⁵ Bkz. v. V. Bartol'd (Barthold), "Kirgizy" Soçineniya (Moskva, 1963), II/1, s. 481 ve bu çalışmanın 463 sayılı notu.

Bal'amī, (Dorn, "Nachrichten über die Chazeren"), s. 534: طرخان
(*Tarhān*)

Hudūd al-'Ālam, Tumansky Nüshası, s. 38b: طرخان خاقان (*Tarhān*
Hākān)

Łewond, ed. Ezeanc', s. 132: Ռաժ Թարխան (*Raž T'arhan*)

Movsēs Dasxuranc'i ed. Emin, s. 294: Աւշի Թարխան (*Awč'i*
T'arxan), s. 190: Ջորպան Թարխան (*Ç'orpan T'arhan*)

K'art'lis C'xovreba, I, s. 152, 153, 154; II, s. 65: *T'arhan*; II, s. 65:
T'arxan; okunuş var.: I, s. 153: *T'ar[a]kan* ve s. 154: *T'arkan*

"Žitie sv. Stefanā Surožskago", s. 100: Юрій Тарханъ

Yazmalar:

Ibn Xurdādhbih

1. Vienna, Nationalbibliothek 783, f. 69r, satır 4: *Tarhān* (Varak
197)

2. Oxford, Bodleian, Huntington 433, f. 61v, satır 3: *T.rhān* =
**Tarxan* (Varak 198)

3. Paris, Bibliothèque Nationale 2213, f. 40v, satır 14: *Tarhān*
(Varak 199)

Ibn A'tham al-Kūfī

İstanbul, Topkapı, III. Ahmet 2956/II, f. 194v, satırlar 11, 13: *Tar-*
hān (Varak 106) ve diğer yerlerde.

Muqaddasī

Berlin, Staatsbibliothek 6033, s. 309, satırlar 8, 2: *Tarhān* (Varak
200)

Tabarī

Berlin, Staatsbibliothek 9421, f. 154r, satır 18: *Aştarhān* (Varak 35)

Ya'qūbī

Cambridge QQ10, f. 192r, satır 29: Rāş Tarhān (Varak 36)

Manchester, John Rylands Library, Arabic 231 (801), f. 152r, satır 4: *Rās Tarhān* (Varak 37)

Bal'amī

Oxford, Bodleian, Eliot 376, f. 342v, satırlar 3, 22, 24: *Tarhān* (Varak 43); f. 343v, satırlar 17, 25: *Tarhānān Tarhūnī* (Tabak 157)

Diğer Bal'amī Yazmaları, Hazar unvanı *Tarhān*'ın transkripsiyonu hususunda Elliot 376 nüshasından belirgin bir farklılık göstermez. *Tarhān*, tıpkı *Hākān* gibi İslam kaynaklarının tümünde sabitleşmiş bir forma sahiptir. Meydana gelen herhangi bir değişim Arap ve Fars gramer kurallarının sonucudur. Dolayısıyla, bu unvanın transkripsiyonunu *ad infinitum* {sonsuz kere} tekrarlamaktansa bu tam listelemeye yer vermemeyi tercih ettim.

Hudūd al-'Ālam

Rukopis Turmanskogo, s. 38r, satır 7: *Tarhān* (Varak 23)

Lewond

Matenadaran 1902, f. 98v, satır 9: *Ṭarḥān* (*T'arhan*) (Varak 38)

Movsēs Dasxuranc'

British Museum 5261, f. 118r, satır 7: *T'arhan-n* (Varak 102); f. 185r, satırlar 20-21: *T'arhan* (Varak 39)

Telaffuz: Elimizdeki bütün formlar, dikkate değer istisnalar gösteren Gürcüce varyantlı okunuşlar da dahil olmak üzere *Tarhan*'ı vermektedir. Ünsüz harfler açısından oldukça zengin olan Gürcüce bizlere üç form sunar: *T'arhan*, *T'arhan* ve *T'arkan*. Modern Gürcüce de *X* ve *X* harfleri aynı şekilde telaffuz edilir (bu sebepten ötürü *x* harfi artık kullanılmıyor). Arapça *Kaf*'ın benzeri olan *Kef* harfi derin, art damaksıl *k* dir fakat daha şiddetli telaffuz edilir. Bu harf genellikle diğer dillerdeki *q* görevini üstlenir.

Yorumlar: *Tarkan/Tarhan* (Radloff, III/1, s. 851) ET. "der Tarchan, eine Würde", s. 854: *Tarhan*, Osm. Çağ. = *Tarkan* (*i*) "der Tarchan, der privilegierte Stand (Radloff, *P. de Courteille's Dictionary*, s. 213'den alıntı yaparak şunu eklemiştir: 'on apelle ainsi celui qui est exempt de toute espèce de charges, qui ne doit aucune dîme pour le butin dont il s'empare, qui entre chez le rois quand il le veut, qui n'est soumis à au-

cune enquête quand il commet une faute’)), (ii) “ein dschagataischer Volksstamm”, (iii) Osm. “der Bestandtheil eines Eigennamens”. Von Gabain³⁴⁶, *Tarkan ve Tarhan* formlarını verir ve bunun bir “hoher Adelsrang” olduğunu belirtir. Mahmud Kaşgari şöyle der³⁴⁷: “*Tarhan*: İslam öncesi dönemde verilen bir isim; ‘Bey’ anlamına gelir. Bir Arğu’dur.” Ata Melik Juveynî, *Ta’rîh-i Jahân-Guşa*’da *Tarhanlar* hakkında şunları yazar: “Tarhanlar, zorunlu görevlerden muaf tutulurlardı ve her savaşta kazanılan ganimet onlara teslim edilirdi: hiçbir kuvvetten izin alma gereği duymadan hakimiyeti elinde tutan unsur halini alabiliyorlardı”.³⁴⁸ Bu unvan, eski Bulgarlar’da TAPKAHOC³⁴⁹ olarak bilinirdi; ancak yazıtlarda tarkanlık rütbesine ilişkin herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Ayrıca, Macaristan’da yer adı olarak bulunur: Komárom, Tonla, Heves, Borsod, Zemplén ve Bihar kontluklarındaki Tárkány. Gombocz, bu unvanın bir isim olarak ve söz konusu bölgelere yerleşmiş Türk kökenli boy beylerinin (Gombocz, Kuman olduklarını ileri sürer) isimlerini yansıtan yer adları olarak kullanıldığını görüşündedir.³⁵⁰

Moğolca’da, *Darhan* “efendi”, “zanaatçı”, “vergi ödeme yükümlülüğünden muaf tutulma imtiyazına sahip” anlamlarına gelir ve anlam değişikliğine uğramadan Kazak ve Kırgızlara yayılmıştır.³⁵¹ Menges, bu unvanın *Aba Tarhan* olarak gözüktüğü zaman eski Türkçe’de yüksek rütbeli komutan manasına geldiğini vurgular.³⁵²

Bu kelimenin ikna edici bir etimolojisi henüz mevcut değildir.³⁵³

39. T’armaç

730 tarihinde, P’arsbit’ tarafından Ermenistan’ı istila etmek için gönderilen Hazar generalinin adı veya unvanıdır.³⁵⁴ Söz konusu bu yıl

³⁴⁶ Gabain, ATG, s. 328.

³⁴⁷ Mahmūd Kāşgarī, *Divan*, ed. Atalay, s. 219; *Divan Tercümesi*, çev. Atalay, I, s. 436.

³⁴⁸ Juvainī, *The History of the World-Conqueror*, çev. Boyle, I, s. 37-38.

³⁴⁹ Menges, “Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions”, *Byzantion*, XXI-(1951), s. 92, 99.

³⁵⁰ Gombocz, “Árpádkori török személynveink” *MNy*, XI (1915), s. 451. Tarxan ayrıca asıl yedi Macar boyundan birinin adıdır: Tarján (bkz. Németh, HMK, s. 255-261).^{*}

³⁵¹ Menges, “Oriental Elements”, s. 55-56.

³⁵² *Ibid.*, s. 55.

³⁵³ Bkz. *Ibid.*, s. 55-57 ayrıca Doerfer, *TMEN*, II, s. 460-474. Bu ünvanı metal işçiliğiyle bağlantılandıran (Darxan Moğolca’da ayrıca “nalbant” anlamına gelmektedir) bir girişim için bkz., A. Alföldi, “A tarchan méltóságnev eredete” *MNy*, XXVIII (1932), s. 205-220.

içerisinde, Transkafkasya'ya düzenlenen Hazar akınları had safhaya ulaşmıştı. Hazarlar, Ardebil'de bir Arap ordusunu tamamen yok etmiş ve komutanları Cerrah ibn 'Abdullah el-Hekemî'yi öldürmüşlerdi.³⁵⁵

Kaynaklar

Łewond, *Patmut'ium*

ed. Ezeanc', s. 101: *Թարմաշ T'armač'*

Yazma

Matenadaran 1902, f. 73v, satır 17: *Թարմաշ (T'armač')* (Varak 183)

Telaffuz: Net bir biçimde *T'armaç* olarak telaffuz edilir.

Yorumlar: Burada, bir kez daha görüyoruz ki, Hazarca'da hali-hazırda gözlemlemiş olduğumuz *r-l* değişimi, diğer Türk lehçelerinde bilinen bir özelliktir ve seyrek olarak da Arapça, Ermenice ve Grekçede bulunan Türkçe sözcüklerin transkripsiyonlarında gözlemlenmektedir. *T'armaç* = *talmaç/tolmaç/tilmaç* "tercüman/translator".

Bu sözcüğe, Türkçe yazma eserleri içinde, ilk olarak, *tilmaç*ı biçiminde Kutadgu Bilig'de rastlamaktayız.³⁵⁶ *Tilmaç* vb., Orta Kıpçakçada yaygın olarak kullanılmaktaydı: *At-Tuhfat*, ed. Halasi-Kun, f. 8v: *tilmaç-tercumân'*. *Codex Cumanicus* (Grønbech, *Kom. Wb.*, s. 248): *tolmaç*, *tylmaç* (*telmaç/tolmaç*, *tolmaz*) "Dolmetscher". *Bulğat al-Muštāq*, ed. çev. Zajaczkowski, I, s. 49, Arapça metin, s. 6: *talmaç*, *talmaç* "*tlumacz*" / "interprète", "drogman". İbni Mühenna (Ed. çev. Battal, s. 72): *tilmaç* "tercüman", "dilmaç". Orta Kumancaya yakın olan Karaimce'de *tolmaç* sözcüğü yer almaktadır (Radloff, III/1, s. 1205 Kar. T.) "der Uebersetzer", "Dolmetscher". Németh, Macarca *tolmács* formu üzerine yazdığı mükemmel makalesinde, bize şunları vermektedir: Altay: *tilbeç*, *tilbets*, *tilbeş*; Kırgız: *tilmeç*; Kazak: *tilmeş*; Kazan Tatar: *tilmaç*; Peçenek: *tulmaç*, *talmaç*.³⁵⁷ Ayrıca bir ünvandan türetilen ve

³⁵⁴ Łewond, *Patmut'ium*, Ezeanc'b., s. 101.

³⁵⁵ Dunlop, age., s. 69-70. Dunlop ne P'arsbit'i ne de T'armač'ı zikretmez.

³⁵⁶ Kutadgu Bilig (Fergana Nüshası), II, s.24.

³⁵⁷ Németh, "Zur Geschichte des Wortes tolmács" AOH, VIII (1958), s. 2: Bu sözcük Türkçeden Almancaya Dolmetscher biçiminde ve Slavcaya farklı biçimlerde (Rus. tolmác, Ukr. tlumác (Pol. tlumącz?) geçmiştir.

sonrasında belirli sayıda Peçenek boyunun ismi haline gelen, *ταλμάτ*³⁵⁸ (bunu *Sefer Yosippon*'da zikredilen Türk boy adı ile mukayese edin צמליט = *Tilm* . ş, var.: צמליט = *Tilmış* = **Tilmeç*³⁵⁹) sözcüğü vardır.³⁶⁰ Németh daha ileride şunları belirtir: “dieses Wort bezeichnente bei den Petschenegen eine der höchsten Würden : der Dolmetscher – vielleicht eine Art Aussenminister – gehörte zu den Stammesfürsten”.³⁶¹ Hazarca formun (Kabarlar yoluyla?) bir yansıması, Macarca yer ismi olan *Tormás* sözcüğünde görülebilir belki.³⁶²

Anlaşıldığı kadarıyla *T'armaç* ' sözcüğü, bir isimden daha çok, muhtemelen, Łewond'da zikredilmiş olan Hazar generaline ait ünvanıdır. Bu sözcük, Németh'in de bildirdiği üzere, “dışişleri bakanı” olarak telakki edilmelidir. O'nun, Transkafkasya içlerine Hazar göçleri esnasında sahip olduğu P'arsbit'in en yakın yardımcısı rolü, bu pencereden bakıldığında, net olarak açık ve ünvanının kapsadığı görevlerle de uyumludur. *Talmaç* vb. sözcükler için, etimolojisini Türk olmayan kaynaklarda bulma yönelik çeşitli girişimler yapılmıştır.³⁶³

40. Tudun

Bizans kaynakları Theophanes'in *Chronographia*'sı ve Patrik Nicephorus'un *Breviarium*'sında Justinian II'nin Kırım'a sürgünü çevresinde gerçekleşen olaylarla bağlantılı olarak Hazar unvanı *Tudun* ile karşılaşırız.³⁶⁴ *Tudun* kağanı direk temsilen kısa bir süre için Kher-sones'i yönetmiştir.³⁶⁵

³⁵⁸ Constantinus Porphyrogenitus, DAL, ed. Moravcsik-Jenkins, s. 166. Krş. ayrıca τουλμάτχοι Constantinus'un De Cerimoniis'inde (Bonn bs.) zikredilmiştir, s. 579, 664, 667, 668. Son eser için bkz. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 318.

³⁵⁹ Sefer Yosippon, ed. Hominer, s. 45; Harkavi, Skzaniai evreiskix pisatelei, s. 38.

³⁶⁰ Németh, HMK, s. 45-47.

³⁶¹ Németh, “Zur Geschichte des Wortes tolmács” AOH, VIII (1958), s. 3.

³⁶² Németh'de zikredilmiştir, HMK, s.291. Németh Tormás'ı, değişik bir etimoloji ile, Arpad Hanedanlık ailesininin τεματζους ile ilişkilendirir (bkz. DAL, s. 40). Czeglédy [krş. his “TEPMATZOYE” Acta Antiqua, X (1962), s. 79-84] τεματζους ile T'armaç ile ilişkilendirir, ancak bunun için hiç etimolojisi yoktur. Tormás, termacsu vb., benim bakış açımına göre, muhtemelen, Talmaç, Tilmaç, Tolmaç vb. başlıkların yansımalarıdır.

³⁶³ Özel olarak bkz. P. Jyrkankallio, “Zur Etymologie von Russ. Tolmač ‘Dolmetscher’ und seiner türkischen Quelle” Studia Orientalia, XVII (1952). Doerfer (TMEN, II, s. 662-664) Tilmaç'ı öz Türkçe olarak değerlendirmesinde Németh'i izler (Til/Til/Dil “language”, “tongue” + suffix-maç).

³⁶⁴ Yukarıda ayrıca bkz. Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, I, s. 378-379; Nicephorus, Breviarium (Bonn bs.), s. 50-52.

³⁶⁵ Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, I, s. 378.

Ermeni kaynak Movsēs Dasxuranc‘i, Tiflis’in Hazarlar tarafından kuşatılmasının ardından gelişen olayları anlatırken *Şat*’ın *T’nduns* la-rından bahseder (“seçkin adamlar *t’nduns* diye çağrılırdı...”³⁶⁶).

Kaynaklar

Theophanes, *Chronographia*, ed. De Boor, I, s. 378: *τουδοῦνον* farklı okunuşları: *τούδοῦνον*, *τοῦ δουναι*. s. 379: farklı okunuşları: *τουδοῦνον*, *τούδουνον*, *τοῦ δουνόν*, *τόν δούνον*, *τό δουνόν*.

Nicephorus, *Breviarium* (Bonn bs.), s. 50, 51, 52: *τόν Δοῦνον*

Movsēs Dasxuranc‘i, Emin ed., s. 186 yalnız: *Թնդանս* (*T’ndeans*) formunu vermektedir. Dowsett (Movsēs Dasxuranc‘i, *History*, s. 101)’de belirtilen şu okunuşları verir: *T’nduns*, *T’ndiwns*, *T’ndeans*.

Yazmalar

Theophanes

1. Oxford, Christ Church 5, f. 247v, satır 2; f. 248r, satırlar 2, 8-9, 11: *τοῦ δουνον* (Varaklar 201, 202)

2. Paris, Bibliothèque Nationale 1710, f. 312r, satır 21; f. 313r, satır 20; f. 313v, satırlar 8, 12: *τοῦ δουν(ον)* (Varaklar 147, 148, 149)

Nicephorus

1. British Museum Add. 19,390, f. 52r, satır 16; f. 52v, satır 21; f. 53r, satırlar 3-4: *τον δοῦνον* (Varaklar 205, 206, 207)

2. Vatican 977, f. 199r, satırlar 11, 31-32; f. 199v, satır 2: *τόν δοῦνον* (Varaklar 208, 209)

Movsēs Dasxuranc‘i

Londra, British Museum OR 5261, f. 115r, satır 14: *Թնդանս* (*T’nduns*) (Varak 210)

Telaffuz: *Τουδουν Tudun*, belki de **Tuḏun*. Ermeni biçimlerindeki *n* (*t’ndeans/t’nduns*), Dowsett tarafından “araya giren {intrusive}” diye adlandırılmıştır. Dowsett’in Ermenice’den verdiği bir iki örnek şunlardır:

³⁶⁶ Deaxuranc‘i, *History*, çev. Dowsett, s. 101.

menk'enay ve *ansiz*³⁶⁷ (Grekçe *μηχανή*, vb., krş. Gürcüce *mank'ana*). Ermeni formundaki *s* in önemi belirsiz kalır (Grekçe bir kaynaktan mı alınmıştır?).

Yorumlar: *Tudun* (Radloff, III/2, s. 1495) ET. "eine Würde". Çin kaynakları (*K'ieu T'ang-shu*) *Tudun*'un hanedanlık ailesine mensubu olmayan devlet yöneticisi Kök Türklerle verilen soydan geçen bir unvan olduğunu bildirir.³⁶⁸ Bu kişilerin görevi, yerel kralların sözde yönetimine bırakılmış olan fethedilmiş toprakların, idaresini denetlemektir. *Tudun*'un en önde gelen görevlerinden biri gümrük vergisini ve halktan alınan vergileri kontrol etmektir.³⁶⁹

Tudun unvanı, Kök Türkler arasında iyi bilinir. Taşkent (c. 715) yöneticisi (Şaş) *Bağatur Tudun* diye çağrılırdı. Hami'nin yöneticisi ise *Tudun Şad*³⁷⁰ idi (Belki de bu örnekte *Tudun* kişi adı olarak kullanılmıştı). Eski Türk yazıtlarında şu formlar mevcuttur: *Kül Tudun*, *Tudun Yamtar*, *Tudun*, *Uruñu Tudun Çigşi*.³⁷¹ Bu unvan Avrupa Avarları arasında da yaygındı: *Tudun Han*.³⁷² Bulgarlar arasında *Turun* biçiminde bulunur (Ogur kökenli *r* = Ortak Türkçe *ð* veya *z* krş. *adağ* "ayak" = Çuvaş *ura idem*).³⁷³ Bilinen Hazar biçimleri ise Ortak Türkçe'dir. *Tudun* Anadolu'ya yerleşmiş Oğuz (Selçuk) boylarında da kullanılırdı.³⁷⁴ Zajaczkowski bu unvanın başka iki Kök Türk unvanı, *Tutun* ve *Tutuk* (her ikisi de Çince orijinli) ile benzerliğine dikkat çeker.³⁷⁵

³⁶⁷ Deaxuranc'i, History, çev. Dowsett, s. 102.

³⁶⁸ Chavannes, Documents, s. 21; Liu mau-tsai, age., I, s. 9.

³⁶⁹ Chavannes, Documents, s. 24; Laszlo, "A kagán és családja", s. 27. X. yüzyıla ait, yazarı bilinmeyen bir Grek etimolojik sözlüğü, Etymologicum Magnum (bkz. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, s. 257, II, s. 317), şu kaydı içermektedir: "Tudunlar, Türkler arasında vali konumundaydılar."

³⁷⁰ Bkz. Tabari, Annales, ed. de Goeje, II, 1964; Chavannes, Documents, s. 141.; Kliashatomy, age., s. 159; Smirnova, Očerki iz istorii Sogda, s. 235 (s. 60'da ayrıca şunu not etmektedir: *Tudun*, *Şad* daha sonraları Sogd ve Buhara yöneticileri tarafından bir unvan olarak kullanılmıştır: tdn).

³⁷¹ Orkun, age., IV, s. 149, 169, 172.

³⁷² Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 317.

³⁷³ Troitskaia letopis' [ed. M. D. Prisël'kov (Moskva-Leningrad, 1950), s. 311] Volga Bulgar aristokrasisi trunove'yi çağırır. Asmarin (Bolgary i Çuvaşı, s. 17) Kozmodemiansk, Buinsk ve Tsarevokoksaisk bölgelerindeki Çuvaş köy isimlerine atıf yapar: Turunovo, Turunova.

³⁷⁴ V. A. Gordlevskii, Gosudarstvo sel'dzukidov Maloi Azii in his İzbranniye Soçineniya (Moskva, 1960), I, s. 87.

³⁷⁵ Zajaczkowski, Ze studiów, s. 31; Menges, The Turkic Languages and Peoples, s. 169. Smirnova (Očerki iz istorii Sogda, s. 60) Çince kökenli olarak değerlendirmektedir.

41-42. *Yazır Bulaş (?)

Dokuzuncu yüzyıl Arap tarihçisi Yakubî'nin, Hazar tarihinin çok erken dönemine ilişkin bir kaydı bulunmaktadır. O tarihlerde, Kuzey Kafkasya bozkır şeridinde yaşayan Hazarlar hakkında şunları yazıyor: "Hazarlar, Ermeniye'nin tamamını yönetirdi. Başlarında, Yazır (?) Bulaş (?) isminde bir yardımcısı bulunan ve Hakan adı verilen bir kral vardı."³⁷⁶ Ne yazık ki yazmalarımızda, bu ismin uygun telaffuzunu belirlemek için gerekli olan noktalama yer almamaktadır.

Kaynaklar

Ya'qūbī, Ta'rih

ed. Houtsma, I, s. 203: یزد بلاش Houtsma şu şekilde varsaymaktadır:

*یزید بلاش (*Yezîd Bulaş*)

Yazmalar

1. Cambridge QQ10, f. 52v, satır 15: یزد بلاش (*Y?z?d ?lāş*) (Varak 131)

2. Manchester, John Rylands Library, Arabic 231 (801), f. 41v, satır 7: یزد بلاش (Varak 211)

Telaffuz: یزد, **Yezîd* olabilir (muhtemelen değildir çünkü bu bir Arap ismidir ve Hazarlar bu dönemde — altıncı yüzyıl ortaları — henüz Araplar ile herhangi bir temasa girmemişlerdi), **Yazır*, **Yezir*, **Yazıd* vb.

Yorumlar: یزد *Hazar* sözcüğünün kendisine anlamca oldukça yakın olan (Radloff, III/1, s. 226) *Yaz-* dan türeyen KazT., Kum., Krm., Osm., Çağ., "vom graden Wege abweichen", "den Weg verlieren", "umherirren", "sundigen", "Fehler begehen", **Yazır* (Uygurca bir şahıs ismi ve ayrıca Selçuklar zamanında bir Oğuz boyunun adı³⁷⁷) için kullanılmış olabilir.

بلاش de aynı derecede gizemli kalır. Houtsma'nın **Bulāş* veya **Bolāş* şeklindeki tahmini okuyuşu, onu "*Bol-* fiilinden 'olmak', 'oluş-

³⁷⁶ Ya'qūbī, Ta'rih, ed. Houtsma, I, s. 203-204; Dunlop, age., s. 20-21; Lewicki, Żródła arabskie, I, s. 254-255.

³⁷⁷ DTS, s. 251; F. Sümer, Oğuzlar (Ankara, 1967), s. 238-240.

mak' türemiş bir sözcük" olarak gören Lewicky tarafından alındı.³⁷⁸ *Bulaş* için Osm. *Bulaş-* (Radloff, IV/2, s. 1840) "sich beschmutzen"/"sich mit Jemandem einlassen", "Hand anlegen", "unternehmen", "sich bemächtigen"/"sich errenge", "aufregen", "un Unruhe kommen". Memlûk Kıpçakçasında bu kök, farklı bir anlam ile yer almaktadır.³⁷⁹ Lewicki'nin iddiası tamamıyla spekülasyondur; kolaylıkla (ve doğru bir değerlendirme ile) بلاش, **Yulaş*, **Yolaş*, **Tulaş*, **Tolaş* v.b. şeklinde okunabilir.

43. Ziebël

627'de Tiflis'in kuşatılması ile zirveye ulaşan Transkafkasya içlerine düzenlenen bir dizi akına liderlik eden Hazar hükümdarının (çok büyük bir olasılıkla Batı Kök Türk hükümdarı anlamında, bkz. Sözcük Listesi'nde³⁸⁰ *Jabğu* ve aşağıdaki açıklama) ismi veya unvanıdır. İsmi bu formunu bizlere aktaran Theophanes şöyle diyor "Ziebël, derece bakımından kağandan sonra gelen ikinci yetkilidir".³⁸¹

Kaynaklar

Theophanes, *Chronographia*

ed. de Boor, I, s. 316: Ζιέβήλ; farklı okunuş: Ζιεβήλ

Scylitzes-Cédrenus

Bonn bs., I, s. 728: Ζεβεήλ

Yazmalar

1. Oxford, Christ Church 5, f. 217r, satırlar 12, 15, 21, 24: Ζιεβήλ (Varak 212)

2. Paris, Bibliothèque Nationale 1710, f. 256v, satırlar 9, 15; f. 257r, satırlar 2, 6: Ζιεβήλ, Ζιεβήλ (Varaklar 145, 213)

³⁷⁸ Lewicki, *Żródła arabskie*, I, s. 278.

³⁷⁹ Bkz. Bulğat al-Muštāg, b. Zajaczkowski, II, s. 48 *bulaş-* "wymieszać", "mieszać" (<bulğa-). Atalay'daki *bulaş-* (bkz. Et-Tuhfet isimli çalışması, s. 157, f. 321) *y.laş'*ın yanlış okunmasıdır, ki bu MS'nin sahip olduğudur (bkz. At-Tuhfat, ed. Halasi-Kun, f. 31v, ed. Atalay, f. 32r).

³⁸⁰ Dunlop, *age.*, s. 30-31: Markwart, Wehrot und Arang, s. 149 vb.

³⁸¹ Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 316.; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 290.

Telaffuz: Z, z'ye dönüşür. Bununla beraber (krş. *Σπαρζευγουν*³⁸² = **Işbara Jabğu*) ž ve ş için olduğu gibi j yerine de kullanılabilir.³⁸³ Aynı şekilde β da b veya u yerine kullanılabilir. η, ē (klasikleştirerek) veya i'ye karşılık gelir. Ζιεβήλ, belki de * *jebel/Jiebel/Jiebil (Jeber?)* biçimlerini maskeliyor olabilir.

Yorumlar: Ζιεβήλ'i Movsēs Dasxuranc'i'in *Ջէբն խարան (Jebu Hak'an)* ve Gürcü kroniklerin *jibğu* olarak tanımlamaları uzun zaman önce tarihsel literatürdeki yerlerini almışlardı.³⁸⁴ Bu şahsiyetlerin, Batı Kök Türk İmparatorluğu Kağanı T'ong Yabğu Kağan ile aynı kişi olduğu düşünülür.³⁸⁵ Aslında, kaynaklarımızın kıyaslaması bu tanımlamanın doğruluğunu güçlendirir. Dilbilimsel bir bakış açısıyla bir takım sıkıntılarla karşılaşırız. Ζιεβήλ'in sonundaki l açıklanamamıştır (eğer *Yabğu/Jabğu* unvanına yakın bir biçime ulaşmak zorundaysak). Bu nedendir ki burada aynı kişiye yöneliyor olsak da Ζιεβήλ'in başka bir unvan veya ad olması ihtimali vardır. Ancak henüz bu adın başarılı bir etimolojisi bulunmamaktadır.

44. Ānsā ? (Kabile adı)

Hudūd el-'Ālem'in, "Discourse on the country of the Khazars" bölümünde, *Tarhān Hākān* denilen Hazar hükümdarının "Ānsā soyundan gelen biri" olarak bildiriliyor.³⁸⁶ Ānsā, bu örnekte, Hazar yönetici hanedanının ismi olabilir. Artamonov, Ānsā'nın, Çin kaynaklarından aktarıldığı üzere Kök Türkler'in yönetici hanedan ailesi olan Aşina'nın değişmiş bir biçimi olduğu kanısındadır.³⁸⁷ Minorsky, *Hudūd el-'Ālem*'in birinci baskısında, bu kelimeden sonra bir soru işareti koymuştur. O ve Zahoder, her ikisi de, Ānsā'yı ايشا ile karşılaştırdılar (Sözcük Listesi bkz. Şad).

³⁸² Theophylactus Simocatta, *Historiae* (Bonn bs.), s. 285; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 290.

³⁸³ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 33.

³⁸⁴ Marquart, *Streifzüge*, s. 394. yk. bkz.

³⁸⁵ Marquart, *Streifzüge*, s. 498; Dunlop, age., s. 30-31 vb.

³⁸⁶ *Hudūd*, s. 162.

³⁸⁷ Artamonov, age., s. 170-171. Aşina uruğunun kutsallığı ile birlikte bu uruğun kazai {yargısal} alanda sahip olduğu şöhrete dikkatleri çekerek, bu tezleri öne süren Togan'ın eseri için bkz., Ibn Fadlān's *Reisebericht*, s.270. Hazarların ikili krallık yapısını, bu klanın (dinsel, törensel, hukuksal) alanlar itibariyle Türk dünyasında sahip oldukları özel yerin bir yansıması olarak görür (bu değerlendirme için Togan'ın çalışmasında bkz. 274, 279 vd.).

Hudūd'un son baskısında (1970), Minorsky انسا'nın *Ase-na* biçiminde düzeltilmesi olasılığını reddetti. Minorsky, pasajı (s. LXIX'de tamamı Farsça olarak verilen) *Hudūd* gibi Ceyhanî'yi kaynak olarak kullanan İbni Rusta ve Gardizî ile karşılaştırır ve şu sonuca varır: "temsili form orijinaline göre etkin biçimde bastırmaktadır ve eğer *A-se-na* (diğer hiçbir kaynağın bilmediği) şeklinde okunursa diyarşinin son izi metinden kaybolur. Arapçadan tercüme edilen [Minorsky, Ceyhanî'nin eserinin Arapça olduğunu farz etmektedir] Pers kaynaklarındaki yanlış anlamalar hiç de seyrek değildir ve *Hudūd*'un müellifinin belirtilen pasajda *ولهم الملك يقال له ايشا* (bkz. İbn Rusta), ولد 'den farksız yazılan له'in yanlış okunduğu ve bundan dolayı *ez ferzendān* olarak çevrildiği üzerine çok kuvvetli bir şüphem var."

Yazma'daki okunuş net bir biçimde: انسا = Ānsā'dır (bkz. *Hudūd el-'Ālem*, Rukopis Tumanskogo, s. 38b, Varak 23)

Filolojik ve metinsel anlamda, Minorsky-Zahoder teorisine başvurulabilir; ama bütünüyle ikna edici nitelikte değildir. انسا kolaylıkla tashih edilerek اشنا (*Āšinā*) olarak okunabilir aynı * ايشا (*Īšā*)'da görüldüğü gibi. Bize burada rehberlik eden ciddi kriterler mevcut değildir. Minorsky, kaynağımızın, birkaç kaynağın kullanıldığı fakat ağırlıklı olarak bir eserin (Ceyhānī) ağır bastığı bir karışım olduğu yorumunu yapmaktadır (bkz. *Hudūd* 1970 ed. s. LXXI). Bu kaydın birleşik yapısı, burada kağanın ilk adı olarak gözüken *Tarhān* unvanının kullanımında da görülür. Minorsky, haklı bir biçimde, bunun İbni Hurdadbih'de bildirilen Sellām'ın hikayesinden alındığını dikkate alır (*krş. Tarhān melik el-hazar*³⁸⁸). Dolayısıyla, kayıt, *Hudūd*'daki diğer pasajlar gibi karnakarışık bir derlemedir. Diğer taraftan, *Aşina/Ase-na*'nın okunuşu lehinde bir ilerleme olabilecek birkaç argüman bulunmaktadır. Birinci olarak, Hazarların Aşina ailesinin liderliğindeki Kök Türkler ile çok yakın bağlarının bulunduğu tartışılmaz bir hadisedir. Hakikaten de daha önce erken tarihlerinde görmüş olduğumuz gibi Hazarlar, Kök Türkler'in Doğu Avrupa'daki askeri gücünün çok büyük bir bölümünü oluşturmaktaydılar. İkinci olarak, sorun Hazar Kağanlığı'nın bizzat içindedir. Türk dünyasında kağanlık unvanının üstlenilmesinde, özellikle bu dönem için (Moğol dönemini takiben, bu unvanın içeriğinin değer kaybına uğrama-

³⁸⁸ İbn Xurdādhbih, ed. de Goeje, s. 163; Minorsky, *Hudūd*, s. 451, ayrıca bkz. Muqaddasī, ed. de Goeje, s. 362.

sından önce), politik ehemmiyet ciddi bir rol oynamaktaydı. Bu unvanı almak, talep sahibinin bazı yasal haklara sahip olmasını gerektiriyordu (bu un-vana mazhar olabilmek için Türk dünyasında tanınan birkaç klandan bi-rine mensup olmak gerekiyordu). Hazarlar içinde kağanlığın ortaya çıkışı, kesinlikle, bir Kök Türk hükümdarlık ailesi (veya diğer bazı kağanlık uruklarına) mensubunun Atıl/İtil'deki varlığıyla bağlantılı olmalıdır. I-p'i she-kui'nin (bkz. s. 59) "gözden kayboluşu" çevresinde dönen hadi-seleri yeniden kurgulayan Artamonov'un açıklamaları özellikle ikna edi-ci gibi görünmektedir.

"İkincil derecedeki" tarihsel kanıtlar انسا = *Aşina/Asena* görüşüne yeğlenir. Filoloji, her ikisinin görüşünü güçlendirmek için kullanılabilir. Metinbilimsel bir yaklaşım Minorsky-Zahoder görüşünü destekleyecektir. Bizlere sunulan kaynak materyalin durumu dahilinde انسا hususunda yapabileceğimiz kesin içerikli yargılar söz konusu değildir.

Aşina/Asena hususunda ilginç bir noktayı belirtmekte yarar vardır. Uruk adları olan Asen, Asan; İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun yönetici hanedanı ile bağlantılıdır. Bu hanedan onları takip eden diğer birkaç hanedan gibi Kuman menşelidir (Şişmanlar, Terterler vb.³⁸⁹). Ayrıca, Rus kronikleri (bkz. *Nikonovskaya Letopis*) de Altın Orda, Nogay Orda ve Bolğar arasından çıkan Asan klanına (*Asanak, Asanuna, Asan v.b.*) mensup birkaç prensi ve hanedan mensubunu zikretmişlerdir.³⁹⁰ Bu isim *Aşina/Asena*'nın başka bir formu olabilir mi?

Klyashtorny'ye göre *Aşina/Asena* Farsça menşeli bir sözcüktür : Sakalar'da *Āsāna* "saygın", "soylu"; Agnic *Āsāna* yine aynı anlamı taşımaktadır.³⁹¹ İsmi, Çin kaynaklarından bizlere ulaşan formu *Aşina*'nın³⁹², Çince'de yabancı isimlerin transkripsiyonu esnasında çekilen zorluklardan dolayı telaffuzu tam anlamıyla doğru olmayabilir.

Hazar Toponimleri

Hazar tarihi ile bağlantılı birçok toponimin etimolojilerini mütalaa etmeden önce akıllarda kalması gereken bir şey var ki, bu isimlerin çok önemli bir kısmının, büyük olasılıkla Hazar menşeli olmadığıdır. Öyle gözüküyor ki, kimi durumlarda, araştırmamızda bazı Hazar yer adlarının

³⁸⁹ Rásonyi, DTT, s. 149-150.

³⁹⁰ PSRL, XIV, Nikonovskaia Letopis ile ilgili index, s. 13.

³⁹¹ Kliaštorny, age., s. 111-112.

³⁹² A-shi-na, bkz. Liu Mau-tsai, age., I, s. 40-41.

menşenin belirlenmesi için Kuzey Kafkasya'daki (bnlardan çok büyük bir orana daha yeni "yazı" dillerini geliştirdiler) sayısız linguistik grubun incelenmesi gerekir. İrani öğeler de görmezlikten gelinmemeli; Hazarlar'ın ortaya çıkışından önceki dönemde Sâsânîler'in, parçaları olan bu sahada hatırı sayılır etkinlikleri görüldü. Belazurî, Kubad ve oğlu Anuşirvan'ın, Kafkasya'ya sayısız şehir ve kale (bunlardan en önemlisi *Bāb al-Abwāb*'dır) inşa ettiklerini anlatır.³⁹³

Uyarı mahiyetindeki bu notları aktardıktan sonra artık Hazar tarihiyle bağıntılı toponimlerin incelenmesine geçelim.

45. Belencer

Hazar tarihinin erken dönemine (Arap-Hazar savaşları devresi) temas eden kaynakların neredeyse tamamı, bu önemli Kuzey Kafkasya şehrinde söz etmektedirler. Ne yazık ki bu kaynaklardan hiçbirisi, bizlere, bu şehrin kesin konumuna dair herhangi bir ipucu vermemektedirler. *Bāb al-Abwāb*'dan uzak olmayan, şehir ile aynı isme sahip bir nehrin (bkz. Belazurî: *el-Belencer* البلنجر³⁹⁴) kenarına yerleştirilmiştir.³⁹⁵ Şehir, ismini bir kabile adından da almış olabilir.³⁹⁶ Onuncu yüzyılda, İtil Bulgarya'sında yaşayan *Berencer* denilen bir halk bulmaktayız. Bunlar muhtemelen *Belencer/berencer* halkının bir grubu (bakiyesi ?) idiler.³⁹⁷ Mesudî, *Tenbih*'de Belencer'in bir zamanlar Hazarlar'ın başkenti olduğu söylemektedir (fakat *Muru'*'da, Hazarlar'ın eski başkentinin Semender olduğunu bildirerek, bu söylemiyle çelişir³⁹⁸). Marquart, *Streifzüge*'de Belencer'in Kuzey Kafkasya Hunları'nın başkenti *Varaç'an* ile özdeşleştirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Aynı çalışmanın sonlarında, bu iddiasını geri alır.³⁹⁹ Arap-Hazar savaşlarından sonraki dönemde, Belencer'e hiçbir atıfta bulunulmamaktadır. Ahalisinin (muhtemelen Belencer

³⁹³ Balādhuri, *Futūh*, ed. de Goeje, s. 194-107; Hitti, *Origins*, s. 305-309.

³⁹⁴ Balādhuri, *Futūh*, ed. de Goeje, s. 204; Ya'qūbî, *Ta'riḥ*, ed. Houtsma, I, s. 194.

³⁹⁵ Dunlop, *age.*, s. 49.

³⁹⁶ Tabarî, *Annales*, ed. de Goeje, I, s. 895-896, 898, 900; Marquart, *Streifzüge*, s. 16; Marquart, *Chronologie der alttürkischen Inschriften*, s. 96. Ibn al-Faḳīh (ed. de Goeje, s. 289) Balanjar yapısını "Balanjar ibn Yāfeth"e atfeder. Bu muhtemelen Balanjar'ı bir kabile ismi olarak belirtmektedir; Jafeth'in diğer oğullarının ise, Xazar vb.

³⁹⁷ Ibn Fadlān, çev. ed. Kovalevskii, s. 323 (f. 207b).

³⁹⁸ Mas'ūdî, *Tanbih*, ed. de Goeje, s. 62; Mas'ūdî, *Murūj*, II, s. 7.

³⁹⁹ Marquart, *Streifzüge*, s. 16-17, 492. Lewicki ("Ludy Daghestanu", PO s.93) Belencer'i şöyle tanımlar: "Andrevevo yakınındaki Endere yıkıntıları, Sulag nehrinin batısı". Togan ayrıca (Umumi Türk Tarihine Giriş, I, s. 57) Belencer'i "Anderey"e ko-numlandırır.

kabilesi), yedinci ve sekizinci yüzyıllarda vukû bulan savaşlarda, muazam bir yıkıma maruz kalmasından dolayı şehri terk etmiş olması olanaksız değildir (birçok çarpışma şehrin çevresinde gerçekleşmişti).

Kaynaklar

Bu toponimin nakledilişinde kaynaklarımız (tamamı İslami kaynaklardır) aynı biçimi sunmaktadırlar: بلنجر (*Belencer*).

Ibn Hurdādhbih, ed. de. Goeje, s. 123-124: *Belencer*

Balādhurī, *Futūh*, ed. de Goeje, s. 204, (Belencer nehri) 259: *Belencer*, var. *Bulunjur* (s. 259)

Tabarī, *Annales*, ed. de Goeje, I, 895, 896, 898, 900, 2668, 2889, 2891; II, 291, 1531, 1560, 1582: *B.l.n.j.r*

Muqaddasī, ed. de Goeje, s. 355: *B.l.n.j.r*

Ya'qūbī, *Ta'rih*, ed. Houtsma, I, s. 194, II, s. 203-204, 375, 376: *B.l.n.j.r*

Ibn al-Faqīh, ed. de Goeje, s. 287, 288, 289, 293: *B.l.n.j.r*

Yāqūt, *Muj'am*, ed. Wüstenfeld, I, s. 729-730, 793: *B.l.n.j.r*

Mas'ūdī, *Kitāb at-Tanbīh*, ed. de Goeje, s. 62: *B.l.n.j.r*

Ibn al-Athīr, ed. Tornberg, V, s. 83-85, 118, 129: *Balanjar*

Ibn Qutayba (Lewicki *Źródła arabskie*, I, s. 102): *B.l.n.j.r min ard al-Turk*

Hudūd el- 'Ālem, Rukopis Tumanskogo, s. 38b: B.l.n.h.r. Minorsky "Balanjar (بلنجر)" biçimini vermiştir halbuki yazmada açık bir şekilde bulunmaktadır: بلنجر = *بلنجر⁴⁰⁰

Ibn Fadlān, çev. ed. Kovalevsky, s. 323 = s. 207b (tıpkı basımının): برنجر (*B.r.n.jār*)

Bal'amī (Dorn, "Nachrichten ueber die Chazaren", s. 513): *B.l.n.j.r*

⁴⁰⁰ Minorsky, *Hudūd*, s. 162.

Yazmalar

İslam kaynaklarının tamamında aynı biçimde görünen bu sözcük için yazma formlarının tamamını sunmak gereksizdir. Dolayısıyla, gereksiz tekrarları önlemek maksadıyla elimizdeki yazma materyalin (daha ziyade aydınlatıcı materyalin doğası içinde) oldukça özet bir halini vereceğiz.

Balādhurī

London, British Museum 23,264 (Taylor), f. 46v, satırlar 15, 17: *B.l.n.h.r* (Varak 118)

Muqaddasī

Berlin, Staatsbibliothek 6033, s. 303, satır 1: بلسر (noktalar eksik) (Varak 214)

Hudūd al-‘Ālam

(Yukarıya bakınız ve Varak 23): *B.l.n.h.r*

İbni Fadlan

(Yukarıya bakınız ve Varak 215): برنچار (*B.r.n.j.ār*)

Yāqūt

(Yākūt yazmalarının tamamında *B.l.n.j.r* başlıklı bir bölüm yer almaktadır) bkz. Paris, Bibliothèque Nationale 2226, f. 493v, satır 4; f. 542v, satır 5: *B.l.n.j.r* (Varaklar 174, 175)

Bal'amī

Oxford, Bodleian, Elliot 376, f. 341v, satırlar 1, 5, 6,10; f. 343v, satır 18: *B.l.n.j.r* (Varaklar 156, 157)

Telaffuz: Arapça formları **Bālānjār* veya **Belencer*'i verir. Arapça ج (c) burada g için kullanılabilir. Belki de kelime **Balanger* olarak okunmalıdır. Ne yazık ki İslami kaynaklar dışındaki kaynaklar da bunu destekleyecek kanıtlar mevcut değildir. Marquart, Movsēs Xorenac'i'ye atfolunan *Geography*'de bulunan *Ջուղարա* (Ç'ungars) adının *Blungar* (*Բղնղար*) veya *Plungar* (*Պղնղար*) = **Bālāngār*'ın hatalı bir bi-

çimi olduğunu öne sürmektedir.⁴⁰¹ Diğer kaynakların *Ç'ungars* adlı bir şehrin varlığı hususunda tam bir suskunluk içinde bulunması, Marquart'ın bu iddiasını oldukça çekici hale getirmektedir.

Yorumlar: بلنجر = ? Z.V. Togan *Belencer*'in Moğolca *barangar* ("rechter Flügel der Armee") ile ilişkili olduğunu ileri sürse bile, daha önce de belirttiğimiz gibi, o zamanlarda söz konusu bölgede Moğolca konuşan halkların varlığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla Togan'ın bu görüşünün gerçeklikliği pek olası gözüküyor.⁴⁰²

46. İtil/Atıl

İtil/Atıl hem kıyıları üzerine Hazar başkentinin kurulduğu nehrin hem de başkentin kendisinin adıdır. *İtil/Atıl* hakkındaki kaynaklar, hiç şüphe yok ki şehrin gelişimindeki çeşitli safhaları yansıtan farklı bir resim sunmaktadırlar. İbni Hurdadbih ile birlikte el-Ceyhanî ve el-Cermî'nin (bu müelliflerin çalışmaları bizlere intikal etmemiştir⁴⁰³) geleneğinden gelen; Gardizî, el-Bekrî, el-İdrisî, el-Mervezî ve Mübarekşah Merverrûdî'nin⁴⁰⁴ çalışmalarından faydalandığı İbni Rusta, en eski ve belki de en birinci elden bilgileri kaydetmiştir. Bu kayıtlara dayanarak İbni Rusta, Hazar başkentinin سار عئن olarak adlandırıldığını ve هب نلع veya حسلع denilen bir diğer şehri içerdiğini bildirir.⁴⁰⁵ Diğer bir geleneğin temsilcileri olan⁴⁰⁶ İstahrî ve İbni Havkal, Hazar başkentinin *İtil/Atıl* olduğunu ve şehrin iki kısma ayrıldığını, batıdaki geniş bölüme *İtil/Atıl* ve doğudaki bölümüne ise {İbni Havkal'da} خزان (*Hazarân*) denildiğini belirtmişlerdir.⁴⁰⁷ Cambridge Anonimi de ise Hazar başkentine *Qazar* denilmektedir.⁴⁰⁸

⁴⁰¹ Marquart, Streifzüge, s. 492. Ayrıca bkz. s. 90, n. 286 above ve Geographie de Moïse Corène, ed. çev. Soukry, (metin) s. 27, (çev.) s. 37.

⁴⁰² Togan, Ibn Fadlân's Reisebericht, s. 191.

⁴⁰³ Marquart, Streifzüge, s. 24-29; Dunlop, age., s. 107-108; Lewicki, Żródła arabskie, I, s. 53-54; Minorsky, Hudüd, s. xvii-xviii.

⁴⁰⁴ Zaxoder, age., I, s. 185.

⁴⁰⁵ Ibn Rusta, ed. de Goeje, s. 139.

⁴⁰⁶ Zaxoder, age., I, s. 185.

⁴⁰⁷ İstahrî, ed. de Goeje, s. 220; Ibn Hawqal, ed. de Goeje, s. 278. İbni Rusta (b. de Goeje, s. 165) Rusların Sakalibe'ye akınları üzerine yaptığı açıklamada tuhaf bir biçimde Hazarân formuna atıf yapar. Hazarân sözcüğü açık bir şekilde Farsça Hazar sözcüğünün çoğul halidir. Öz Hazar kelimelerinin çevirileri olsaydılar eğer, bu ve bir Hazar toponiminin tercümesi olan el-baydâ formu, kelime dizininde yer alamazdı; bu nedenle, Hazar dilinin bir örneği olarak değerlendirilemezler. Hazarân sözcüğüne nazaran, Rus ta-

Üçüncü bir grup kaynak, Mesudî ve Kağan Yosef'in mektubu, Hazar başkentinin üç parçaya ayrıldığını ifade ederler (hiçbir ad verilmemiştir⁴⁰⁹). Bu farklı kayıtlarda *İtil/Atıl* şehrinin gelişimini, İtil'in her iki yakasındaki bir veya birkaç yerleşimden birleşik bir metropole geçişini görebiliriz (eğer biri, sakinlerinin büyük bir çoğunluğunun göçebelerin keçe çadırlarında yaşadığı bir şehri tanımlamak için tek kelime kullanması gerekir ise bu ad uygun olurdu). Hazar yerleşik hayatının yayılımı şaşılacak bir şey değildi. Başkent, dünya ticaret merkezlerinden biriydi. İslam ülkelerinden tüccarlar, Bizans'dan gelen Yahudi, sığınmacılar, Türk, Slav, Ugor kökenli avcılar ve tacirler, mallarını bu şehre getirirlerdi.

Artamonov, البيضاء (*al-Baydā*) *Sarığşin* (*al-Baydā*'nın "beyaz (şehir)", Hazarca'daki karşılığının **Sarağşin* olduğu kanısındadır) ile özdeşleştirir. İşaret ettiği başka bir nokta ise *Sarağşin*'in diğer adının *Hazarān* olması gerektiğidir.⁴¹⁰ Aynı zamanda Czeglédy de şu formülü öne sürmektedir (*Atıl* = *al-Baydā* = *Sarağşin*). Czeglédy, 766 dolaylarında bir zamanda, Batı Kök Türkler'in çöküş tarihinde, Hazarlar'ın başkentlerini İtil'e taşıdıkları düşüncesindedir. Ona göre Atıl şehrinin mevcudiyeti 627 gibi daha erken bir tarihe dayanıyordu.⁴¹¹ Nitekim, elimizde, bu teorileri kanıtlayacak hiçbir delil yok. Mesudî'nin erken dönem Hazar başkentleri hakkındaki çelişkili ifadelerinden daha önce bahsetmiştik. Bir kaydında Semender'in esas Hazar başkenti olduğunu ama Süleyman (= Salmān) ibn Rebī'a el-Bahlī tarafından ele geçirilişine müteakiben başkent *Atıl/İtil*'e taşındığını bildirir.⁴¹² Çelişkilerine rağmen Mesudî'nin hikayesi oldukça güvenilir gözükmemekte. Yedinci yüzyılın ortalarında, Kuzey Kafkasya'daki Hazar müstemlekelerinin kalbine gerçekleştirilen birkaç başarılı Arap hücumu görüldü. Mantıklı öngörü, Hazar tahtının daha güvenilir bir alana taşınmasını dikte eder nitelikteydi. Bunun ötesinde Mervan'ın 737 seferi, artık Hazarya'nın çekirdeği olan İtil'e yönelikti.

rihçilerinin, çoğul bir biçim kullanmak suretiyle, İtil Bulgarları'nın başkentinden "Bolgary" olarak bahsetmelerini belirtmek ilginç olacaktır.

⁴⁰⁸ Kokovtsov, age., s. 36.

⁴⁰⁹ Mas'ūdī, Murūj, II, s. 7-8; Kokovtsov, age., s. 84-85, 102.

⁴¹⁰ Artamonov, age., s. 388, 398.

⁴¹¹ Czeglédy, "A korai kazár történelem..." MTA I. O. K., XV., s. 123-124. *Sarağşin tek başına ele alınmıştır, aş. bkz.

⁴¹² Mas'ūdī, Murūj, II, s. 7.

Artamonov, Hazar başkenti *Atıl/İtil*'in aşağı İtil deltasına, Ast-
rahan'ın yaklaşık 120 km. yukarısına, aşağı yukarı Yenotayevsk-Selit-
rianyi bölgesinde, ilk Tatar başkenti Saray'ın harabeleri yakınında kurul-
duğu düşüncesindedir. Bu saha daha sonraları Saksin denilecek olan
bölgenin adıdır.⁴¹³ Saksin ve daha sonra da Tsaritsyn (*Sarığşın/Saqşın* ?'
den ötürü yaygın bir etimolojidir) isimlerinde gördüğümüz bu yer belki
de *Sarığşın*'in bozulmuş bir biçimidir.⁴¹⁴ Her halükârda, şu an ki esas
meselemiz, *Atıl/İtil*'in topo-hidronimdir*.

Kaynaklar

Hazar Kağanlığı dönemi için bu sözcükle ilgili olarak elde ettiğimiz
bilgilerin büyük bir çoğunluğu İslam kaynaklarına aittir. Aşağıda verilen
listede hem başkent hem de nehir ismi olarak yer almaktadır. Istavrī, ed.
de Goeje, s. 10, 219, 220, 221, 223, 227: *اٿل* ('t.l)

Ibn Hawqal

ed. de Goeje, s. 14, 15, 278, 281, 282, 283, 287: *اٿل* ('t.l)

Kramers ed. II, s. 386, 388, 389, 393, 394: (*Ātul, At.l, 't.l*)

Muqaddasī, ed. de Goeje, s. 27, 51, 355, 360, 361: 't.l

Ibn Rusta, ed. de Goeje, s. 141: ('t.l)

Mas'ūdī, *Kitāb at-Tanbīh*, ed. de Goeje, s. 62: ('t.l)

Mas'ūdī, *Murūj*, II, s. 7, 20, 23 (hatalı olarak): *Āmul*

İbni Fadlan

çev. ed. Kovalevsky, s. 318, 322 (= s. 208a, Maşhad {Meşhed}
Nüshası 210a): *Āt.l* (aynı zamanda aşağıda bkz. Yāqūt)

Ibn Xurdādhbih

ed. de Goeje, s. 154'de Lewicki'nin (*Źródła arabskie*, I, s. 76) *یتل
olarak tashih ettiği تس formu yer almaktadır (ne var ki de Goeje'nin ileri
sürdüğü okunuş *تیس olmakla beraber, krş. Grekçe *Távaıs* biçiminin
tercih edildiği kanaatindeyim).

⁴¹³ Artamonov, age., s. 390, 445.

⁴¹⁴ Bkz. Dunlop, age., s. 248.

* yer-su adları için kullanılmıştır.

Yākūt, *Mu'jam*, ed. Wüstenfeld, I, s. 112, 113, II, s. 436: ('t.l)

Hudūd al-ʿĀlam, çev. Minorsky, s. 75, 80, 99, 100, 161-163: (*Ātil*)

Letter of the Qağan joseph (Kokotsov, age., Uzun Redaksiyon, s. 31): אטל ('t.l)

The Cambridge Document (bkz. Kokotsov, age., s. 36): אטל (*Ātil*)

Sefer Yosippon

ed. Hominer, s. 45 (aynı zamanda bkz. Harkavi, *Skazaniia evreiskix pisatelei*, s. 39): אטל, אטל (Hominier ed.), אטל, אטל (Harkavi)

Armenian Geography

(Movsēs Xorenac'i atfolunan) ed. çev. Soukry, s. 26: Աթլ (*At'.l*); s. 27: Թալլ (*T'ald*)

Constantinus Prophyrogenitus (Bonn bs.), s. 164; ed. Moravcsik-Jenkins, s. 166: Ἀτῆλ

Notitiae Episcopatum A, s. 100 (bkz. Moravcsik, *Byzantinotur-cica*, II, s. 78): δ' Αστῆλ

Notitiae Geographicae A, s. 534 (bkz. Moravcsik, *Byzantinotur-cica*, II, s. 78): “şu şekilde geçmektedir: Astêl, Hazarya'nın nehridir; aynı zamanda bir şehirdir.”

Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 356: Ἀτελ. Vary.: Ἀτελ, Ἀτελης, Ἀτελί, Αταλ, Ἀτελ, Ἀταλ, (*Atel, Atal*)

Bu formlar, Theophylactus Simocatta'nın, *Historia* (Bonn bs.), s. 283'deki *Oîl* formu ve Macarca formları Ἀτελκουζού [Constantinus Porphyrogenitus (Bonn bs.), s. 169'da aktarıldığı gibi] Simon de Kéza *Gesta Hungarorum* [*Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Szentpétery (Budapest, 1937), I, s. 146]: *Etul*, “Fluvius... Don in Scitia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur” ve Jordanes'in (*Getica*, ed. Skrijinskaya, s. 150) bir halk adı için kullanılarak hata yaptığı fakat aslında büyük bir olasılıkla çevresinde yaşayan birtakım halkları sıralandığı (İtil üzerindeki *Merens*, *MorJens* vb. gibi Fin kökenli kabileler) nehrin (İtil) adıdır: *Athaul*.⁴¹⁵

⁴¹⁵ Lewicki, *Źródła arabskie*, I, s. 136-137.

Bu hidro-toponim, diğer bazı çok iyi bilinen Hazar kelimeleri gibi, Arap-Fars kaynaklarında sabit bir formda yer almaktadır: ائل\ائل (Atıl/İtil). Bu sebeple, elimizde bulunan yazma materyalin sunumuna sınır getirdim ve yalnız farklı okunuşlara ve kaynaklarımızdaki standart formları resmeden birkaç örneğe yer verdim. Bu bağlamda, kanaatimce tek bir varak ilustratif materyale örnek teşkil etmesi açısından yeterli olacaktır. Çünkü bu varaktaki okunuşlar diğer önemli baskılardaki okunuşlar ile uyushmaktadır. Varyant formların tamamı, tabi ki detaylı bir biçimde ele alınılacaktır.

Yazmalar

Istaxrī

1. Leiden Rijksuniversiteit OR 3101, f. 42r, satır 13: ايل و ايل (Varak 82); f. 42v, satırlar 4, 9 (hata bulunmaktadır): ائل; satır 15: ايل (Varak 128); f. 43r, satırlar 20, 21: ائل 't.l (Varak 129)

2. Berlin, Staatsbibliothek, 6032, f. 92v, satır 5: امل ('m.l); satır 8: ائل ('t.l) (Varak 83); f. 92v, satır 9; f. 93v, satır 2: f. 94r, satır 2; f. 95v, satırlar 3,7: ائل (Āt.l) (Varaklar 216, 4, 217)

Ibn Hawqal

1. Leiden, Rijksuniversiteit OR 314, s. 143, satırlar 2, 21, 24 25, 29; s. 144, en alt satır; s. 145, satırlar 2, 13, 14: 't.l [= *İtil veya *Ātil] (Varak 5)

2. Paris, Bibliothèque Nationale, 2214, f. 38r, satır 8: 't.l ve 't.l; f. 38b, satır 10; f. 38v, satır 8: 't.l (örnek olarak bkz. Varak 123)

3. İstanbul, Topkapı III. Ahmet 3346, f. 106v, satır 27: 't.l; satır 31: 't.l ve 't.l' (Varak 218); f. 107v, satır 25: 't.l; f. 107v, penult. {sondan bir önceki}, ult. {sonuncu}; f. 108r, satır 8: 't.l (Varak 6)

Muqaddasī

Berlin, Staatsbibliothek 6033, f. 302, sonuncusu: 't.l (Varak 219); f. 308, (Varak 220)

Ibn Rusta

* Son satırda yer alan tāl ve tī formları bāk ~ yilik temasının bulanık halleridir.

Londra, British Museum, Add. 23,378, f. 162r, satır 6: '?./ satır 15: 'y/ (Varak 20)

Mas'ûdî; *Muruj*

Paris, Bibliothèque Nationale 1476, f. 80r, satır 1: 'um./ (Varak 221); f. 82v, satır 3: Āt./; satır 5: 't./ (*Am** için bir hata olabilir) (Varak 222); f. 83r, satır 23: اتل ('t./) (Varak 223)

İbnî Fadlân

(bkz. *Kniga Axmeda ibn Fadlana*, ed. çev. Kovalevsky): s. 322 (= Meşhed Nüşhası f. 208r), satır 3: Āt./; satır 7: 't./ (Varak 224); s. 318 (= f. 210r), satır 11: Āt./ (Varak 225)

İbn Xurdādhbih
Oxford, Bodleian, Huntington 433, f. 74v, satır 5: تيس* (= تيس) (Tanis) (Varak 226); * بيل, değil

2. Paris, Bibliothèque Nationale 2213, f. 49r, satır 13: يس (Varak 227)

3. Viyana, Nationalbibliothek 783, f. 65r, satır 8: تيس (Varak 228)

Ibn Xurdādhbih'in Yazma nüshalarında yer alan okunuşlar, Le-wicki'nin varsayimsal formunu doğrular; nitelikte değildirler; يكل(yk. bkz.)

Yāqūt

1. Oxford, Bodleian, Marsh 132, f. 47v, satır 17: 't./; satır 19: Āt./ (Varak 85)

2. Londra, British Museum Add. 16,649, f. 384v, satır 14: '?./, satır 15: 'y/ (Varak 86)

3. Londra, British Museum Add. 23,371, f. 144r, satır 32: اتل (Varak 87)

4. Paris, Bibliothèque Nationale 2228, f. 105r, satırlar 12, 13: 't./ (Varak 88)

5. Paris, Bibliothèque Nationale 6601, f. 126r, satırlar 13, 14: Āt./ (Varak 89)

6. Berlin, Staatsbibliothek, 6040, f. 75r, satırlar 27, 28: **ĀĒĒ** (Varak 229)

İstanbul'da bulunan iki Yazma (Topkapı III. Ahmet 2715 ve Köprülü 1163) (Varaklar 90, 91) yukarıda verdiğimiz formlardan herhangi bir farklılık göstermemektedir.

Hudūd al- Ālam

Tumansky Nüshası, f. 38b, satırlar 4, 6, 16, 21: Āt./ (Varak 23)

The Cambridge Document

Cambridge T-S loan 38, s. 4, satır 17: **𐌂𐌌 ("tıl") (Varak 230)**

Constantinus Porphyrogenitus, *DAI*

Paris, Bibliothèque Nationale 2009, f. 105b, satır 11: **ἀτλ (Varak 231)**

Theophanes, *Chronographia*

1. Oxford, Christ Church 5, f. 236r, satırlar 10, 12, 13: **αταλ (Varak 232)**

2. Paris, Bibliothèque Nationale 1710, f. 291v, satırlar 10, 14, 16: **αταλ (Varak 233)**

Theophylactus Simocatta, *Historia*

Vaticen 977, f. 151r, satır 1: **τῖλ (Varak 19)**

Telaffuz: Elimizde bulunan çok sayıdaki form, birçok farklı telaffuza işaret ediyor: **Ātil**, **İtil** ve belki de art damaksillaştırmış **Atıl/Atul**.

Yorumlar: Çağdaş Türk dillerinde şu formlar bulunmaktadır: **Ādil**, **Ātil**, **Adāl**, **Edil**, **İdel**, **İdil**. Pritsak bu sözcük için kendine has bir etimoloji formüle eder: **Atul** > **as/ās** ("gross", "wichtig", "vornehm") + **tıl** ~ **tal** ("Wassermenge", "Überschwemmung", "grosser Fluss", "Meer"). Pritsak, hem **as/ās**'in hem de **tıl**'in "Hunca kökenli" olduklarını düşünür ve aynı zamanda bu hidronimi Atilla adı (unvan ?) ile ilişkilendirir.⁴¹⁶

⁴¹⁶ O. Pritsak, "Der Titel Attila" Festschrift für Max Vasmer, s. 406-407, 409-410, 413-415.

47-48. Hamlic/Hamlih-*Hutluğ/*Kutluğ (?)

Hamlih, İslam kaynaklarında belirgin olduğu üzere Hazar şehrinin (başkenti?) adıdır. İbni Hurdadbi, bu şehirle ilgili bizlere en ayrıntılı kayıtları sağlamaktadır. İbni Hurdadbi, şehrin, Sakâlîbe ülkesinden “Curcân Denizi”ne (Hazar Denizi) akan nehrin üzerinde yer aldığını bildirmektedir.⁴¹⁷ Rus tacirlerinin belirledikleri rota ile ilgili tartışmasında şu açıklamayı yapar: “Eğer arzu etselerdi, Sakâlîbe nehri سس üzerinden yolculuk ederek, yöneticisinin onlardan belirli miktarda vergi aldıkları ve bir Hazar şehri olan خمليخ مدينة الخزر Hamlih’den geçerlerdi.”⁴¹⁸

İbni Hurdadbi’nin Yazmalarında (yukarıda bkz. *Atıl/İtil*), bahsi geçen “Sakâlîbe nehri” شش vb. hiç şüphesiz ki Rus tacirlerinin muhtemelen İtil’i geçip aşağı *Atıl/İtil* – *Hamlih/Hamlic*’e doğru seyr-ü sefer eyledikleri Don (تيس - Tanais) nehridir.

Marquart, Hamlih şehrinin Atıl/İtil’in doğu parçası olduğunu ileri sürmüştür. Lewicki ve Zajaczkowski, bu görüşünde Marquart’ı takip etmişlerdir⁴¹⁹. Minorsky bu hususta şu açıklamayı yapmaktadır: “İbni Hurdadbi, belki de, İtil nehrinin kenarında bulunması sebebiyle, Hamlih şehrinin Curcân başlangıçlı yolun sonu (yani Hazar Denizi’nin batı kıyıları boyunca) olduğu çıkarımını, dolaylı olarak sözkonusu bu olgudan hareketle yapmaktadır.”⁴²⁰ Zahoder⁴²¹, Belencer, Hamlih, Varaç’an ve Semender’in İtil’den önceki Hazar başkentinin çeşitli isimleri olduğu hipotezini ileri sürse de bu görüşü destekleyecek herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Minorsky’e ait gözlem, çoğunlukla sahih olduğu üzere, muhtemelen doğrudur. Görüldüğü kadarıyla Hamlih, aşağı İtil çevresinde bir yere yerleştirilmelidir. Hiçbir yerde sarih olarak açıklanmamış olmasına rağmen, Hamlih, Atıl/İtil’le aynı şehirdir; ancak gerçekte Mukaddesî onları birbirinden bağımsız olarak kaydetmektedir.⁴²²

⁴¹⁷ Ibn Xurdâdhbih, ed. de Goeje, s. 124: “...Curcân’dan, Sakalibe ülkesinden akıp Curcân Denizi’ne dökülen nehrin sınırında bulunan *Xamlîj’e kadar...”

⁴¹⁸ Ibn Xurdâdhbih, ed. de Goeje, s. 154. Devam eden satırlar için ben, Oxford ve Paris Yazmaları tarafından da desteklenen Lewicki’nin okumalarını tercih ediyorum (Żródła arabskie, I, s. 76, 132).

⁴¹⁹ Marquart, Streifzüge, s. 18; Lewicki, Żródła arabskie, I, s. 29, 115; Zajaczkowski, Ze studiów, s. 50.

⁴²⁰ Minorsky, Hudūd, s. 454.

⁴²¹ Zahoder, age., I, s. 178-79, 183.

⁴²² Muqaddasî, Ahsan, ed. de Goeje, s. 51.

Kaynaklar

Ibn Xurdādhbih

ed. de Goeje, s. 124, 154-155: خمليج (*Hamlij*) (de Goeje'nin okuyuşu) ve خمليج (*Hamlih*) (Lewicki'nin tercih ettiği okunuş)

al-Muqaddasī, ed. de Goeje, 51, 355: *H.mlīj*

Yākūt, *Mu'jam al-Buldān*, ed. Wüstenfeld, I, s. 730, 793, II, s. 471: *H.mlīh*

Hudūd al-Ālam (Tumanskii Nüshası, s. 38b): *H.m.j*.

Yazmalar

Ibn Xurdādhbih

1. Oxford, Bodleian, Huntington 433, f. 74a, satır 6: *H.līh* (Varak 226); f. 75b, satır 3: *H.līh* (Varak 234). * Oxford Nüshasında bu pasaj yer almamaktadır: الطريق بين جرجان و خمليج مدينة الخزر (= de Goeje baskısının 124. sayfası).

2. Vienna, Nationalbibliothek 783, f. 53b, satırlar 12, 15: *H.mlīj* (Varak 235). *Yukarıda bulduğumuza müteakip numaralandırılmamış yaprak: satır 1: *H.ml.h*; satır 3: *H.mlīh* (Varak 236); f. 65b, satır 8: ? *ml.h* (Varak 228)

3. Paris, Bibliothèque Nationale 2213. Bu Yazmada, bir çok önemli pasaj atlanmıştır ("the Route between Jurjān and Hamlij" gibi). F. 49b, satır 13 *H.līj* (Varak 227)

Yākūt

1. Oxford, Bodleian, Marsh 131, f. 119r, satır 15: *Hamlih* (Varak 168); f. 139v, satır 22: *H(j?)mlīj* (Varak 169)

2. London, British Museum Add. 16,649, f. 206r, satır 8: *H.ml.h* (Varak 170); f. 223v, satır 14: *H.mlīh* (Varak 171)

3. London, British Museum Add. 23,371, f. 74r, satır 8: *H.mlīh* (? *H.ml.j*) (Varak 172) ; f. 80v, satır 23: *H.mlī* (?) *j(?)* (Varak 173)

4. Paris, Bibliothèque Nationale 2226, f. 493v, satır 4: *H.mlīh* (Varak 174); f. 542v, satır 6 *H.mlīj* (Varak 175)

5. Paris, Bibliothèque Nationale 6600, f. 308r, satır 12: *H.mliḥ* (Varak 176); f. 336v, satır 1: *H.mliḥ* (Varak 237)

6. Berlin, Staatsbibliothek, 6040, f. 228v, satır 14: *H.mliḥ* (Varak 178); ikinci referans atlanmıştır.

7. İstanbul, Topkapı III. Ahmet 2715, f. 196v, satır 14: *H.mliḥ* (Varak 180); f. 227r, satır 10: *H.mliḥ* (Varak 181)

8. İstanbul Köprüsü 1161, f. 199r, satır 9: *Hamliḥ* (Varak 182)

Muqaddasī

Berlin, Staatsbibliothek, 6033, s. 302, son satır: *H.m?iḥ* (Varak 219)

Hudūd al-ʿĀlam

Tumansky Yazması, s. 38b, satır 10: *H.m?iḥ* (Varak 23)

Okunuşu, şüphesiz ki * **خملیح**. Çok iyi bilindiği üzere Arapça yazmalarda ح, ج, خ harflerinin karıştırılması olağan bir durumdur. Bizim buradaki örneğimizde, ي (بخ) yakınlığı yalnız بيç karşı *lapsus calami* destekler.

Arapça yazım biçimi *H.mliḥ* 'e benzer bir Hazar şehrinin bahsedilen başka bir grup kaynak daha vardır. Bu gelenek, İbnî Rüşa, Gardîzî, *Hudūd el-ʿĀlem*, el-Bekrî ve Mervezî tarafından temsil edilmektedir.

İbn Rüşa

ed.de Goeje, s. 139: **حسلع هب بلع** (*H.??.l.*), (*H.b ?l.*)

Yazma

London, British Museum Add. 23,378, f. 160v, satır 6: **هب للع** (*H.b n.l.*) ve **حسلع** (*H.??.l.*) (Varak 184)

Gardîzî

[bkz. *MHK*, s. 153: **حلع** (*H.??.l.*)]

Yazmalar

1. Cambridge, King's College 213, f. 190v, satır 4: *H (?) ? ? ? ğ(?)* (Varak 186)

2. Oxford, Bodleian, Ouseley 240, s. 474, satır 4: حلع (H.?.l') (Varak 187)

Hudūd al-Ālam

Tumansky Yazması, s. 38r, satır 10: حلع (H.t.l.ğ) (Varak 23)

al-Bakrî⁴²³ حلع (H.t.l.ğ)

al-Marwazî⁴²⁴ حلع (H.?.?.l.ğ)

Bu şehir, İbni Rusta tarafından, Hazar başkentini oluşturan ve bölümlerinden biri **Sarığşın* olan iki parçaya ayrılmış şehrin diğer parçası olarak gösterilmiştir.⁴²⁵ Dunlop⁴²⁶, Hazar başkentini oluşturan *Hazarān - Atıl/İtil* görünümü ile ilgili açıklamalardan önce, yukarıda gösterilen geleneğin daha sonraki gelenekle uyumlu olduğunu farzetmiştir (örneğin **Sarığşın* - H. t. l.ğ = *Hazarān-Atıl/İtil*). Hazar şehirleri ile ilişkili çeşitli geleneklerin, ki hepsi için bir terim listesi de mevcuttur, verilmesi suretiyle yapılan Arap kaynaklarındaki açıklamalar aşırı ölçüde karışıktır. Şimdilik, söz konusu bu geleneklerin, sadece bu iki parçalı şehri mi yoksa diğer farklı şehirleri mi konu ettiğini tespit etmek mümkün değildir. خلیج ve حلع arasındaki dikkat çekici benzerlik, bu ikisinin tanımını tartışan bir hipotezi meydana getirmiştir.

Némethi حلع ve حلع **Hanbalig* = *Qanbalig* olarak okumakta ve Marco Polo'nun, Moğol döneminde Pekin için kullanılan isim olarak açıkladığı *Kaan Balik*⁴²⁷ (*Qa'an Balig*) ile kıyaslamaktadır. İbni Rusta'ya ait bu formları *Hamlih*⁴²⁸ ile eşleştirmektedir. Minorsky, *Hamlih* yazımını, gözönünde bulundurmak suretiyle, **Ham-malih*'in **Ham-balig*'dan geldiğini öne sürmekte ancak "ilk unsurun hâlâ zorluk

⁴²³ M. Deffrémery "Fragments des géographes et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie méridionale" JA, 13 (1849), s. 462. Ayrıca bkz. Zaxoder, age., I, s. 189-190.

⁴²⁴ al-Marwazî, ed. çev. Minorsky, (Arapça metin) s. 21, (İng. tercümesi) s. 33 (= Kh.tbaligh)

⁴²⁵ İbn Rusta, ed. de Goeje, s. 139: "(Baş)kentleri Sār'sn'dır ve bu kentin içinde ismi Hb ?! ya da H'??! olan başka bir şehir vardır."

⁴²⁶ Dunlop, age., s. 108.

⁴²⁷ Olschki'ye göre Cambalu, Camboluc'tur [bkz. L. Olschki, Marco Polo's Asia (Berkeley-Los Angeles, 1960), s. 88n]. Olschki'nin "Khanbaligh"ın transkripsiyonu olarak gördüğü Cambalu, Camboluc bizim Hamlih biçimimize çok yakındır.

⁴²⁸ Németh, HMK, s. 81-82, 208.

içerdiği⁴²⁹ açıklamasını yapmaktadır. Zajaczkowski *mb-mm* = **Qa-malıq* özümsemesi yoluyla *Hamlih* formunu Türkçe *kamağ*, *kamu* (“hepsi/all”, “tamamı/entire”) + *balıq* (“şehir/city”) = **Kamu-balıq*, **Cama-balıq*, **Cambalıq*’tan türetmektedir. Zajaczkowski, bunu, “Ca-logród”, “Wszystek gród” olarak tercüme eder ve **Hep Balık* (*hep* = *kamu*) okunuşunu teklif ettiği ibn Rusta tarafından verilen هب نلع form ile kıyaslar; ayrıca, bunun belki de iki lehçenin bulunduğu dair bir delil olabileceğini ileri sürmektedir.⁴³⁰

Yukarıda verilen tüm teoriler içinde, Zajaczkowski’nin görüşleri, kanaatimce, en az kabul edilebilecek olandır. Bu şekildeki bir yorumu desteklemek için elimizde hiçbir benzer materyal bulunmamaktadır. Bundan da öte, *hep* formu yalnızca Osmanlı Türkçesinde ve bir de ondan büyük ölçüde etkilenen Kırım lehçesinde yer almaktadır (bkz. Radloff, II/2, s. 1791).

İbni Rusta’ya ait حبلع formu Németh’in teorisiyle uyum içindedir. Bununla beraber, Gardizî’deki bir harfin düşmüş olduğu formu ve bu geleneği sürdüren diğer temsilcilerin varlığı, konuyla ilgili sıkıntı yaratmaktadır. Öyle görünüyor ki burada elimizde olan form daha çok ختلع (**Hutluğ* = **Kutluğ*, *DTS*, s. 473, I/1 “obladaiuşcii žiznennoi siloi”, “daiuşcii žiznennui silu...”, II/1 “sčastlivyi”, “ispytyvaiuşcii scast’e”, “prinosaşcii sčast’e, uspeh, udaču”, “blagodatnyi...”, /2 “blagoslovennyi”, “sviatoi...”) dur.

Bu nedenle, *خلیخ ve *خبلغ (= **Qanbalıq*?) (“Han şehri/the city of the Qan”?) formlarının tanımlanıp belirlenmesi lehinde kanıt gösterilebilse bile, bu birbirine çok benzer formların, ayrıca ve muhtemelen, iki farklı Hazar şehrini temsil ettikleri ihtimalinin önüne geçmemeliyiz. Söz konusu bu formları Sözcük Listesi’nde 47 ve 48 numaralarda ardışık olarak sıralamamın nedeni budur.

Bu nedenledir ki, şu sonuçlara varmamız gerekmektedir: (1) خلیخ malıq/balıq unsurunu içerir. (2) Bu büyük bir ihtimalle *Qan balıq* (> *Han*

⁴²⁹ Minorsky, *Hudūd*, s. 454. Anlaşıldığı kadarıyla Minorsky bu görüşünden dönmüştür, çünkü ölümünden sonra yayımlanan *Hudūd*’un ikinci baskısına koyduğu ek açıklamalarında “Marguart tarafından hali hazırda belirtilmiş olduğu üzere **Khamlikh*, *Khan-balikh* olamaz ” açıklamasını yapmıştır. Marguart, Komanen, s. 70-71’e gönderme yapmıştır. Orada, Marguart şunu öngörmektedir: (هب بلغ/خبلغ) = qapı(ğ) balıq.

⁴³⁰ Zajaczkowski, *Ze studiów*, s. 54.

malıq > *Hammalıq* > *Hammalih*) formunun belirli ölçüde tahrif edilmiş biçimidir. (3) حسلع muhtemelen * خنبلع (*hanbalıĝ*) formunu gizlemektedir (bu, İbni Rusta, Gardizî ve diğerlerinde yer almış olan gelenektir). Sadece İbni Rusta veya belki de *Kitāb Ākām al-Marjān*'da⁴³¹ yer almış olan sözkonusu bu terimin diğer transkripsiyonlarıyla bu pekiştirilmiştir: İkinci unsurun açıkça بلغ *balıĝ* ("şehir/city" vb.) olduğu هب بلع belki de *هن Han'dır. (4) Gardizî ve diğerlerinde yer almış olan formlar işaret eder bu şehir için diğer başka bir isim olan ختلع formun imlası خنبلع formuna çok yakındır ve bu ikisinin karışmasına neden olur. ختلع yaygın etimolojik unsurların eklenmesiyle tahrifata uğramış خنبلع formu olduğu ihtimali gözardı edilmemelidir (Gardizî ve diğerlerinde kullanılan yazılı kaynaklarda yer aldığına göre حسلع tahrifata uğrayarak حلع formu halini almıştır. Qutluĝ, Türkçe isim ve ünvanlar içinde yaygın olarak kullanılan bir unsurdur ve bu nedenle kaynaklarınıza yabancı değildir (harekesiz biçimi حلع ve Türk dünyası referans alındığında harekeli biçimi olan * ختلع).

خلنج / خملنج = *Qanbalıq* formülasyonundaki büyük zorluk daha küçük bir unvan olan *Qan*'ın kullanımından kaynaklanmaktadır (Marquart, *Komanen*, s. 71'de halihazırda bu konuya ilişkin itirazını dile getirmiştir). Marco Polo, *Cambalu* vb.'de, bu terimin yalnızca Moğol topraklarındaki gelişimini göstermektedir (*Qağanbalıq*>*Qa'an ba-luq*>*Qān baluq*>*Qammalug*). Orta Moğolca'da⁴³² ortak olan ağa > a'a dönüşümü, bildiğimiz kadarıyla, bu dönemde Hazarca ve Türkçe için bütünüyle görülmemektedir. Buna birlikte, *Qağanbalıq*'ın kökeni hakkında bir görüş bildirmekle yükümlü değiliz. *Qanbalıq*, belki de, "capital" sözcüğü için bir *terminus technicus* olarak kullanılmakta ve *Qağan* ve *Qan* arasında mevcut hiyerarşik üstünlüğü göstermemektedir.

49. Semender

Mervan'ın (737) seferi öncesi dönemde, Arap kaynaklarında çok sık olarak Semender denilen bir Hazar şehrini duymaktayız. Mesudi'ye göre, bu şehir, bir dönem ki Hazar başkentidir. Semender, Kuzey Kafkasya'daydı. Buna rağmen, kesin konumu tespit edilememektedir. Mi-

⁴³¹ Bkz. V. Minorsky, "The Khazars and the Turks in the Ākām al-Marjān" BSOS, IX (1937-39), özellikle s. 142-145.

⁴³² Bkz. N. Poppe, Introduction to Mongolian Comparative Studies, s. 15-16.

norsky, Semender'in, Mahac-gal'a⁴³³ bölgesine uzak olmayan, Kuzeydoğu Kafkasya içindeki Targu'da veya ismi geçen bu yerin yakınındaki bir yerlerde olduğunu düşünmektedir. Togan, Terek nehri çevresine yerleştirir ve bir zamanlar şehrin üzerinde bulunduğu yer olan Kizliar'ı (Qızılyar) gözönünde bulundurur.⁴³⁴

Kaynaklar

Bu sözcükle ilgili olarak elimizde bulunan başlıca kaynaklar İslam kaynaklarıdır. Gürcü kronikleri gibi aynı zamanda Movsēs Dasxuranc'i ve Lewond da külliye şehirden habersizdirler. Bu durum her yönüyle şüphelidir; ama söz konusu kaynakların şehri başka bir adla bilmeleri muhtemeldir.

İslam kaynaklarımızın bu adın yazımında hemfikir olması, şehrin Müslüman dünyasında çok iyi bilindiğini göstermektedir.

Balādhurī, ed. de Goeje, s. 197: *سمندر* (*Semender*)

Ibn Xurdādhbih, ed. de Goeje, s. 63, 64, 123, 124: *Semender*

Istaxrī, ed. de Goeje, s. 219, 222, 223, 227: *Semender*

Ibn Hawqal,

ed. de Goeje, s. 14, 277, 282, 287: *Samanders* (Kramers bs.) I, s. 15; II, s. 389, 393, 394, 398: *Semender*

Muqaddasī, ed. de Goeje, s. 51, 355, 361: *Semender*

Ibn al-Faqīh, ed. de Goeje, s. 288, 298: *سمندر* (*S.m.n.d.r*)

Hudūd al-Ālam, Tumansky Yazması, s. 38b: *S.m.n.d.r*

Letter of Qağan Joseph (Kokovtsov, age.), s. 31: *סמנדר* (*S.m.n.d.r*)

Movsēs Dasxuranc'i,

Geographie, ed. Soukry, s. 27: *Մսրնդր* (*Msendr*); Marquart'ın (*Streifzüge*, s. 58)'de okunuşunu **Մսրնդր* (*Smendr*) şeklinde olabileceğini öne sürmüştür

⁴³³ Minorsky, *History of Sharvān*, s. 106. Ayrıca bkz. Lewicki "Łudy Daghestanu" PO, (1963) nr. 2 (46), s. 101.

⁴³⁴ Z. V. Togan, "Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jährhundert" KCsA, 3 (1940), s. 47 ve aynı yazara ait Umumi Türk Tarihine Giriş, I, s. 57.

Yazmalar

Müslüman dünyasında çok iyi bilinen diğer birkaç Hazarca kelime olduğu gibi *Semender*'in formları da yazmalarda aynı biçimlerde yer alır. Bu sebeptir ki yazmaların tam bir sunumu verilmeyecektir.

İbn A'tham al-Küfî

İstanbul, Topkapı, III Ahmet 2956/2, f. 190v, satır 9: *S.m.n.d.r* (Varak 133)

İbn Xurdādhbih

1. Vienna, Nationalbibliothek 783, f. 52v, en alt satır: *S.m.n.d.r* (Varak 238); f. 52v-53r 'den sonra yer alan numaralandırılmamış sayfa, satır 5 *Sam.nd.r* (Varak 236)

2. Paris, Bibliothèque Nationale 2213, f. 40v, satır 3: *S.m.n.d.r* (Varak 199)

Istaxrî

Berlin, Staatsbibliothek 6032, f. 92v, satır 5: *S.m.?d.r* (Varak 83); f. 93v, satır 9: *S.m.n.d.r*; son satır: *Sam.ndar* (Varak 216); f. 95v, satırlar 3, 4: *S.m.n.d.r* (Varak 217)

İbn Hawqal

Leiden, Rijksuniversiteit OR 314, s. 143, satır 21: *S.m.n.dār*, *S.m.n.d.r* (Varak 239); s. 145, satır 9: *Semender*; satır 19: *S.m.n.d.r* (Varak 5)

Muqaddasî

Berlin, Staatsbibliothek 6033, s. 308, satır 12: *S.m.y.d.r* (Varak 220)

Joseph'in mektubunun Kısa Nüshasında bu sözcük yer almaz.

Telaffuz: Madem ki Arapça veya İbranice formlarda hiç bir uzun ünlü belirtilmiyor ve Ermenice *e* (Şwā) sesi bulunmakta, bu durumda okunuşun **Semender* olması gerekir.

Yorumlar: Marquart **Sumundur* okunuşunu ileri sürer ve şu eklemeyi yapar: "ursprünglich Name eines Chazarenstammes" ve bu açıklamaya dayanak olarak Belazuri'ye (bkz., de Goeje baskısı, s. 197, 18.

satır) atıf yapar.⁴³⁵ Buna rağmen, Semender burada, bir kabile isminden çok bir yer ismi olarak zikredilmiştir. Marquart, Alexander hikayesinin B Versiyonunda *Σαμάνδρις* sözcüğünün Gog ve Magog halklarından biri olarak zikredilmiş olmasına işaret etmekte belki de daha haklıdır.⁴³⁶ Bu satırda yer alan başka bir iddia ise, Minorsky tarafından öne sürülmüştür, Theophylactus Simocatta'da⁴³⁷ yer alan ("Ayrıca söylenmektedir ki Zabender ["Hun kökenli" bir halk] Ouar ve Hounni boylarından çıkmıştır") *Ζαβενδερ* ve Samandar arasındaki ihtimali bağdır. Minorsky, ayrıca, *Semendria* adlı yere gönderme yapar (bugünkü adıyla *Smederevo*, Sırbistan).⁴³⁸ Problemimiz için bu tür bir çözüm yoluna başvurulabilir; ancak bu çözüm şeklinin daha üst düzey kanıtlamalara ve bugünkü kaynaklarımızın bize sağlamadığı bir şeye ihtiyacı vardır. V. T. Egorov *Kizimer*, *Endimer*, *Semender*, *Imender* vb. gibi isimlere işaret ederek, sözkonusu bu isimlerin, "erken-Bulgar Çuvaş boylarının ve uruklarının asli isimleri" olduğunu ileri sürer.⁴³⁹ Söz konusu bu toponim vb.'yi dikkate alarak ileri sürülen diğer tüm teoriler gibi bunun da ispatlanmaya ihtiyacı vardır.

Semender için gözden uzak tutulmaması gereken başka bir yaklaşım ise yerli Palaeo-Kafkas veya İranî bir kökendir.

50. Sarığşın

Kaynaklar

Ibn Rusta

ed. de Goeje, s. 139: *سار عشن* (*Sār. 'ş.n*)

Yazma:

London, British Museum Add 23,378, f. 160v, satır 5: *Sār. 'ş.n* (Varak 184)

Gardīzī

bkz. *MHK*, s. 153: *سار غشن* (*Sār.ğş.n*)

⁴³⁵ Marquart, *Streifzüge*, s. 500.

⁴³⁶ *Ibid.*

⁴³⁷ Theophylactus Simocatta, *Historia* (Bonn bs.), s. 286.

⁴³⁸ Minorsky, *History of Sharvān*, s. 106, n. 2, krş. Mac. Szendrő.

⁴³⁹ Yegorov, "Etnogenez çuvaşey po dannym iazyka" *Sovetskaya Etnografiya*, No. 3 (1950), s. 89.

Yazmalar:

1. Cambridge, King's College 213, f. 190v, satır 3: ?bār'ş?, zor okunur durumda (Varak 186)

2. Oxford, Bodleian, Ouseley 240, s. 474, satır 4: سارغش (Sār.ğ.ş) (Varak 187)

Hudūd al-'Ālam

Tumansky Yazması, s. 38r, satır 10: ساوعر (Sāw'.r?, Sār.'.r? = *Sā'ğ.ş?) (Varak 23)

al-Bakrī: بار عیش (Bār'īş)⁴⁴⁰

al-Marwazī: سار عس (Sār.'??/s [?]J)⁴⁴¹

Risāla fī'l-Aqālīm

bkz, el-Cāhiz, *Hilafet ordusunun menkıbeleri*, s. 34 = Köprülü 1623, f. 209v: سارغشن (Sārığş.n)

Ishāq ibn al-Husayn, *Kitāb Ākām al-Marjān fī dhikr al-Madā'in al-Maṣhūra fī kull Makān*

bkz. Minorsky, "The Khazars and the Turks in the *Ākām al-Marjān*" BSOS, IX (1937-39), s. 142: الشاوش = سارغشن (Sārığş.n)

Telaffuz: *Hudūd el-'Ālem*, el-Mervezî, el-Bekrî ve *Ākām al-Marjān*'de İbni Rusta, Gardizî ve anonim *Risāle*'de yeralan سارغش (Sar.ğ.ş ?) formunun bozulmuş biçimleri bulunmaktadır.

Yorumlar: Türkçe *Sarı/sarığ* (Radloff, IV/1, s. 319-320 sarı, Alt., Tel., Leb., Kır., Kkır., Osm., Kum., KazT.) = *sarıq* sözcüğünü ayırt etmek zor olmayacaktır "gelb", "bleich" = *sarıq* Uyğ. "idem" (bkz., Caferoğlu, Uyğ. sözl., s. 152, burada *sarığ* sözcüğünün daha doğru bir formu verilmiştir). Sözcüğün bu formu *sarığ* ve *sarığ* sözcüklerini bulduğumuz Kaşgarlı Mahmud'un döneminde (XI. Yüzyılın) hâlâ kullanılmaktaydı.⁴⁴² Bu eski formdur ve muhtemelen Orhon yazıtları dönemindeki formdur (sözcük yazıtlarda yer almamaktadır). Sondaki ğ, Öz-

⁴⁴⁰ Bkz. Defréremy, "Fragments" JA, 13 (1849), s. 462 ve Zaxoder, age., I, s. 189.

⁴⁴¹ Minorsky, Al-Marwazī (Arapça metin), s. 21; Zaxoder, age., I, s. 190.

⁴⁴² Bkz. Kâşgarî, *Divân*, ed. Atalay, s. 188, 516. Ayrıca bkz. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, s. 172.

bek Türkleri dışında, çağdaş Türk lehçelerinin büyük bölümünde ortadan kaybolmuştur; (sondaki *ğ k* olur) ve *sarık* haline gelir. Burada verilmiş olan formları *Sarığ-ş. n/ş.r* biçiminde ayırıştırırsak Eski Türkçeyi çok açık olarak görürüz [Oğurca değildir, sonraki **Sarığ* olmalıdır, krş. Çuvaşça, şurê (“beyaz”) ve Macarca *sár/sárga* (*şār/šārga*) “sarı”⁴⁴³] *sarığ* ve *ş?n/r* (açık olarak anlaşılmamaktadır). İsim “sarı???” olarak tercüme edilebilir.^{795a} Arap kaynaklarında bu Hazar şehrini “al-Baydā” ile ilişkilendirme girişimleri yer almıştır. Al-Baydā’nın bulunduğu yeri saptama konusunda kesinlikle hiçbir şey bilmemekteyiz. Bundan da öte, anlambilimsel mukayese ise zayıftır. Al-Baydā “beyaz (şehir)” anlamına gelirken, *Sarığşin*’de açık olarak *sarığ* (“sarı”) anlamı mevcuttur. Problem, çok sayıdaki “beyaz şehirler”, “beyaz kaleler” vb.’nin bölgedeki varlığı ile “beyaz” ve “sarı” sözcüklerini gözönünde bulunduran kaynaklarımızdaki bulanık görüntü veya karışıklık nedenleriyle mürekkep hale gelmiştir. *Sarığşin* sözcüğünü bir Eski Çuvaş (Oğurca) formu olarak açıklamaya yönelik teşebbüsler ikna edici değildir. Bu açıkça bir şekilde *sarığ*’dır. Yukarıda müşahade ettiğimiz üzere, bu formu Oğuz Türkçesinden ödünç alan Macarcada anlamı “sarı”dır (çağdaş Moğolca bu sözcüğü söz konusu bu anlamıyla ihtiva etmektedir, bkz., *Russko – Mongol’skii Slovar’* e. Damba-Rinçine v.dğr., s. 169, bu sorunun münakaşası için aşağıda bkz. *Sarkel*). Bu asli Altayca anlam olmalıdır ve Çuvaşça formu ise daha sonraki veya ikincil bir gelişme (veyahut, belki de, lehçe alâkalı bir form) olarak telakki edilmelidir. *Risāla fī l-Aqālīm*’e göre *Sarığş. n/r* steplerde konumlanmıştı.⁴⁴⁴ Minorsky, Moğol dönemlerine ait *Saksīn/Sahsīn*’ı, *Sarığşin* ya da **Sarığşin*’ın (“sarı türbe”⁴⁴⁵) haplolojisi {telaffuz edilirken bir veya birkaç hecenin atlanması} olarak değerlendirir. Sonradan, Rus *Tsaritsyn* (etimolojisi genel olarak *Sarığşin/Sarığşin*’e dayanır) açık olarak buna işaret edecektir. Eğer bu böyleyse, *Sarığşin*’ı, Aşağı İtil üzerinde bugünkü Volgograd (Stalingrad, Tsaritsyn) çevresindeki alanda konumlandırabiliriz.

51. Sarkel

838 tarihinde, Bizans imparatoru, Hazar kağanının talebi üzerine, Don nehri üzerinde bir kale inşa etmeleri için *spatharokandidatos*, Pet-

⁴⁴³ Gombocz, BTL, s. 114.

^{795a} Şın belki de (krş. Kāşğarī, III, s. 140 “taht”) = “Sarı (Altın) Tahtın Şehri”.

⁴⁴⁴ el-Cāhiz, Hilafet ordusunun menkıbeleri, s. 34.

⁴⁴⁵ Minorsky, Hudūd, s. 453 ve (1970 bs.) s. lxxxı.

ronas Kamatēros ve bir grup mühendisini göndermiştir.⁴⁴⁶ Artamonov, Sarkel'in inşa edildiği yeri bulduğuna inanmaktadır ("stanitsa Simlianskaya" yakınlarında Don nehrinin sol kıyısı, bkz., s. 67-69, 76-77).

Kaynaklar

Kale, yalnız Bizans ve İbrani kaynaklarında zikrediliyor.

Constantinus Porphyrogenitus

DAI: Σάρκελ (Bonn bs.) s. 80, 117, 179, 181, var. s. 177: *σαρκελκέ*; ed. Moravcsik-Jenkins, s. 64, 182, 184, 186 var. s. 182: *Σαρκελκέ*.

Yazma

Paris, Bibliothèque Nationale 2009, f. 117v, satır 2: *σάρκελ* (*Sarkel*) (Varak 240); f. 118r, satırlar 13, 16 (Varak 241); f. 118v, satırlar 13, 16 (Varak 241); f. 118v, satır 7 (Varak 74); f. 119r, satır 10 (Varak 242); f. 120r, satırlar 1, 4 (Varak 243); f. 121v, satır 11 (Varak 244)

Theophanes Continuatus

(Bonn bs.), s. 122, 124: *Σάρκελ*

Scylitzes-Cedrenus

(Bonn bs.), II, s. 129: *Μάρκελ, Σάρκελ*

Yazmalar

1. Vienna, Nationalbibliothek Cod. Hist. Gr. 35, f. 35v, satır 19: *σάρκελ* (Varak 245)

2. Vatican 977, f. 70r, satır 21: *Sarkel* (Varak 246)

(Moravcsik bu sözcüğün aşığıda belirtilen varyantlarını zikretmiştir bkz, *Byzantinoturcica*, II, s. 269: *σάρκελλον, σάρβηλ*).

The Letter of the Qağan Joseph

Kokovtsov, *age...*, (İbranice metin) s. 31, (terc.) s. 102: *יִכְרֶשׁ* (*Ş.r.kīl/Š.rkīl*). Firkoviç koleksiyonundan iki epigrafi Biblical Codex No. 51'in:⁴⁴⁷ *יִכְרֶשׁ, לִקְרֶשׁ*.

⁴⁴⁶ Constantinus Porphyrogenitus, *DAI* (Bonn bs.), s. 177-179; ed. Moravcsik-Jenkins, s. 182, 184. Theophanes Continuatus (Bonn bs.), s. 122-124; Scylitzes-Cedrenus (Bonn bs.), s. 129-130.

Telaffuz: Bizans formları, σ karakteri s ve ς yerine geçebilecek şekilde, *Sarkel* ya da *Şarkel* biçiminde okunabilirler. Hebrew formları da ayrıca belirsizdir. $\var�$ amaca bağlı olarak (ki burada eksiktir) ς (bu yabancı isimlerin transkripsiyonunda ortak kullanımdır) ya da ($a \acute{s}$ 'ye dönerek) s olarak okunabilir. לקרם olarak verilen form sadece *S.rq. l.* biçiminde okunabilir. Buradaki s belirsiz değildir. Gerçekte ise, okunuş açısından bir problem ortaya konulabilir. Firkoviç toplamada yer alan לקרם formu, Firkoviç tarafından uydurulmamışsa ve eğer gerçekten Hazar geleneğini temsil ediyorsa, bu kabul edilmesi gereken okunuş olmalıdır (**Sarqil*).

Yorumlar: Constantinus Porphyrogenitus, bize, Sarkel'in Hazarcada kelime anlamının "beyaz konak" ($\alpha\sigma\pi\rho\upsilon\ \acute{o}\sigma\pi\acute{\iota}\tau\iota\omicron\upsilon\varsigma$) olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁸ Theophanes, zeylinde bunu daha klasik terimleri kullanmak suretiyle $\lambda\upsilon\chi\acute{o}\nu\ \acute{o}\iota\chi\eta\mu\alpha$ ("beyaz ikametgâh") biçiminde az çok daha farklı olarak ifade eder.⁴⁴⁹ Tüm bu tercüme elimizdeki formların Oğurca **Şarkil* (**şarığ* "sarı", "beyaz"dan gelen Çuvaşça *şar* = *şurđ* "beyaz", "açık", "parlak"⁴⁵⁰) olarak okunmasını destekler niteliktedir. Bununla birlikte, Constantinus Porphyrogenitus ve Theophanes'in zeylinin şahitliğine binaen, Oğurca *şar/şarı* = *şurđ* (Çağdaş Çuvaşça) eşitlemesi hususunda güç bir sorun yaratmaktadır. Bu iki rengin birbiriyle karıştırılması imkansız değildir. Sözkonusu bu renkler, aslında, renk tayfı içerisinde birbirlerine çok yakın konumdadırlar. Gombocz, Macarca *şar/şarga* formlarını tartışırken Altayca kökenli Moğolca ve Mançuca formlarını verir: "mong. Kow. *şira, şara* "jaune", 'la bile, acreté d'estomac'; *şirahan* 'assez jaune', 'un peu jaune'; *şira-* 'jaunir'; *şirğa-* 'isabelle', 'de couleur isabelle'; *ş.morin* 'cheval couleur isabelle'; burj. Castr. *şara*; kalm. Jülg. *şara*, mandschu. Gab. *şara-* 'weiss werden', 'bleichen'.⁴⁵¹ Oğuz lehçelerinin tamamının değil ancak belirli bir kısmının, "beyaz" sözcüğünü belirtmek için bu dönemde *şarıl/şarığ* for-

⁴⁴⁷ Bkz. A. Harkavy, H. L. Starck, Catalog der hebräischen Bibelhandschriften der kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg (SPb., 1875), s. 74-75 ve Kokovtsov, age., s. 106.

⁴⁴⁸ Constantinus Porphyrogenitus, DA I (Bonn bs.), s. 177.

⁴⁴⁹ Theophanes Continuatus (Bonn bs.), s. 122.

⁴⁵⁰ Gombocz, BTL, s. 114. Çuvaşça'da ayrıca Sarā "žēltyi" sözcüğü bulunmaktadır (ki bu, muhtemelen, Kazan Tatar'larından ödünç alınmıştır), krş. ayrıca L. Ligeti, "A kazár Să*χeA nev jelentéséhez" MNy, XXXII (1936), s. 45.

⁴⁵¹ Gombocz, BTL, s. 114.

munu kullandığına ilişkin kanıt bulunmaktadır (krş. “sarı” anlamına gelen Mac. *sár/sárga*).

Czeplédy ve Harmatta *Sarkel*’deki ikinci unsuru tetkik etmişlerdir: İran menşeli *gil* [Güneybatı İraniler’in *gil* (krş. **zrd* = *dil*) olarak geliştirdikleri ve Kuzeybatı İraniler’in ise **grda* - **gird* - **guli*/**gali* biçiminde ürettikleri Eski İrani **grda* “ev/house”, “yaşam yeri/living place”, “aile/family”, “ev halkı/household”⁴⁵². Bu değişim Sâsâniler döneminde vuku bulmuş ve Harmatta’ya göre, bu kelimemiz, muhtemelen, altı ve onuncu yüzyıllar arasında Türkçe’ye dahil olmuştur]. Harmatta, başka birkaç ödünç kelimeye işaret etmektedir: Türkçe: *otağ/ataq* “Zelt” – Soğd. *’wł’k*;⁴⁵³ T. kânt “Stadt” – Soğd. *k.nō*; T. *çadır/çatır* “Zelt” – Fars. *çâdar*. Harmatta *kell/kil*’in Türkçe’ye [bugün için sadece Osm. (*gil*) ve Çuvaşça (*kil*) bu sözcüğü içermektedir] bir Güneybatı İran lisanından (muhtemelen Fasça) geçtiğini göstermiştir.⁴⁵⁴ Constantinus’ta yer alan (ἀσπιον) ὁσπίτιον ve Theophanes’in zeyli tarafından gösterilen (λευκόν) οἶγμα tam olarak *kell/kil*’i karşılamaktadır.

Harmatta tarafından ortaya konulan olgu ilgi çekicidir; ancak sorunun Ural-Altay kökenli diller cephesini ele almamaktadır. Räsänen, Ural-Altay dil grubu etimolojilerine⁴⁵⁵ yönelik araştırmasında, şu tabloyu ortaya koymuştur: “Finn. *kylä* ‘Dorf’, ‘Nachbarhaus’, ‘Besuch’; Vog. *kül* ‘Haus’. Tü. : Çuv. *kil* ‘Haus’ auch *kül*, osm. *gil* ‘la famille’, ‘le chez soi’, ‘l’habitation’ Äjnallu –*gil* ‘Anhanger von... Jak. *külä* ‘Vorhaus’, ‘Hausflur’ *külä* (< ? Tung.) vgl. alte chasarische Stadtnamen *Es-kil*, *Es-gil* [Bulgar boyu اسغل.] ‘alte stadt’, *Sar-kel* ‘weisse Stadt’. Tung. Vas. *gule* ‘Hütte’, *gulesēg* ‘Darf’”.

Kell/kil, bu nedenle, İran menşeli bir sözcük mü yoksa yerli Ural-Altay kökenli bir unsur olarak mı görülmelidir? Bu soru, bugün için cevaplandırılmayacak biri dizi başka soruları ortaya çıkarır. *Kil/kel*, (Ural-Altayca kökenli olması hipotezinin kabul edildiğini var sayarak),

⁴⁵² Bunu Slavca kökenli *grad* ve Almanca kökenli *gaard*, *Garten* vb. ile kıyaslayın.

⁴⁵³ Bu karmaşık bir sorundur. Bazı benzerlikler oldukça nettir; diğerleri ise tartışmaya açıktır. Bu nedenle, otağ kelimesi, sadece Türkçede değil, aynı zamanda Moğol ve diğer Tunguz lehçelerinde de (mo. otoğ, lam. otu, Manç. otok vb.) günceldir. Eğer kelime İran menşeli ise, bu uzak geçmişe dayanan bir ödünç alma olmalıdır. Otağ kelimesinin Soğdakçadaki varlığının Türkçe menşeli olması ihtimali ise göz ardı edilmemelidir.

⁴⁵⁴ J. Harmatta, “A kazar kil szó magyarázatához” MNy, XLIX (1953), s. 178-183; K. Czeplédy, “A kazar kil-kel eredete” MNy, XLIX (1953), s. 177.

⁴⁵⁵ M. Räsänen, “Uralaltaische Wortforschungen” Studia Orientalia, XVIII, 3 (1955), s. 5.

Ural-Altaycanın ortak sözcük materyali olarak mı değerlendirilmelidir yoksa bu, çok eski antik dönemde birinden diğerine verilen ödünç bir sözcük olamaz mı? Tüm savlar, bu sözcüğün hem Ural dillerinde hem de Altay dillerindeki (veya farazi Ural-Altayca) varlığının eski İranî menşeli olabileceği ihtimaline izin vermemektedir, çünkü *-rd>-l* değişimi, farazi Ural-Altay birliğinin (ya da Altay birliğinin bile) dağılmasından çok sonra (III ve VIII. Yüzyıllar)⁴⁵⁶ Orta Pers'lerde vukû bulmuştur. Eğer *kell/kil*'in Altayca ve Uralca'daki varlığı İran menşeli ise sadece M.S. III. Yüzyılda ödünç alınmış olabilir; ancak bu sözcük nasıl olmaktadır ki, Uralca ve Altayca konuşanların saçılmış halde bulunduğu ve izlerinin sürülemediği bu uzak coğrafyalara ulaşabilmiştir.

Bu nedenle, bu soruya çözüm olarak öne sürülen daha katı teorileri çözmekle yükümlü olduğumuza inanıyorum.

Tomaschek Sarkel'in tanımlanması için Rus kroniklerinde yer alan *Была Вежа* önerisini yapmaktadır.⁴⁵⁷ Marquart, kroniklerin, Hazarlar'ın 965 tarihindeki çöküşü ile ilgili yaptıkları açıklamalarda, İtil'den hiç bahsetmediklerini ve yalnızca *Bêla veja*'yı zikrettiklerini not etmektedir.⁴⁵⁸ Marquart, İtil ve *Bêla veja*'nın tek ve aynı yer olması gerektiği sonucuna ulaşmaktadır. Zaxoder, bu temanın başka bir çeşidini teklif etmektedir. *Bêla veja*'nın Atıl/İtil'in⁴⁵⁹ bir parçası olduğunu ileri sürer. Yukarıda işaret edilmiş olan metin (bkz., s. 82) çeşitli yorumlara açık haldedir. Bundan da öte, "beyaz" ya da "sarı" kaleler, yer adları açısından Doğu Avrupa'da nadiren karşılaşılan bir durum değildir (krş. *Akkerman* = *Aq-Kerman*, *Belograd*, *Fehérvár* vb.⁴⁶⁰). Arap kaynaklarında yer alan *Al-Baydā* (muhtemelen aşağı İtil üzerinde olmalıdır⁴⁶¹)

⁴⁵⁶ I. M. Oransky, *Vvedeniye v iranskuyu filologiyu* (Moskva, 1960), s. 214.

⁴⁵⁷ W. Tomaschek, *Die Goten in Taurien*, s. 30; Zajaczkowski (Ze studiów, s. 54-55) bunu takip eder ve Sarkel-Bêla'yı *al-Baydā* ile tanımlayarak bir adım ileri götürür.

⁴⁵⁸ Marquart, *Streifzüge*, s. 1, 3.

⁴⁵⁹ Zaxoder, age., I, s. 192-193. Ayrıca Pletneva'nın bu soru ile ilgili uzun tartışması için bkz. (Pletneva, age., s. 27-51).

⁴⁶⁰ Krş. ayrıca *Ασπροῦ χόστρου* kalesine Constantinus Porphyrogenitus (DAI, b. Moravcsik-Jenkins, s. 168) tarafından yapılan atıf ve yine bunun gibi Çuvaşça yer isimleri Şur-xun ve Sar-xun "Belyi xan" ve "Rusyi xan" (Aşmarin, *Bolgari i Çuvaşi*, s. 56).

⁴⁶¹ *al-Baydā*'nın yerinin saptanmasına ilişkin girişimler için bkz. Togan, Ibn Fadlan's *Reisebericht*, s. 296vd. [Togan, Ibn A'tham al-Küfî'nin, yeniden meyan getirilmiş metninde yer almış olan ve Marwân'ın 737 tarihli Khazaria seferi esnasında *al-Baydā* için bu yazar tarafından dile getirilen "kağanın yerleşim yeri": "*al-Bayda*, Hazar kralı olan kağanın yaşadığı yerdir" (Topkapı Nüshası, III Ahmet Ktph. 2956/II, f. 194r, bkz. Levha 105) ifadesini, geniş bir açıklama yapmak suretiyle tartışır]. Bu açıklamanın göz

Sarığışın'inin de teyit ettiği üzere, Hazar dönemi toponimlerinde "beyaz" ve "sarı" sözcüklerinin geniş çapta kullanımını doğrular. Zahoder, o dönemde yapılarda kullanılan tuğlaların beyaz bir görünümü olduğu için "beyaz" teriminin seçildiğini ileri sürer (bundan başka, ayrıca, "beyaz" teriminin Hazar soyluluğunu gösteriyor olabileceğini not eder. Krş. İstahri'de geçen "beyaz", yığınların [*qara hazar*'lar] karşısında yer alan Hazarlar).⁴⁶² Sarkel, kanaatimce, basit coğrafi nedenler yüzünden *Atıl/İtil* ile tanımlanamaz. *Atıl/İtil* Volga ve Sarkel ise Don nehri üzerindeydi. Bu elimizdeki kaynaklarda açık haldedir (ancak buna rağmen kaydedilmelidir ki, Araplar zaman zaman aşağı Don ile Volga (İtil) nehirlerini birbirine karıştırmışlardır). İslam kaynaklarında Sarkel'e ilişkin herhangi bir atıfta bulunulmaması kaygı vericidir ve henüz açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu, Sarkel'in, al-Baydā' ile özdeşleştirilmesinde bir argüman gibi değerlendirilmiştir. Sarkel'in 838'de kurulduğunu ve İbni A'sam al-Kûfi'nin, Marvan'ın 737 seferine ilişkin açıklamasında al-Baydā'nın ismini zikretmiş olduğunu hatırlarsak eğer, bu imkansızdır (bkz., n. 813). Buna benzer başka ihtimali bir olgu ise, kırsal bölgenin (Don-Donets-aşağı Volga) beyaz kaleler, şatolar vb. ile kaplanmış olmasıdır.⁴⁶³

Németh ve Pelliot *Sarkel*'i, yani *Şarkil*'i (Gombocz bu sözcüğün hem Oğurca hem de Ortak Türkçe olabileceğini ileri sürmektedir) Oğurca bir sözcük olarak görmektedirler.⁴⁶⁴ Buna rağmen, bu tek sözcükten yola çıkarak Hazarlar tarafından konuşulan Türkçe'nin türünü tespit etmek mümkün değildir. Arkeolojik kanıtların gösterdiği üzere, *Sarkel/Şarkil*'in (yerleşik popülasyonunun) yerel halkının, kültürel açıdan İtil ve Tuna Bulgarları'na yakın Oğur kökenli olduğunu unutmamız gerekmektedir. Çok muhtemeldir ki, Büyük Bulgarya'nın çökü-

önünde bulundurulması suretiyle, Togan'ın, Sakalibe teorilerine karşı bir görüş için bkz. S. G. Kliaštorny, "Drevneyşeye upominaniye slavyan v nihem Povol'je" Vostočniye istočniki po istorii narodov Yugo-Vostochnoy i Tsentral'noy Yuropi, b. Tveritinova, I, s. 16-18. Coğrafya ise hâlâ ve büyük ölçüde tartışmalıdır.

⁴⁶² Zahoder, age., I, s. 192-193. Ayrıca Dnester yakınında Ασπρου isimli hak edilen şehir gözönünde bulundurulurak Constantinus Porphyrogenitus'un yorumlarına bkz., (DAI, Bonn bs. Moravcsik-Jenkins, c. 37, s. 168)

⁴⁶³ Pletneva (age., s. 43) "beyaz kalelerin, VIII. ve IX. Yüzyıllarda Don bölgesindeki tüm kültürün içsel ve en karakteristik niteliği" olduğunu göstermiştir. Pletneva (age.), Sarkel'in muhtemelen bir teknik terim ve bunun bölgedeki çok sayıda beyaz kaleler için genel bir isim olduğuna işaret etmekte hiç şüphesiz haklıdır. Bu bağlamda şu sorulabilir: Arap kayıtlarında kullanılan diğer tüm Hazar kelime ve terimleri içinde neden yalnızca al-Baydā çeviriyazım yapılmadan sadece tercüme edilmiştir?

⁴⁶⁴ Németh, HMK, s. 214; Pelliot, "Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en -ar" (Euvres Posthumes, II, s. 214-215; Gombocz, BTL, s. 200.)

şünden sonra Hazarlar tarafından fethedilen Bulğar boylarından birinin torunlarıdır. Theophanes ve Nicephorus, Kubrat devletinin beş boyunun birisinin Don nehrini geçtiğini ve burada yerleştiğini bildirmektedirler.⁴⁶⁵ Belki'de, bu kaleye ismini veren (ve çok muhtemeldir ki inşa edilebilmesi için insan gücünü temin eden) işte bu boydur (Kutuğur?).

52. Varaç'an

Movsēs Dasxuranc'i'nin, Ermeni piskopos İsrayēl'in Atp İltu'uēr'i (c. 681-682) ziyaretini ve sonuncunun Hristiyanlığı kabulü ile sonuçlanmış olan kaydında, Kuzey Kafkasya Hunları'nın başkentine sık sık referans yapar: Varaç'an.⁴⁶⁶ İsim aynı zamanda Kuzey Kafkasya Hun krallığının konumunu veren Pseudo-Movsēs Xorenac'i'de de geçmektedir: "(Derbend'in) kuzeyinde, deniz kıyısında yer almaktadır. Kafkaslar'ın batısında Hunların kenti Varaç'an bulunur..."⁴⁶⁷

Minorsky, bu şehri, Kağan Yosef'in göç güzergahı üstündeki ilk durağı ve Nisanda başkentlerini terk ettiklerinde onun yerleşim yeri (muhtemelen *yaylaq* "summer pasturage" olmalıdır) ve Atıl/İtil'e 20 fersah uzaklıkta geniş bir nehir olan *Warthān*⁴⁶⁸ (733-734'de Mesleme'nin Hazar kağanı ile görüştüğü yer) ve *W.rşān* /*W.dşān* ile özdeşleştirir.⁴⁶⁹ Minorsky, tüm bunları, sırasıyla, Berzilia ile ilişkilendirmeyi önerir (bunların hepsi de *Bar/Var* unsurlarını ihtiva etmektedirler). Minorsky, Yakûbî'de yer alan ورشان formunu (**Waraşan* = *Varač'an*) olarak tashih eder ve Müslüman coğrafyacıların zikretmiş

⁴⁶⁵ Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, I, s. 356-358; Nicephorus, Breviaryum (Bonn bs.), s. 38-39.

⁴⁶⁶ Dasxuranc'i, History, çev. Dowsett, s. 155, 163, 167.

⁴⁶⁷ K. Patkanov, "Iz novago spiska geografi pripisyvaemoi Moyseyu Xorenskomu" Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvetşeniya, CCXXVI (Mart, 1883), s. 31; Géographie de Moïse de Corène, ed. Soukry, s. 27.

⁴⁶⁸ Ya'qûbî, Ta'riḫ, ed. Houtsma, II, s. 381.

⁴⁶⁹ Bkz. Minorsky, Hudūd, s. 453. Gerek Kokovtsov (age. S. 86) gerek Dunlop (age. s. 43-44) bu isimlerin çözülme ve tanımlanma girişimlerinin iyi bir incelemesini vermişlerdir. Dunlop, Togan'ı izlemek suretiyle (İbn Fadlān's Reisbericht, s. 298n.), Varaç'an ile özdeşleştirdiği Warathān'ı Bakü ve Derbend arasına yerleştirir. Marquart (Streifzüge, s. 19) W.rşān'ı Yehudah Hal-Levi'nin Book of Kuzari [Arapça metin – bu eser aslen Arapça olarak yazılmıştır - והסור formu vermektedir (İbranice karakterlerle). İbranice Münih Yazması והסור formunu içerir. Arapça metnin Hirschfeld baskısı (Arapça harflerle), s. 68'de Cebel Warsān formunu ihtiva eder] adlı eserinde geçen Warsān Dağı ile ilişkilendirir. Marquart, bunu, Yosef'in mektubunda geçen "büyük nehir W...a" cümlesini "büyük dağ W...a" biçiminde okuyarak yapar, Kokovtsov tüm bu değerlendirmeyi oldukça kuşkulu bulur (bkz., Marquart, Streifzüge, s. 19-20 ve Kokovtsov, age., s. 86-87, n. 4).

oldukları bu وړشان'ın Aras⁴⁷⁰ ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını kaydeder.⁴⁷¹

Artamonov, Varaç'an'ı, bugün Dağıstan sınırları içinde yer alan Buinaksk bölgesine yerleştirmektedir.⁴⁷² Minorsky, "Qaytaq bölgesinin merkezi olarak telakki edilen ve Boghan'dan (Buam) akmakta olan Gumri (... Huminri?) nehri boyunca uzanan" aul Başlı'yı (daha önce Barşlı – "belki de *Baraşlı") önerir.⁴⁷³

Togan ve bu konuda onu izleyen Dunlop, *Varaç-* ve *Barş-* formlarını kabile isimleri olarak ifade ederler (bu kabile Barsil vb. olabilir; birkaç linguistik güçlüğün aşılması gerekli olsa da, bu tür bir özdeşleştirme muhakkak olarak yapılabilmelidir). Movsēs Xorenac'i'de yer alan ve buna nazaran Dunlop tarafından zikredilmiş olan [onların Hazarlar ile tek bir halk oluşturduklarını söylemektedir (bu henüz ispatlanmıştır)] *Bulh*'lar muhtemelen bir Bulgar boyudur. Xorenac'i'nin açıklaması, kronolojide de geçtiği gibi, yer ve kabile isimlerinin burada (açıklamada) yer alan transkripsiyonları ile az çok tahrifata uğramıştır. Bu nedenle, *Bulh*'ların bu mevkiinin adayı olmaları mümkün değildir; bu konu ile ilgili en sert itirazlar açıkça linguistiktir (*Barş/Varaç – Bulh?*).⁴⁷⁴

Kaynaklar

Movsēs Dasxuranc'i, ed. Emin, s. 271, 288, 295: *Վարաշան* (*Varaç'an*)

Movsēs Xorenac'i

(Bkz. Marquart, *Streifzüge*, s. 17'de kısa redaksiyonu zikrediliyor, Venedik bs., 1865: *Վարաշան* (*Varaç'an*) Ayrıca Marquart, kaynağını vermeden, *Վարաշան* (*Varajan*) formunda zikretmektedir.⁴⁷⁵ Şükrü baskısında: *Վարաշան* (*Varajan*) yer almaktadır.

⁴⁷⁰ Ayrıca Balādhurī'de zikredilen W.rtan çölü için bkz., ed. de Goeje, s. 206,209. Araxes'teki Warthān için bkz. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 176.

⁴⁷¹ Minorsky, *History of Sharvān*, s. 93-94.

⁴⁷² Artomonov, age., s. 186. 208. sy.'da Varaç'an = Wabandar=Wanandar=Balanjar! Olduğunu öngörür.

⁴⁷³ Minorsky, *History of Sharvān*, s. 94. Ayrıca "A New Book on the Khazars" başlıklı makalesi için bkz. Oriens, XI (1958), s. 125-126.

⁴⁷⁴ Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht, s. 156-157; Dunlop, age., s. 44.

⁴⁷⁵ Marquart, *Streifzüge*, s. 16.

Al-Ya'kübi, *Ta'rih*, ed. Houtsma, II, s. 381: ورتان, *Wartān*.

Letter of The Qağan Joseph

(Kokovtsov, *age.*, Kısa Versyon, s. 25): ואשרו (*W.r.ş(ş)ān*) (Uzun Versyon, s. 32): ואשרו (*W.dş(ş)ān*)⁴⁷⁶

Yazmalar

Movsēs Dasxuranc'i

London, British Museum OR 5261, f. 170r, satır 18; f. 181r, satır 12; f. 185v, satırlar 8–9: Վարաչան (*Varaç'an*) (Tabakalar 247, 248,32)

Ya'qūbī

Cambridge, QQ10, f. 175v, satır 6: وربان (*W.r.?ān*) (Varak 249)

Manchester, John Rylands library, Arapça 231 (801), f. 139v, satır 7: وربان (*W.r.?ān*) (Varak 250)

Letter of the Qağan Joseph

Oxford, Christ Church 193, f. 18r, satır 22: ואשרו* (*W.r.sān*) (Varak 251)

Telaffuz: İbranice ve Arapça formlardaki ş (Minorsky'nin وربان 'nın 'ya tashihi kabul edilerek), büyük olasılıkla Ermenice formda bulunan ç'nin yerine geçmesi için yapılan bir teşebbüstür. Jehudah Ha-Levi'de zikredilen formun bu formları ilişkili olup olmadığı hala açık bir sorudur (Marquart'ın tashihi oldukça kabul görmektedir). Muhtemelen, Hun şehrinin adı **Varaçan* veya **Waraçan*'dır.

Yorumlar: Bu toponimin etimolojisi ve anlamı açık değildir. Belki de bu şehrin adı, yukarıda da ileri sürüldüğü gibi bir kabile adından türemiştir. Barsel bir tarafa bırakılırsa, Theophylactus Simocatta'da (-açan'ın ne anlama geldiği açık değildir) zikredilen Ουάπ (= *Uar* = *War*) kabilesi ile bir bağlantı ileri sürülebilir.⁴⁷⁷ Bu adın, Hunlar'ın Kuzey

⁴⁷⁶ Uzun Redaksiyon'daki form Leningrad Yazması'ndan gelmektedir. (bkz. Kokovtsov, *age.*, s. 86)

⁴⁷⁷ Theophylactus Simocatta, *Historia* (Bonn bs.), s. 284. Marquart (Komanen, s. 74) *Varaç'an*'ın, Beyaz Hunlar'da yönetici sınıf için kullanılan *Uar-Awar-Oat* (ki bu Çince transkripsiyondur) ile bağlantılandırılması gerektiğini öngörür. *Oat* (*Uat-Ġwat*) ~ *Var*, *Avar* ~ *Eftalit* sorusu üzerine, bkz. Czeglédy, *Nomád népek*, özellikle dp. 84-89.

Kafkasya'ya varışından daha evvel belirmesi ve dolayısıyla Paleo-Kafkas menşeli olması ihtimali göz ardı edilmemelidir.

MUHTELİF SÖZCÜKLER

53–54. QİŞÜ(w)İ ve B.g.nd

Mukaddesî, Dunlop'un da işaret ettiği üzere,⁴⁷⁸ eserinin iki yerinde Hazar şehirlerinin bir listesini vermektedir. Liste, diğer kaynak eserlerde bulunmayan bazı öğeleri içermektedir:

اتل بلغر سمندر سوار بغند قيشوي البيضاء خمليج بلنجر

(*Atıl/İtil, Bulğar, Semender, Suwār, B.g.nd, Qîşū(w)î, al-Baydā', Hamlîc, Belencer*).⁴⁷⁹

B.g.nd ve *Qîşū(w)î*'nin çekirdek Hazar şehirleri mi (*Atıl/İtil, Semender, al-Baydā', Hamlîc ve Belencer* gibi merkezi Hazar devletine ait şehirler) yoksa Hazarlar'a tâbi halklara ait şehirler mi (Bulgar ve Suvar şehirleri gibi) oldukları hususu aydınlığa kavuşmamıştır. Hakikaten de başka hiçbir yerde zikredilmediklerinden, Hazar şehirleri olup olmadıklarını bilmiyoruz.

Kaynaklar

Muqaddasî, ed. de Goeje, s. 51: بغند (*B.g.nd*), قيشوي (*Qîşū(w)î*); de Goeje Berlin Yazması için belirtilen şu okunuşları zikreder: (? ' ? d) بغند ve قشور (? *şūr.h*)⁴⁸⁰, s. 355: بغند قيشوي

Yazma

Berlin, Staatsbibliothek 6033, s. 302, en alt satır بغند (? *g.nd*), قيسوي (*Qîsū(w)î*) (Varak 219)

Yorumlar: Dunlop, elimizdeki bu iki form için; *Bajkand*'ın "Ahmed Tûsî'nin"⁴⁸¹ görüşüne binaen Saksin eyaletinin gelişmekte olan bir şehri" ve *Q-yshw-y = K-ywān*'ın (Derbend'in ismi) olduğunu öne sürer.⁴⁸² قيشوي belki de *qış* "kış/winter" öğesini içerir, lâkin kolaylıkla **Qayşui* (?), *Qoyşui* (?) vb. biçimlerinde okunabilir. Bu toponimlerin telaffuzları

⁴⁷⁸ Dunlop, age., s. 187, n. 85.

⁴⁷⁹ Muqaddasî, ed. De Goeje, s. 51, 355.

⁴⁸⁰ Berlin yazmasının bu kısmını incelemediğim için burada hiçbir levha gösterilmedi.

⁴⁸¹ Dunlop, Togan'a atıf yapar, Ibn Fadlân's Reisebericht, s. 205.

⁴⁸² Dunlop, age., s. 187.

ve anlamları muğlak kalmıştır. Diğer kaynaklarda yer almamaları şüphe arz etmektedir.

55. *Al-Jdādah

Mesleme'nin 737'de Hazar topraklarına düzenlediği sefer sırasında Hazar kağanı gezici bir çadır-arabada (Rusça'daki karşılığı "*kibitka*") bulunan biri olarak tanımlanmıştır (İbn A'tham al-Küfî tarafından).

Kaynaklar

Ibn A'tham al-Küfî,

İstanbul, Topkapı, III. Ahmet 2956/II, f. 192v, satır 4: الخداده (* *al-jdād.h*) (Varak 137)

Togan, bunun, Türkçe bir sözcük olan *alaçu*'nun (DTS, s. 35) "şatır", Arapçalaşmış biçimi olması ihtimaline dikkat çekmiştir.⁴⁸³ Radloff (Radloff, I/1, s. 362, Kır., Kç., KazT., Krm., Osm.) *alaçuq/alaçiq* (i) "Rindenjurte", (ii) "Hütte aus Zweigen", (iii) "die Filzzelte der in Transkaukasien nomadisierenden Tataren", *alaja* "ein Turkmenenzelt aus buntem Gewebe" (krş. Rus. *Laçaqua* "kulübe/hut"). Bu belki de ilk ögeyi açıklar fakat داده hâlâ müpemdir. Bunun Rusça'ya nüfuz eden *loşad* "at/horse" ile aynı öge olması muhtemeldir [Türkçe'den *alaşa* + *d'* Radloff (Radloff, I/1, s. 366) bunu şu şekilde açıklar *alaşa* + *at*].⁴⁸⁴

56. Ahmed bin Küyah (Kuwaih?)

Mesudî, *Muruj*'da, Hazar kralının, Ahmad ibn Küyah (Mesudî'nin Paris baskısının editörleri ? bunu *Kowaih* olarak okurlar) adındaki Müslüman bir vezirinden bahseder.

Kaynaklar

Mas'ûdî, *Muruj*, II, s. 10: احمد بن كويه

Yazma

Paris, Bibliothèque Nationale 1476, f. 80v, satır 8: احمد بن كويه (Varak 252)

⁴⁸³ Togan, Ibn Fadlân's Reisebericht, s. 118-122 ve Zajączkowski, Ze studiów, s. 67. Arapça'da, başlarına al eki getirmek suretiyle yabancı terimler sıkça değiştirilir (krş. al-Lân "Alanlar"). Alaçuğ'un farklı bir analizi için bkz.: U. Johansen, "Alačyg" Reşid Rahmeti Arat için, s. 285-305.

⁴⁸⁴ Preobrajensky, Etimologičeskii slovar, s. 473 Rus. -d' yi açıklamakta mütereddittir.

Yorumlar: Ahmad ibn *Küyah (?)'ın, tek bir kayıt üzerinden hareketle, etnik bakımdan bir Hazar olup olmadığı hususunda karar vermemiz imkansızdır. *Küyah* adının anlamı belirgin değildir ve türlü yorumlara açıktır.

Muhtemel Hazar Bağlantılı Sözcükler

Bu inceleme, elimizdeki materyali tamamıyla tüketmemektedir. Hazar diline ait henüz daha yeni tetkik edilmeye başlanmış kaynaklar mevcuttur. Bunlar, Hazar İmparatorluğu ile ilgili olarak arkeolojik mahallerde gün ışığına çıkan runik yazıtlardır (bkz. yukarıda n. 41). Bu eksik materyalleri dikkate aldığımızda hâlâ çok sayıda ve büyük sorun mevcuttur; müelliflerinin kim olduğu sorusuna yönelik ise hiçbir bilgi bulunmamaktadır. (Bunlar Hazar materyalleri midir yoksa Hazar yönetimi altındaki diğer Türk haklarından mı çıkmaktadır?). Bundan da öte, bu runlar sorunu, başta Peçeneg ve eski Macarca runları olmak üzere genel olarak Türkçe runlar ile yakından ilintilidir ve ancak bu içerik içinde kalınarak zekice tartışılabilir. Bu, elbette ki, bağımsız bir eser için elverişli bir başlıktır. O halde, muhtemel Hazar bağlantılı sözcükleri tartışırken (ki bu kategoriye dahil edeceğimiz Türkçe runik materyalleri Don-Novocerask-Mayatskoe gorodişe, Xumara vb.'den alacağız), sadece elimizde bulunan yazınsal kaynakları göz önünde bulunduracağız.

Kaynaklarda, halkın adının nehir, yer vb. adı olarak verildiği ancak sözkonusu bu yer veya nehir ile süregelen yakın ilişkilerin açık bir şekilde belirtilmediği durumlarda farklı toponim ve hidronimlerin* bir halka atfedilmesi tarihsel bağlamda oldukça riskli bir yöntemdir. Böylesine derin ve erişkin bir bağ kurulsa bile, söz konusu toponim ve hidronimin tartışma konusu halka ait dilde köken bulduğu kesin değildir. Bu tür isimler çok sık biçimde, o bölgenin daha önceki sakinlerinden ödünç alınarak (Doğu Avrupa-Avrasya bozkır bölgelerinde çok katmanlı yapılanabilir) yeni gelenlerin telaffuzuna uydurulur ve yaygın olarak etimolojize edilir. Bugün elimizde bulunan kaynaklarda verili açıklamalar ışığında, aşağı İtil-Kuzey Kafkasya-Ukrayna bozkır bölgelerindeki toponim ve hidronimler üzerindeki Hazar etkisini ölçmek gerçekten mümkün değildir. Bugün için cevaplandırılmayanın ne olduğu hemen akabinde

* Hydronyms: Hidronim sözcüğü, su adlarını (nehir, deniz, göl, vb.) tanımlamak için kullanılmıştır.

cevaplamak üzere sorulabilir: Şu veya bu sözcük Hazarca mı yoksa ödünç alma mıdır?

Bu ve diğer ikazları göz önünde bulunmak suretiyle, uzun süre Hazar bağlantısı olan bölgelerin bazı toponim ve hidronimlerini inceleyelim. Konu ile ilgili kaynağımız neredeyse bütünüyle Constantine Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* isimli eserinde yer alan eşsiz ve çok değerli açıklamalardan oluşmaktadır. Buna ek olarak, Hazarlar ile bağlantılı (belki de çok zayıf) birkaç şahıs adı özet bir şekilde tartışılacaktır.

1. "*Peçeneg Forts*". Constantine, *DAI* Bölüm 37'de, Dinyester (του Δανάστρεως ποταμου) nehrinin geçiş yolları (περάματα) üzerinde bulunan birkaç istihkâmın (kendi döneminde bunlar terkedilmiş haldedir) bir listesini verir. İsimler (Ασπρον doğrudan Grekçe'ye çevrildiği için bundan ayrıktır) Németh ve Menges tarafından Türkçe (*Τουγγάται, Κραχναχάται, Σαλμαχάται, Σαχαχάται, Γιαουχάται*)⁴⁸⁵ olarak açıklanmıştır.⁴⁸⁶ Bunlar, galip olasılıkla, bu yerleşik sözcüklerin Peçenekçe formlarıdır. Bu, söz konusu isimlerin "aslı" Peçenekçe'ye ait oldukları anlamına gelmez. Bunlar, daha önceki döneme ait Türkçe veya Türkçe olmayan adların Peçenek diline uydurulmuş versiyonların basit yansımaları olabilirler. Constantine'den bildiğimiz üzere bu kaleler, belki de "Roma" (Bizans örneğin) öncesine uzanan bir geleneğe sahiptir. Bu istihkamlar, müşterek Hazar-Bizans savunma sisteminin bir parçası mıdır? Bu uzak batıda, sözkonusu bir Hazar varlığı hususunda herhangi bir malumata sahip değiliz. Yine de olasılık göz ardı edilmemelidir. Gerçekte, burada bulunan sistem modeli Hazarlar'ınki ile uyuşmaktadır: "beyaz" kaleler stratejik öneme sahip nehir geçişlerine yerleştirilmişlerdir (krş. Sarkel, aşağı İtil üzerindeki garnizonlar, vb.). Bu bölgelerin, göçer Türk istilacılarına dair uzun bir tarihi vardır; bu nedenle, söz konusu isimler, tam mânasiyle, konuşulan Peçenekçe olmasa bile; bunları Hazarca olarak görmek zorunda da değiliz.

2. *Χιδμάς/Χιγγιλούς* (Συγγούλ?). Macarlar'ın (*Τούρχοι*) kökenlerini ve göçlerini ele alan *DAI* Bölüm 38'de, uzun süre Hazar egemenliği altında kalmış yerlerle ilişkili birkaç hidronim bulmaktayız. Constantine,

⁴⁸⁵ Constantinus Porphyrogenitus, *DAI*, Moravcsik-Jenkins, s. 168.

⁴⁸⁶ Bkz.: Németh, *Die Inschriften*, s. 51, ve K. H. Menges, "Etymological Notes on Some Păcănăg Names" *Byzantion* 17 (1944-45), s. 271-273.

Λεβεδία (muhtemelen, kuzeydoğu Ukrayna, Harkov-Don-Donets bölgesi) ülkesinde bulunan “*Χιδμάς* aynı zamanda *Χιγγιλούς* olarak da adlandırılır” denilen bir nehrirden bahseder.⁴⁸⁷ Bu nehri tanımlayabilmek için çeşitli teşebbüslerde bulunulmuştur.⁴⁸⁸ *Χιδμάς* Türkçe geniş zaman ekinin olumsuz halini ihtiva ettiği görülmektedir : -msz, -mss = **Qıdmas*, *Qıdmas*. Bununla birlikte, *qıd-* ve *qid-* köklerinin Eski Türkçedeki anlamı henüz ortaya çıkarılmamıştır. Nitekim, *DTS* (s. 440) “otpuskat’ ?” formunu içerir. Tekin [age., s. 231 (Kül Tegin kitabesi), 332] *ıqid-* “sığınak vermek/give shelter” formunu verir. Orkun (age., IV, s. 88) bunu “ilerletmek” olarak çevirir. Räsänen (Versuch, s. 261), bu kelime hususundaki tartışmasında, Kök Türk ve Uygur dönemleri için, “sich an etwas in feindlichem Sinne machen, vernichten, angreifen” açıklamasına yer verir. Bu nedenle, *Χιδμάς* sözcüğünün anlamı, eğer Türkçe ise, nihayetinde tartışılabilir bir savdır sadece.

Χιδμάς isminin karşılığı olan *Χιγγιλούς* sözcüğünün ardındaki giz aynı derecede mübhemdir. Bazı uzmanlar, *γιλ* sözcüğünde Türkçe *köl*, *göl* “deniz, göl/sea, lake” anlamlarını görme eğilimindedir. Bu sebeple, Fehér, örneğin, *DAI* Bölüm 42’de (ed. Moravcsik-Jenkins, s. 184), bu sözcüğü bir nehir ismi olan *Συγγούλ* sözcüğü ile ilişkilendirerek, *Δάναστρις*, *Δάναπρις* (Dinyester ve Dinyeper), *Υβύλ* (?), *Αλματαί* (?), *Κουπις* ve *Βογου* (metin: Marquart⁴⁸⁹, bu ikisini Bug olarak tanımlamak suretiyle, *ό Κουπις χαι ό Βογου* formunu *ό Κουπις ό χαι Βογου* olarak tashih eder. Aksi takdirde, Bug veya Kuban olarak anlaşılabilirler⁴⁹⁰). Fehér şunu ileri sürer: *Χιγγιλούς* = *Συγγούλ* = Donets. *Χιγγιλούς/Συγγούλ*

⁴⁸⁷ Bkz: *DAI*, ed. Moravcsik-Jenkins, s. 170. Bu ve ilgili diğer başlıklar için bir literatür incelemesi için bkz.: F. Dvornik, R. Jenkins vd., *Constantinus Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, II Commentary* (London, 1962), s. 142-147. Macar literatüründeki *Lebedia* için, bkz: Gy. Pauler, *A magyar nemzet története Szent Istvánig* (Budapest, 1900), II. Bölüm, özell. s.13; K. Czeglédy, *MÖT*, “A magyarság Dél-Oroszországbán”, s. 102. Németh (HMK, s. 151 vd.), daha çok batıda, Don ve Dinyeper nehirleri arasına yerleştirir. (bu görüş için ayrıca bkz., H. Schönebaum “Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme “Ungarische Bibliothek, erste Reihe, 5 (Berlin-Leipzig, 1922), s. 42. Vernadsky [G. Vernadsky, M. De Ferdinandy, *Studien zur ungarischen Frühgeschichte in Südosteuropäische Arbeitun*, 47 (München, 1957). S. 15-17] *Lebedya*’nın Ukrayna’nın bir parçası olduğu iddiasında bulunur.

⁴⁸⁸ Bkz.: *DAI*, II Commentary, s. 147 ve daha önceden işaret edilmiş olan eser.

⁴⁸⁹ Marquart, *Stiefzügen*, s. 505.

⁴⁹⁰ Bkz.: *DAI*, II Commentary, s. 155.

sözcüklerini *Sin* (krş. Pliny Secundus: *Sinus*) + Türkçe *köl*'den türetir.⁴⁹¹ Ne yazık ki bunu doğrulayacak bir kanıtımız yoktur. Bu, henüz tanımlanmamış halde olan *‘Ybūl* ve *Almatai* sözcükleri (ki bunlar başka hiçbir yerde zikredilmemişlerdir) için de aynı derecede geçerlidir.

3. *Some Hydronyms in Khazaria*. Constantine, *DAI*'nin Bölüm 38'de, çağdaş (ona göre) Peçenek yaşam sahasına ilişkin tartışmasının devamında [yani sonraki, Macarlar'ın, Lebedya sonrası yerleşim sahası, Macarlar'ın buradan Pannonya'ya sürüldükleri (Etelköz) Merkezi-Güney Ukrayna bozkırları] nehir adlarının bir listesini vermektedir: *Βαρούχ, Κουβου, Τρουλλος, Βορυτος, Σέρετος*. *Βορυτος* Dinyeper nehridir (krş. Jordanes'de⁴⁹² yer alan Hunca *Var*, geriye gidildiğinde, bölgede bulunan diğer birçok hidronim gibi eninde sonunda İran kökenini verir: **Warustana* krş. *Βορυσπένης*⁴⁹³). Diğer nehirler Bug, Dinyester (Türkçe *Turla*) Prut ve Sereth'dir.⁴⁹⁴ Bu hidronimler, muhakkak olarak Hazarlar'ın bölgeye gelişlerinden daha evvel ki bir tarihe aittir.

4. **Özüg ~ Ögüz*. *The Letter of the Qağan Joseph*⁴⁹⁵, mektubun Kısa Redaksiyonu'nda יוּג (yüz.g) ve Uzun Redaksiyonu'nda וַגִּי (wāg.z) olarak geçen “kuzeydeki geniş bir nehir” zikr olunmaktadır. Bu nehir, hem Dinyeper hem de Don nehirleri ile özdeşleştirilmiştir. Bu sözcük, her iki sonuçta da, muhtemelen nehir için kullanılan “aslı” Hazarca bir sözcüktür.

Tüm bu formlar, Türkçe üzerinden açıklanabilir. Bilindiği üzere, “Hazar Yazışması”nda bulunan çok sayıdaki Türkçe unsur bozulmuştur (ki Mufassal Redaksiyon'da bunlar bilhassa olmuştur). יוּג formu belki de **özüg* sözcüğünü tercüme etme teşebbüsü olarak görülebilir (י, ö karakterini belirtmek için bir girişim olabilir, belki de י ‘den bozmadır). *Özüg*: Kâşgarî, *DLT*: “memba suyu, göze”. Benzer biçimde, tüm sulama kanallarına *özük suv* denilir”.⁴⁹⁶ Kumukça'da: *özek* “ruçei” [ayrıca krş. *özen* “reçka”, “reka” ve Mac. *özön* (Gombocz, *BTL*, s. 112) “Flut”,

⁴⁹¹ G. Fehér, “Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9-10. Jahrhundert” *Studia Slavica*, V (1959), s. 308.

⁴⁹² Jordanes, *Getica*, ed. Skrzinskaia, s. 308.

⁴⁹³ Marquart, *Streifzüge*, s. 33, 505. Ayrıca bkz.: Aşmarin, *Bolgary i çuvaşi*, s. 51-52; Schönebaum, “Die Kenntnis” *Ung. Bibl. Erste Reihe*, 5, s. 44.

⁴⁹⁴ *DAI*, II Commentary, s. 149.

⁴⁹⁵ Kokovtsov, *age.*, s. 24, 32. Bu isimler üzerinde Kokovtsov'un geniş yorumları için bkz. s. 82-3.

⁴⁹⁶ Kâşgarî, *Dīvân*, ed. Atalay, s. 48.

“Überschwemmung”]. *Özüg, bu durumda, “su yolu/waterway” için kullanılan eski Türkçe bir terim olarak değerlendirilebilir. Bu terimin Osmanlıca bir formu, Dinyeper nehrinin Osmanlıca’daki karşılığı olan *Özi*, *Özü* (< *özüg*) isminde görülebilir.⁴⁹⁷

Eğer *זנא* “doğru” form ise, **זנא* (’*üg z*) = **ögüz* “river” (bkz., *DTS*, s. 382) biçiminin bozulmuş hali olarak değerlendirilebilir.

5. *Some Topo- and Hydronyms of the Azov-North Caucasus Region.* *DAI* Bölüm 42, uzun süre Hazar İmparatorluğu’na bağlı olan Azak Denizi-Kuzey Kafkasya sahil bölgeleriyle bağlantılı çok sayıdaki toponim ve hidronime ait hakikî verileri içermektedir. Bilgili İmparator-Tarihçi, Maeotis Denizi’nin (Azak) doğu kısmına akan nehirlerin bir listesini vermiştir: *Τάναϊς* (Don), *Χαράχουλ* (*βερζιτικον* denilen balığın yakalandığı yer), *Βάλ*, *Βουρλίχ*, *Χαδήρ* ve diğerleri. Bosporus ve *Ταμάταρχα* (= Rus *Tmutorokañ*) arasındaki boğazın ağzında yer alan adanın ismi *’Ατεχ’*dir. *Ταμάταρχα*’nın aşağısında *Ζιχία*’yı *Ταμάταρχα*’dan ayıran *Ουχρούχ* nehri yer alır. *Ζιχία* dışında *Τουργανήρχ* ve *Τζαρβαγάνιν* adaları vardır.

Ζιχία, Abhazlar ile yakın bağları bulunan bir Kuzey Kafkasya halkı olan Jik’lerin yaşadığı ülkedir.⁴⁹⁸ Çok iyi bilinen *Τάναϊς* dışındaki nehirler, halen tanımlanmak durumundadır. *Χαράχουλ* açık bir şekilde Türk. *Kara küll/köl*’dir “Kara Göl/Black Lake” vb. Menges, *Βάλ* sözcüğünü gözönünde bulundurarak, **bal* formunu ileri sürer “kil/clay”, “lös/löss”, “çamur/mud”, “balçık/mire” (bununla birlikte, sözcüğün bu formunun Türkçe kökenli dillerin hiçbirinde “bugüne kadar doğrulanmadığını” kaydetmektedir: ancak krş. *balçiq* vb.).⁴⁹⁹ *Βάλ*, belki de, bu bölgenin hidronimlerinde İran menşeli ortak bir unsur olan **Val/Var* (krş. Hun. *Var*, *βαρουχ* vb.). Menges⁵⁰⁰, *Βουρλίχ* için şunu önermiştir:⁵⁰¹ **Borlıq* ya da *Burlıq*, krş. Osm. *bor* “kirli veya çamurlu su tortusu”, **borluq* “tortu

⁴⁹⁷ Bkz.: Z. Abagamovič (Abrahamowicz), “Staraya turetskaya karta Ukraini s planom vızna dneprovskix porogov i ataki turetskogo flota na Kiev” ve Z. Vesela, “Turetskii traktat ob osmanskix krepostyax Severnogo Pričernomoria v načale XVIII v.” in Vostočnıye istočniki po istorii narodov Yugo-vostočnogo i Tsentral’nogo Yevrope, Tveritinova b., II, s. 79, 85, 90, 100 vd.

⁴⁹⁸ Melikişvili, *K istorii drevney Gruzii*, s. 82, 89; Z. V. Ançabadze, *Iz istorii srednevekovoy Abxazii* (Suxumi, 1959), s. 109.

⁴⁹⁹ Menges, “Some Păcănăg Names” *Byzantion*, 17 (1944-45), s. 277.

⁵⁰⁰ *Ibid.*

⁵⁰¹ Marquart (Streifzüge, s. 530 n. 1) *Βάλ* ve *Βου*λίχ* sözcüklerini bir ve aynı olarak öngörür (ó *Βάλ* χαί ó *Βουρλίχ* ó *Βάλ* kalıbını ó χαί *Βουρλίχ* olarak düzeltir).

ihativa etmek" (krş. Räsänen, Versuch, s. 80, *bor*: "kireç, Kreide, Stuck, Kalk, glina" vb. belirli sayıda lehçede doğrulanmıştır). Bu nedenle, *Βουρλίχ*, Türkçe'de "çamurlu nehir/muddy river" olarak açıklanabilir.⁵⁰² *Χαδὴρ* açık bir biçimde Türkçe *Qadır/Qadır*'dır "kudretli, kuvvetli/mighty, strong" (yk. bkz., s. 198 ve Menges, *Byzantion*, 17, s. 277).

Hazarya'nın güneyinde yer alan *Ουχρούχ* nehri belki de Kağan Yosef'in mektubunda⁵⁰³ geçen *וַחֲרוּר* ('*ūgrū*) ile özdeşleştirilmelidir. Menges, Marquart'ı takip ederek, *Ουχρούχ* sözcüğünde Kuban'ı teşhis etmektedir.⁵⁰⁴ Menges, Oğurca ("Proto-*Ṭavas*") *ūkker* formunu (= Ortak Türkçe *ögüz*) + küçük *-ik/ıq*, *ukker-uk* "little river". Oğur boyları bu bölgedeydi; bu nedenle, Oğurca bir lâkap olması imkan dışı değildir. Buna rağmen, bu dönem Oğurcada çok tipik olan ön seste *-v* türemesi (**vukkeruk*') beklenebilir.

Adalar da, benzer biçimde, Türkçe üzerinden açıklanmıştır. *Ἀτεχ*'in Türkçe *Atağ* > *adaq*, *ada*, *atuv*, *atau* vb. (*atağ* için bkz. Räsänen, Versuch, s. 31 ve Menges, *Byzantion*, 17, s. 278) olduğu konusunda pek az şüphe olabilir. Bunun dışındaki *Τουρρανήρχ* ve *Τζαρβαγάνιν* adaları Menges tarafından Türkçe temel alınarak açıklanmıştır: *Τουρρανήρχ* = *turğan* (*tur-* "kalkmak/stand", "dikilmek/be erect", "gözcü/watch guard") + *irik* ("sert/hard", "engebeli/rough", "kaba/coarse", "terbiyesiz/rude", "büyük/big", "yüksek/huge") = "direnmek (dalgalara, fırtınaya)/resisting (the waves, storms)", "büyük/big", "yüksek/huge". *Τζαρβαγάνιν* = *çarp*-da yer alan *-a-ğan*'daki bir 'a nomen praeteriti iterativi'dir - "beat", "be beaten" = "sürekli olarak dalgalar ve rüzgar tarafından dövülmek/permanently being beaten (by the waves and wind)".

6. *Kağan Joseph'in mektubunda*, *בּוּז'נ* (*Bwz'n*) isminde Hazarya'nın kuzeybatı (?) tarafında yer alan bir nehir zikredilmektedir.⁵⁰⁵ İsim bölgeye yabancı değildir (krş. bugünkü Astrahan'ın kuzeydoğusunda bulunan *Buzan* nehri). Bu sözcük Türkçe *buz* "ice" ile ilişkili olabilir.

⁵⁰² *Βουρλίχ*, Oğurca **bur*'dan (Ortak Türkçe *Buz* "ice") türetilmiş olabilir veya muhtemelen Burlag "stormy" ismiyle karşılaştırılabilir [bkz. Németh, "Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe" *Acta Linguistica*, 19 (1959), s. 18].

⁵⁰³ Kokovtsov, age., s. 32, 111.

⁵⁰⁴ Menges, "Some Pāčānāg Names" *Byzantion*, 17 (1944-45), s. 279. Marquart'da (Streifzüge, s. 57 n. 3) "südlichten Mündungsarm des Kuban" vardır.

⁵⁰⁵ Kokovtsov, age., s. 32, 112 (yorumlar).

7. Movsēs Xorenac'i'ye atfedilen *Geography*'de, Barsil'e sürülürken Hazarlara yardım eden *Bwšk'* (*Ḥḷḡḥu ,wg*)⁵⁰⁶ isimli müttefik (Hazarlar ile) bir kabileden bahsetmektedir. Bu isim henüz tanımlanmamıştır.

8. *الوندر* (*al-w. b.n.d. r*) İbn el-Esîr tarafından Cerrah'ın seferleriyle (yukarıda bkz., s. 62-63) ilişkili olarak zikredilen Belencer yakınlarındaki bir yer adı.⁵⁰⁷ Bu toponim, Yasef'in mektubunda, Onoğurlar'a işaret ettiği düşünülen *רננו* (*w. n. n. t. r*) etnonimiyle aralarında ve *Hudūd al-'Ālem*'da zikredilmiş olan halk (*ونندر* – *w.n.n.d.r*) ile ilişkilendirilmiş olabilir.⁵⁰⁸

9. Z. V. Togan kesin olarak "Tekin el-Hāşşa"yı zikretmektedir: "Zu dieser Zeit war am Hofe der Kalifen ein gewisser Takin al-Hāşşa einflussreich; er war ursprünglich ein Chazarer sein voller Name lautet: Takīn b. 'Abdallāh al-Hazarī. Er war dreimal Generalgouverneur von Ägypten unter al-Muqtadir, nämlich vom 24.6.910 bis zum 24.6.915, vom 8.8.919 bis zum 23.7.921 und vom 13.2.924 bis zum 16.3.933..."⁵⁰⁹

Togan, kaynak olarak el-Kindî'ye atfı yapmaktadır (*Ta'rih Wulāt Misr*). Bununla birlikte el-Kindî'nin tetkiki Togan'ın iddialarını doğrulamamaktadır. El-Kindî, aslında, Togan tarafından zikredilen tarihsel dönem içinde, el-Muktedir adına Mısır'ı yöneten, muhtelif, gerçekte, belirgin bir Tekin'den bahseder (= Türk. Tekin, tegin, tigin vs. yukarıya bkz.) Bununla birlikte, isimleri Abû Mansur Takīn ve Muhammed ibn Tekīn'dir.⁵¹⁰ Hazar kökenleri hakkında al-Kindî tarafından hiçbir şey söylenmemiştir.

10. Mesudî, Hormizd IV (Behram Çûbin'in elebaşılık ettiği ayaklanma sonucu 589'da tahttan indirilmiştir) üzerine açıklamasında Hormizd'in annesinin "Türkler'in kralı Hākān'ın veya söylendiği üzere, daha çok, *Bāb al-Abwāb* yakınındaki Hazarlar'ın krallarından birinin

⁵⁰⁶ Géographie de Moïse de Corène, ed. Soukry, s. 26.

⁵⁰⁷ Ibn al-Athîr, Chronicon, ed. Tornberg, V, s. 112-113.

⁵⁰⁸ Tam bir tartışma için bkz. Dunlop, age., s. 43 aynı zamanda *Hudūd al-'Ālam*, ed. çev. Minorsky, s. 162-3, 465-471.

⁵⁰⁹ Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht, s. 108-109.

⁵¹⁰ Bkz.: The Governors and Judges of Egypt or Kitāb el-Umarā (el-Wulāh) wa Kitāb el-Qudāh of al-Kindî, b. R. Guest, Gibb Memorial Series (London, 1912), s. 268, 276, 280, 281, 283. Daha sonraki Beyrut baskısı için ayrıca bkz.: Wulāt Misr (Beirut, 1959), s. 114vd., 116vd., 119vd., 122-123.

kardeşidir".⁵¹¹ İsmi فاقم (*Fāq . m*) olarak verilmiştir. فاقم **Apaqam*'ın (Arapça ف nadiren *p* yerine geçer) = *apa* (DTS, s. 47) bozulmuş hali olarak değerlendirilebilir "starşaya rodstvennitsa", "starşaya sestra" + *kam* (DTS, s. 413) "şaman".⁵¹² Benzer isimler, Priscus⁵¹³ tarafından işaret edilen, Hunca 'Ataxáv ve 'Eoxáv sözcükleridir = *ataqam* "father-shaman", *Eşkam* "spouse-shaman".

11. *Тауγáv* 819 tarihli bir kitabede bulunan isimdir [bkz., V. V. Latışyev, *Sbornik grečeskix nadpisey xristiyanskix vremën iz Juynoy Rossii* (SPb., 1896), No. 75]. Moravcsik bunun Hristiyanlaşmış (?) Hazarlar'a ait bir isim olduğunu ileri sürer.⁵¹⁴ *Тауγáv*, *Tamğan* olarak telaffuz edilmelidir.

Yorumlar: Radloff (III/1, s. 1004-1005) *Tamğan*'ı, *Taman* (Radloff, III/1, s. 996 CT.) "eine würde" ile mukayese etmektedir. Menges, *Tamğan*'ın, sırasıyla Türkçe *tam-* (Kırgız *tam-* "zagorat'sia", "zajigat'sa" Judaxin, Kirgiz.-Rus. Slovar', s. 698; krş. Menges tarafından zikredilen Altayca kökler: Mançuca da- "feuerfangen", "brennen" Korece *t'a-* "brennen", ki bu geriye doğru, önceki anlamıyla birlikte "ursprünglich Verbrennungsstätte", İran menşeli (Erken Avestan) *daxma* "Liechenstätte", "Leichenbestattungsort" sözcüğüne gidebilir⁵¹⁵) kökünden türettiği Altayca *tamğa*, *Tamağa*'ya⁵¹⁶ gittiğine inanmaktadır. Radloff bu ünvanla ilgili muhtelif isimler vermektedir: *Sabra Tamğan Tarqan*, *Sabra Tamğan Çur*, *Altun Tamğan Targan*. Orkun ayrıca *Taman Tarqan* ve *Tamğan* isimlerini zikretmektedir.⁵¹⁷ Marquart *Tamğan Çur*'u "der das Tamğa führende Çur" olarak tercüme eder.⁵¹⁸ Bu sözcük ayrıca Uygurcada bulunmaktadır (Caferoğlu, *Uyg. sözl.* s. 222 *Tamğan*: "bir ünvan"). *Tamğan Tamğa* ile mukayese edilmelidir (Radloff, III/1, s. 1003-1004) OT., Çağ., ET., Tar., Tel., Küär., Qaz. T. "das Eigenthumszeichen, welches den Thieren einebrantt wird", "das Siegel", (Çağ.) "die Abgaben, Zollgebühren, die von Kaufleuten, Reisenden er-

⁵¹¹ Mas'ûdi, Murûj, II, s. 211 (Cairo b. I, s. 270).

⁵¹² Geleneklere uygun olarak, şaman kadınları, geleceği okumada önemli ölçüde ustaydılar. Bu nedenle, şamanların rolünün önemi çok büyüktü. Bkz. İnan, age., s. 90.

⁵¹³ Bkz. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 76, 126; Németh, HMK, s. 137-8.

⁵¹⁴ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 251.

⁵¹⁵ Menges, "Тѣтмутороканъ" Zeitschrift für Slavische Philologie, XXIX (1960), s. 132.

⁵¹⁶ Menges, "Problemata Etymologica" Zeitschrift für Slavische Philologie, XXIX (1963), s. 34, 37, 38.

⁵¹⁷ Orkun, age., IV, s. 166-167.

⁵¹⁸ Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, s. 43.

hoben werden". Bu isim, eğer gerçekten Hazarca ise, Kök Türk gele-
neklerinin Hazarlar içinde devam ettiğine dair daha ileri bir kanıttır.

Hazar Devletiyle Yakın İlişkisi Olan Topluluklar

Hazar lisanına dair yadigârlara yönelik incelememize ek bir not olmak üzere, şumullü bir görüntü elde etmektense, Hazar devleti ile çok yakından bağlantılı Altay halklarına (bunlar Kök Türkler, Bulgarlar, Sabirler ve Kuzey Kafkasya "Hunları"dır) ait linguistik materyallerin özet bir sunumunu yapmak kanaatimce daha yararlı olacaktır. Kök Türk ve Bulgar lisanlarına ilişkin geniş kapsamlı çalışmalar halihazırda bulunduğu için *Philologia Turcicae Fundamenta*, I. cildinde yer alan bibliyografyalar ve ana hatlar ile Kök Türkler için eklenmesi gerekli olan T. Tekin'in son ve çok yararlı *Grammar of Orkhon Turkic* eserlerini okuyucuya öneririm. O halde, bundan sonra görevimiz, Sabir ve Kuzey Kafkasya "Hunlarına" ait nadir bulunan kalıntıların özet bir tetkikini yapmak olacaktır.

Sabir

1. Sabir, kaynaklarımızda aşağıdaki şu biçimlerde bulunur:

Priscus (bkz., Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 262-263): *Σάβιροι*

Theophylactus Simocatta (Bonn bs.), s. 258: *Σάβιροι*

Procopius

De Bello Gothico (bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II. s. 262-263): *Σάβιροι* Varyantları: *Σάβινους*, *Σαβίνων*, *σαβήρων*, *σαβειράς*, *σαβήροις*

Agathias

ed. Keydall, s. 106, 107, 139: *Σάβιροι*., *Σαβείρων*; (Bonn bs.), s. 267, 268, 269, 270, 313: *σαβήρων*

Menander

(bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 262-263): *Σαβείροι* Varyantları: *Σαβειρ*, *Σαβειρα*, *Σαβήρους*

Jordanes, *Getica*, ed. Skrzinskaia, s. 136: *Saviri*

Movsēs Xorenac'i

(Marquart, *Streifzüge*, s. 58): *Uwulh̄pp* (Savirk'); ed. Soukry, s. 27: (*Sawirk'*) *Uwulh̄pp*

Zacharias Rhetor

(Marquart, *Streifzüge*, s. 356): (S.B.R.); (aynı zamanda bkz., kirchengeschichte, çev. Ahrens-Kruger, s. 253)

Ibn al-Faqīh, ed. de Goeje, s. 297: سور (*Suwar*)

Al-Muqaddasī, ed. de Goeje, s. 51: سوار (*S.wār*)

Ibn Xurdādhbih, ed. de Goeje, s. 124: سوار (*S.wār*)

Sonuncusu, İbni Fadlan'da⁵¹⁹ geçen سواز (*S.wāz*) ve Kaşgarlı Mahmud⁵²⁰, İtil Bulgar devletinin bir parçasını oluşturan سوار (*S.wār*)'ı ile ilişkilendirilebilir.

Letter of the Qagan Joseph (Kokovtsov, age..., s. 20,28): רויאם (*Sāvīr* – Muhtasar ve Mufasssal Redaksiyon)

Bu etnonimin muhtemel etimolojisi için: Yukarıda bkz., s. 127 *Q'azar*.

Marquart ve Németh'e göre Constantine Porphyrogenitus'un⁵²¹ *Σάβαρτοι ασφαλοι*, Ermeni Kaynaklarının (Asolik, Thomas Artsruni⁵²²) *Sevordik'* 'i, Belazuri⁵²³ ve Mesudi'nin⁵²⁴ ساورديه (*Sāwardiyah*)'ı Marquart ve Németh tarafından Macarlar ile bağlantılandırılır. Onlara göre, bu topluluk, boylarının adı Sabirlerden türeyen bir grup Macar'dır (bir zamanlar Sabir boylar birliğinin bir parçası olduklarının bir hatırası).⁵²⁵ Macarlar arasında bu ad bir şahıs ismi olarak varlığını sürdürmektedir: Zuard.⁵²⁶ Togan (bkz. *Umumi Türk Tarihine Giriş* I, s 173), Kafkasya bölgesinin genelinde, bir dönem Sabirler'in yaşamış olabilecekleri alanları aksettirdiğini düşündüğü belirli bir sayıda yer adı vermektedir:

⁵¹⁹ Ibn Fadlān, çev. ed. Kovaleskii, s. 139, 321.

⁵²⁰ Kāşgarī, *Dīvān*, ed. Atalay, s. 25.

⁵²¹ Constantinus Porphyrogenitus, *DAI* (Bonn bs.), s. 169; ed. Moravcsik-Jenkins, s. 170.

⁵²² Marguart, *Streifzüge*, s. 38.

⁵²³ Balādhuri, *Futūh*, ed. De Goeje, s. 203.

⁵²⁴ Mas'ūdi, *Murūj*, II, s. 75.

⁵²⁵ Marguart, *Streifzüge*, s. 38.; Németh, *HMK*, s. 183, 315-318. En son olarak, Amerikan Tarih Derneği'nin 28 Aralık 1971 tarihinde New York'ta yapılan 86. toplantısında okunan bir yazıda, Prof. O. Pritsak, Sabir'leri, karizmatik uruğu Mu-jung (Pritsak bunu Magyar etnonimi ile bağlantılandırır) olan Hsien-pi ile ilişkilendirmiştir.

⁵²⁶ Németh, *HMK*, s. 319.

Şaberan, Samır, Samırkent, Sabir-xost, Sibir-don, Sivar-don, Savir, Bilasuvar, Sebir-oba, Severe, Suvar.

2. *Balaq*. 520 tarihinde adından söz edilen bu Sabir boy beyi aşağıda belirtilen şu kaynaklarda geçmektedir: Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boer, I, s. 175: *Baláχ*; Io. Malalas, *Chronographia* (bonn bs.), s. 431: *Bláχ*; Scylitzes-Cedrenus (bonn bs.), I, s. 644: *Maláχ*; John of Nikiu:⁵²⁷ *Balax*.

Bu ad, Türkçe *bala* kökünden türemiş bir sözcüktür. *Bala* (Radloff, IV/2, s. 491: Kır., Kkır., Kaz. T., Trkm., Hive., Krm., Osm., Karaim.) 1. “das Kind”, 2. “das Vogeljunge”. Krş. Ayrıca Kaz. Tatar (*Tatar-Russk. Slov.*, s. 54) *balaqai* “detka”, “detočka”. Aynı zamanda Kaşgarlı Mahmud⁵²⁸ da, *bala* “kuş yavrusu” formuna yer verir. Diğer kaydedebileceğimiz formları: *balaqmaq* (DTS, s. 80) “maliutka” ve Osmanlıca *balak* (Redhouse, s. 126) prov. (i) “genç hayvan”, “yavru”, (ii) “sığır yavrusu [= dana, buzağı]”. *Balaq*, aynı zamanda XII. yüzyıl Anadolu Selçuklularında seçkin bir *atabek*’in adıydı.⁵²⁹

3. *Balmaq/Barmaq*. Agathias tarafından bildirilen (M.S. 555), Kuzey Kafkasya’daki bir Sabir başbuğunun adıdır. İsim, Agathias’da şu biçimde bulunur:

Agathias (Bonn bs.), s. 267, Keydell ed., s. 106: *Βαλμάχ*, Varyantı: *Βαρμάχ*.

Telaffuz: **Balmaq*, **Barmaq*.

Yorumlar: -*mak/-mek* {-maq/-māk} eki ile biten Türkçe isimler olağan dışı değildir. Krş. Memlûk Kıpçakçası: *Çaqmaq* (**çaqmaq* “briquet”), *Çumaq* (**çumaq* “massue”, “casse-tête”), *Doqmaq* (**doqmaq* “maillet”).⁵³⁰

Barmaq/Balmaq, *barmaq* olarak gözükmektedir (Radloff, IV/2, s. 1489 Kaz. T., Kır., Krm., Kuman, Kar. L. T.) der “Finger” [krş. Grønbech, *Kom. Wb.*, s. 51 *barmaq* (*barmac*) “Finger”, “Zehe”].

⁵²⁷ The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, çev. R. H. Charles (London, 1916), s. 140.

⁵²⁸ Kaşgarî, *Dîvân*, ed. Atalay, s. 547; DLT Tercümesi, çev. Atalay, III, s. 232 “kuş yavrusu”.

⁵²⁹ Bkz. Cahen, age., s. 87.

⁵³⁰ Sauvaget, age., s. 47.

Barmaq, Uygurca şahıs adı olarak *Barmaqlıǵ Çosun billig* şeklinde bulunmaktadır.

4. *Böarēks*. *Βωαρήξ* Kuzey Kafkasyalı bir Sabir prensesinin adıdır (M.S. 527). Kaynaklarda belirtilen şu biçimlerde bulunur:

Io. Malalas (Bonn bs., s. 430): Βώα. Varyantı: *Βωαρήξ*

Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I. S. 175: *Βωαρήξ*.

Varyantları: *Βωαριζ*, *Βωαρήξ*, *Βοαζήρ*, *Βοαρτιζ*, *Βοαρτήξ*, *Boazer*.

Scylitzes-Cedrenus (Bonn bs., I, s. 644): *Βαρήξ*

Varyantları: *Βοαζήρ*, *Βωαρήξ*, *Βαρήξ*, *Βοαρήξ*.⁵³¹

John of Nikiu:⁵³² *Boa*

Telaffuz: * *Boariq* ?, *Boariç* ?, *Bo?azer*, ? vb.

Yorumlar: Németh'in⁵³³ iddiası şu şekildedir: **Bo-arıq* (*Boğ-arıq*) = *boğ* (Radloff, IV/2, s. 1647 *boğ* Osm. "aus dem Bulg." "der Chef", "der Meister", "der Herr", "der Führer" + *arıq* (*arığ*, DTS, s. 51-52) (i) "çistyi", "nezagriaznennyi", (ii) "nравstvenno bezuprečnyi", "blagorodnyi", "poriadočnyi", "neporočnyi", (iii) "istinnyi", "neložnyi", "pravednyi". Radloff ve Xloros, her ikisi de *boğ* 'un Osmanlıca'da ödünç bulunan Slavca bir sözcük olduğu görüşündedirler. Ayrıca, bu sözcük, bütün Türk dilleri içerisinde yalnız Osmanlıca'da bilinmektedir. Dolayısıyla, Németh'in etimolojisinin bu kısmı kuşkuludur. İkinci unsur *-arñξ* (= * *arıq*/**arığ*) hali hazırda birçok problem arz etmektedir. Elimizdeki okunuşlar kesin olmadığı gibi spekülasyondan kaçınmak en akıllıca yol olacaktır.

5-6. *İliger* ve *Kutilzis* (**Qut elçi*). Agathias, 555 yılı civarlarında Kuzey Kafkasya'ya hareket düzenleyen diğer iki Sabir ordu komutanının adlarını zikretmiştir: *Ἰλίγερ* ve *Κούτιλζις*.⁵³⁴ Bu adların her ikisinde açık bir biçimde Türkçe'dir: *İlig-er* ("Prens-kişi") ve **Qut elçi* [*qut* (Radloff, II/1, s. 990-991), Tel. KKır., Uyğ., E.T., Çağ., Osm.) (i) "das Glück", (ii) "das geistige Leben", "die Lebenschaft", "Seele", "Geistesgegenwart",

⁵³¹ Bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 108.

⁵³² The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, çev. R. H. Charles (London, 1916), s. 140.

⁵³³ Németh, HMK, s. 190-191.

⁵³⁴ Agathias (Bonn bs.), s. 267, ed. Keydell, s. 106.

krş. DTS, s. 471: (i) “duşa”, “žiznennaia sila”, “dux”, (ii) “şçast’e”, “blago”, “blagodat”, “blagopoluçie”, “udaça”, “uspex”, “dostoinstvo”, “veliçie”. *Qut {Kut}*, şahıs adlarında çok rastlanılan bir unsurdur krş. Uygurca: *Qut, Qut Tängri Hatun, Qutaçun, Qutqan*.⁵³⁵ Elimizdeki ikinci öge *elçi/ilçi/älçi (DTS, s. 169) “posol”, “vestnik”. Bu sonuncusu aynı zamanda birkaç şahıs isminde yer almaktadır (krş. *Qurla Elçi*,⁵³⁶ *Elçi çur, Elçi Tiri*⁵³⁷).

KUZHEY KAFKASYA HUNLARI

Kuzey Kafkasya'nın çok az bilinen halklarına dair içerdiği bilgiler açısından gerçek bir altın madeni değeri taşıyan, Movsēs Dasxuranc'i'in *Patmut'iwn Ałuanic'* isimli eserinde, Kuzey Kafkasya Hunları'nın dinsel gelenekleri hususunda oldukça uzun bir kayıt yer almaktadır. Açıklamalarının bu bölümünde, Movsēs, üç “Hun dili kökenli” kelime zikreder:

Movsēs Dasxuranc'i, ed. Emin, s. 273: *Քուար* (*k'uar*); s. 273: *Թուխրի խաւ* (*T'angri Han*); s. 292: *Հոփայ* (*ç'op'ay*), var.: s. 293: *Հոփայ* (*ç'ap'ay*).

K'uar ve *T'angri Han* tanrıların isimleridir. *T'angri Han* açık bir şekilde Türkçedir: tanrı, tangrı, tengri “God” + *Han*. *K'uar*, belki de **kök* (“cennet/heaven”, “gökyüzü/sky”, “mavi/blue”) + *ärler* (“adam/man”), *köğər>kö-er* (krş. *Κοιραντζι* = *küarçi* “blau”⁵³⁸), *k'uar* = **köär* (?) biçimini gizleyebilir. Diğer bir ihtimal ise Türkçe *qağur-/qoğur-/qavır-* “zarit”, “kalit”⁵³⁹ (krş. Paasonen, *Tschuw. W.*, s. 71 *kevar* “glühende Kohle”, *Çuvaş.-Russ. Sl.*, s. 146 *kāvar* (i) “goriaçie ugli” “zar”, (ii) “ogoñ”, “plamia”, “pyl”). Dasxuranc'i'ye göre, Tanrı *K'uar*, ateş ve yıldırım ile ilintilidir.⁵⁴⁰

Ç'op'ay (British Museum MS OR 5261, f. 183v, line 21, 184r, line 20'de aynı biçimde görünür *ç'op'ay Հոփայ*) adeta bir bilmecedir. Dasxuranc'i'e göre, *ç'op'ayk'* (*ç'op'ay*'ın Ermenice çoğul hali) hükümdarların defnedildikleri gömme tepeliklerdi. Dowsett, L. Bazin'in iddiası üzerine, Türkçe *çöp* (bkz. Grønbech, *Kom. Wb.*, s. 76 *çöp*

⁵³⁵ DTS, s. 472; Caferoğlu, Uyg. sözl., s. 188-189.

⁵³⁶ Caferoğlu, Uyg. sözl., s. 187.

⁵³⁷ DTS, s. 170.

⁵³⁸ Bkz. Németh, *Die Inschriften*, s. 50.

⁵³⁹ DTS, s. 406, 437, 452.

⁵⁴⁰ Dasxuranc'i, *History*, çev. Dowsett, s. 156.

“Überbleibsel”, “Abfälle”, tirkî çöbü “Überbleibsel vom Opfer...”)’ü teklif eder. Dowsett, “sözcük, çeşitli Kafkas dillerinde muhafaza edilmiştir, Osetçe’de *coppay*, yıldırım çarpması sonucu ölen kurbanın çevresinde törensel bir dans yapmak suretiyle mevtanın ardından yakılan ağıt ve kuraklık zamanlarında uygulanan bir âdettir” açıklamasını yapar.⁵⁴¹

Diğer kaynaklar (Bizans, Latin ve Etiyopya) 520’de Kuzey Kafkasya ve Karadeniz steplerinde yer alan stratejik önemi haiz müttefikler için rekabet sonucu ortaya çıkan Pers-Bizans karışıklığının içine sürüklenen, altıncı yüzyılın birkaç “Hun” başbuğundan bahsetmektedir.

En önceki (Theophanes ona “Hunlar’ın Kralı” der⁵⁴²) Kuzey Kafkasya Hun reisi olarak zikredilmiştir.

Io. Malalas (Bonn bs.), s. 414-415: *Ζιλγίβις* ; varyantları: *Ζιλγίβι*, *Ζιλγίβ*, *Ζιλγίβιν*⁵⁴³

Chronicon Paschale (bkz., Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 131): *Ζιλγίβις*, *Ζιλγίβι*, *Ζιλγίβιν*, *ζιλγίβιν*, *τζιλγίβιρος*

Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, I, s. 167:⁵⁴⁴ *Ζιλγίβι*, *Ζιλγίβιν*.

Varyantları: *ζιλίγβις*, *ζιλγβής*, *ζιλίγδης*, *Zeliches*, *ζιλίγβιν*, *ζιλίγδην*, *Zelichen* vb.

John of Nikiu: *Ziligdes*; Landolfus: *Ziligdes*.⁵⁴⁵

Yorumlar: Bu isim için tatmin edici bir açıklama yoktur.

Ζιλγίβις’ı saran entrikalardan yedi yıl kadar sonra, Bizans kaynaklarında iki “Hun” kralı ortaya çıkmaktadır: *Γλώμ* ~ *Γλώνης* ve *Τύραξ* ~ *Στύραξ* :

Io. Malalas (Bonn bs.), s. 431: *Γλώμ*, *Τύραξ*.

Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 175: *Γλώνης* çıkmaktadır: *Γλώνης*, *Στύραξ*.

⁵⁴¹ Ibid. S. 165-166, n. 2.

⁵⁴² Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, I, s. 167

⁵⁴³ Bunlar ve burada verilen diğer elyazması varyantları için bkz. Byzantinoturcica, II, s. 131.

⁵⁴⁴ Ayrıca bkz. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 131.

⁵⁴⁵ The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, s. 138; Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 131.

Scylitzes-Cedrenus (Bonn bs.) I, s. 644: Γλώης, Στύραξ.

John of Nikiu (çev. Charles, s. 140): 'Aglānōs, Astērā

Telaffuz: Γλώμ / Γλώνης / 'Aglānōs = *Oğulom?, *Oğlan (? bu er-ken dönemde kesinlikle kişisel bir isim değildir). Τύραγξ, Στύραξ, Astērā = *Türäk?, *Türängäs?, *Estüräk?, *Astüräk?

Yorumlar: Moravcsik, Γλώμ / Γλώνης formlarını gözönünde bulundurarak Procopius ve Theophanes'de ismi zikredilen Γλώνης denilen bir Persli'ye işaret eder.⁵⁴⁶ Elimizdeki bu formlarda hangi ismin (veya ünvan?) gizlendiğini ortaya çıkarmak imkansızdır. Τύραγξ / Στύραξ / Astērā formlarına baktığımızda da benzer sorunlarla karşılaşmaktayız. Moravcsik, Στύραξ isminin klasik ve Bizans Grekçesinde kişisel bir Grek ismi olarak bulunduğunu açıklamaktadır. Bizanslı müelliflerimiz benzer sesli yabancı bir ismi kolaylıkla Grekçeleştirilmiş olabilirler. Moravcsik alternatif açıklamalara işaret etmektedir: *Öz-turaq ya da İrani Stürak (her ikisi de soru işaretleriyle doludur).⁵⁴⁷

Bir etimoloji teklifini öne sürüyoruz: *uğraq* “zekası zayıf olan ki-ş/one who is renowned for cleverness” [bkz., Houtsma, TAG. (Arapça metin), s. 25; *tıraq* “reach, energisch” krş. Grønbech, Kom, Wb., s. 263].⁵⁴⁸ Diğer başka bir ihtimal ise Turfan vahasında (bkz., DTS, s. 596) bulunan XIII. Yüzyıla ait kazai bir evrakta yer alan Uygurca *Tülak (r-l değişimiyle) sözcüğüdür.

Bizans gelenekleri bu dönemde Karadeniz steplerinin önde gelen diğer iki “Hun” reisinin isimlerini muhafaza etmiştir (c. 527): Hristiyanlığa karşı zafer kazanan ve sonuçta kabile içindeki adamları tarafından öldürülen Γορδᾶς / Γρώδ ve onun yerine kral olan kardeşi Μοναγέρις / Μονγελ:

Io. Malalas (Bonn bs.), s. 431-432: Γρώδ, Μονγελ.

Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I, s. 175-176: Γορδᾶς, Μοναγέρις.

Varyantları: Χορδᾶς, Gorda; Μοναγέρις.

⁵⁴⁶ Moravcsik, Byzantinoturica, II, s. 114.

⁵⁴⁷ Moravcsik, Byzantinoturica, II, s. 292-293.

⁵⁴⁸ Krş. ayrıca Kurişjanov, Issledovaniye, s. 202 ve atıf yapılan eser.

Scylitzes-Cedrenus (Bonn bs.), s. 644: Γορδάς, Μοβαγέραν.

Varyantları:⁵⁴⁹ Μοβαγέρον, Μοβαγέρα.

Németh şu özdeşleştirmeyi ileri sürmüştür: Γορδάς / Γρῶδ = *Oğurca'da (boy ismi Oğur + Mac. son ek -da), Μοβάγερις = *Mogyeri (Macar kabile ismi).⁵⁵⁰ Bununla birlikte, bu dönem kuzey Kuban steplerinde Macarlar ya da onlara ait unsurların varlığı açık değildir. Γορδάς / Γρῶδ formunun *Oğur unsurunu ihtiva ettiği hususunda belki de Németh'e katılmalıyız. δας / δ formunun işleniş başka sonuçlarla yüklü olduğundan şimdilik daha fazla aydınlatılamaz. İkinci ismimiz olan Μοβάγερις daha sıkıntılıdır. Bu ismin *Mogyeri (Mod'eri) şeklindeki sunuluş biçimi aşılması kolay olmayan filolojik güçlüklerle yüz yüzedir (bu dönem Grekçesinde Muager (i) ya da Muayer/Muayeri olarak telaffuz ediliyor olmalıdır). Sorunun eldeki verilere dayalı çözümü, zorunlu olarak, çeşitli düzeltmelere ve nihai spekülasyonlara dayanmak durumundadır.

Hazar etnik akrabalığına yönelik herhangi bir tartışmada Hazar lisanındaki bazı metinlerin eksikliği engeliyle karşılaşırız. Kanaatimce, Sözcük Listesi'nde (yazılı kaynaklardaki Hazar lisanına ait tüm materyali ihtiva etmektedir) sunulan sınırlı materyal temelinde kesin nitelikte genel sonuçlara ulaşmaktayız. Hazar unvanlarının ekseriyatı o dönem Türk dünyası içinde bilinenler ile genel anlamda özdeş ve özel olarak, neredeyse her bakımdan, Kök Türkler'inki ile bir ve aynıdır. Kişisel isimlerin büyükçe bir bölümü Türkçedir (ikisi muhtemelen İranî'dir: Hazār ve Kundājīq = *Kundagīq, bu sonuncusu Türkçe diminutive neklidir). Belirli sayıda isim (Barjīk, Baştwa, Bulç'an, Ç'at', Ç'at'n, Çul/Çulı vs.) ve muhtelif sayıda unvan (K.nd.r, Jāwaşıgar, Salifan) açıklanmamış olarak durmaktadır. Bu, metinlerimizin (krş. Barjīk, *Yazır (?) ?lāš) tahrifata uğraması ya da mukayeseli materyallerimizin eksikliği nedeniyle olabilir.

Hazarlar'a dair hidronim ve toponimlerin, bir kez, alt tabakaya bağlı unsurların hakim olduğu (Belencer, Semender, Varac'an) Kuzey Kafkasya'dan çıkılarak, aşağı İtil-Don steplerine geldiğinde, Türkçe oldu-

⁵⁴⁹ Moravcsik, Byzantinoturkica, II, s. 193.

⁵⁵⁰ Németh, HMK, s. 167-168, krş. ayrıca Schönebaum "Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber" Ung. Bibl., Erste Reihe, 5, s. 1-3.

ğu görülür (*Sarkel, Sarığsin, Hamlih* = **Han balıq* (?), *Qutluğ* (?), *Atul/İtil*).

Hazar Kağanlığı'nın yapısı, gördüğümüz üzere, genel hatları ve spesifik özellikleri açısından, Kök Türkler ile özdeştir (krş. *Qağanlıq budun ~ il teberlik* Hazarlar ve Kuzey Kafkasya Hunlar'ı arasındaki ilişki).

Yukarıda belirtilen veriler ışığında, Hazarlar'ın etnik açıdan bir Türk halkı olduğu sonucunu çıkarmamız gerekmektedir (ödünç alma bu unsurların bir kısmını açıklayabilir ancak *tamamını* değil). Gerçek anlamdaki zorluklarımız, Hazarlar'ın, Türkler'in hangi koluna mensup olduğunu tespit etmeye giriştiğimizde başlamaktadır. İstahrî'nin (yk. bkz.) kaydına binaen, Hazarlar'ı, Oğur Türkleri'yle ilişkilendirmeye yönelik teşebbüsler ortaya atılmıştır. Sözcük Listemiz bunun için, küçük de olsa bir doğrulama sağlamaktadır. *Sarkel* (**Şarı kel*) toponimi belki de spesifik olarak Oğurca görülebilecek tek sözcüktür; ancak bu da kesin olarak belirli değildir. *Tudun* (= Oğurca/Bulgarca *Turun*) gibi diğer sözcüklerin aidiyeti de açık değildir. Sorun, kağanlığın, ki söz konusu bu döneme ait kayıtlar bir araya getirdiğimiz kaynaklar için bir temel belirlemektedir, çok milletli (ve muhtemelen çok lisanlı) karakteri nedeniyle komplike hale gelmektedir. Kağanlık, diğer tüm Altay devlet oluşumları gibi boylar konfederasyonudur. Şüphesiz ki, kağanlıkta, çeşitli Türk lehçeleri (tümü standart Türkçe ve Oğurcadır) konuşan Türkler'den müteşekkil iki-dilli ve hatta aslında çok-dilli bir yapı (Fin-Ugorlar, İraniler, Slavlar vb.) mevcuttu. Bu, etnik açıdan Hazar olmayan unsurların kaynaklarımız için bilgi verici olabileceği öngörülebilir. Açık olarak, kimi detaylı etnik-ayrıt edici noktalar yazılı kaynaklarımızda bulunmamaktadır. Bu nedenle, Sözcük Listemiz, Hazarlar'ın Türk dünyası içindeki kesin etnik yeri hakkında açıklayıcı bir cevap verememektedir (sadece Hazarca metinler verebilir). Genel hatları itibarıyla Sözcük Listesi, Hazarlar'ın Türk olduğunu bize kuvvetli bir şekilde göstermektedir. Verili Sözcük Listesi'nde, Bozkır tarihinin zorluklarıyla uğraşan Türko-log ve tarihçiler için yararlı nitelikte mukayeseli materyal bulunmaktadır.

Hazar iktidarının doruk noktasına ulaştıktan sonra düşüşe geçtiği IX. Yüzyıl, (Marquart'ın rehber nitelikteki abidevi eseri *Streifzüge*'nin varlığına rağmen), konu ile ilgili uzmanlar için güçlüklerle dolu bir yüzyıldır. Doğu Avrupa coğrafyasında vukû bulan iki çok önemli hadise

(Rus'ların yükseliş ve Hazarya'nın düşüşü) halen bütününüyle açıklanamamıştır. Hazarlar üzerine mevcut tüm liguistik ve etnografik materyalleri bir araya getirmek suretiyle (tarihî bir anlatımla birleştirerek) bu önemli halkın geçmişine daha fazla ışık tutulabilir ve böylelikle bölge ve olaylar hakkında etrafıca bir kavrayışa ulaşılabilir.

İspanya (Emevî) Halifesi, *Abdurrahman III* (912-961) ve oğlu *Hakam II* (961-976)'ın vezirliğini yapan *Hasdai ibn Shaprut*'un [(c. 915-970) aynı zamanda fizikçi, gümrük vergileri baş sorumlusu ve Halifelik Dışişleri danışmanı] 960 dolaylarında Hazar Melik'i *Yosef*'e gönderdiği mektup ve kısa bir süre sonra, Yosef'in gönderdiği yanıtın, İngilizceye çevrilmiş kısaltılmış nüshalarını Türkçeye tercüme ederek sunuyorum.

EK - I

I. THE LETTER OF RABBI HASDAI, SON OF ISAAC IBN SHAPRUT, TO THE KING OF THE KHAZARS, *about 960**

I, Hasdai, son of Isaac, son of Ezra, belonging to the exiled Jews of Jerusalem in Spain, a servant of my lord the King, bow to the earth before him and prostrate myself towards the abode of your Majesty from a distant land. I rejoice in your tranquillity and magnificence and stretch forth my hands to God in heaven that He may prolong your reign in Israel....

Praise be to the beneficent God for His mercy towards me! Kings of the earth, to whom his [Abd-al-Rahman's] magnificence and power are known, bring gifts to him, conciliating his favor by costly presents, such as the King of the Franks, the King of the Gebalim, who are Germans, the King of Constantinople, and others. All their gifts pass through my hands, and I am charged with making gifts in return. [Ibn Shaprut, who knew several languages, received these embassies.] Let my lips express praise to the God of heaven, who so far extends His lovingkindness towards me, without any merit of my own, but in the fullness of His mercies!

I always ask the ambassadors of these monarchs who bring gifts about our brethren the Israelites, the remnant of the captivity, whether they have heard anything concerning the deliverance of those who have languished in bondage and have found no rest. [He was anxious to know if the "lost ten tribes" existed as an independent Jewish state anywhere.]

* Ek-I ve Ek-II'de yer alan, Hasdai'n mektubu ve buna karşılık olarak Joseph'in cevabı mektubunun sizlere sunduğum bu İngilizce özet nüshalarına; <http://www.fordham.edu/halsall/source/khazars1.html> [20 Ekim 2005] adresinden ulaştım.

At length mercantile emissaries of Khorasan [a land southeast of the Caspian Sea] told me that there is a kingdom of Jews which is called Al-Chazar. But I did not believe these words for I thought that they told me such things to procure my goodwill and favor. I was therefore wondering, till the ambassadors of Constantinople came [between 944 and 949] with presents and a letter from their king to our king, and I interrogated them concerning this matter,

They answered me: "It is quite true, and the name of that kingdom is Al-Chazar. It is a fifteen days' journey by sea from Constantinople, but by land many nations intervene between us; the name of the king now reigning is Joseph; ships sometimes come from their country to ours bringing fish, skins, and wares of every kind [The Khazars, great traders, got their wares from the Russians to the north.] The men are our confederates and are honored by us; there is communication between us by embassies and mutual gifts; they are very powerful; they maintain numerous armies with which they occasionally engage in expeditions." When I heard this report I was encouraged, my hands were strengthened, and my hope was confirmed. Thereupon I bowed down and adored the God of heaven. [Hasdai was happy: Christians could no longer say the Jews were without a country as a punishment for their rejection of Jesus.]....

I pray for the health of my lord the King, of his family, and of his house, and that his throne may be established for ever. Let his days and his sons' days be prolonged in the midst of Israel!

"ISHAK BIN ŞAPRUT OĞLU RABBI HASDAY'IN, HAZAR KRALIN'A GÖNDERDİĞİ MEKTUP: (960 civarı)"

Ben, İspanya'daki sürgün edilmiş Kudüslü Yahudiler'den Ishak bin Ezra'nın oğlu Hasday, efendim Kralın bir hizmetkârı, size secde eder ve uzaklardaki diyardan gelerek sizin şevkatinize sığınırım. Sükunetiniz ve ihtişamınıza minnet eder, gökteki Tanrı'ya el açarak İsrail'deki hükmünüzün baki olmasını dilerim....

Bana merhamet ettiği için rahman Tanrı'ya hamd olsun! Onun [*Abdurrahman*'ın] ihtişamını ve gücünü bilen, Frankların kralı, Alman Gebalim kralı, Constantinople kralı ve diğerleri gibi yeryüzü kralları ona

hediyeler sunar; değerli armağanlarla onun kalbini kazanmaya çalışırlar. Tüm bu hediyeler benim elimden geçer ve benim görevim de bunlara karşılık olarak hediyeler hazırlamaktır. [Birkaç dil bilen İbn Şaprut, yabancı ülkelerin sefaret heyetlerini ağırlardı]. Dudaklarım, ben layık olduğum için değil, ama o kendisi merhametli olduğu için, beni sevgi dolu bir şefkatine mazhar eden gökteki Tanrı'ya hamd etsin!

Bu kralların hediye getiren elçilerine, daima esaretten geriye kalan İsraili din kardeşlerimizin, kölelikle yıldırılıp hiç rahat yüzü görmemiş olan bu kardeşlerimiz hakkında herhangi bir şey duyup duymadıklarını sorardım. [İbn Şaprut, "kayıp 10 kabilenin" bir yerlerde bağımsız bir Yahudi devleti olarak mevcut olup olmadığını şiddetle merak ediyordu]*.

En nihayet, Horasanlı [Hazar Denizi'nin güneydoğusunda bir yer] tüccar elçileri bana *El-Hazar* adında bir Yahudi Krallığı olduğunu söylediler. Ancak bu tür şeyleri benim iyi niyetimi ve gönlümü kazanmak için söyleyebileceklerini düşündüğüm için bu sözlere inanmamıştım. Bu nedenle hâlâ merak içindeydim, ta ki İstanbul'dan elçiler yanlarında hediyelerle ve kendi krallarından bizim kralımıza yazılmış bir mektup getirip de [944 ile 949 arası] ben onları bu konuda sorgulayana kadar. Onlar da bana cevap verdiler: "Bu doğrudur ve o krallığın adı El-Hazar'dır. Deniz yoluyla, *Constantinople* on beş günlük mesafededir, ancak karadan gidildiğinde aramızda başka bir çok kavim yer almaktadır; şimdi hüküm süren kralın adı Yosef'dir; bazen onların ülkesinden bizim ülkemize balık, deri, ve her türden eşyalar getiren gemiler gelir [Usta tacirler olan Hazarlar, eşyaları kuzeydeki Ruslar'dan satın almaktadırlar] Onlar bizim müttefikimizdirler ve biz onlara saygı duyarız; aramızda elçiler ve karşılıklı hediyeler vasıtasıyla bir iletişim mevcuttur;

* Arthur Koestler, kitabında [13. Kabile; Hazar İmparatorluğunun Mirası, Çev. Belkıs Çorakçı, 3. Baskı, Ada Yayınları, İstanbul 1976, s.84] Hasday'ın bağımsız bir Yahudi devletin varlığı noktasında, kendini ne çeşit bir ruh haline bürüdüğü, yine onun (Hasday) ağzıyla şu şekilde ifade ediyor: "Kendimi gerçeği bilmek zorunda hissediyorum. Bu yeryüzünde bahtsız İsrail'in kendini yönettiği bir ülke, hiç kimsenin boyunduruğunda olmadan yaşadığı bir ülke gerçekten var mı, bilmek istiyorum. Eğer bunun doğru olduğunu öğrenirsem, kazandığım bütün onurlarımı feda etmek, yüksek mevkiimden istifa etmek, ailemi terk etmek, dağ, ova, deniz, kara üstünden yollara düşüp efendimin yönettiği diyara varmak için bir an bile duraklamam... Bir dileğim daha var: En son mucizenin gerçekleşme zamanı üstüne bir şey bilip bilmediğinizi öğrenmek istiyorum. Ülkeden ülkeye dolaşa dolaşa bekleyip durduğumuz o mucize (kurtarıcının gelişi) acaba ne zamandır? Bu yayılmış dağılmış durumumuzda utanç içinde yaşıyor, bize, her ulusun toprağı var yalnız sizin bu dünyada yeriniz yok diyenlere cevap bile veremiyoruz."

onlar pek güçlüdürler; zaman zaman seferlerde kiraladıklarıyla beraber çok kalabalık bir orduya sahiptirler.”

Bu duyumu alınca bana şevk geldi, elime kuvvet geldi ve umudum perçinlendi. Bunun üzerine diz çöküp gökteki Tanrı'ya dualar ettim. [Hasday mutlu olmuştu: Hristiyanlar artık onların İsa'yı inkâr ettikleri için ülkesiz bırakılarak cezalandırıldıklarını söyleyemeyeceklerdi.]...

Efendim Kralın, ailesinin ve ocağının dirliği için ve saltanatının sonsuza dek sürmesi için dua ettim. Günleri ve oğulları İsrail'in orta yerinde baki olsun!

EK - II

THE LETTER OF JOSEPH THE KING, SON OF AARON THE KING, THE TURK-MAY HIS CREATOR PRESERVE HIM TO THE HEAD OF THE ASSEMBLY, HASDAI, THE SON OF ISAAC, SON OF EZRA-*about 960*

...I wish to inform you that your beautifully phrased letter was given us by Isaac, son of Eliezer, a Jew of the land of Germany [Isaac carried it through Germany, Hungary, and Russia to Khazaria.] You made us happy and we are delighted with your understanding and wisdom.... Let us, therefore, renew the diplomatic relations that once obtained between our fathers, and let us transmit this heritage to our children. [Joseph believed the Khazars had once had diplomatic relations with the Spanish Arabs.]

You ask us also in your epistle: "Of what people, of what family, and of what tribe are you?" Know that we are descended from Japhet, through his son Togarmah. [In Jewish literature Togarmah is the father of all the Turks.] I have found in the genealogical books of my ancestors that Togarmah had ten sons. These are their names: the eldest was Ujur, the second Tauris, the third Avar, the fourth Uauz, the fifth Bizal, the sixth Tarna, the seventh Khazar, the eighth Janur, the ninth Bulgar, the tenth Sawir. [These are the mythical founders of tribes that once lived in the neighborhood of the Black and Caspian Seas.] I am a descendant of Khazar, the seventh son.

I have a record that although our fathers were few in number, the Holy One blessed be He, gave them strength, power, and might so that they were able to carry on war after war with many nations who were more powerful and numerous than they. By the help of God they drove them out and took possession of their country. Upon some of them they have imposed forced labor even to this very day. The land [along the Volga] in which I now live was formerly occupied by the Bulgarians. Our ancestors, the Khazars, came and fought with them, and, although these Bulgarians were as numerous as the sand on the shores of the sea, they could not withstand the Khazars. So they left their country and fled while the Khazars pursued them as far as the Danube River. Up to this very day the Bulgars camp along the Danube and are close to

Constantinople. The Khazars have occupied their land up till now. [The Khazars, known since the second century, dominated southern Russia during the early Middle Ages.]

After this, several generations passed until a certain King arose whose name was Bulan. He was a wise and God-fearing man, trusting in his Creator with all his heart. He expelled the wizards and idolaters from the land and took refuge in the shadow of his wings . . . After this his fame was spread broadcast. [Bulan probably ruled about 740. He was the first Jewish Khazar ruler.] The king of the Byzantines and the Arabs who had heard of him sent their envoys and ambassadors with great riches and many great presents to the King as well as some of their wise men with the object of converting him to their own religion. [The Byzantines and Arabs hoped to stop the raids of the Khazars by converting them.]

But the King-may his soul be bound up in the bundle of life With the Lord his God-being wise, sent for a learned Israelite. the King searched, inquired, and investigated carefully and brought the sages together that they might argue about their respective religions. Each of them refuted, however, the arguments of his opponent so that they could not agree. When the King saw this he said to them: "Go home, but return to me on the third day..."

On the third day he called all the sages together and said to them. "Speak and argue with one another and make clear to me which is the best religion." They began to dispute with one another without arriving at any results until the King said to the Christian priest "What do you think? Of the religion of the Jews and the Muslims, which is to be preferred?" The priest answered: "The religion of the Israelites is better than that of the Muslims."

The King then asked the kadi [a Muslim judge and scholar]: "What do you say? Is the religion of the Israelites, or that of the Christians preferable?" The kadi answered: "The religion of the Israelites is preferable."

Upon this the King said: "If this is so, you both have admitted with your own mouths that the religion of the Israelites is better Wherefore, trusting in the mercies of God and the power of the Almighty, I choose

the religion of Israel, that is, the religion of Abraham. If that God in whom I trust, and in the shadow of whose wings I find refuge, will aid me, He can give me without labor the money, the gold, and the silver which you have promised me. As for you all, go now in peace to your land." [This account of Bulan's conversion is apparently legendary. Another Hebrew source tells us that Judaism was adopted by the Khazars when a Jewish general was made king. Jewish fugitives from Constantinople also made many converts in Khazaria.]

From that time on the Almighty helped Bulan, fortified him, and strengthened him. He circumcised himself, his servants, attendants, and all his people. [Arabic sources say the royal family and nobility became Jews, but only a part of the people.] Then Bulan sent for and brought from all places wise men of Israel who interpreted the Torah for him and arranged the precepts in order, and up to this very day we have been subject to this religion. May God's name be blessed and may His remembrance be exalted for ever!

Since that day [about 740], when my fathers entered into this religion, the God of Israel has humbled all of their enemies, subjecting every folk and tongue round about them, whether Christian, Muslim, or pagan. No one has been able to stand before them to this day [about 960]. All of them are tributary. [But only about ten years later Joseph was defeated by the Russians, 969.]

After the days of Bulan there arose one of his descendants, a king Obodiah by name, who reorganized the kingdom and established the Jewish religion properly and correctly. He built synagogues and schools, brought in Jewish scholars, and rewarded them with gold and silver. [The Jewish scholars could have come from Bagdad and Constantinople.] They explained to him the Bible, Mishnah, Talmud and the order of divine services. The King was a man who revered and loved the Torah. He was one of the true servants of God. May the Divine Spirit give him rest!

He was succeeded by Hezekiah, his son; next to him was Manasseh, his son; next to him was Hanukkah, the brother of Obadiah; next Isaac, his son; afterwards, his son Zebulun; then his son Moses; then his son Nissi; then his son Aaron; then his son Menahem; then his son Benjamin; then his son Aaron II; and I, Joseph, the son of Aaron the

King, am King, the son of a King, and the descendant of kings. [These kings probably had Turkish names besides their Hebrew ones.] No stranger can occupy the throne of my ancestors: the son succeeds the father. This has been our custom and the custom of our forefathers since they have come into existence. May it be the gracious will of Him who appoints all kings that the throne of my kingdom shall endure to all eternity.

You have also asked me about the affairs of my country and the extent of my empire. I wish to inform you that I dwell by the banks of the river known as the Itil [Volga]. At the mouth of the river lies the Caspian Sea. The headwaters of the river turn eastward, a journey of four months distance.

Alongside the river dwell many tribes in cities and towns, in open as well as fortified places.... Bear in mind that I dwell at the delta of the Itil and, by God's help, I guard the mouth of the river and do not permit the Russians who come in ships to enter into the Caspian so as to get at the Muslims. Nor do I allow any of their [the Muslims'] enemies who come by land to penetrate as far as Derbend [Derbend, an Arab city, was the gate through which the nomads in Russia hoped to rush through and raid the rich towns of Asia Minor.] I have to wage war with them, for if I would give them any chance at all they would lay waste the whole land of the Muslims as far as Baghdad. . .

You have also asked me about the place where I live. I wish to inform you that, by the grace of God, I dwell alongside this river On which there are situated three capital cities. The queen dwells in one of them; it is my birthplace. It is quite large, built round like a Circle, the diameter of which is fifty parasangs. [The King lived in an island in the Volga; there were also towns on both banks.]

Jews, Christians, and Moslems live in the second city. Besides these there are many slaves of all nations in it. It is of medium size, eight square parasangs in length and breadth.

In the third I reside with my princes, officers, servants, cupbearers and those who are close to me. It is round in shape and its diameter is three parasangs. The river flows within its walls. This is my residence during the winter. From the month of Nisan [March-April] on we leave

the city and each one goes forth to his vineyards, fields and to his work....

You mention in your letter that you yearn to see my face. I also would very much like to see your pleasant countenance and the rare beauty of your wisdom and greatness. Would that it were according to your word. If it were granted me to be associated with you and to behold your honored, charming, and pleasant countenance then you would be my father and I your son. According to your command would all my people be ruled, and according to your ord and discreet counsel would I conduct all my affairs. Farewell.

TÜRK KRAL AARON'UN OĞLU KRAL YOSEF'İN - YARADAN ONU ESIRGESİN- CEMAAT ÖNDERİ, İSHAK BIN EZRA'NIN OĞLU HASDAY'A GÖNDERDİĞİ MEKTUPTUR - (960 civarı)

....Bilmenizi isterim ki, güzel sözlü mektubunuz bana German diyarından gelen Elyezer oğlu İshak adlı bir Yahudi tarafından verildi [İshak mektubu Germany, Macaristan ve Rusya üzerinden Hazar ülkesine götürmüştü] Bizi mutlu ettiniz ve sizin anlayışınız ve bilgeliğinizden haz duyduk. Bu yüzden, bir zamanlar babalarımız arasında kurulmuş olan diplomatik ilişkileri yenileyelim ve bu mirası çocuklarımıza aktaralım. [Yosef, Hazarların bir zamanlar İspanya'daki Araplarla diplomatik ilişkiler kurmuş olduklarına inanıyordu.]

Gönderdiğiniz namede "Hangi halktan, aileden ve boydansınız?" diye de sormuşsunuz. Şunu bilin ki, biz, oğlu Togarmah [ki Yahudi literatüründe Tomargah tüm Türklerin babası olarak geçer] dolayısıyla Yafes'in soyundan geliyoruz. Atalarının şecerelerinden bulduklarımıza göre Togarmah'ın on oğlu vardı. Adları şöyledir: En büyüğünün adı *Ujur*, ikincinin *Tauris*, üçüncünün *Avar*, dördüncünün *Uauz*, beşincinin *Bizal*, altıncının adı *Tarna*, yedincinin adı *Khazar*, sekizincinin adı *Janur*, dokuzuncunun adı *Bulgar* ve onuncunun adı *Sawir'dir*. [Bunlar zamanında Karadeniz ve Hazar Denizi civarında yaşayan boyların efsanevi kurucularıdır] Benim soyum yedinci oğul olan Hazar'dan geliyor.

Elimdeki kayıtlara göre atalarımız sayıca az olmakla birlikte, ona rahmet eden Kutsal Tanrı onlara güç ve iktidar vermiş ki, bu sayede onlar da kendilerinden daha muktedir ve sayıca kalabalık olan pek çok

milletle savaş üstüne savaş yapmışlar. Tanrı'nın yardımıyla onları yenmişler ve ülkelerini ele geçirmişler. Bunların bir kısmını bugün dahi süren angaryaya memur etmişlerdir. Benim şimdi yaşadığım ülkede [İdil nehri boyu] eskiden Bulgarlar varmış. Atalarımız Hazarlar, bu Bulgarlar kumsaldaki kumlar kadar kalabalık oldukları halde onlarla dövüşmüşler ve onlar Hazarlara karşı tutunamamışlar. Böylece onlar ülkelerini terk etmiş ve Hazarların onları izlediği Tuna nehrine kadar çekilmişlerdir. O gün bu gündür Bulgarlar Tuna boyunda yerleşiktir ve *Constantinople*'ye çok yakındırlar. Hazarlar, onların ülkesinde bugüne değin hüküm sürmüşlerdir. [İkinci yüzyıldan beri bilinen Hazarlar Orta Çağ'ın başlarında güney Rusya'yı vatan edinmişlerdi.]

Bu olanlardan sonra, Bulan isimli gerçek bir kral yükselene kadar birkaç kuşak geldi geçti. Bilge ve imanlı bir adamdı, Yaratıcısına bütün kalbiyle inanırdı. Büyücüleri ve putperestleri topraklarından kovdu ve kanatlarının gölgesini bizlere sığınak yaptı. [Bulan, 740 dolaylarında hüküm sürdü. Hazar Krallığı'nın ilk Yahudi hükümdarı idi] Ve namı hızla geniş alanlara yayıldı. Bizans kralı ve Arap kralı, ününü duydukları bu hükümdarı kendi dinlerine çekebilmek için ona büyükelçileri ve hükümet görevlileri aracılığıyla eşsiz mücevherler ve sayısız hediyeler gönderdiler.

Ama bilge olan kral - ruhu, Rabbi katında yaşasın - bilgili bir İsraili arattırdı. Kral dikkatlice aradı, soruşturdu, araştırdı ve alimleri bir araya getirdi ki, hepsi kendi dini hakkında münazara edebilsin. Fakat her biri, hasmının delillerini çürüttü ve böylelikle mutabakata varılamadı. Kral bunu görünce onlara, "Evinize gidin, ama üçüncü gün bana tekrar gelin..." dedi.

Üçüncü gün kral bilgeleri bir araya getirdi ve onlara "Her biriniz bir diğeri ile konuşsun ve tartışsın ve beni inandırsın, hangi din en iyisidir?" dedi. Ve bilgiler herhangi bir sonuca varamadan birbirleriyle münakaşaya başladılar. Sonunda kral Hristiyan papaza, "Ne düşünüyorsun? Yahudiler ve Müslümanların dinleri arasında hangisi daha uygundur?" diye sordu. Papaz yanıtladı: "Yahudilerinki Müslümanlarınkinden daha iyidir."

Kral, kadıya döndü ve sordu: "Yahudilerin dini mi tercih edilebilir, yoksa Müslümanlarınkini mi?". Kadı şu cevabı verdi: "Yahudilerinki daha uygundur."

Bunun üzerine kral, “Eğer böyleyse, ki hepiniz Yahudiliğin en iyi din olduğunu kendi ağızlarınızla kabul ettiniz, dolayısıyla Tanrının merhametine sığınarak (şunu söylerim ki); her şeye kadir yüce Tanrım, ben Yahudiliği seçiyorum, İbrahim’in dinini.” Güvendiğim ve kanatlarının gölgesine sığındığım Tanrım bana yardım edecek, sizin vaat ettiğiniz altın gümüş ve parayı, hiç zorluk çektiirtineden bana verecek. [Bulan’ın din değiştirmesiyle ilgili bu hikaye bir tür rivayettir. Başka bir İbranice kaynakta, Yahudi bir generalin kral olmasıyla Museviliği kabul ettikleri anlatılır. Constantinople’den gelen Yahudi kaçaklar da Hazar Krallığında pek çok kişiye Yahudiliği benimsetmişlerdir.]

O günden (zamandan!) sonra yüce Tanrı Bulan’a yardım etti; onu muhafaza etti ve güçlendirdi. Kendisi, hizmetkârları ve refakatçıları sünnet oldu ve halkını buna zorladı. [Arap kaynakları yalnız kraliyet ailesinin ve soyluların Musevi olduğunu, halkın çok az bir kısmının bunu benimsediğini belirtir.] Kendisine Tevrat’ı açıklamaları ve temel emirleri düzenlemeleri için dünyanın her yerinden İsraili bilgiler getirtirdi ve kendi bilgelerini göndertti, işte bu günlerden beri Musevi şeriatının kullarıyız. Tanrının adı kutsansın ve Bulan’ın hatırası sonsuza dek yücelsin.

Bu günden itibaren [740 dolayları], atalarımın bu dini benimsemişle beraber; İsrail’in Tanrısı bütün düşmanlarına baş eğdirdi, ister Hristiyan, ister Müslüman ve isterse Pagan olsun, etrafındaki tüm dil ve dindeki herkesi hükmü altına aldı. Ve bugüne değinde kimse onların karşısında duramadı [960]. Hepsi tâbi oldu ve vergiye bağlandı. (Halbuki, Joseph 10 yıl kadar sonra Ruslar tarafından yenilgiye uğratılacaktı. 969.)

Bulan’ın günlerinden sonra onun torunlarından Obeday (*Obodiah*) isimli bir kral, krallığı yeniden organize etti ve Yahudi dinini daha uygun ve doğru şekliyle tahsis etti. Sinagoglar ve okullar inşa etti. Yahudi bilgileri getirtti ve onları altın ve gümüşle mükafatlandırdı [Yahudi bilgileri Bağdat ve Constantinople’den geldiler]. Onlar krala İncil’i, Mişnah’ı, Talmud’u ve ilahi âyinlerin nizamını açıkladılar. Kral, Tevrad’ı seven ve ona saygı duyan biriydi. O, Tanrının gerçek hizmetkârlarındandı. İlahi Ruh ona huzur verecektir!

Obidiah, *Hezeiak* tarafından veliaht tayin edildi, Obidah’dan sonra gelen oğlu *Manasseh*’ti, ondan sonra gelen *Hanukkah*; Obidah’ın kardeşi, *Hanukkah*’tan sonraki oğlu *İsaac*, daha sonra onun oğlu *Zebul*’un,

sonra oğlu *Mosess*, sonra oğlu *Nissi*, sonra oğlu *Aaron*, sonra oğlu *Menahem*, sonra oğlu *Benjamin* krallar'ın torunlarıdır. [Büyük ihtimalle bu kralların İbranice isimlerinin ardından Türkçe isimleri gelmekteydi.] Hiçbir yabancı atalarımın tahtına oturamaz; oğul, babanın halefidir. Bu, bizim var oluşumuzdan bu güne değin geleneğimizdir. Tüm kralları tayin eden Tanrı'nın yüce iradesi, krallığının saltanatının da sonsuz kadar sürmesinden yana olsun.

Mektubunuzda bana, ülkemdeki durumu ve imparatorluğumun genişliğini sormuşsunuz. İdil [Volga] olarak bilinen bir nehrin kıyısında ikamet etmekteyim. Nehrin ağzı Hazar Denizi'ne kadar uzanmakta. Irmağı besleyen kaynakların döndüğü doğu yönüne 4 aylık bir mesafe var.

İrmak boyunca pek çok köy ve şehir var; oralarda çok sayıda kabile yaşıyor. Bazıları açık alanlarda, bazıları surlarla çevrilmiş şehirlerde oturuyor... İdil'in deltasında oturmaktayım ve Tanrının yardımıyla nehrin ağzını (İtil boğazını) koruyor ve gemileriyle Ruslar'ın Hazar denizine girerek Müslüman topraklarına ulaşmasına izin vermiyorum. Ne de kara yolu ile Derbend'e kadar nüfuz eden düşmanlarının (Müslümanlar'ın düşmanlarına) hiç birine müsaade etmiyorum [Derbend, bir Arap şehridir, Anadolu'nun zengin şehirlerine aniden saldırarak buraları yağmalamayı ümit eden Rusya'daki göçebeler arasında bulunan geçit niteliğindedir]. Ruslar ile devam etmekte olan bir savaşım var, eğer onlara bunun için bir şans verirsem, Bağdat'a kadar uzanan bütün Müslüman topraklarını harap edeceklerdir...

Tabii olarak, yaşadığım yer hakkında da soru sormuşsun. Lütüfkâr Tanrının sayesinde üç büyük şehri olan bu nehir kıyısında kaldığımı sana belirtmek isterim. Kraliçe bu şehirlerden birinde; benim doğduğum şehirde kalmakta. Çapı 50 parasang (fersah) olan, daire şeklinde inşa edilmiş, oldukça büyük bir şehirdir. (Kral, aynı zamanda her iki kıyısında şehirler bulunan İdil nehrinde bir adada yaşamaktadır.)

Yahudiler, Müslümanlar ve Hıristiyanlar ikinci şehirde yaşarlar. Bunlardan başka daha pek çok kavime mensup köleler bu şehirde barınmaktadır. Şehir orta büyüklükte, 8 parasang ebadında bir kare şeklindedir.

Üçüncü şehirde, bana yakın kişiler, prenslerim, subaylarım, hizmet-kârlarım ve sakilerimle birlikte kalırım. Daire şeklinde ve çapı 3 parasangtır. Nehir, şehir duvarlarının içerisinde akar. Kış boyunca ika-met ettiğim yerdir. Nisan ayında burayı terk ederiz ve herkes bağlarına, tarlalarına, işinin başına döner...

Mektubunuzda çehremi görmeyi çok arzuladığınızı zikretmişsiniz. Aynı zamanda ben de sizin o güzel yüzünüzü, eşine az rastlanır bilgiliğinizi ve yüceliğinizi görmekten çok mutlu olurum. Umarım bir gün sözle-riniz gerçek olur. Eğer bana, sizinle tanışma; tılsımınızı, bağlılığınızı ve haysiyetinizi hissetme fırsatı bahşedilseydi, o zaman, benim oğlunuz, sizin de babam olmanızı isterdim. Tüm halkım, buyruklarınız doğrultu-sunda ve ihtiyatlı nasihatleriniz tüm işlerimde bana yol gösterecektir. Elveda.

EK - III

HAZARLAR HAKKINDA UMUMİ ESERLER*

İngilizce:

Ajzenstadt, Michael. "An Incredible Journey to the Lost Empire of the Khazars." *The Jerusalem Post* (March 17, 1997): 5. Ehud Ya'ari'nin belgesel yapım ekibi ile yaptığı yolculuklar hakkında bir makale.

Barthold, Vasilii Vladimirovich, and Golden, Peter Benjamin. "Khazar." In *The Encyclopedia of Islam*, vol. 4, s. 1172-1181. Leiden and London, 1978.

Brook, Kevin Alan. *The Jews of Khazaria*. Northvale, NJ: Jason Aronson, 1999. *Bir Türk İmparatorluğu: Hazar Yahudileri başlığı altında Türkçe'ye tercüme edilmiştir*, çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.

Brook, Kevin Alan. "A Brief History of the Khazars." In *The Kuzari: In Defense of the Despised Faith*, Korobkin edition, s. xxv-xxxi. Northvale, NJ: Jason Aronson, 1998.

Christian, David Gilbert. *A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*. Oxford, UK: Blackwell, 1998. Özellikle bkz. bölüm 11 s. 282-303.

Dunlop, Douglas Morton. "Aspects of the Khazar Problem." *Transactions of the Glasgow University Oriental Society* 12 (1951): 33-44.

Dunlop, Douglas Morton. *The History of the Jewish Khazars*. New York: Schocken, 1967 and Princeton, NJ: Princeton University Press, 1954. Farsça'ya 2003 yılında [The History of Khazaria from Its Inception to Its Demise] başlığı altında tercüme edilmiştir, Qoqnus Yayınları, Tahran, 2003.

Dunlop, Douglas Morton. "The Khazars." In *The Dark Ages: Jews in Christian Europe, 711-1096*, ed. Cecil Roth ve I. H. Levine, s. 325-356. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966. *World History of the Jewish People*, ikinci seri, vol. 2.

* Erişim: <http://www.khazaria.com/khazar-biblio/sec1.html> [20 Eylül 2005]

Dunlop, Douglas Morton. "Khazars." In *Encyclopedia Judaica*, vol. 10, s. 945-954. Jerusalem: Keter, 1971-1972.

Franklin, Simon, and Shepard, Jonathan. *The Emergence of Rus 750-1200*. London: Longman, 1996.

Frenkel, Anna. "The Jewish Empire in the Land of Future Russia." *Australian Journal of Jewish Studies* 9:1-2 (1995): 142-170.

Golb, Norman, ve Pritsak, Omeljan. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982. *Khazarsko-yevreiskie dokumenty X veka* başlığı altında Rusça'ya tercüme edilmiştir, Moskova ve Kudüs Gesharim, 1997. Rusça baskı Vladimir Iakovlevich Petrukhin'e ait yeni bir denemeyi içermektedir.

Golden, Peter Benjamin. *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Vol. 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

Golden, Peter Benjamin. "Khazars." In *Encyclopedia of Asian History*, ed. Ainslie T. Embree, vol. 2, s. 295-296. New York: Scribner, 1988.

Golden, Peter Benjamin. "The Khazars of Record." *The World and I* (November 1988): 368-377.

Golden, Peter Benjamin. "The Khazars." In *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, s. 263-270. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990.

Golden, Peter Benjamin. "Khazars." In *Turkish-Jewish Encounters: Studies on Turkish-Jewish Relations through the Ages*, ed. Mehmet Tütüncü, s. 29-49. Haarlem, Netherlands: SOTA, 2001.

Golden, Peter Benjamin. "Some Notes on the *Comitatus* in Medieval Eurasia with Special Reference to the Khazars." *Russian History/Histoire russe* 28:1-4 (2001): 153-170. Festschrift in Honor of Thomas S. Noonan, Vol. 1, editorya Roman K. Kovalev ve Heidi M. Sherman.

Golden, Peter Benjamin. "Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service." *Journal Asiatique* 292:1-2 (2004): 279-309. Abbasi Halifesi'nin hizmetinde bulunan Hazar kökenli *ghulâm*'lar hakkındadır.

Gumilev, Lev Nikolaevich. "Khazaria and Caspian: (Landscape and Ethnos, Part I)." *Soviet Geography* 5:6 (New York, 1964): 54-68.

Gumilev, Lev Nikolaevich. "Khazaria and Terek: (Landscape and Ethnos, Part II)." *Soviet Geography* 7:2 (New York, 1966): 14-26.

Gumilev, Lev Nikolaevich. "Khazaria and Caspian." *The Geographical Review* 60:3 (New York, 1970): 367-377.

Jacobs, Louis. "Khazars." In *Oxford Concise Companion to the Jewish Religion*, s. 124. Oxford, England: Oxford University Press, 1999.

Koestler, Arthur. *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and Its Heritage*. London: Hutchinson and Co., 1976 and New York: Random House, 1976. 1976'da Fransızca'ya, 1977/199'de Almanca'ya, 1977/1984'de Türkçe'ye, 1978'de Yunanca'ya, 1980'de İtalyanca ve İspanyolca'ya, 1982/1983'de Farsça'ya, 1987 ve 2002'de Romence'ye, 1990'da Macarca ve Japonca'ya, 1992'de İsveççe'ye, 1998 ve 2001'de Rusça'ya, 1999'da İbranice'ye tercüme edilmiştir.

Kovalev, Roman K. "Khazars." In *Encyclopedia of Russian History*, vol. 2, editorya James R. Millar, et al., s. 739-740. New York: Macmillan Reference USA, 2004.

Kramers, J. M. (A lecture on the Khazars.) *Analecta Orientalia* 1 (Leiden, 1954): 130-143.

Lasker, Daniel J. "Khazars." In *The Encyclopedia of Judaism*, ed. Geoffrey Wigoder, s. 414. New York: Macmillan, 1989.

Lvov, Arkady. "Shades of Forgotten Ancestors." *Midstream* 29:2 (February 1983): 49-54.

Meerts, Paul. "Assessing Khazaria." *International Institute for Asian Studies (IIAS) Newsletter* No. 34 (July 2004): 15.

Obolensky, Dimitry. "The Crimea and the North before 1204." *Archion Pontou* 35 (1979): 123-133.

Petrukhin, Vladimir Iakovlevich. "The Decline and Legacy of Khazaria." In *Europe around the Year 1000*, ed. Przemysław Urbańczyk, s. 109-122. Warsaw: DiG, 2001.

Pletnyova, Svetlana Aleksandrovna. "The Khazars." In *Peoples That Vanished*, ed. Pavel Ivanovich Puchkov, trans. Ye. Voronov, s. 49-60. Moscow: Nauka, 1989.

Pritsak, Omeljan. "Khazars." In *Dictionary of the Middle Ages*, vol. 7, s. 240-242. New York: Scribner, 1986.

Pritsak. Omeljan. "Khazaria." In *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander S. Kazhdan, vol. 2, s. 1126-1127. New York: Oxford University Press, 1991.

Pritsak, Omeljan. "Khazars." In *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander S. Kazhdan, vol. 2, s. 1127. New York: Oxford University Press, 1991.

Richard, Jean. "Khazars." In *Encyclopedia of the Middle Ages*, ed. André Vauchez, vol. 1, s. 801. Chicago and London: Fitzroy Dearborn, 2000.

Rosenthal, Herman. "Chazars." In *The Jewish Encyclopedia*, vol. 4, s. 1-7. New York: Funk and Wagnalls, 1901-1906 and New York: Ktav, 1964.

Soteri, Nicholas. "Khazaria: A Forgotten Jewish Empire." *History Today* 45:4 (April 1995): 10-12.

Starr, Joshua. "Khazars." In *Universal Jewish Encyclopedia*, ed. Isaac Landman, vol. 6, s. 375-378. New York, 1948.

Weinryb, Bernard Dov. "Solving the Khazar Problem. A Study in Soviet Historiography." *Judaism* 13:4 (Fall 1964): 431-443.

Ya'ari, Ehud. "Skeletons in the Closet." *The Jerusalem Report* 6:9 (Sept. 7, 1995): 26-30. İsraili bir gazeteci olan Ya'ari, 1990'ların ortalarında, Hazarya'nın genişlemesini konu edindiği televizyon filminde oldukça iyi bir Hazar tarihi sunar.

Ya'ari, Ehud. "Archaeological Finds Add Weight to Claim that Khazars Converted to Judaism." *The Jerusalem Report* 10:4 (June 21, 1999): 8. Mayıs 24-28, 1999 tarihinde Kudüs'te yapılan Hazar çalışmaları konferansının münakaşasının yapar.

Yücel, Muallâ Uydu. "The Khazar Empire." In *The Turks*, vol. 1, editorya Hasan Celâl Güzel, C. Cem Oguz ve Osman Karatay, s. 491-508. Ankara, Turkey: Yeni Türkiye, 2002.

Zhukovsky, Arkadii. "Khazars." In *Encyclopedia of Ukraine*, ed. Volodymyr Kubijovyc, vol. 2, s. 462-463. Toronto: University of Toronto Press, 1988.

Fransızca:

Gourand, Jean-Louis. "Quelques propos cavaliers sur les Khazars." In *L'Empire khazar VIIe-XIe siècle: L'enigme d'un peuple cavalier*, editorya Jacques Piatigorsky ve Jacques Sapir, s. 117-142. Paris: Autrement, 2005.

Halter, Marek. "Prologue. Sur les traces des Khazars." In *L'Empire khazar VIIe-XIe siècle: L'enigme d'un peuple cavalier*, editorya Jacques Piatigorsky ve Jacques Sapir, s. 5-13. Paris: Autrement, 2005.

Jean-Baptiste, Patrick. "Une nouvelle histoire des Khazars: Le royaume juif de la Volga." *Sciences et Avenir* No. 650 (April 2001): 123-?.

Sorlin, Irène. "Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années." *Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantine* 3:51 (1968): 423-455.

Szyszman, Simon. "Les Khazars. Problèmes et controverses." *Revue de l'histoire des religions* 152:2 (Paris: October-December 1957): 174-221.

Szyszman, Simon. "Découverte de la Khazarie." *Annales: économies, sociétés, civilisations* 25:3 (Paris, 1970): 818-821.

Terechtchenko, Alexei. "Que sait-on des Khazars ou état des lieux historique d'un peuple oublié." In *L'Empire khazar VIIe-XIe siècle: L'enigme d'un peuple cavalier*, editorya Jacques Piatigorsky ve Jacques Sapir, s. 35-78. Paris: Autrement, 2005.

Weill, Nicolas. "L'histoire retrouvée des Khazars." *Le Monde* (July 9, 1999): 12. Mayıs 24-28, 1999 tarihinde Kudüs'te yapılan Hazar ça-

ışmaları konferansının ve Hazar tarihi alanındaki muhtelif uzmanların münakaşasını yapar

Almanca:

Bartold, Vasilii Vladimirovich. "al-Khazar." *Enzyklopaedie des Islam*, vol. 2, ed. Martin T. Houtsma. Leiden: Brill, 1927.

Baschmakoff, A. "Neues über die Chazaren." *Litterae Orientales: orientalistischer Literaturbericht* No. 58 (Leipzig, Germany, April 1934): 4-6.

Brutzkus, Julius Davidovich. "Chasaren." In *Encyclopaedia Judaica: Das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, vol. 5, col. 337-350. Berlin: Eschkol, 1930.

Kmoskó, Mihály. "Araber und Chasaren." *Körösi Csoma-Archivum* 1:4 (Budapest, 1924): 280-292, 1:5 (Budapest, 1925): 356-368.

Kutschera, Hugo von. *Die Chasaren: historische Studie*. Vienna: A. Holzhausen, 1910.

Landau, Maximilian. *Beiträge zum Chazarenproblem*. Breslau: Stefan Munz Jüdischer Buchverlag, 1938.

Ludwig, Dieter. "Chazaren." In *Lexikon des Mittelalters*, vol. 2, s. 1783-1788. München, Germany: Artemis, 1983.

Posselt, Alfred H. *Geschichte des chazarisch-jüdischen Staates*. Vienna: Vereines zur Förderung und Pflege des Reformjudentums, 1982.

Rolle, R. "Chazaren." In *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, ed. Heinrich Beck, vol. 4, s. 413-422. Berlin: Walter de Gruyter, 1981.

Zeki Validi Togan, Ahmed. "Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert." *Körösi Csoma-Archivum* 3:1 (Budapest, 1940).

İbranice:

Landau, Maximilian. [The Present State of the Khazar Problem]. *Zion* 8 (Jerusalem, 1942-1943): 94-106.

Lior, Joshua. *Ha-Kuzarim: le-or ha-historiografyah ha-Sovyetit*. Ramat-Gan, Israel: Universitat Bar-Ilan, 1973.

Poliak, Abraham N. *Kazariyah: Toldot mamlaxa yehudit be'europa*. Tel Aviv, Israel: Mosad Bialik, 1942 (1. bs.), 1944 (2. bs.), 1951 (3. bs.).

Simonsohn, Shlomo. "Ha-Khuzarim, mi haiu? ha'im haiu Yehudim? l'an ne'elmu? ma anu yod'im alehem?" *Et-mol* 23 (135) (1997): 3-5. Kostler'in Hazar krallığı, Musevilikleri ve diasporası üzerine araştırmalarının bir özeti.

Uziel, Meir. "Ha-imperiya ha-yehudit ha-nishkakhat: Kazariya hi akhat ha-khidot ha-gdolot shel ha-historiya." *Ma'ariv* (May 16, 2002).

Zohori, Menahem. *Ha-Kuzarim, hitgayrutam ve-korotehem: basifrut ha-historiyografyah ha-Ivrit*. Jerusalem, 1976 and Jerusalem: Karmel, 2002. The Khazars' conversion and history as detailed in medieval Jewish sources.

Macarca:

Bartha, Miklós. *Kazárföldön*. Budapest: Stádium, 1939 ve London: Hidfo Barati Kore, 1970. yeniden basım, Budapeşte, 1996.

Czeplédy, Károly. "Ogurok és türkök Kazáriában." In *Magyar őstörténeti tanulmányok*, szerk. Antal Bartha, Károly Czeplédy, and András Róna-Tas, s. 59-63. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.

Deutsch, Gábor. "Millecentenáriumi mozaik. Kazár kapcsolat." *Új Élet* 51 (1996): 16 s.1,

Marmorstein, A. "Új adatok a kazárok történetéhez." *Egyetemes philologiai közlöny* 38 (1914): 148-152.

Vékony, Gábor. "A kazár kérdés." *Életünk* (1992): 919-938.

Zimonyi, István. "A kazárok szerepe Kelet-Európában." *Magyar Tudomány* 103 U.F. 41 (1996).

İtalyanca:

Marturano, Aldo C. *Mescekh: Il paese degli ebrei dimenticati*. Poggiardo, Italy. Atena, 2004.

Signorini, Alberto. "Che fine hanno fatto i Cazari di Koestler." *Los Muestros: The Sephardic Voice* No. 18 (March 1995).

Signorini, Alberto. "Che fine hanno fatto i Cazari di Koestler (2nda parte)." *Los Muestros: The Sephardic Voice* No. 19 (June 1995).

Lehçe:

Dąbrowski, Krzysztof; Nagrodzka-Majchrzyk, Teresa; and Tryjarski, Edward. *Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Warsaw-Wrocław-Kraków Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975.

Swoboda, W. "Chazarowie." In *Słownik starożytności słowiańskich: encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych* Pod red. Władysława Kowalenki, Gerarda Labudy i Tadeusza Lehra-Splawinskiego. Vol. 1, s. 238-239. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinski, 1961.

Zajāczkowski, Ananiasz. "Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim." *Prace Komisji Orientalistycznej* (Kraków) No. 36. Ayrıca Kraków tarafından yayımlanmıştır: Nakl. Polskiej Akademii Umiejetnosci, 1947.

Rusça:

Aleksin, Aleksandr Aleksandrovich, and Gumilev, Lev Nikolaevich. "Khazarskaya Atlantida." *Aziya i Afrika segodnya* (1962) No. 2: 52-53.

Artamonov, Mikhail Illarionovich. *Ocherki drevneishei istorii khazar*. Leningrad: Gos. sots-ekon. izd-vo. (Sotsekgiz), 1936. Hazar tarihinin erken dönemleri üzerine odaklanır.

Artamonov, Mikhail Illarionovich. *Istoriya Xazar*. Leningrad: Ermitazha (Hermitage Museum), 1962 and St. Petersburg: Lan', 2001 and St. Petersburg: Peterburgskii gos. universitet. Filologicheskii fakul'tet, 2002. *Hazar Tarihi: Türkler Yahudiler Ruslar başlığı altında Türkçe'ye çevrilmiştir*, Selenge yayınları, 2004.

Bart'old, Vasilii Vladimirovich. "Khazary." In *Sochineniya*, vol. 5. Moscow: Nauka, 1968.

Belov, Evgenii. "O Xazarax." *Russkaya Mysl* (Paris, March 21, 1968) No. 2679.

Fedorov, A. Ia. "Khazariya i Dagestan." *Kavkazii etnograficheskii sbornik* 5 (1972): 30-31. (Trudy Instituta etnografii, n.s., Tom 99)

Flyorov, Valerii S. "Kollokvium 'Khazary' (Ierusalim, 1999) i 'Kratkaya Yevreyskaya entsiklopediya' o xazarax." *Rossiyskaya arkeologiya* (2000) No. 3.

Goldelman, Menashe. "Khazariya." In *Kratkaya Yevreyskaya Ensiklopediya*, vol. 9, s. 522-541. Jerusalem, 1999.

Gumilev, Lev Nikolaevich. "Khazariya i Kaspiy (Landshaft i etnos: I)." *Vestnik Leningradskogo Universiteta* 1:6 (1964): 83-95.

Gumilev, Lev Nikolaevich. "Khazariya i Terek (Landshaft i etnos: II)." *Vestnik Leningradskogo Universiteta* 4:24 (1964): 78-88.

Gumilev, Lev Nikolaevich. "Sosedni Khazar." *Strany i narody Vostoka* 7:14 (Moscow, 1965): 127-142.

Gumilev, Lev Nikolaevich. *Otkrytie Xazarii. Istoriko-geograficheskiy etyud*. Moscow: Nauka, Glav. red. vostochnoi lit-ry, 1966. Ivan Savicky tarafından *Obieveni zeme Chazaru* başlığı altında Çekce'ye tercüme edilmiştir, Miada Fronta, Prague, 1971. D. Ahsen Batur tarafından *Hazar Çevresinde Bin Yıl* başlığı altında Türkçe'ye çevrilmiştir, Selenge yayınları, 2002.

Gumilev, Lev Nikolaevich. "Skazanie o Xazarskoy dani (opit kriticheskogo kommentariya)." *Russkaya literatura* (1974) No. 3.

Gumilev, Lev Nikolaevich, and other Russian scholars. Compiled by A. I. Kurkchi. *Sochineniya L. N. Gumileva v 15 Tomakh - Vol. 6: Otkrytie Xazarii*. Moscow: Di-Dik, 1996.

Kaganovich, Al'bert. "Pervaya mezhdunarodnaya konferentsiya po problemam izucheniya istorii xazar." *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz* (1999) No. 4(5). Mayıs 24-28, 1999 tarihinde Kudüs'te yapılan Hazar çalışmaları konferansının münakaşasının yapar.

Kandel, Feliks (Felix) Solomonovich. *Ocherki vremeni i sobytii: iz istorii rossiiskikh evreev, do vtoroi poloviny vosemnadtsatogo veka*. Jerusalem: Assotsiatsiya "Tarbut", 1988. Başlangıçlarından 18. yüzyılın ikincisi yarısına kadar olan süre içerisinde Doğu Avrupa Yahudileri'nin

tarihi üzerine denemeler (Hazarlar ve Kiev mektubu üzerine materyaller içererek).

Khainman, Irma. *Yevreiskaya diaspora i Rus'*. Jerusalem: Irma Khainman, 1983.

Klimovitsky, Lev. *Khazaria: Gosudarstvo synov Israilia v izgnanii. Yevrei i russkie: tsysyacha chetyresta let vmeste*. Ramla, Israel: M+, 2003. Hazarlar üzerine İbranice, Rusça ve diğer kaynakları sunar ve Hazarlar'ın İsrailoğullarının torunları olduğunu iddia eder.

Klyashtorny, Sergey Grigorievich and Sultanov, T. I. *Gosudarstva i Narody Evraziiskikh Stepei: Drevnost i Srednevekovye*. St. Petersburg: Peterburgskoye Vostokovedenie, 2000.

Kruglov, Eugene V. "Xazary - istoriya tol'ko nachinaetsya." In *Xazary: Vtoroi Mezhdunarodnii kollokvium: tezisy*, ed. Vladimir Iakovlevich Petrukhin ve Artyom M. Fedorchuk, s. 61-65? Moscow: Tsentr nauchnyx rabotnikov i prepodavatelei iudaiki v vuzakh "Sefer", Evreiskii universitet v Moskve, and Institut Slavyanovedeniya Rossiiskoy akademii nauk, 2002.

Magomedov, Murad Gadgievich. *Khazary na Kavkaze*. Makhachkala, Russia: Dagestanskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1994.

Marchenko, V. T. *Khazary, Mongoly i Rus': Ocherk istorii Evrazii*. Moscow, 1993.

Naumenko, Valery E. "K voprosu o vremeny i obstoyatel'stvax obrazovaniya Xazarskogo kaganata." *Khazarskiy al'manax* 2 (Kharkiv, 2004): 52-76.

Novosel'tsev, Anatolii Petrovich. "Xazariya v sisteme mezhdunarodnix otnosheniy VII-IX vv." *Voprosy istorii* (1987) No. 2: 20-32.

Novosel'tsev, Anatolii Petrovich. *Khazarskoye gosudarstvo i ego rol' v istorii vostochnoi Evropy i Kavkaza*. Moscow: Nauka, 1990.

Olshanetzki, I. A. "Koe chto o Xazarskix evreyax." *Izvestiya obshchestva isledovaniya i izucheniya Azerbaydzhana* (Baku, 1928): 134-140.

Petrukhin, Vladimir Iakovlevich, and Raevskii, Dmitrii Sergeevich. *Ocherki istorii narodov Rossii v drevnosti i rannem srednevekov'e*.

Moscow: Shkola "Iazyki russkoi kul'tury", 1998. Rusya halkları üzerine kısa bir tarihçe. Bölüm 9 (sayfalar 198-225) Hazarlar'ı tartışmaktadır.

Pletnyova, Svetlana Aleksandrovna. *Khazary*. Moscow: Nauka, 1986. Daha önceden *Die Chasaren: mittelalterliches Reich an Don und başlığı altında Almanca olarak yayımlanmıştır, Wolga/Leipzig, Almanya, 1978. 1996'da Japonca'ya tercüme edilmiştir.*

Pletnyova, Svetlana Aleksandrovna. "Xazary i Xazarskiy kaganat." In *Xazary: Vtoroi Mezhdunarodnii kollokvium: tezisy*, ed. Vladimir Iakovlevich Petrukhin ve Artyom M. Fedorchuk, s. 81-84? Moscow: Tsentr nauchnyx rabotnikov i prepodavatelei iudaiki v vuzakh "Sefer", Evreiskii universitet v Moskve, and Institut Slavyanovedeniya Rossiiskoy akademii nauk, 2002.

Romashov, Sergei A. "Istoricheskaya Geografiya Xazarskogo Kaganata (V-XIII vv.) (Chasti I i II)" *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 (2000-2001): 219-338.

Romashov, Sergei A. "Istoricheskaya Geografiya Xazarskogo Kaganata (V-XIII vv.) (Chast' III i karty)" *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 12 (2002-2003): 81-222.

Romashov, Sergei A. "Istoricheskaya Geografiya Xazarskogo Kaganata (V-XIII vv.) (Chast' IV i V)" *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13 (2004): ?-?.

Rychka, V. [And Khazars Came to Them]. *Rodina* No. 4-5 (2002): 48-49. Dinyeper vadisindeki (Slavik çoğunluğun bulunduğu köy ve şehirler) Hazar yerleşimlerine dair işaretler hakkındadır.

Semenov, Igor' Godovich. *Istoriya stran i narodov Zapadnogo Prikaspiya: 1-e tysiacheletie novoi ery*. Kazan, Tatarstan, Russia: Tan-Zaria, 1994. Dağıstan ve Hazar Denizi kıyıları boyunca yer alan Hazarlar'ı tartışır.

Stoliar, A. D. and Vilinbakhov, Georgii, editorya *Skify, khazary, slaviane, Drevnyaya Rus: Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya, posviashchennaya 100-letiyu so dnya rozhdeniya professora Mikhaila Illarionovicha Artamonova: Sankt-Peterburg, 9-12 dekabria 1998 g.: tezisy dokladov*. St. Petersburg, Russia: Izd-vo Gosudarstvennogo

Ermitazha, 1998. Merhum Mikhail Artamonov'un onore edildiği konferansa ilişkin sayfalar.

İspanyolca:

Kitroser, Félix Elias. *Jazaria: el imperio olvidado por la historia*. Córdoba, Argentina: Lerner, 2002.

Ortiz, Alicia Dujovne. "El fantasma de los jazaros." *La Nación* (Buenos Aires, Argentina, August 14, 1999).

İsveççe:

Wyszomirska (Werbart), Božena Irene. "Religion som enande politisk-social länk - exempel: det Kazariska riket." In *Arkeologi och Religion: Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*, ed. Lars Larsson and Božena Irene Wyszomirska, s. 135-148. Lund, Sweden: University of Lund, 1989.

Türkçe:

Atabinen, Kara Şemsi Reşit Saffet. *Hazar Türkleri Avrupa devleti (VI-XII asır)*. Istanbul: Kaatcilik ve Matbaacilik Anonim Sirketi, 1934.

Baştav, Şerif. "Hazar Kağanlığı Tarihi." In *Tarihte Türk Devletleri*, vol. 1, s. 139-182. Ankara, Turkey: Ankara Üniversitesi, 1987.

Golden, Peter Benjamin. "Giriş: Hazarlar." In *Hazarlar ve Musevilik*, ed. Osman Karatay, s. 3-21. Çorum, Turkey: KaraM Yayınları, 2005.

Kuzgun, Şaban. *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin menşei meselesi: Hazar ve Karay Türkleri*. Edition Genisletilmiş 2. baski. Ankara, Turkey: Şaban Kuzgun, 1993. Türkiye'deki Hazarlar, Karaitler, Doğu Avrupa Yahudileri ve Yahudilerin varlığını tartışır.

Kuz'min-Yumanadi, Yakov F., and Kuleshov, Pavel V. "Hazarlar." In *Türkler*, vol. 2, editorya Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, s. 464-472. Ankara, Turkey: Yeni Türkiye, 2002.

Kuz'min-Yumanadi, Yakov F., and Kuleshov, Pavel V. "Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları." In *Türkler*, vol. 2, editorya Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, s. 491-496. Ankara, Turkey: Yeni Türkiye, 2002. Hazarlar ve Çuvaşlar arasındaki bağlantılar hakkında.

Yücel, Muallâ Uydu. "Hazar Hakanlığı" In *Türkler*, vol. 2, editorya Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, s. 445-463. Ankara, Turkey: Yeni Türkiye, 2002.

Ukraynaca:

Klyashtornyi, Sergey Grigorievich. "Aziys'kiy aspekt rann'oyi istorii xozar." *Khazarskiy al'manax* 2 (Kharkiv, 2004): 47-51.

Yidişçe:

Fainkind, Mosheh. *Di Kuzerim un zeyer Yudish malkhe's: a hekhst interesante historishe beshraybung nokh di nayeste kvelen bearbeyt*. Pietrkov: Sh. Belkhatovski, 1909.

Podolefsky, Sol. *Di geshikhte fun di Kazarn un zeyer ideshe meluche in tsentrel Eyrope*. New York: Rokhman, 1971.

Stuhlbach, Dov. "A folk fun sofek-yidn, Part I." *Yiddish Forverts* 105:31495 (April 30, 2004): 16.

Stuhlbach, Dov. "A folk fun sofek-yidn, Part II." *Yiddish Forverts* 105:31496 (May 7, 2004): 14.

Weiss, S. *Di Yidishe melukhe fun di Kuzarim*. Warsaw: Grosh-bibliotek, 1932.

DİĞER BİBLİYOGRAFYALAR

İngilizce:

Weinrjb, Bernard Dov. "The Khazars, an annotated bibliography." *Studies in Bibliography and Booklore* 6 (1963): 111-129 and 11 (1976): 57-74.

Yarmolinsky, Avrahm, et al. *The Khazars; A Bibliography Compiled by the Slavonic Division*. New York: The New York Public Library, 1939. yeniden basım *The Bulletin of The New York Public Library* 42 (September 1938): 695-710.

Yarmolinsky, Avrahm, et al. *The Khazars: A Bibliography: 1940-1958*. New York: The New York Public Library, 1959. yeniden basım *The Bulletin of The New York Public Library* 63:5 (May 1959): 237-241.

EK - IV**HAZARLAR HAKKINDA BİRİNCİ EL KAYNAKLAR VE BELGELER*****MEVCUT BELGELER****İngilizce:**

Kahle, Paul Ernst. *The Cairo Geniza*. London: Oxford University Press, 1947.

SCHECHTER MEKTUBU (CAMBRIDGE BELGESİ)**İngilizce:**

Schechter, Solomon. "An Unknown Khazar Document." *Jewish Quarterly Review*, New Series, 3:2 (1912/1913): 182-219. *The Schechter Letter*'ın tercümesini içermektedir.

Fransızca:

Mošin, Vladimir A. "Les Khazares et les Byzantins d'après l'Anonyme de Cambridge." *Byzantion* 6 (1931): 309-325.

Rusça:

Brutzkus, Julius Davidovich. "Pis'mo khazarskogo yevreya ot X v." *Yevreyskaya misl'* 1 (1922): 31-71.

Kokovtsov, Pavel Konstantinovich. "Novyi yevreyskii dokument o Xazarax i xazaro-russko-vizantiyskix otnosheniyax v X veke." *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, n.s. 48:11 (St. Petersburg, November 1913): 150-172. *The Schechter Letter*'ın tercümesini içermektedir.

Kokovtsov, Pavel Konstantinovich. "Zametka o yevreysko-khazarskix rukopisyax Kembridzha i Oksforda." *Doklady Akademii Nauk SSSR*, Series B, Leningrad (1926): s. 122 civarı.

* Erişim: <http://www.khazaria.com/khazar-biblio/sec7.html> [20 Eylül 2005]

KISALTMALAR

ADAW Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften
(Berlin)

AEMae Archivum Eurasiae Medii Aevi (Lisse)

AOH Acta Orientalia Hungarica (Budapest)

ATG Gabain, A.v., Altürkische Grammatik, 2. bs. (Leipzig, 1950)

BGA Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed. De Goeje
(Leiden, 1870-1894)

*BSOAS Bulletin of the School of Oriental and African
Studies*(London)

BTL Gombocz, Z., "Die Bulgarisch-türkischen Lehnwörter der
ungarischen

Sprache" *Mémories de la Société Fino-Ougrienne*, XXX(Helsinki,
1912)

CAJ Central Asiatic Journal

CMH The Cambridge Medieval History

DAI Constantinus Porphyrogenitus, De Administrando Imperio,
Grekçe metin ed. by

Gy . Moravcsik; İng. terc. R.J.H. Jenkins in *Series Corpus Fontium
Historiae Byzantinae*, I (Dumbarton Oaks, Washington, 1967)

DTS Drevnetiurkskii slovar' ed. V.M. Nadeliaev et al. (Leningred
1969)

DTT Rásonyi, L., Dünya Tarihinde Türklük (The Turks In World
History) (Ankara, 1942)

EI Enzyklopaedie des Islam. I-II (Leiden-Leipzig, 1913-1927)

GAL Brockhelmann, C., Geschichte der arabischen Literatur
(Leiden, gözden geçirilmiş bs. 1943-1949)

HMK Németh, Gy., *A Honfoglaló magyarság kialakulása* (Ethnogenesis of the Hungarian People Prior to the Conquest) (Budapest, 1930)

JA Journal Asiatique (Paris)

KCsA Körösi Csoma Archivum (Budapest)

KSz Keleti Szemle (Budapest)

Kom. Wb. Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch* (København, 1942)

MHK A magyar honfoglalás kútfoi (Sources for the Hungarian Conquest Period)

Ed. Gy. Pauler and S. Szilágyi (Budapest, 1900)

MNy Magyar Nyelv (Budapest)

MÖT A magyarság őstörténete (The Ancient History of the Hungarians) ed.

L. Ligeti (Budapest, 1943)

MTAI.O.K. A Magyar Tudományos Akadémia nyelv-és irodalomtudományi osztályának közleményei (Budapest)

PO Przegląd Orientalistyczny (Warsaw)

PhTF Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Wiesbaden, 1959)

PSRLPolnoe Sobranie Russkix Letopisei, ed. Arxeografičeskaia Kommissia (SPb. Moskva, 1841-1968)

TAG Houtsma, M. Th., *Ein Türkisch-arabisches Glossar (Tarjumān Turki wa 'Arab)* (Leiden, 1894)

TMEN Doerfer, G., *Türicse und mongolische Elemente im Neupersischen*, II (Weisbaden, 1965)

UAlb Ural-Altäische Jahrbücher

UJb Ungarische Jahrbücher (Berlin)

WZKM Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

ZDMG Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

KAYNAKÇA

I. Yazma Eserler (tıpkı basımları içeren)

ARAPÇA

al-Bakūwi: *Abd ar-Raṣīd al-Bakūvī, Kitāb Tabṭīṣ al-Āsār va ‘Adžāib al-Malik va al-Kaxxār*, tıpkı basım, çev. Z.M. Buniatov (Moskva, 1971) = Paris, Bibliothèque Nationale 2246 (F. Ar. 585).

Al-Balādhuri, Abu'l-‘Abbās, *Kitāb Futūh al-Buldān*, I. London, British Museum Add. 23,264, 2. Leiden, Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 430.

ibn A'tham al-Kūfi, Muhammad ibn ‘Alī, *Kitāb al-Futūh*, İstanbul, Topkapı, III Ahmet Kütüphanesi 2956 (2 cilt)

ibn Faldān, Ahmad, *Risāla*, yegane Meşhed yazmasının tıpkıbasımını A.P. Kovalevskii’de bulunmaktadır, *Kniga Axmeda ibn Fadlana o ego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.* (Xar’kov, 1956).

ibn Hawqal, Abu'l Qāsim, *Kitāb al-Masālik wa'l Mamālik*, I. Leiden, Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 314, 2. İstanbul, Topkapı, III. Ahmet Kütüphanesi 3346 (*bkz.* III. Ahmet Kütüphanesi 3346’nın bir mikrofilmi olan Leiden, Rjiksuniversiteit bibliotheek OR 8524 a-b,), 3. Paris, Bibliothèque Nationale 2214 (*bkz.* Paris 2214’ün bir mikrofilmi olan Leiden, Rjiksuniversiteit bibliotheek OR 8525), 4. Oxford, Bodleian, Huntington 538.

ibn Xurdādhbih, abu'l Qāsim ‘Ubaydallāh, *Kitāb al-Masālik wa'l Mamālik*, 1. Oxford, Bodleian, Huntington 433, 2. Paris, Bibliothèque Nationale 2213, 3. Vienna, Nationalbibliothek 783.

ibn Rusta, Abū ‘Ali A. b. ‘Umar, *Kitāb al-A'lāq an-Nafīsa*, London, British Museum Add. 23,378.

al-Istaxrī, Abū Ishāq al-Farīsī, *Kitāb Masālik al-Mamālik*, 1. Leiden, Rijksuniversiteit Bibliotheek OR 3101, 2. Berlin, Staatsbibliothek der Stiftung preussischer Kulturbesitz 6032, 3. İstanbul, Aya Sofya 2971

al-Mas'ūdī, Abū'l Hasan ' Alī ibn al-Husayn, *Murūj adh-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar*, Paris, Bibliothèque Nationale 1476.

al-Muqaddasī, Abū' Abdallāh, Muhammad, *Ahsan at-Taqāsīm fī Ma'rīfat al-Aqālīm*, Berlin, Staatsbibliothek der Stiftung preussischer Kulturbesitz 6033.

Münejjimbaşı (Müneccimbaşı), Ahmed bin Lütfullāh, *Jāmi' ad-Duwal* (aynı zamanda *Sahā'if al-Axsbār* olarakta bilinir), 1. İstanbul, Nur-i Osmaniye 3171-3172, 2. İstanbul, Topkapı, III. Ahmed Kütüphanesi 2954(2 cilt), 3. İstanbul, Bayezid Umumī Kütüphanesi, Veliyüddin 5019-5020, 4. Süleymaniye, Es'ad Efendi 2101-2103.

at-Tabarī, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarīr, *Kitāb Axbār ar-Rasūl wa'l Mulūk*, Berlin, Staatsbibliothek der Stiftung preussischer Kulturbesitz 9421.

Abū ibn Abī Ya'qub ibn Ja'far ibn Wahb ibn Wādih al-'Abbāsī, al-Ya'qubī, *Ta'rīx*, 1. Cambridge University QQ10, 2. The John Rylands University Library of Manchester, Arabic 231.

Yāqūt İbn 'Abdallāh ar-Rūmī al-Hamawī, *Mu'jam al-Buldān*, 1. Oxford, Bodleian, Marsh 131-132, 2. London, British Museum Add. 23,371, 4. Paris, Bibliothèque Nationale 2226-2228, 5. Paris, Bibliothèque Nationale 6600-6601, 6. Berlin, Staatsbibliothek der Stiftung preussischer Kulturbesitz 6040, 7. İstanbul, Topkapı, III. Ahmet Kütüphanesi 2715 (4 cilt), 8. İstanbul, Köprülü 1161-1163.

ERMENİCE

Lewond, *Patmut'iwn*, Yerevan, Matenadaran 1902 (önceden, Eçmiadzin 1722).

Movsēs Dasxuranc'i, *Patmut'iwn Aluanic'*, London, British Museum OR 5261.

GREKÇE (BİZANS)

Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Paris, Bibliothèque Nationale 2009.

Io. Scylitzes, *Historia*, 1. Vienna, Nationalbibliothek Hist. Gr. 35, 2. Vatican, Biblioteca Vaticana 161.

Nicephorus Patriarca, *Breviarum*, 1. London, British Museum Add. 19,390, 2. Vatican, Biblioteca Vaticana 977.

Theophanes, *Chronographia*, 1. Oxford, Library of Christ Church 5, 2. Paris, Bibliothèque Nationale 1710.

Theophylactus Simocatta, *Historia*, Vatican, Biblioteca Vaticana 977.

Anonymous Byzantine Chronicle, Paris, Bibliothèque Nationale 1336.

İBRANİCE

The Cambridge Document, Cambridge, Cambridge University Library T-S Loan 38.

Letter of the Qağan Joseph (The Khazar Correspondence), Oxford, Library of Christ Church 193

FARSÇA

al-Bal'amī, Abū 'Alī Muhammad İbm Muhammad bin Abdallāh, *Ta'rix-i Tabari*, 1. Oxford, Bodleian, Eliot 376, 2. Oxford, Bodleian, Fraser 131, 3. Oxford, Bodleian, Ouseley 359, 4. Oxford, Bodleian, Ouseley 360, 5. Paris, Bibliothèque Nationale, pers. 63, 6. Paris Bibliothèque Nationale, Pers.162, 7. Paris, Bibliothèque Nationale, Pers Suppl. 162A, 8. Paris, Bibliothèque Nationale, Pers. 163, 9. Paris, Bibliothèque Nationale, Pers. 164, 10. Paris Bibliothèque Nationale, Pers. Suppl.166, 11. Vienna, Nationalbibliothek, Cod Mixt. 374, 12. Kitābxāna-i Āstān-i Quds 7481 (*bkz. Ta'rix-i Tabarī*, tıpkı bs. M. Minovī Tehran, 1345/1926-27)

Gardîzî, Abû sa'îd 'abd al-Hayy ibn Dahhâk, *Zayn al-Axbâr*, 1. Cambridge, King's College 213, 2. Oxford, Bodleian, Ouseley 240.

Hudûd al-Âlam: tıpkı basım: *Xudûd al-' Âlam, Rukopis Tumanskogo*. S vvedeniem i ukazatelem V. Bartol'da (Leningrad, 1930).

TÜRKÇE

Kutadğu Bilig, Fergana nüshası, tıpkı basım Türk Dil Kurumu (İstanbul, 1942).

Ta'rîx-i Tabarî, London, British Museum, 1. Add. 7845, 2. Add. 7862, 3. Add. 18,888.

LEXICA TURCICA

Abû Hayyân, *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, ed. çev. A. Caferoğlu (İstanbul, 1931)

At-Tuhfat az-Zakîyah fi'l Luğat at-Turkiyah, tıpkı bs. T. Halasi-Kun, *La Langue des Kiptchaks d'après un manuscrit arabe d'Istanbul*, partie II in *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, IV (Budapest, 1942).

Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye, tıpkı bs. çev. B. Atalay (İstanbul, 1945)

Azərbaycanja-Rusja lügät, ed. X. A. Äzizbekov (Bağı, 1965)

Başkırsko-Russkii slovar', ed. K.Z. Axmerov v.dğr. (Moskva 1958)

Borovkov, A.K., *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* (Moskva, 1963)

Brockhmann, C., *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāşyarīs Dīvān Luyāt at-Turk* in *Biblioteca Orientalis Hungarica*, I (Budapest, 1928, yeniden bs.: 1964).

Budagov, L.Z., *Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskix nareçii*, I-II (SPb., 1869-1871, yeniden bs.: Moskva, 1960)

Bulğat al-Muştâg, bkz. Zająkowski A.

Buxārī, Şeyx Süleymān Efendi, *Lugat-i Çağatay vā Turkī-Osmānī* (Istanbul, 1298/ 1880-1881).

Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Istanbul 1968)

Çuvaşsko-Russkii slovar', ed. I.A. Andreev v.dğr. (Moskva, 1961)

Fazylov, E., *Staroubekskii iazyk. Xorezmiiskie pamiatniki XIV ve-ka*, I-II (Taşkent, 1966-1971.)

Grøenbech, K., *Komanisches Wörterbuch in Monumenta Linguarum Asiae Maioris*, Subsidia, I (København, 1942)

Houtsma, M.Th., *Ein Türkisch-arabisches Glossar/ Kitāb Majmū' Terjuman Turkī wa ' Ajumī wa ifuğulī wa Farsī*, (Leiden, 1894).

Ibnü-Mühennā Lūgati, çev. A. Battal (İstanbul, 1934)

al-Kāşğarī, Mahmūd, Divan-ü Lūgat-it-Türk, tıpkı bs. B. Atalay (Ankara, 1941).

Divanü Lūgat-it Türk tercümesi, I-III, çev. B. Atalay (Ankara, 1939-1941)

Kirgizsko-Russkii slovar', ed. K. K. Iudaxin (Moskva, 1965).

Kumyksko-Russkii slovar'/Qumuqça-Ruşça sözlük, ed. Z.Z. Bammatov (Moskva, 1963).

Nadaliaev, V .M. v.dğr., *Drevnetiurkskii slovar'* (Leningrad, 1969).

Németh, Gy., "Kumük és Balkár szójegyzék" (Qumıq and Balqar Glossary) *KSz*, XII (1911-1912).

Nogaisko-Russkii slovar', ed. N. A. Baskakov (Moskva, 1963).

Paasonen, H., *Csuvas szójegyzék: Tschuwasschisches Wörterverzeichnis* (Budapest, 1908, yeniden bs.: Szeged, 1974).

Pröhle, W., "Karatschajisches Wörterverzeichnis" *KSz*, X (1909).

Radloff, W., *Opyt slovaria tiurkskix nareçii/ Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*(SPb., 1893-1911, yeniden bs.: Moskva, 1963) 8 bölümden oluşan 4 cilt.

Räsänen, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen in Lexica Societatis Fenno-Ugricae*, XVII, 1 (Helsinki, 1969).

Redhouse, J.W., *A turkish and English Lexicon* (İstanbul, 1884, 2. bs. 1921).

New Redhouse, Turkish-English Dictionary (İstanbul, 1968).

Russko-Karaçaevo-Balkarskii slovar', ed. X. Süyünçev, I. Urusbiev (Moskva, 1965).

Tatarsko-Russkii slovar', ed. K. S. Abdrazakov v.dğr. (Moskva, 1966)

Tryjarski, E., *Dictionnaire Arméno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises*, I, tıpkı bs. 1-4 (Warszawa, 1968-1971)

Türkçe sözlük, ed. M.A. Ağakay v.dğr. (Ankara, 1966)

Turkmensko-Russkii slovar', ed. N.A. Baskakov v.dğr. (Moskva, 1968).

Xloros, I., *Leksikon Tourko-Ellēnikon/ Qāmūs-u Osmānī* (Konstantinopolis, 1899)

Zajaczkowski, A., *Bulğat al-Muštāq: at-Turkī, Jamāl ad-Dīn Abū Muhammad ' Abdallāh, Bulgat al-Muštāq fī Lugat at-Turk wa'l Qıffāq: Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego/ Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk*, tıpkı bs., çev. A. Zajaczkowski, I-II (Warszawa, 1954-1958).

II. Birinci ve İkinci El Kaynaklar

Abaev, V. I., "Drevneevreiskie elementy v osetinskom" in his *Osetinskii iazyk i fol'klor* (Moskva-Leningrad, 1949).

Abrahamoviç (Abrahamowicz), Z., "Staraia turetskaia karta Ukrainy s planom vzryva dneprovskix porogov i ataki turetskogo flota na Kiev" *Vostoçnye istoçniki po istorii narodov Iugo-vostoçnoi i Tsentral'noi Evropy*, ed. A. S. Tveritina, II (Moskva, 1969).

Abu'l Ġāzī, *Şājārā-yi Tārākimā*, see Kononov, *Rodoslovnaia Turkmen*.

Agathias, De imperio et rebus gestis Justiniani imperatoris, ed. G. Niebuhr (Bonnae, 1828)= *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Qui-*

nque, ed. R. Keydell, in *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, II (Berlin, 1967).

Alföldi, A., "A *tarchan* méltóságnév eredete" (The Origin of the Title *Tarchan*) *MNy*, XXVIII (1932).

- "Türklerde çift krallık" *İkinci Türk Tarih Kongresi-İstanbul 20-25 Eylül 1937* (İstanbul, 1943).

Aliev, A., "O datirovke nabega rusov upomianutyx Ibn Isfan-diiarom i Amoli" *Vostoçnye istoçniki po istorii narodov Iugo-vostoçnoi i Tsentral'noi Evropy*, ed. A. S. Tveritina, II (Moskva, 1969).

Anastos, M., "Iconoclasm and Imperial Rule, 717-842" *CMH*, IV/1.

Ançabadze, Z. V., *Iz istorii srednevekovoi Abxazii* (Suxumi, 1959).

Andriōtē, *Etymologiko leksiko tēs koinēs neoellēnikēs* (Etymological Dictionary of the New-Greek Vernacular) (Thessalonika, 1967).

Annales Bertiniani: Annales de Saint-Bertin, ed. F. Grat, j. Viellard, S. Clemencet, intro. Notes L. Levillain (Paris, 1964).

Annales ex annalibus iuvavensibus antiquis excerpti, ed. H. Bresslau in *Monumenta Germaniae Historica*, scriptorum tomi XXX, pars II (Lipsiae, 1834).

Artamonov, M. I., *Oçerk drevneišeii istorii xazar* (Leningrad, 1936).

- "Belaia Veža" *Sovetskaia Arxeologiya*, XVI (1952).

- *Istoriia Xazar* (Leningrad, 1962)

Aşıqpaşazāde, *Tevārīx-i āl-i Osmān* (Aşıqpaşazāde Tarīxi), ed. 'Alī Beğ (İstanbul, 1332/ 1913-1914)

Aşmarin, N. I., *Bolğary i çuvaşi* (Kazan, 1902).

Asoğig: *Histoire universelle par Etienne Açoghig de Daron*, çev. E. Du Laurier (Paris, 1883-1917).

' *Atabat al-Haqāyiq*, bkz. Yūknēki.

Attila és hunjai (Attila and his Huns), ed. Gy. Németh (Budapest, 1940).

Auezov, M., *Put' Ahaia*, çev. L. Sobolēv (Alma-Ata, 1960).

al-Bakrī, bkz. Kunik, A. ve Rosen, V.

al-Balādhurī, *Kitāb Futūh al-Buldān*, ed. M. J. De Goeje (Leiden, 1895), aynı zamanda bkz. Hitti, *Origins*.

Bal'amī: *Chronique de Abou Djafar Mohammad ben Djarir ben Yezid Tabari traduite sur la version persane d'Abou ' Ali Mohammed Bel'ami*, çev. H. Zotenberg (Paris, 1867-1874)

Bar Hebraeus, *The Chronography of Georgy Abū'l Faraj Bar Hebraeus*, çev. E. A. W. Budge (London, 1932) 2 cilt.

Barczi, G., Benko, Berrár, J., *A magyar nyelv története* (The History of the Hungarian Language) (Budapest, 1967)

Baron, S. W., *A social and Religious History of the Jews*, III. c. (New York, 1957).

Bartol'd, (Barthold, W. W.), V.V., "Otçët o poezdke v Sredniuiu Aziiu s nauçnoi tsel'iu v 1893-1894 gg." *Zapiski Ipperetorskoi Akademii nauk*, VIII ser. po istoriko-filologičeskomu otdeleniiu, I, No. 4 (SPb, 1897), yeniden bs. of section on Gardizi: "Izvlačenje iz soçineniia Gardizi *Zain al-axbār*. Priloženie k 'Otçetu o poezdke v Sredniuiu Aziiu s nauçnoi tsel'iu. 1893-1894 gg.'" İn akademik V. V. Bartol'd, *Soçineniia*, 9 cilt (Moskva, 1963-1973), VIII. c. (Moskva, 1973).

– *Turkestan v epoxu mongol'skogo naşestviia*, I-II (SPb., 1898), yeniden bs. *Soçineniia*, I. = *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (London, 1928).

– "Basdjirt" in EI, I-IV (Leiden-Leipzig, 1913-1916), I; "Bas-džirt" in *Soçineniia*, V.

– "Ghuzz" in EI, II; "Guzz" in *Soçineniia*, V.

– "al-Khazar" in EI, II: "Xazary" in *Soçineniia*, V.

– "Kirgizen" in EI, II; "Kirgizy" in *Soçineniia*, II/1.

– *Mesto prikaspiiskix oblastei v istorii musul' manskogo mira* (Baku, 1925) ; yeniden bs. *Soçineniia*, II/1.

– *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens* (Berlin, 1935), "Dvenadtsat' leksii po istorii turetskix narodov Srednei Azii", *Soçineniia*, V.

– “Arabskie izvestiia o rusax” *Sovetskoe Vostokovedenie*, I (1940); yeniden bs. *Soçineniia*, II/1.

Bakakov, N. A., *Altaiskii iazyk* (Moskva, 1958)

– *Vvedenie v izučenie tiurkskix izaykov*, 2. bs. (Moskva, 1969).

The Bavarian Geographer, bkz. Lowimański, H.

Begnuv, Iu. K., *Pamiatnik russkoi literatury XIII veka “Slovo o pogibeli russoki zemli”* (Moskva-Leningrad, 1965).

Benzing, J., “Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische”, *PhTF*, I, ed. J. Deny v.dğr. (Wiesbaden, 1959).

– “Das Tschuwaschische” in *PhTF*, I, ed. J. Deny v.dğr. (Wiesbaden, 1959).

Berlin, I., *Istoriçeskie sud'by evreiskago naroda na territorii russkago gosudarstva* (Petrograd, 1920).

Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed. M. J. De Goeje I. al-Istaxrī ; II. Ibn Hawqal; III. Al-Muqaddasī; V. Ibn al-Faqih; VI. Ibn Xurdādhbih, Qudāma İbn Ja'far; VII. Ibn Rusta, al-Ya'qūbī ; VIII. al-Mas'ūdī.

Biçurin, N. Ia., *Sobranie svedenii o narodax obytaevix v Srednei Azii v drevnie vremena*, I-III (SPb., 1851, yeniden bs., farklı sayfa numaralandırması ile: Moskva-Leningrad, 1950-1953).

al-Bīrūnī, *Al-Athār al-Baqīyah/Choronologe Orientalischer Völker*, ed. C. E. Sachau (Leipzig, 1878, yeniden bs.: 1923 ve Bağdat, tarih verilmemiştir.)

Blavatskii, V. D., *Pantikapei, oçerki istorii stolitsy Bospora* (Moskva, 1964).

Boba, I., *Nomads, Northmen and Slavs* (The Hague-Wiesbaden, 1967).

de Boor, C., “Nachträge zu den Notitiae Episcopatum” *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 12 (1890-1891).

Bosworth, C. E., *the Ghaznavids, their Empire in Afghanistan and Eastern Iran* (Edinburgh, 1963)

– *The Islamic Dynasties* (Edinburgh, 1967)

Bratianu, G., *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* in *Societas Academica Dacoromana, Acta Historica*, IX (München, 1969).

Bretschneider, E., *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I-II (London, 1910).

Brockhelman, C., *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens* (Leiden, 1954).

Geschichte der arabischen Literatur, I-II (Weimar-Berlin, 1898-1902) Supplementbände, I-III (Leiden, 1937-1947), Zweite, den Supplementbänden angepasste Aufl., I-II (Leiden, 1943-1949).

Bury, J.B., *History of Later Roman Empire*, 2. bs. (London, 1923, yeniden bs.: New York, 1958), 2 cilt.

– *A History of the Eastern Roman Empire* (London, 1912, yeniden bs.: New York, 1965).

Caferoğlu, A., “Anadolu ağızları konson değişimleri” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1963)

– *Türk dili tarihi*, I-II (İstanbul, 1964-1970).

Cahen, C., *Pre-Ottoman Turkey*, çev. J. Jones-Williams (New York, 1968)

el-Cāhiz (al-Jāhiz), *Hilāfet ordusunun menkıbeleri ve Türkler'in faziletleri* (*Manāḳib Cund el-Hilāfa ve Fazā'il el-Etrak*), çev. R. Şeşen (Ankara, 1967).

The Cambridge Medieval History, IV: *The Byzantine Empire*, ed. J. Hussey v.dğr. (Cambridge, 1966) 2 cilt.

Canard, M., “Byzantium and the Muslim World to the Middle of the Eleventh Century” in *The Cambridge Medieval History*, IV/1.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux suivi de Notes Additionnelles* (SPb., 1900)

Cedrenus, bkz. Scylitzes

Chwolson, D., bkz. Xvol'son, D.

Čiževskij, D., *History of Russian Literature* ('S-Gravenhage, 1962).

Codex Cumanicus, ed. G. Kuun (Budapest, 1880).

– Tıpkı basım, K. Grønbech (Kopenhagen, 1936).

Codinus, Georgius, *Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis*, ed. I. Bekker (Bonnae, 1843).

Comnena, Anna, *Alexiade*, ed. çev. B. Leib (yeniden bs.: Paris, 1967).

Constantinus et Methodius Thessalonicensis, Fontes/ Konstantin i Metodije Solunjani, Izvori, ed. F. Grivec, F. Tomsic, *Radovi Staroslavenskog Instituta*, IV (Zagreb, 1960).

Constantinius Porphyrogenitus, *bkz.* Porphyrogenitus

Czegledy, K., "A magyarság Dél-Oroszországban" (The Hungarians in Southern Russia), *A magyarság őstörténete*.

"Egy bolgár-török *yiltavar* méltóságnevé" (A Bulghar-Turkiç Title *yiltavar*) *MNy*, XL (1944).

– "Egy kazár meltosagnev" (A Khazar Title) *MNy*, XLIII (1947).

– "A kazar *kil-kel* eredete" (The Origin of Khazar *Kil-Kel*) *MNy*, XLIX (1953)

– "Herakleios török szövetségesei" (The Turkic Allies of Heraclius) *MNy*, XLIX (1953)

– "Nyugati türk eredetű méltóságnevek" (Titles of Western Türk Origin) in *Névtudományi vizsgálatok* (Onomastic Studies), ed. S. Mikesy (Budapest, 1955).

– "Khazar Raids in Transcaucasia, A. D. 762-764" *AOH*, XI (1960).

– "A korai kazár történelem forrásainak kritikájához" (Critique of the Sources for Early Khazar History) *MTA I.O. K.*, XV (1960).

– "Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren" *AOH*, XIII (1961).

– "ΤΕΡΜΑΤΖΟΥΣ" *Acta Antiqua Acad. Sci. Hung.*, X (1962).

– "Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern" *Numen*, XIII (1966).

– *Nomád népek vándorlása napkelettől napnyugatig* (The Migration of Nomadic Peoples from East to West) (Budapest, 1969) .

– “Etimológia és filológia” (Etymology and Philology) : *Az etimológia elmélete és módszere* (The Theory and Method of Etymology) in *Nyelvtudományi Értekezések*, 89 (Budapest, 1976) .

Dabrowski, K., Nagrodzka-Majchrzyk, T., Tryjarski, E., *Hunowie europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975)

Dasxuranc'i, Movsēs: *Movsisi Kalankatuac'woy Patmut'iwn Aluanic' aşxarhi*, ed. M. Emin (Moskva, 1860, yeniden bs.: Tiflis, 1912). İng. terc. : Movsēs Dasxuranc'i, *The History of the Caucasian Albanians*, çev. C. Dowsett (London, 1961) .

Dawkins, R. M., *Modern Greek in Asia Minor* (Cambridge, 1916) .

Defrémery, M., “Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale” *JA*, 13 (1849) .

Deny, J, *Grammaire de la langue turque* (Paris, 1921).

– *L'arméno-coman et les “Ephémérides” de kamieniec (1604-1613)* in *ural-altaische bibliothek*, IV (Wiesbaden, 1957).

Derbent-Nāmeḥ, ed. çev. A. Kazem Beg (SPb., 1851).

Dxippi, Eunapii, Petri patricii, Prisci, Malchi, Menandri Historiarum quae super sund, ed. I. Bekker, B. G. Niye Buhr (Bonnae, 1829).

Dilaçar, A., *Türk diline genel bir bakış* (Ankara, 1964).

ad-Dimaşqi, *Cosmographie de Chems ed-din abu Abdallah Mohammed ed-Dimachqui*, ed. F. Mehren (SPb., 1866). = Fr. terc. : *Manuel de la cosmographie du Moyen Age*, terc. F. Mehren (Copenhague, 1874) .

Doerfer, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band II alif bis ta, *Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission*, XIX (Wiesbaden, 1965) .

“Die Entsprechung der türkischen Langvokale im Tungusischen” *UAJb*, 40 (1968)

Dorn, B., “Nachrichten ueber die Chazaten” *Mémoires de l' Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg*, VIe série, t. VI (1844).

– Kaspîi (SPb., 1875) Germ. Ed.: *Caspia. Über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan, nebst Zugaben über andere von ihnen auf dem Kaspischen Meere und in den anliegenden Ländern ausgeführte Unternehmungen* (SPb., 1875).

Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoe znaçenie, ed. A. P. Novosel'tsev, V. T. Paşuto v.dğr. (Moskva, 1965).

Druthmar, Christian, “Expositio in Matthaecum Evangelistam” *Patrologiae cursus completus*, series latina, ed. J.-P. Migne t. 106 (Paris, 1864).

Dubnow, S. M., *History of the Jews in Russia and Poland*, çev. I. Friedlander (Philadelphia, 1916-1920), I-III.

Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954).

Dvornik, F., Jenkins, R. v.dğr., *Constantines Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, II, Commentary* (London, 1962).

Eberhard, D. W., Çin'in şimal komşuları (“Chinas nördliche Nachbarn”, Zusammenfassung im Deutschen), in *Türk Tarih Kurumu Yayınlarından*, VII seri, No. 9 (Ankara, 1942).

Egorov, V. T., “Etnogenes. çuvaşei po. dannym iazyka” *Sovetskaia Etnografiia*, No. 3 (1950).

Eren, H., “Anadolu'da Kafkasya Türkleri” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1961).

Ettinger, S., “Kievan Russia” *The World History of the Jewish People: The Dark Ages, 711-1096*, ed. C. Roth, I. H. Levine (New Brunswick, 1966).

Féher, G., “Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9-10. Jahrhundert” *Studia Slavica*, V (1959).

Fichtenau, H., *The Carolingian Empire*, çev. P. Munz (New York-Evanston, 1967).

Filin, F. P., *Obrazovanie iazyka vostočnyx slavian* (Moskva-Leningrad, 1962).

Fraehn, Ch. D., *Ibn Foslan 's und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit* (SPb., 1823).

Gabain, A. v., *Alttürkische Grammatik* 2. bs. (Leipzig, 1950).

– “Das Alttürkische” *PhTF*, I, ed. J. Deny v.dğr. (Wiesbaden, 1959).

– “Kazaklık” *Németh Armağanı*, ed. J. Eckmann v.dğr. (Ankara 1962).

Gafurov, B. G., Litvinskii, B. A., *Istoriia tadžikskogo naroda*, I (Moskva 1963).

Gardizi, bkz. Bartol'd, “Otčet o poezdke v Sredniuiu Aziiu...”.

Genesius, *Regna*, ed. C. Lachmann (Bonnae, 1834).

Gening, V. F., Xalikov, A. X., *Rannie bolgary na Volge* (Moskva, 1964).

Ghevond, *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, çev. V. Chahnazarian (Paris, 1856), see Lewond.

Giraud, R., *L' empire des Turcs célestes* (Paris 1960).

De Goeje, M. J., “Die Istakhrī-Balkhī Frage” *ZDMG*, 25 (1871) .

Golden, P. B., “Hazar Dili” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1971).

– “The Migrations of the Oğuz” *Archivum Ottomanicum*, IV (1972).

– “The People نوكرده” *AEMAE*, I (1975).

– “The Q'azaro-Hungarian Title / Personal Name بلك” *AEMAE*, I (1975).

– “The Question of the Rus' Qağanate” *AEMAE*, II (1976).

Gombocz, Z., "Die bulgarische-türkischen Lehenwörter in der ungarischen Sprache" *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, XXX (Helsinki, 1912).

– "Árpádkori török személyneveing" (Turkic Personal Names from the Árpád Period in Hungarian) *MNy*, XI (1915).

– "Az Oslu nemzetségnév eredete" (The Origin of the Clan-name Oslu) *MNy*, XX (1924).

– *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink* (Bulgharo-Turkic Loanwords in Hungarian from the Pre-Conquest Period), ed. L. Ligeti (Budapest, 1960).

Gordlevskii, V. A., *Izbrannye Socineniia'sında Gosudarstvo sel'dz-ukidov Maloi Azii*, I (Moskva, 1960).

Grégorie, H., Jenkins, R., "The Amorians and the Macadonians 842-1025" *CMH*, IV/ 1.

Grekov, B. D., Iakubovskii, A., *Zolotaia orda i eē padenie* (Moskva, 1950).

Grivec, F., *Slovanska Apostola sv. Ciril, Metod* (Ljubljana, 1927).

Grønbech, K. Krueger, J. R., *An Introduction to Classical (Literari) Mongolian* (Wiesbaden, 1955).

Grousset, R., *L'empire du Levant* (Paris, 1946).

– *L'empire des steppes* (Paris, 1960).

Grunin, T. I., *Dokumenty na polovets kom iazyke XVI v.* (Moskva, 1967).

Gumilëv, L.N., *Otkrytie Xazarii* (Moskva, 1966).

– *Drevnie tiurki* (Moskva, 1967).

– *Poiski vymyslennogo tsarstva* (Moskva, 1970).

Gyóni, M., *A magyar nyelv görök feljegyzéses szórványemlékei* (The Fragmentary Relics of the Hungarian Language Noted in Greek), *Magyar-Görök Tanulmányok*, 24 (Budapest, 1943).

Györffy, Gy., "Török női méltóságneve a magyar kútfőkben" (A Turkic Female Title in Hungarian Sources) *MNy*, XLIX (1953).

– "A honfoglaló magyarok települési rentjéről" *Archaeologiai Értesítő*, 97 (1970) = "Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois du X siècle" *AEMae*, I (1975).

– "Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe" *AOH*, XXV (1972).

Halasi-Kun, T., "A magyarság kaukázusi története" (The History of the Hungarians in the Caucasus), *A magyarság őstörténete*, see below.

– "Philologica III. Kazan Türkçesine ait dil yadigârları" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII (1949).

– "Orta Kıpçakça q-,k->0 meselesi" in *Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar*, I, ed. H. Eren, T. Halaski-Kun (Ankara, 1950).

– "The Caucasus, an Ethno-Linguistic Survey" *Studia Caucasica*, I (1967).

Halévy, bkz. (Hal-) Levi

Harkavi (Harkavy, Garkavf), A. Ia., *Skazaniia musul'manskix pisatelei o slavianax i russkix* (SPb., 1870).

– *Skazaniia evreiskix pisatelei o xozarax i xozarskom tsarstve* (SPb., 1874).

– *Altjüdische Denkmäler aus der Krim in Memoires de l'Academie des Sciences de St.-Petersbourg*, VII serie, XXIV (1877, yeniden bs.: Wiesbaden, 1969).

– with H. L. Strack, *Catalog der hebräischen Bibelhandschriften der Kaiserlichen Öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg* (SPb., 1875).

Harmatta, J., *Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia* (Budapest, 1952, yeniden basım: *Studies in the History and Language of the Sarmatians*, Szeged, 1970).

– "A kazár kil szó magyarázatához" (The Explanation of the Khazar Word *kil*) *MNy*, XLIX (1953).

Haussig, H. W., "Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker" *Byzantion*, XXIII (1953).

– "Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren" *CAJ*, II (1956).

Henning, W.B., "A Farewell to the Khagon of the Aq-Aqatārān" *BSOAS*, XIV (1952).

Hensel, W., *Stowiańszczyzna wczesnośredniowieczna* (Warszawa, 1956).

Hitti, P. K., *The Origins of the Islamic State* (New York, 1916, yeniden bs.: Beirut, 1966), aynı zamanda bkz. al-Balādhurī, *Futūh*.

– *History of the Arabs*, 8. bs. (London, 1964).

Howorth, H. H., "The Khazars were they Ugrians or Turks?" *Travaux de la troisième session du Congrès International des Orientalistes* (SPb., 1876).

Hudud al-'Ālam, çev. V. Minorsky, *Gibb Memorial Series*, new series, XI (London, 1937, İlavesi ile yeniden basım: 1970).

Huisman, A. J. W., *Les manuscrits arabes dans le monde* (Leiden, 1967).

Ianguzin, R. Z., "İstoriiai sovremennoe sostoianie izuceniia etnogeneza i etniceskoi istorii başkir", *Iz Istorii Başkirii*, ed. I. G. Akmanov v.dğr. (Ufa, 1968).

ibn al-Athīr, 'Izz ad-Dīn, *Al-Kāmil fī't-Ta'rīx/ Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. C. J. Tornberg (Leiden, 1851-1876, yeniden bs.: Beirut, 1965-1966).

ibn Fadlān, Ahmad, *Risālah*, ed. S. Dahān (Damascus, 1379/1960), aynı zamanda bkz. Kovalevskii, *Puteşestvie ve Togan*, *Ibn Fadlān's Reisebericht*.

ibn al-Faqīh al-Hamadhānī, *Compendium Libri/ Kitāb al-Boldān*, ed. M. J. De Goeje (Leiden, 1885) (=BGA, V).

ibn Hawqal, *Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik/ Viae et Regna*, ed. M. J. De Goeje (Leiden, 1873) (=BGA, II) = *Kitāb Şūrat al-Ard/Opus geographicum auctore Ibn Haukal Secundum textum et imagines codicis*

constantinopolitani conservati in Bibliogtheca antiqui Palatii No. 3346 cui titulus est "Liber imaginis terrae", ed. J. H. Kramers (Leiden-Leipzig, 1938-39), I-II (= BGA, II²).

-Configuration de la Terre, çev. J. H. Kramers, G. Wet (Beyrouth-Paris, 1964).

ibn Ja'far, Qudāma, *Excerpta e Kitāb al-Kharādj auctore Kodama ibn Dja'far*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1889) (=BGA VI).

ibn Miskawaih, *Tajārūb al-Umam/The Eclipse of the 'Abbāsīd Caliphate*, ed. H. F. Amedroz, çev. D. S. Margoliouth, I-V (Oxford, 1920-1921).

ibn Qutayba, *Kitāb al-Ma'ārīf/Ibn Coteibas Handbuch der Geschichte*, ed. F. Von Wüstenfeld (Göttingen, 1850).

ibn Rusta, *Kitāb al-A'lāq an-Nafīsa*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1892) (=BGA, VII).

ibn Xurdadhbih, *Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik/ Lieber viarum et regnorum*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1889) (=BGA, VI).

ibn Ya'qūbī, bkz. Kowalski, T., *Relacja Ibrahima*.

al-Idrīsī, *Géographie d'Édrisi*, I-II, çev. A. Jaubert (Paris, 1836-1840) = *Kitāb Nuzhat al-Muṣṭāq fī Ixtirāq al-Āfāq/ Opus Geographicum sive "Liber ad eorum delectationem qui teras peragrarare studeant"*, ed. E. Cerulli, F. Gabrieli v.dğr., fasc. I-VI (Leiden-Rome, 1970-1976), Aynı zamanda bkz. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie*.

Ilarion, Slovo o zakone i blagodati, bkz. Müller, L.

İnan, A., Tarihte ve bugünkü Şamanizm (Ankara, 1954).

Ipat'evskaia letopiś, see Polnoe sobranie russkix letopisei.

al-İstaxri, *Kitāb Masālik al-Mamālik/Viae Regnorum*, ed. M. J. De Goeje (Leiden, 1870) (=BGA, I).

Isxakov, F. G., Pal'mbax, A. A., *Grammatika tuvinskogo iazyka* (Moskva, 1961).

al-Jāhiz, bkz. el-Cāhiz.

Javaxiṣvili, I., *K'art'veli eris istoria* (History of the Georgian People), I-III (Tbilisi, 1965-1966).

Jean Evêque de Nikiou, *Chronique*, çev. H. Zotenberg, *Notices et Extraits des Mss. de la Bibliothèque Nationale*, XXIV (1983), aynı zamanda bkz. John of Nikiu, L., "Wie sahen die alten Türken aus?" *UAb*, 40 (1968).

Johansen, U., "Alaçyq" *Reşid Rahmeti Arat için*, ed. M. Ergin (Ankara, 1966). John of Nikiu, *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, çev. R. H. Charles (London, 1916).

Jordanes, *Getica/ Jordan*, *O proisxoždenii i deianiiax getov*, ed., çev. E. Ç. Skržinskaia (Moskva, 1960).

Josephus Flavius, see under Meşçerskii, I. A., *Istoriia iudeiskoi voiny*.

Justi, F., *Iranishches Namenbuch* (Marburg, 1985, yeniden bs.: Hildesheim, 1963).

Juvainī, 'Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, I-II, çev. J. A. Boyle (Cambridge, Mass., 1985).

Jyrkänkallio, P., "Zur Etymologie von Russ. *Tolmaç* 'Dolmetscher' und seiner türkischen Quelle" *Studia Orientalia*, XVII (1952).

Kafesoğlu, L., "Tarihte 'Türk' adı" *Reşid Rahmeti Arat için*, ed. M. Ergin (Ankara, 1966).

Kaloev, B. A., *Osetiny* (Moskva, 1967).

K'art'lis C'xovreba (History of Georgia), I-II, ed. S. Qauxç'işvili (Tbilisi, 1955-1959).

Khorenac'i, Movsēs bkz. Xorenac'i.

al-Kindī, *The Governors and Judges of Egypt or Kitāb el 'Umarā' (el-Wulāh) wa Kitābel-Qudāh of el-Kindī*, ed. R. Guest, *Gibb Memorial Series*, XIX (London, 1912).

– *Wulāt Mişr*, ed. W. H. Naşşār (Beirut, 1959).

Kiuner, N. V., *Kitaiskie izvestiia o narodax Iužnoi Sibiri, Tsentral'noi Azii i Dal'nego Vostoka* (Moskva, 1961).

Klaproth, M., "Extrait de Derbend-Nāmeḥ, ou de l'Histoire de Derbend" JA, 2 série, 3 (1829).

Kliaštornyĭ, S. G., *Drevnetiurskie runičeskie pamiatniki kak istočnik po istorii Srednei Azii* (Moskva, 1964).

– "Drevneiše upominanie slavian v nižnem Povolž'e" *Vostočnye istočniki po istorii narodov Iugo-vostočnoj i Tsentral'noi Evropy*, ed. A. S. Tveritina, I (Moskva, 1964).

Kmietowicz, F. "The Tern Rādānīya in the Work of Ibn Hur-dādbēh" *Folia Orientalia*, XI (1969).

Kokovtsov, P. K., *Evreisko-xazarskaia perepiska v X veke* (Leningrad, 1932).

Konidares, G. I., "Ai Mētrōpoleis kai Arxiepiskopai tou oikoumenikou Patriarxerion kai ē taksis αὐτῶν" (The Metropokeis and Archbishoprics of the Ecumenical Patriarchate and their Order) *Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie*, 13 (Athens, 1934).

Kononov, A. N. (ed. çev.), *Rodoslovnaia Turkmen/Şajärä-i Täräkimä* (Moskva-Leningrad, 1958).

Kornilov, G. E., "Gidronimičeskii areal *ja°xan v Evrazii" *Toponimika Vostoka, novye issledovaniia*, ed. G. P. Bondaruk, Ė. M. Murzaev et al. (Moskva 1964).

Korpus bosporskix nadpisei, ed. V. V. Struve, M. N. Tixomirov v.dğr. (Moskva-Leningrad, 1958).

Kotwicz, W., "Contributions aux études altaïques : les titres princiers : turc. bāg, mo. begi et ma. Beile" *Rocznik Orientalistyczny*, XVI (1950).

Kovalevskii, A. P., *Putešestvie Ibn Fadlana na Volgu* (Moskva-Leningrad, 1939).

– *Kniga Axmeda ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921-922 gg.* (Xarkov, 1956).

Kowalski, T., *Karaimische Texte im Dialekt von Troki* (Kraków, 1929).

– *Relacja Ibrāhīma ibn Ja'kūba z podróży do krajów stowiańskich w przekazie al-Bekrīego* (Kraków, 1946).

Krueger, J., *Chuvash Manual* (Bloomington, Indiana – The Hague, 1961).

Krumbacher, K., *Geschichte der byzantinischen Literatur* (München, 1897²).

Kulakovskii, Iu., *Prošloe Tavridy* (Kiev, 2nd ed., 1914).

Kunik, A., Rosen, V., *Iz etiiia al-Bekri i drugix avtorov o Rusi i slavianax* (SPb., 1878-1903).

Kupfer, F., Lewicki, T., *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Środkowej i wschodniej Europy* (Wrocław-Warszawa, 1956).

Kurat, A. N., Muhammad bin A'sam al-Kufi'nin Kitāb al-Futūh'u Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1949.

– *IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz Türk kavimleri ve devletleri* (Ankara, 1972).

Kuryšzanov, A. K., *Issledovanie po leksike starokypčakskogo pišmennogo pamiatnika XIII v.*

– “*Tiurksko-Arabskogo Slovaria*” (Alma-Ata, 1970).

Kuz'min, A. G., *Riazanskoe letopisanie* (Moskva, 1965).

Kyzlasov, L. R., *Istoriia Tuvy v srednie veka* (Moskva, 1969).

László, F., “A kagán és családja” (The Qağan and his Family) KCSA, 3 (1940).

– “Die Tokuz-Oguz und die Köktürken” in *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, V (1942-1947).

Latysev, V. V. *Sbornik grečeskix nadpisei xristianskix vremën iz lužnoi Rossi* (SPb., 1896).

Lavrent'evskaia letopiś, see Polnoe sobranie russkix letopisei.

Lehr-Splawiński, T., (ed. çev.) *Żywoty Konstantyna i Metodego (Obszerne)* (Ponzań, 1959).

Le Strange, G., *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905, yeniden bs.: London, 1966).

Levçenko, M. V., *Očerki po istorii russko-vizantiiskix otnoşenii* (Moskva, 1956).

Hal-Levi, Jehudah, *Book of Kuzari (Kitāb al-Khazar)*, çev. H. Hirschfeld (New York, 1946).

Lewicki, T., *Polska i kraje sąsiednie w świetle 'Księgi Rogera' geografę arabskiego z XII w. al-Idrīsī'ego, I-II* (Kraków-Warszawa, 1945-1954).

– “Źródła hebrajskie do dziejów środkowej i wschodniej Europy w okresie wczesnego średniowiecza (IX-XII ww.)” *Przegląd Orientalistyczny*, No. 3 (15) (1955).

– “Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny, I-II/I (Wrocław-Kraków, 1956-1969).

– “Źródła arabskie i hebrajskie do dziejów Słowian w okresie wczesnego średniowiecza” *Studia Źródłoznawcze*, 3 (1958).

– “Arīsu – Un nom de tribu énigmatique cité dans la lettre du roi Khazar Joseph (Xe siècle)” *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 3 : 1 (1962).

– “Ecrivains arabes du IXe au XVe siècle traitant de l'ambre jaune de la Baltique et de son importation en pays arabes” *Folia Orientalia*, IV (1962-1963).

– “Ludy Daghestanu i północnego Kaukazu w oczach średniowiecznych pisarzy arabskich (IX-X ww.)” *Przegląd Orientalistyczny*, No. 2 (46) (1963).

– “Studia nad źródłami arabskimi” *Slavia Antiqua*, XII (1965).

Łewond, *Patmut'iwn Łewondeay meci vardapeti Hayoc*, ed. I. Ezeanč (SPb., 1887). Aynı zamanda yukarıda bkz. Ghévond.

Ligeti, L., “Kündü” *Nyelvtudományi Közlemények*, 48 (1931).

– “Régibb török jövevényszavaink magyarázatához” (Towards an Explanation of the Older Turkic Loanwords in Hungarian) *MNy* XXIX (1933), XXX (1934), XXXI (1935), XXXIII (1937).

– “A kazár Σάχελ név jelentéséhez” (On the Meaning of the Khazar Name Σάχελ) *MNy*, XXXII (1936).

– “Les voyelles longues en turc” *JA*, 230 (1938).

– “Az ázsiai hunok” (The Huns of Asia) in *Atilla és hunjai*, yk. bkz.

– “Az uráli magyar őzhaza” (The Original Homeland of the Hungarians in the Urals) *A magyarság őstörténete*, aş. bkz.

– *Az ismeretlen Belsö-Ázsia* (Budapest, 1940) = Türk. terc. *Bilinmeyen İç Asya*, çev. S. Karatay (İstanbul, 1946).

– “A török szókészlet története és török jövevényszavaink, *Gyöngy*” (The History of Turkic Vocabulary and the Turkic Loanwords of Hungarian, *Gyöngy*) *MNy*, XLII (1946).

– “Gyarmat és Jenö” (Gyarmat an Jenö) *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből* (Studies on the Life of the Hungarian Language) in *Nyelvtudományi Értekezések*, 40 (1963).

– “Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái” (The Etymological Problems of our Old Turkic Loanwords) *Az etimológia elmélete és módszere* (The Theory and Method of Etymology), *Nyelvtudományi Értekezések*, 89 (1976).

– “A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van” (The Turkic Connections of the Hungarian Language and What there is about them) *MNy*, LXXII (1976).

Liu, Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, I-II, *Göttinger Asiatische Forschungen*, 10 (Wiesbaden, 1958).

Liudprand, *Die Werke Liudprands von Cremona*, ed. J. Becker (Hannover-Leipzig, 1915).

Łowmiański, H., “O pochodzeniu Geografa, bawarskiego” *Roczniki Historyczne*, XX (1955).

Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, 1930).

Maenchen-Helfen, O., “Akatir” *CAJ*, XI (1966).

– *The World of the Huns* (Berkeley, 1973).

A magyarság őstörténete (The Ancient History of the Hungarians), ed. L. Ligeti (Budapest, 1943).

Malales, Lo., *Chronographia*, ed. L. Dindorf (Bonnae, 1831).

Malov, S. E., *Pamiatniki drevnetiurkskoi pismennosti* (Moskva-Leningrad, 1951).

al-Maḡdisī, *Kitāb al-Bad'wa't-Tawārīx*, ed. C. Huart (Paris, 1899-1919, yeniden bs.: 1962).

Marquart, J., "Hiatorische Glossen zu den alttürkischen Inschriften" *WZKM*, XII (1898).

– *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften* (Leipzig, 1898).

– *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903, yeniden bs.: Hildesheim, 1961).

– *Über das Volkstum der Komanen* in W. Bang, J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien in Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, philologisch-Historische Klasse, N. F., XIII (1914).

– "Ein arabischer Bericht über die arktischen Länder aus dem 10 Jh." *UJb*, IV (1924).

– (Markwart), "Kultur-und sprachgeschichtliche Analekten" *UJb*, IX (1929).

– (Markwart), *Wehrot und Arang. Untersuchungen zur nythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran* (Leiden, 1938).

Martini Oppaviensis, Chronicon Pontificum et Imperatorum, ed. L. Weiland *Monumenta Germaniae Historica*, XXII (Hannoverae, 1872).

al-Marwazī *Sharāf al-Zamān Tāhir Marwazī on China, the Turks and India*, ed. çev. V. Minorsky (London, 1942).

al-Mas'ūdī, *Murūj adh-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar/Les prairies d'or et mines de pierres précieuses*, ed. çev. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille (Paris, 1861-1877, yeniden yayımlandı: C. Pellat, Beirut, 1966-1970).

– *Murūj adh-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar*, ed. M. Muhī' ad-Dīn 'Abd al-Hamīd (Cairo, 1964-1967).

– *Les prairies d'or*, çev. B. de Meynard, P. de Courteille, C. Pellat tarafından gözden geçirilip, düzeltilmiştir (Paris, 1962).

– *Kitāb at-Tanbīh wa'l-Işraf*, ed. M. J. de Geoeje (Leiden, 1894) (=BGA, VIII).

Maxaradze, N., *Bizantiuri berdnulis p'onetikis sakit'xebi* (Studies on the Phonetics of Byzantine Greek), I (Tbilisi, 1965).

Melich, J., "Két állítólagos honfoglaláselőtti német helynévről" (On Two allegedly Pre-Conquest Period German Placenames) *MNy*, XXVII (1931).

Melikişvili, G. A., *K istorii drevnei Gruzii* (Tbilisi, 1995).

Menges, K. H., "Etymological Notes on Some Păcănăg Names" *Byzantion*, 17 (1944-1945).

– "Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions" *Byzantion* 21 (1951).

– "The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igoř Tale" Supplement to *Word*, Monograph No. 1 (New York, 1951).

– "On Some Loanwords from or via Turkic in Old Russian" *Fuad Köprülü Armağanı*, ed. O. Turan, H. Eren (İstanbul, 1953).

– "ТЪМΥΤΟΡΟΚΑΗΒ" *Zeitschrift für Slavische Philologie*, XXIX (1960).

– "Problemata Etymologica" *Zeitschrift für Slavische Philologie*, XXXI (1963).

– *The Turkic Languages and Peoples in Ural-Altaische Bibliothek*, XV (Wiesbaden, 1968).

Meşçerskii, I. A., *Istoriia iudeiskoi voyny Iosifa Flaviia v drevne-russkom perevode* (Moskva-Leningrad, 1958).

Minorsky, V. F., "The Khazars and the Turks in the Ākāṃ al-Marjān, BSOS, IX (1937-1939).

– *Studies in Caucasian History* (London, 1953).

– "A New Book on the Khazars" *Oriens*, XI (1958).

– *A History of Sharvān and Darband* (Cambridge, 1958).

Mongait, A. L., *Riazanskaia zemlia* (Moskva, 1961).

Moravcsik, J. (Gy.), "Zur Geschichte der Onoguren" *Ujb*, X (1930).

– “Proisxoždenia slova TZITZAKION” *Seminarium Kondakovianum*, IV (1931).

– *Byzantinoturcica*, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, *Berliner Byzantinistische Arbeiten*, 10-11 (Berlin, gözden geçirilmiş, genişletilmiş 2. bs., 1958).

– *Byzantium and the Magyars* (Budapest-Amsterdam, 1970).

– *Bevezetés a bizantinológiába* (Budapest, 1966) = *Einführung in die Byzantinologie* (Budapest, 1976).

– (ed.) Constantinus Porphyrogenitus bkz. Porphyrohenitus

Moşin, V., “Ruś i Xazariia pri Sviatoslave” *Seminarium Kondakovianum*, VI (1933).

Müler, F. W. K., “Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Mahnāmag)” *Abhandlungen der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-Histoische Classe* (1912).

Müler, L., *Des Metropolitens Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubens-Bekenntnis*, ed. L. Müler (Wiesbaden, 1962).

Müneccimbaşı, bkz. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband*.

al-Muqaddasi, *Ahsan at-Taqāsīm fī Ma'rīfat al-Aqālīm/Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-dīn Abū Abdollāh Mohammed ibn Ahmed ibn abī Bekr al-Bannā al-Basschārī al-Mokaddesī*, ed. M. J. De Goeje (Leiden, 1877, 2. bs. 1906) (=BGA, III).

Musaev, K. M., *Grammatika karaimskogo iazyka* (Moskva, 1964).

Mžik, H., *Al-Ištahrī und seine Landkarten im Buch “Şuwar al-Akālīm” nach der pers. Handschrift Cod. Mixt. 344 der österreichischen Nationalbibliothek* (Wien, 1965).

al-Nadīm, *Kitāb al-Fihrist*, ed. G. Flügel (Leipzig, 1871-1872, yeniden bs.: Beirut, 1964), terc. : *The Fihrist of al-Nadim*, çev. B. Dodge, I-II (New York-London, 1970).

Németh, Gy., “A türk népnév” (The Ethnonym Türk) *MNy*, XXIII (1927).

– *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Ethnogenesis of the Hungarian People prior to the Conquest) (Budapest, 1930).

– *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós in Bibliotheca Orientalis Hungarica*, II, (Budapest, 1932).

– “A magyar rovásírás” (The Hungarian Runic Script) *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve*, II (1934).

– “A magyar néphév, a magyar törzsnevek, a kazár néphév” (The Ethnonym Magyar, Hungarian Tribal-names, the Ethnonym Khazar) *MNy*, XXXIV (1938).

– “A hunok nyelve” (The Language of the Huns), yk. bkz. *Attila és hunjai*.

– “Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen” *ADAW*, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, 4 (1958).

– “Zur Geschichte des Wortes *tolmács*” *AOH*, VIII (1966).

– “A baskír földi magyar őshazáról” (On the Original Homeland of the Hungarians in the Bashkir Country) *Élet és Tudomány*, 13 (1966).

– “Der Volksname *Karluk* und seine semantische Gruppe” *Acta Linguistica*, 19 (1969).

– “The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Milós and the Runiform Scripts of Eastern Europe” *Acta Linguistica*, 21 (1971).

Neşri, Mehmed, *Kitāb-ı cihan-nüma. Neşri tarihi*, ed. F. R. Unat, M. A. Köymen, I-II (Ankara, 1949).

Nicephorus Patriarcha, *Breviarium rerum post Mauricium gestarum*, ed. I. Bekker (Bonnae, 1837).

Nikonovskaia letopiś, see *Polnoe sobranie russkix letopisei*.

Nöldeke, Th., *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879).

Notitiae Geographicae, bkz. de Boor, C.

Novosel'tsev, A. P., “Vostochnye istočniki o vostočnyx slavianax i Rusi VI-IX vv.” *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie*, yk. bkz.

Obolensy, D., *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1453* (London, 1971).

– “The Empire’s Northern Neighbors, 565-1018” in *CMH*, IV/1.

Ögeli B., *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi* (Ankara, 1962).

Olschki, L., *Marco Polo’s Asia* (Berkeley-Los Angeles, 1960).

Oranskii, I. Ö., *Vvedenie v iranskuiu filologiiu* (Moskva, 1960).

Orkun, H. N., *Eski Türk yazıtları*, I-IV (İstanbul, 1939-1941).

Ostrogorsky, G., *History of the Byzantine State*, çev. J. Hussey (New Brunswick, 1957, gözden geçirilmiş bs., 1969).

Pais, D., “A gyula és a kündüh” (The Gyula and the Kündüh) *MNy*, XXVII (1931).

Palló, M. K., “Hungaro-Tschuwaschica” *UAJb*, XXXI (1959).

– “Das undarische Wort *harang*, Glocke” *UAJb*, 42 (1970).

Patkanov, K., “Iz novago spiska geografii pripisyvaemoi Moiseiu Xorenskomu” *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvetšeniia*, CCXXVI (Mart, 1883).

– “Über das Volk der Sabiren” *KSz*, I (1990).

Pauler, Gy., *A magyar nemzet története Szent Istvánig* (The History of the Hungarian Nation up to the Times of St. Stephan) (Budapest, 1900).

Pauler, Gy., Szilágyi, S. (eds), *A magyar honfoglalás kútfoi* (Sources for the Hungarian Conquest Period) (Budapest, 1900).

Paulus Diaconus, *Historiae Romanae*, ed. H. Droysen in *Monumenta Germaniae Historica*, II, (Berlin, 1878).

Pelliot, O., “Quelques noms turcs d’hommes et de peuples finissant en –ar” in P. Pelliot, (*Euvres Posthumes*, II (Paris, 1949).

Philologiae Turcicae Fundamenta, I, ed. J. Deny v.dğr. (Wiesbaden, 1959).

Pirene, H., *Economic and Social History of Medieval Europe*, çev. I. E. Clegg (New York, tarihsiz)

Plano Carpini, *Historia Mongalorum; viaggio di f. Giovanni da Pian del Carpine ai Tartari nel 1245-47*, ed. çev. G. Pullé (Firenze, 1913).

Pletneva, S. A., "Peçenegi, torki i polovtsy v iužnorusskix stepiakh" *Trudy Volgo-Donskoi Arzeologičeskoj Ekspeditsii*, I, *Materialy i Issledovaniia po Arxeologii SSSR*, 62.

(Moskva-Leningrad, 1958).

– *Ot kočevii k gorodam* (Moskva, 1967).

Polnoe sobranje russkix letopisei, I-XXXI (SPb.-Moskva, 1841-1968), I. Lavrent'evskaia Letopis (yeniden bs.: Moskva, 1962), II. Ipat'evskaia letopis (yeniden bs.: Moskva, 1962), IX-XIV. Nikonovskaia letopis (yeniden bs.: Moskva, 1965).

Polovoi, N. Ia., "O maršrute poxoda russkix na Berdaa i russko-xazarskix otnošeniiakh v 943 g." *Vizantiiskii Vremennik*, XXV (1961).

Poppe, N., *Introduction to Mongolian Comparative Studies, Mémoires de la Société Fino-Ougrienne*, 110 (Helsinki, 1955).

– *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, I, *Vergleichende Lautlehre, Porta Linguarum Orientalium* (Wiesbaden, 1960).

– *Introduction to Altaic Linguistics in Ural-Altaische Bibliothek*, XIV (Wiesbaden, 1965).

Porphyrogenitus, Constantinus, *De Administrando Imperio*, ed. I. Bekker (Bonnae, 1840).

– *De Administrando Imperio*, Grekçe metin ed. Gy. Moravcsik, İng. çev. R. J. H. Jenkins, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, I (Dumbarton Oaks, Washington, D. C., 1967).

– *De Cerimoniis aulae byzantinae libri*, ed. I. I. Reiske (Bonnae, 1829-1830).

– *Excerpta de Legationibus*, ed. C. de Boor (Berlin, 1903).

Povest' vremiannyx let, see *Polnoe sobranie russkix letopisei*, I, II.

Preger, T. (ed), *Scriptores rerum Constantinopolitanarum* (Lipsiae, 1901).

Preobraženskii (Preobrazhensky), A. G., *Etymological Dictionary of the Russian Language* (Etimologičeskii slovar' russkago iazyka) (Moskva, 1910-1914, yeniden bs. : New York, 1951).

Pritsak, O., "Von den Karluk zu den Karachaniden" *ZDMG*, 101 (1951).

– "Stammesnamen und Titularen der altaischen Völker" *UAJb*, XXIV (1952).

– "Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabgu" *Fuad Köprülü Armağanı*, eds. O. Turan, H. Eren (İstanbul, 1953).

– "Die Karachaniden" *Der Islam*, XXXI (1953-1954).

– *Die bulgarische Fürstenliste in Ural-Altaische Bibliothek*, I (Wiesbaden, 1955).

– "Der Titel Attila" *Festschrift für Max Vasmer, Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin*, 9 (1956).

– "Bolgaro-Tschuwaschica" *UAJb*, XXXI (1959).

– "يوار Yowār und xāḇaq Kāwar" *UAJb*, XXXVI (1965).

– "The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I (1975).

Procopius, *De Bello Gothico*, ed. W. Dindorf (Bonnae, 1833-1838).

Proisxoždenie osetinskogo naroda, ed. İu. S. Glagoiti (Ordžonikidze, 1967).

Putilov, V. N., *Byliny* (Leningrad, 1957).

al-Qazwinî : *Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwinis Kosmographie*, ed. F. Von Wüstenfeld (Göttingen, 1848).

Qutb, *Xusrāv u Şirin*, see Zajaczkowski, A., *Najstarsza*.

Radloff, W., *Aus Sibirien* (Lepzig, 1884-1893), Turk terc. : *Sibir-ya'dan*, çev. A. Temir (İstanbul, 1954-1956).

Ramstedt, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, I. Lautlehre, II. Formenlehre, III. Register *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 104, 1-3 (Helsinki, 1952-1966).

– *Vvedenie v altaiskoe iazykoznanie, Morfologia*, çev. L. S. Slonim (Moskva, 1957). = yukarının, II

Räsänen, M., “Uralaltische Wortforschungen” *Studia Orientalia*, XVIII/3 (1955).

– “Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen” *Studia Orientalia*, XXI (1957): Rásonyi, L., *Dünya Tarihinde Türklük* (Ankara, 1942) = gözden geçirilmiş bs. : *Tarihte Türklük*, (Ankara, 1971).

– “Les noms de nombre dans l’anthroponymie turque” *AOH*, XII (1961).

– “Der Frauenname bei den Türkvölkern” *UAJb*, XXXIV (1962) = “Türklükte kadın adları” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1963).

– “Türk özel adlarının kaynakları” *Türkoloji Dergisi*, I (1964).

Ravennatis anonymi Cosmographia, ed. M. Pinder, C. Parthey (Berlin, 1860).

Ravennatis anonymi Cosmographia, ed. J. Schnetz, *Itineraria Romana*, II. (Leipzig, 1940).

Reşid Rahmati Arat için, ed. M. Ergin v.dğr. (Ankara, 1966).

Reychman, J., Zajaczkowski, A., *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, gözden geçirilmiş, genişletilmiş, çev. A. S. Ehrenkreutz *Publications in Near and Middle East Studies*, Columbia University, series A, VIII (The Hague, 1968).

Róheim, G., “A kazár nagyfejedelem és a turulmonda” (The Khazar Grand Duke and the Turul Legend) *Ethnographia*, 28 (1917).

Róna-Tas, A., Fodor, S., *Epigraphica Bulgarica, A volgai bolgár-török feliratok* (Epigraphica Bulgarica, The Volga Bulghar Turkic Inscriptions) *Studia Uralo-Altaica* (Szeged, 1973).

Rostovtzeff, M., *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922, yeniden bs.: 1969).

Samolin, W., "Some Notes on the Avar Problem" *CAJ*, III (1957).

Sauvaget, J., "Noms et surnoms de Mamelouks" *JA*, 238 (1950).

Şçerbak, A. M., "Neskol'ko slov o priëmax çteniiia runičeskix nadpisei, naidennyx na Donu" *Sovetskaia Arxeologiiia*, XIX (1954).

– "Znaki na keramike i kirpiçax iz Sarkela-Beloi Veži" *Materialy i Issledovaniia po Arxeologii SSSR*, 75 (1959).

– "Les inscriptions inconnues sur pierres de Khoumara (au Caucase du Nord) et le problème de l'alphabet runique des Turcs Occidentaux" *AOH*, XV (1962).

– "O tiurkskom vokalizme" *Tiurkologičeskie issledovaniia*, ed. A. K. Borovkov v.dğr. (Moskva-Leningrad, 1963).

Schechter, S., "An Unknown Khazar Document" *Jewish Quarterly Review*, new series, III (1912).

Schönebaum, H., "Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme" *Ungarische Bibliothek*, Erste Reihe, 5 (Berlin-Leipzig, 1922).

– "Zur Kabarenfrage" *Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik, Berliner Byzantinistische Arbeiten*, 5 (1957).

Schütz, E., *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621* in *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, XI (Budapest, 1968).

Scylitzes, Io., *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, ed. I. Bekker (Bonnae, 1839).

Sebeos, *Histoire d'Heraclius*, çev. F. Macler (Paris, 1904).

Sefer Yosippon, ed. H. Hominer (Jerusalem, 1956).

Sekera, I. M., *Mižnarodni zv'iazky Kyïvskoï Rusi* (Kyïv, 1963).

Sinor, D., "Oğuz kağan destanı üzerinde bazı mülâhazalar" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (1950).

Sixarulidze, E., "Amierkavkasiis samarşuto gzebi IX-X ss. Arabuli dsqaroebis mixedvit" (Route ways of Transcaucasia according to the Data of Arabic Sources of the IX-X Centuries) *Maxlobeli aġmosavlet'is istoriis sakit'xebi* (Studies in the History of the Near East), ed. V. Gabaşvili v.dġr. (Tbilisi, 1963).

Skazkin, S. D., Pigulevskaia, N. V., v.dġr., *Istoriia Vizantii*, I-III (Moskva, 1967).

Smirnov, A. P., *Źelezniy vek ĉuvaşskogo PololŹ'ia in Materialy i Issledovaniia po Arxeologii SSSR*, 95 (Moskva, 1961).

Smirnov, J., *Les populations finnoises des bassins de la Volga et de la Kama*, ĉev. P. Boyer, *Publications de l'école des langues orientales vivantes*, IV série, VIII (Paris, 1898).

Smirnov, P., *Volz'kyi şliax i starodavni rusy in Ukraïńska Akademiia Nauk, Zbirnyk istoryĉnoho viddilu*, 75 (Kyïv, 1928).

Smirnova, O. L., *Oĉerki iz istorii Sogda* (Moskva, 1970).

Sorlin, I., "Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années" *Travaux et Mémoires*, III (1968).

Spuler, B., *Die goldene Horde* (Leipzig, 1943, gözden geĉirilmiş yeniden bs. Wiesbaden, 1965).

– *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350* (Leipzig, 1939), Turk. terc. *Iran Moġolları*, ĉev. C. Köprölü (Ankara, 1957).

Sümer, F., *Oġuzlar* (Ankara, 1967).

Szentpétery, E. Et al. (eds), *Scriptores Rerum Hungaricarum* (Budapest, 1937).

Szymański, W., *Kontakty handlowe Wielkopolski w IX-XI wieku* (Ponzań, 1958).

at-Tabarī, *Kitāb Axbār ar-Rasūl wa'l-Mulūk/Annales quos scripsit Abu Dġafar Mohammed ibn Dġarir at-Tabarī*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1879-1901).

– *Ta'rīx at-Tabarī*, ed. Muhammad Abu'l Fadl Ibrāhīm (Cairo, 1962-1967).

– bkz. Nöldeke, TH., kısmen tercüme.

Tekin, T., *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington, Indiana–The Hague, 1968).

Telegdi, M. S., “Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique” *JA*, CCXXVI (1935).

Theophanes, *Chronographia*, ed. I. Classen (Bonnae, 1839).

– *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor (Lipsiae, 1883, yeniden bs. : Hildesheim, 1963).

Theophanes Continuatus, *Historiae*, ed. I. Bekker (Bonnae, 1838).

Theophylactus Simocatta, *Historiae*, ed. I. Bekker (Bonnae, 1834).

Thúry, J., “A khazar *isa méltóságnévöl*” (Concerning the Khazar Title *Iša*) *KSz*, 4 (1903).

Togan, A. Z. V., *Ibn Fadlān's Reisebericht in Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XXIV/3 (Leipzig, 1939).

– “Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert” *KCsA*, 3 (1940).

– *Umumî Türk tarihine giriş*, I (İstanbul, 1946, 2nd ed. 1970).

Tolstov, S. P., *Po sledam drevnexorezmiiskoi tsivilizatsii* (Leningrad-Moskva, 1948).

– v.dğr., *Istoriia Uzbekskoi SSR*, I (Taşkent, 1955).

Thomaschek, W., *Die Goten in Taurien* (Wien, 1881).

Tomka, P., “Le problème de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise” *AOH*, XXIV (1971).

Tot (Tóth), T. A., Firştein, B. V., *Antropologičeskie dannye k voprosu o velikom pereselenii narodov, Avary i Sarmaty* (Leningrad, 1970)

Toumanoff, C., *Studies in Christian Caucasian History* (Georgetown-Wetteren, Belgium, 1963).

Trever, K. V., *Očerki po istorii i kul'ture kavkazskoi Albanii IV v. do n. e.-VII v. n. e.* (Moskva-Leningrad, 1959).

Troitskaia letopiś, ed. M. D. Prisël'kov (Moskva-Leningrad, 1950).

Tryjarski, E., "Some Early Polish Sources and their Importance for the History of the Altaic World" *Journal of Asian History*, 3 (1968).

Turan, O., *Selçukluların tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti* (Ankara, 1965).

Vásáry, I., "The Hungarians or Možars and the Meşçers/Mižers of the Middle Volga Region", *AEMAE*, I (1975).

Vasiliev, A. A., *The First Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge, Mass., 1946).

– *The History of the Byzantine Empire*, I-II (Madison, Wisc., 1961).

Vasil'ev, B. A., "Problema Burtasov i Mordva" Voprosy étničeskoj istorii mordovskogo naroda, *Trudy Instituta Étnografii*, 63 (1960).

Vernadsky, G., *Ancient Russia* (New Haven, 1943, 5. bs., 1959).

– *Kievan Russia* (New Haven, 1948, 3. bs. 1959).

– *The Origins of Russia* (Oxford, 1959).

– de Ferdinandy, M., *Studien zur ungarischen Frühgeschichte in Südosteuropäische Arbetien*, 47 (München, 1957).

Vesela, Z., "Turetskii traktat ob osmanskix krepostiax Severnogo Pričernomoria v načale XVIII v." *Vostočnye Istočniki po istorii narodov Iugo-vostočnoj i Tsentral'noj Evropy*, ed. A. S. Tveritina II (Moskva, 1969).

Volosti i vazneižia selenia evropeiskoi Rossi, ed. Tsentral'nago statističeskogo komiteta, Vyp. I (SPb., 1880).

Vorob'ëv, N. I., Xisamutdinov, G. M. (eds), *Tatary Srednego Povolž'ia i Priural'ia* (Moskva, 1967).

Vostočnye istočniki po istorii narodov Iugo-vostočnoj i Tsentral'noj Evropy, I-II, ed. A. S. Tveritina (Moskva, 1964, 1969).

Wiesner, J., v. Farkas, J., v.dğr., *Die Kulturen der eurasischen Völker in Handbuch der Kulturgeschichte* (Frankfurt-am-Main, 1968).

Wittfogel, K., Fēng, C. S., "History of Chinese Society – Liao (907 – 1125)" in *Transaction of the American Philosophical Society*, new series, 36 (1946).

Xorenac'i, Movsēs (?), Moise de Khoréne, *Histoire d'Arménie*, ed. çev. P. E. Le Vaillant de Florival (Veniese, 1841).

– *Géographie de Moïse de Coréne*, ed. çev. A. Soukry (Venise, 1881).

Xvol'son, D., *Izvestiia o xozarax, burtasax, bolgarax, mad'iarax, slavianax, russax Abu-Ali Axmeda ben Omar ibn Dasta* (SPb., 1869).

– *Sbornik evreiskix nadpisei* (SPb., 1884).

al-Ya'qūbī, *Ta'rīx/Historiae*, ed. M. Th. Houtsma, I-II (Leiden, 1883).

– *Ta'rīx* (Beirut, 1960).

Yāqūt, *Mu'jam al-Buldān : Yacuts geographisches Wörterbuch*, ed. F. von Wüstenfeld (Leipzig, 1866-1873).

Yüknekī, Adīb Ahmad b. Mahmūd, *Atabetü'l-Hakayik*, -ed. R. R. Arat (İstanbul, 1951).

Zacharias Rhetor, *Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor*, çev. K. Ahrens, G. Krüger (Leipzig, 1899).

Zajaczkowski, A., *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim* (Kraków, 1947).

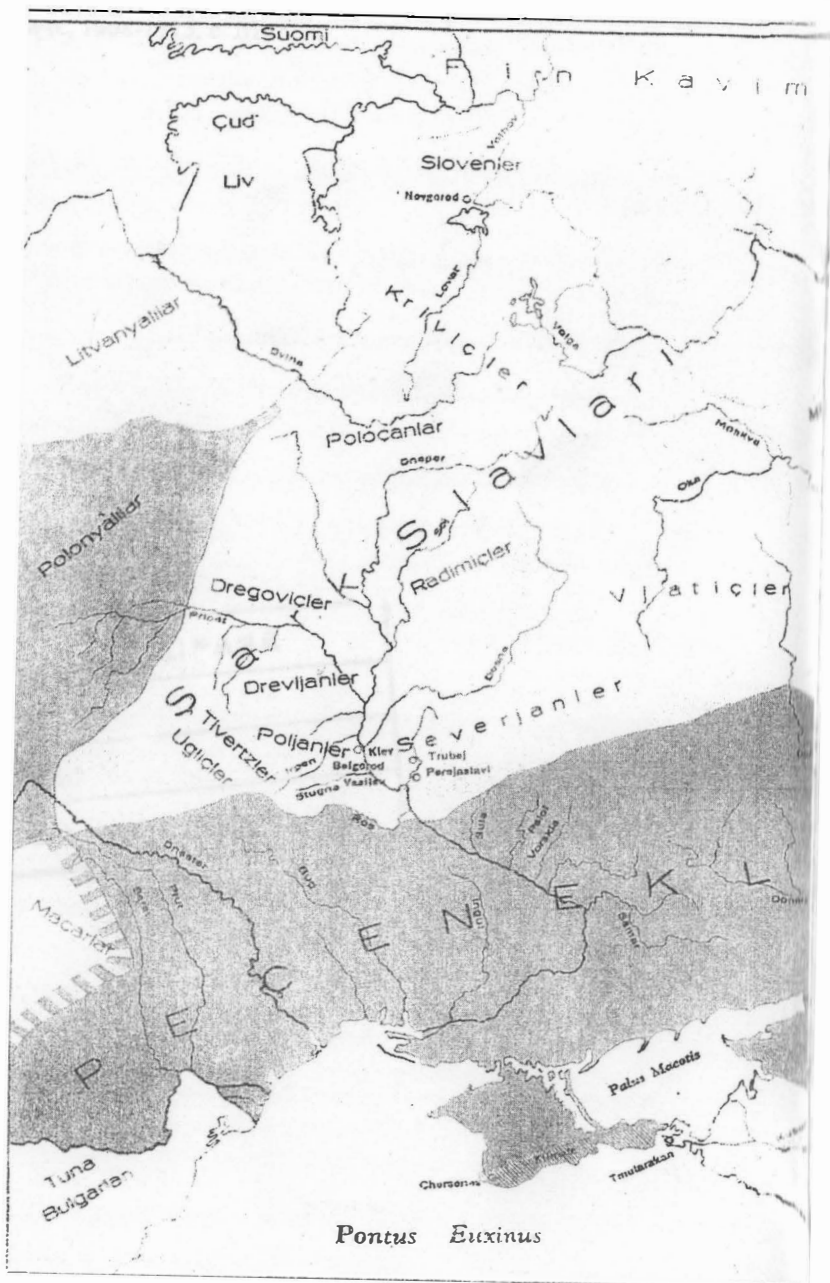
– *Zwiazki językowe połowiecko-słowiańskie* (Wrocław, 1949).

– *Najstarsza wersja turecka Husrāw u Şīrīn Quṭba*, Część I, tekst (Warszawa, 1958).

Žanuzaqov, T., "San esimnen jasalğan jalğı esimder" (Liçnye imena Kazaxov, sviazannye s imenani çislitel'nymi) *Issledovaniia po Tiurkologii/Türkologiyalıq Zerttewler*, ed. M. B. Balaqaeu et. al. (Alma-Ata, 1969).

Zaxoder, B. N., *Kaspiiskii svod svedenii o Vostočnoi Evrope*, I-II (Moskva, 1962-1967).

Žitie sv. Stefana Surožskago, ed. V. G. Vasilevskii *Letopiś zaiatii arxegrafičeskoj kommissii*, vyp. IX (yeniden bs.: V. G. Vasil'evskii, *Trudy*, I-III, SPb., 1908-1915, c. III).

DİZİN

-A-

- Aaron (Hazar Meliki), 113, 114, 309, 314
 Abay Kunanbayev (Kazak şair), 123
 Abayev V.İ., 35
 Abbasi-ler, 17, 78, 232, 317
 Abdurrahman ibn Rebia, 73
 Abdülmelik b. Mervan, 75
 Abhaz-lar, 49, 61, 101
 Abhazya, 80
 Agathias, 41, 42, 43, 45, 293, 295, 296, 335
 Akatzir (Ağaçeri)ler,, 16, 40, 66, 67
 Akatziroi (Akatsir), 39, 68, 154
 Akdeniz, 125, 127, 239
 Akkale, 94
 Al-Bayda (Beyda), 125, 258, 274, 278, 2790, 283
 Alan-lar, 13, 18, 46, 62, 88, 111, 112, 113, 114, 115, 157, 167, 176, 181, 234, 316
 Albanya, 63, 73, 76, 77
 Ali (Halife) 73
 Alp İl-it'uer, 108, 171, 172
 Alp Tarhan, 76
 Altay-lar (Altay dağları), 13, 19, 22, 30, 34, 37, 38, 45, 52, 59, 87, 108, 115, 159, 162, 176, 187, 191, 193, 202, 218, 220, 228, 232, 245, 278, 293, 301
 Altay kiji, 38
 Altın Orda, 22, 129, 155, 193, 253
 Alzeco, 57
 Anadolu, 28, 78, 102, 151, 210, 236, 248, 295, 314, 337, 338
 Antioch, 63
 Aral, 13, 177
 Arap-lar, 8, 14, 15, 18, 22, 33, 46, 49, 61, 64, 65, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 91, 93, 94, 97, 99, 100, 106, 112, 119, 126, 127, 128, 146, 167, 174, 179, 187, 198, 204, 208, 211, 221, 223, 224, 225, 227, 243, 245, 249, 258, 267, 269, 274, 278, 279, 312, 313, 314
 Arap Halifelîği, 72
 Arpad, 27, 212, 246
 Arsiya, 177
 Artamonov M. İ., 15, 16, 18, 23, 31, 32, 34, 36, 45, 49, 58, 61, 62, 64, 65, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 92, 99, 101, 110, 119, 129, 155, 156, 158, 198, 205, 206, 216, 251, 253, 258, 259, 275, 281, 323, 326, 335
 Asena bkz. Aşına
 Aspandiat (Bulgar prensi?), 108
 Asparuh, 44, 56, 57, 72, 104

- Aşina (Asena, A-shih-na, Açina), 14, 16, 48, 50, 58, 72, 119, 120, 124, 218, 238, 251, 252, 253
- Atil (İtil), 18, 35, 65, 93, 94, 97, 98, 107, 125, 258, 264, 283
- Atilla, 22, 39, 41, 54, 55, 84, 213, 263, 343
- Avar-lar, 47, 55, 56, 57, 87, 147, 163, 231, 282, 307, 311, 348
- Avrasya, 15, 22, 24, 32, 55, 115, 125
- Avrupa, 5, 14, 18, 21, 22, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 37, 38, 40, 42, 45, 47, 50, 55, 64, 78, 122, 125, 127, 129, 194, 238, 248, 252, 278, 301, 324, 327
- Azak, 41, 42, 44, 56, 84, 85, 289
- Azerbaycan, 73, 97, 157
- B-**
- Bagatur (unvan), 179
- Balgitzis (Hazar kağanının Bospor vekili), 74
- Balıkçı (Belgiçi/unvan), 6, 191, 193
- Balkan-lar, 40, 42
- Balkar-lar, 148
- Baltık Denizi, 126
- Bardanes (Philippicus), 74
- Barsul (Bulgarlar'ın bir kolu), 104
- Baskakov N. A., 16, 36, 38, 69, 70, 176, 334
- Baskırya (Başkurdistan), 84
- Başkir (Başkurt)ler, 84, 187
- Başkurdistan, 84
- Bayan (-han), 56, 58, 147
- Begunov Yu. K., 106
- Bek Tarluv (Hazar şehri?), 70
- Bela Veja (Akkale), 98
- Belazuri (Ebu'l Abbas), 61, 62, 73, 77, 145, 157, 167, 170, 254, 271, 294
- Belencer, 6, 49, 61, 65, 70, 73, 76, 105, 107, 125, 131, 167, 254, 255, 256, 257, 264, 283, 291, 300
- Belgiçi (Balıkçı, Bolguçı), 6, 191, 192, 193, 202
- Belh, 128
- Belo Ozero (Akgöl), 126
- Berdaa (Partav), 94, 97, 98, 347
- Berzilia, 5, 56, 167, 168, 280
- Beyda bkz. Al-Bayda
- Bilge Kağan, 37
- Bizans, 5, 14, 15, 17, 18, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 38, 39, 41, 42, 45, 48, 52, 55, 56, 57, 62, 63, 64, 67, 68, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 89, 92, 94, 99, 100, 102, 111, 112, 114, 125, 126, 127, 132, 137, 145, 146, 157, 159, 160, 161, 164, 166, 176, 184, 187, 190, 191, 192, 201, 204, 205, 206, 209, 215, 216, 217, 221, 223, 246, 258, 274, 275, 276, 286, 298, 299, 312
- Boba I., 86, 87, 89, 91, 92, 126, 157, 336
- Bospor, 49, 74, 191, 235
- Brdzenni (Grekler'in Gürcüce adı), 80
- Buga (Ebu/Abu Musa), 94, 157, 186, 197

Bulan (Hazar prensi), 6, 95, 156,
196, 197, 308, 309, 312, 313
Bulgar-lar (ve ayrıca Bulgar
şehri), 5, 14, 16, 23, 27, 30,
38, 40, 42, 44, 45, 50, 54, 55,
56, 57, 58, 59, 60, 64, 65, 69,
70, 82, 85, 89, 98, 103, 104,
105, 117, 121, 122, 126, 147,
148, 159, 167, 181, 185, 206,
210, 243, 253, 277, 283, 293,
294, 307, 311
Bunin Kağan, 48
Burtas-lar,, 5, 78, 99, 105, 106,
107
Bury J. B., 92, 95, 161, 176, 336
Büyük Macaristan, 84

-C-Ç-

Cambridge, 31, 34, 55, 94, 99,
100, 111-114, 120, 124, 137,
142, 144, 145, 178, 193, 194,
198, 206, 210, 221-225, 228,
231, 237, 242, 249, 257, 260,
263, 266, 272, 282, 317, 329,
330, 332, 333, 337, 338, 341,
343, 345, 350
Charlemagne, 60, 87
Chavannes, 48, 53, 68, 146, 158,
203, 207, 216, 218, 241, 248,
337
Chou hanedanı, 13
Cidân, 110
Constantine (Bizans imparatoru),
56, 58, 79, 80, 87, 89, 92, 94,
112, 113, 114, 202, 286, 288,
294
Constantinople, 48, 63, 74, 92,
99, 204, 303, 304, 305, 307,

308, 309, 313, 350
Constantinus Porphyrogenitus
(Tarihçi-Kral), 27, 28, 79, 82,
86, 87, 89, 92, 113, 117, 118,
137, 145, 155, 156, 157, 158,
160, 161, 176, 181, 188, 189,
192, 201, 202, 212, 246, 251,
263, 275, 276, 278, 279, 286,
287, 294, 330, 333, 345
Copronymus, 79, 80, 202
Cuanşir (Cuanşır), 73, 215
Czeplédy C., 16, 35, 38, 40, 43,
44, 47, 62, 63, 65, 66, 67, 79,
168, 172, 175, 176, 184, 185,
216, 227, 228, 234, 246, 258,
277, 282, 287, 322, 337
Çeboksarı, 90
Çeremis-ler, 90, 149
Çerkez-ler, 100, 205
Çiçek: (Çiçek/Hazar prensesi), 6,
66, 74, 80, 201, 327, 328
Çin, 8, 13, 14, 16, 18, 21, 48, 63,
64, 68, 71, 109, 119, 123,
128, 147, 154, 187, 214, 218,
225, 226, 248, 251, 253, 338
Çungars, 107
Çungarya, 14, 55
Çuvaş-lar, 90, 148, 149, 164,
185, 248, 272, 274, 297
-D-
Dakya, 39, 87
Daryal Geçidi, 94
Dengizik (Hun hükümdarı,
Atilla'nın oğlu), 41
Dentümogyer (Tuna Macarları),
85
Derbend (veya Derbent), 13, 23,

- 65, 75, 94, 103, 107, 136,
183, 195, 215, 280, 283, 310,
314, 342
Dimaşkî (Şemseddin Ebu Abd.
Muhammed ed-), 131
Dinyeper, 58, 126, 168, 287, 288,
289, 326
Dokuz Oğuz, 51, 70
Don, 13, 18, 34, 41, 56, 58, 82,
84, 85, 88, 156, 234, 261,
264, 274, 279, 280, 287, 288,
289, 326
Donets, 287
Dowsett C.J.F., 45, 61, 63, 73,
75, 77, 97, 108, 110, 140,
171, 172, 178, 179, 184, 200,
201, 203, 213, 214, 215, 237,
247, 248, 280, 297, 338
Dukak, 28
Dulo (Tu-lo), 50, 52, 72, 207
Dunlop D. M., 15, 16, 17, 22, 23,
25, 33, 36, 53, 61, 62, 66, 68,
69, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 81,
93, 98, 99, 100, 101, 117,
118, 120, 122, 130, 141, 142,
156, 165, 188, 204, 206, 211,
245, 249, 250, 251, 254, 257,
259, 267, 280, 281, 283, 291,
316, 317, 338
Dvina, 126
- E-F-**
Efesli John, 61
Egrisi, 80
Ellak, 39
Emevi-ler, 75, 78
Erdebil (Ardebil), 76
Ermeni-ler, 14, 45, 46, 61, 63, 64,
75, 76, 77, 94, 140, 167, 171,
175, 184, 247, 280, 294
Ermenistan, 75, 76, 203, 225,
236, 244
Fadlun (Gence emîri), 101
Filan, 46
Fin-ler, 14, 91, 92, 93, 106, 261
Fin-Ugor, 39, 45
- G-**
Gagloiti Yu. S., 111, 115
Gardabani (şehir), 94
Gardizî (Arap coğrafyacı), 27,
28, 86, 88, 89, 116, 238, 239,
252, 257, 266, 268, 269, 273
Gence, 101
Georgius Tzulus, 100, 204, 206
Germen-ler, 13, 125
Gombocz Z., 27, 35, 60, 145,
147, 148, 151, 152, 155, 193,
197, 207, 212, 213, 244, 274,
276, 279, 288, 330, 339
Got-lar, 80
Gotya, 156
Gurnaj, 126
Gürcistan, 63, 76, 77, 79, 80, 81
Gürcü-ler, 14, 63, 64, 71, 77, 79,
80, 94, 100, 101, 162, 176,
181, 198, 199, 215, 251, 270
- H-**
Haqan Beh, 117, 188
Halikov G., 59, 104
Hamlic (Hamlih/şehir), 125, 128,
264
Harzem (Harezmi), 23, 103, 126,
177, 209
Hasday ibni Şafrup, 7, 31, 141,

- 196, 304, 305, 306
 Hazar-lar birçok yerde.
 Hazar denizi, 13, 126, 177, 314
 Hazar Devleti, 6, 18, 22, 23, 30,
 32, 45, 46, 48, 63, 65, 71, 79,
 85, 93, 98, 110, 124, 129,
 130, 156, 158, 157, 168, 293
 Hazarya, 23, 24, 26, 28, 29, 32,
 71, 81, 83, 95, 99, 101, 103,
 112, 113, 119, 120, 125, 126,
 130, 156, 161, 194, 204, 205,
 209, 235, 258, 260, 290, 302,
 319
 Heraclius, 55, 63, 79, 215, 337,
 349
 Herat, 49
 Hindistan, 18, 128, 132
 Hiung-nu (Hun)lar, 38, 52
 Houtsina M. Th., 61, 67, 70, 73,
 79, 94, 137, 149, 151, 168,
 173, 174, 175, 178, 180, 186,
 200, 202, 220, 236, 241, 249,
 254, 255, 280, 282, 299, 321,
 330, 334, 351
 Hristiyan-lar, 78, 206
 Hun-lar, 8, 18, 32, 38, 39, 41, 45,
 47, 54, 55, 69, 73, 75, 107,
 108, 110, 167, 204, 215, 272,
 280, 282, 289, 297, 298, 299
 Hüsrev Anuşirvan, 61
 -İ-
 İberya, 75
 İbn el-Esîr, 99, 101
 İbni Fadlan, 25, 46, 103, 104,
 116, 117, 118, 133, 167, 172,
 185, 186, 188, 189, 191, 198,
 211, 219, 229, 231, 256, 259,
 262, 294
 İbni Havkal, 98, 118, 133, 135,
 165, 187, 188, 190, 211, 257
 İbni Hurdadbih, 46, 52, 105, 110,
 126, 127, 128, 134, 135, 252,
 257, 264
 İbni Kuteybe, 73, 134
 İbni Rusta, 27, 83, 89, 104, 105,
 106, 112, 115, 116, 122, 134,
 161, 167, 181, 188, 238, 239,
 252, 257, 266, 267, 268, 269,
 273
 İbrani, 25, 193, 194, 196, 275
 İlarion, 26
 İl-Tigin, 6
 İndus, 128
 İran, 8, 14, 61, 62, 126, 176, 209,
 215, 218, 224, 234, 277, 288,
 289, 292
 İrani, 13, 14, 44, 88, 111, 125,
 197, 209, 226, 232, 234, 238,
 239, 241, 254, 272, 277, 278,
 299, 300
 İskenderiyë, 63
 İskit, 13
 İskitya, 39, 62
 İslam, 14, 24, 30, 87, 95, 111,
 125, 128, 131, 167, 181, 208,
 226, 227, 238, 243, 244, 256,
 258, 259, 264, 270, 279
 İstahrî, 53, 64, 69, 81, 106, 118,
 120, 122, 123, 128, 135, 145,
 164, 165, 187, 188, 189, 211,
 257, 279, 301
 İstemi, 48, 119
 İtil (Volga/Atil), 6, 15, 18, 21,
 24, 25, 27, 34, 35, 46, 48, 57,
 58, 60, 68, 69, 70, 72, 78, 81,

- 84, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
96, 98, 102, 103, 104, 105,
106, 116, 117, 120, 122, 123,
125, 127, 128, 129, 130, 159,
166, 167, 168, 174, 185, 193,
204, 208, 219, 253, 254, 257,
258, 259, 261, 263, 264, 267,
274, 278, 279, 280, 283, 286,
294, 301, 314
İtil Bulgaryası, 15, 46, 57, 69,
159, 254
İvan Kozarin, 101
- J-**
Jabgu, 215
Jebu, 63, 216, 217, 237, 251
Jerusalem, 25, 63, 142, 303, 316,
317, 319, 320, 321, 322, 324,
325, 349
Jordanes, 39, 40, 41, 44, 66, 67,
91, 261, 288, 293, 341
Josephus Flavius, 25, 341
Juan-Juan-lar, 58, 173, 191
Justin, 48
Justinian, 43, 71, 74, 75, 191,
209, 231, 235, 246
- K-**
Kabar-lar, 5, 19, 35, 38, 87, 155,
159, 160, 161
Kafkasya, 5, 14, 16, 21, 22, 23,
27, 28, 30, 34, 35, 36, 39, 41,
42, 44, 45, 46, 47, 61, 62, 65,
66, 68, 71, 72, 73, 75, 76, 78,
85, 93, 100, 103, 105, 107,
108, 109, 110, 111, 117, 140,
151, 155, 162, 166, 167, 168,
171, 173, 174, 175, 176, 185,
203, 206, 215, 227, 249, 254,
258, 269, 280, 283, 289, 293,
294, 295, 296, 297, 298, 300,
301, 338
Kahire Genizası, 34, 101
Kama, 85, 90, 92, 126, 168, 349
Kara Bulgar, 57
Kara Koyunlu, 109
Karaçay-lar, 69, 196
Karadeniz, 7, 13, 17, 18, 27, 39,
42, 43, 56, 67, 86, 87, 92, 93,
101, 129, 167, 298, 299, 311,
342
Karaim-ler, 17, 33, 69, 194, 295
Karasu, 54
Karluk, 50, 158, 217, 290, 346,
347
Karpas, 87
Kasog, 100, 205
Kaşgari, 70, 197
Kaytaq, 168
Kazak, 40, 123, 209, 244, 245
Kazakistan, 54, 58
Kazan, 8, 60, 69, 90, 149, 162,
181, 195, 197, 203, 228, 245,
276, 326, 335, 340
Kende, 231, 234
Kér, 86
Khersones (Kerson/Xerson), 58,
74, 92, 113, 156, 205, 246
Kıbrıs, 75
Kiev, 14, 15, 23, 24, 25, 26, 29,
30, 34, 81, 93, 100, 101, 103,
106, 112, 121, 125, 205, 289,
324, 335, 342
Kimek-ler, 99
Kıpçak (Poloves, Kuman)lar, 32,
38, 46, 66, 69, 101, 155, 171,

- 172, 179, 185, 193, 196, 197,
200, 204, 228
- Kırgız-lar, 52, 209, 245, 292
- Kırım, 8, 9, 13, 17, 23, 28, 29, 49,
71, 74, 79, 80, 92, 94, 100,
101, 103, 155, 181, 187, 191,
194, 205, 206, 246, 268
- Kirsanov (yer adı), 90
- Kızıl Deniz, 127
- Kobrat, 44, 55, 56, 57, 89
- Kokovtsev P. K., 15, 23, 31, 57,
72, 88, 95, 98, 123, 124, 141,
142, 156, 157, 167, 168, 170,
192, 193, 194, 196, 257, 258,
270, 275, 280, 282, 288, 290,
294, 329, 342
- Kotragus, 56, 57, 58
- Kotzager, 50
- Kovalevsky A. P., 25, 46, 103,
104, 105, 133, 185, 186, 188,
198, 222, 231, 255, 259, 262
- Kök Türk-ler, 5, 14, 18, 22, 23,
30, 32, 39, 40, 43, 44, 48, 50,
51, 52, 53, 54, 55, 61, 62, 63,
64, 65, 66, 68, 71, 72, 84,
109, 110, 117, 119, 120, 121,
123, 129, 158, 159, 160, 165,
171, 173, 174, 175, 180, 188,
202, 207, 215, 216, 218, 235,
237, 248, 250, 251, 252, 258,
287, 293, 300, 301
- Krill, 26
- Kuban, 18, 44, 56, 84, 85, 159,
160, 287, 290, 300
- Kuman (Kıpçak)lar, 101, 110,
149, 180, 187, 195, 244, 253,
295
- Kumuk-lar, 115, 148
- Kunik A., 32, 335, 342
- Kuturgur, 40, 41, 42, 43, 66, 342
- Kündür Kağan, 229
- Kürt, 86
- L-**
- Lakz, 46
- Laypanov K. T., 115
- Lazika, 49, 68
- Lewicki T., 46, 61, 71, 73, 78,
91, 94, 105, 108, 127, 128,
134, 161, 194, 195, 197, 249,
250, 254, 255, 257, 259, 261,
262, 264, 265, 270, 341, 342,
343
- Liao Devleti, 187, 220, 350
- M-**
- Macar-lar, 27, 28, 30, 31, 54, 60,
84, 85, 86, 88, 90, 91, 92,
158, 159, 160, 161, 187, 214,
226, 244, 287, 294, 300
- Macaristan, 27, 34, 84, 88, 115,
234, 244, 311
- Maeotis (Azak) Denizi, 41, 44,
56, 58, 234, 289
- Magna Bulgaria, 44
- Magyar-lar, 86, 88, 90, 91, 92,
107, 160, 294, 322, 330, 345
- Mahmud Kaşgarî, 46, 69, 105,
145, 149, 188, 197, 218, 244,
273, 294, 295, 347
- Majarka, 90
- Majğari, 87
- Maniax, 48
- Marco Polo, 267, 269, 346
- Marquart J., 16, 23, 40, 41, 43,
44, 57, 58, 61, 62, 66, 67, 73,

- 79, 83, 107, 141, 154, 155, 159, 167, 170, 172, 179, 188, 198, 204, 205, 216, 218, 227, 251, 254, 256, 257, 264, 269, 270, 271, 272, 278, 280, 281, 282, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 301, 344
- Maskat, 46
- Mauricius, 49, 62, 167
- Maurus, 74
- Memlük-ler, 149, 174, 185, 187, 193, 195, 197, 200
- Menander, 42, 43, 47, 48, 49, 54, 216, 293
- Mervan ibn Muhammed, 77, 78, 79, 167, 208, 258, 269
- Merya, 90
- Mesleme b. Abdülmelik, 75, 76, 77, 168, 174, 280, 284
- Mesudî, 25, 29, 46, 70, 81, 95, 96, 111, 114, 118, 120, 123, 129, 145, 155, 156, 177, 204, 239, 254, 258, 269, 284, 291, 294
- Meşcer, 91
- Meşçera, 87, 89, 91, 107
- Michael Syrus, 61, 166
- Minorsky V., 28, 44, 81, 83, 88, 94, 96, 101, 105, 107, 111, 112, 115, 125, 128, 135, 144, 146, 167, 168, 177, 178, 179, 181, 198, 199, 215, 217, 228, 229, 231, 232, 234, 238, 239, 240, 241, 251, 252, 255, 257, 260, 264, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 280, 281, 282, 291, 340, 344, 345
- Minusinsk, 54
- Mısır, 24, 127, 136, 177, 232, 239, 291
- Mixailo Kozarin, 24
- Moesia, 39, 44, 167
- Moğol-lar, 22, 47, 59, 115, 117, 129, 155, 173, 191, 232, 234, 252, 267, 269, 274, 277
- Moğolistan, 34, 48, 63, 119
- Mojarka, 86, 90
- Mojarovka, 90
- Mojarovo, 90
- Mongoloid, 59, 82
- Moravcsik J (Gy), 27, 40, 41, 42, 44, 52, 54, 58, 66, 67, 75, 82, 86, 92, 100, 132, 138, 145, 159, 161, 162, 164, 169, 170, 176, 181, 189, 192, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 213, 216, 235, 246, 248, 250, 251, 260, 275, 292, 293, 296, 298, 299, 300, 330, 345, 347
- Mordva-lar, 90, 106, 107, 350
- Movses Dasxuranc'i, 45, 46, 76, 108, 110, 140, 170, 171, 175, 178, 179, 184, 200, 201, 203, 213, 215, 216, 221, 223, 237, 243, 251, 280
- Mozar, 90
- Muaviye, 73
- Muhtar Avezov, 123
- Muroma, 90
- Musevi-ler, 129, 156, 313
- Müslüman-lar, 17, 78, 81, 87, 94, 96, 104, 121, 125, 129, 177, 185, 204, 239, 270, 271, 280, 284, 313, 314

-N-

Nedaş, 39

Németh Gy., 15, 34, 38, 39, 40,
41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
54, 55, 60, 82, 83, 84, 85, 88,
89, 91, 101, 115, 146, 147,
148, 149, 150, 154, 155, 158,
159, 160, 161, 162, 163, 187,
192, 205, 206, 213, 218, 231,
234, 244, 245, 246, 267, 268,
279, 286, 287, 290, 292, 294,
296, 297, 300, 330, 334, 335,
339, 345

Nerse, 80

Nicephorus, 44, 55, 56, 57, 58,
71, 75, 79, 104, 138, 145,
167, 169, 221, 224, 246, 247,
280, 333, 346

Nogay-lar, 155, 253

Novgorod, 92

Nu-she-pi, 14, 16, 72

-O-Ö-

Obadya (Hazar meliki), 17, 95,
119, 155, 156

Oğur-lar, 5, 9, 14, 16, 22, 27, 30,
32, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 50,
54, 55, 56, 57, 59, 60, 64, 66,
68, 69, 84, 103, 110, 168,
206, 279, 290, 300, 301

Oğuz-lar, 28, 40, 46, 51, 52, 70,
83, 92, 99, 102, 110, 113,
114, 120, 126, 148, 156, 198,
217, 228, 248, 249, 274, 276,
339, 349

Oka, 87, 92

On Ok-lar, 50, 51

On Uygur, 51

Onoğur-lar, 40, 42, 44, 66, 85,
87, 89, 160

Organas, 55

Orhun (Orhun), 37, 149, 153, 273

Ortodoks, 17, 25, 26, 202

Oset, 111, 114

Ouar, 272

Ötüken, 109, 124

-P-R-

Pannonya, 27, 39, 43, 47, 56, 57,
157, 288

Papatizs, 74

Peçenek-ler, 28, 69, 82, 83, 89,
146, 156, 157, 234, 245, 286,
288

Penza, 90

Pepin (Fransa kralı), 87

Pers-ler, 41, 45, 48, 62, 63, 66,
97, 143, 182, 184, 203, 208,
215, 252, 278, 333

Pesah (Hazarlı kumandan), 193,
194

Phanagoria, 29

Poloves (Kıpçak, Kuman), 22,
101, 106, 187, 195

Polyan, 25, 93

Poppe N., 54, 59, 153, 174, 269,
347

Pribaltık, 13

Priskus, 40

Pritsak O., 20, 28, 34, 44, 50, 51,
52, 55, 60, 69, 104, 142, 153,
158, 159, 160, 161, 171, 193,
213, 216, 217, 263, 294, 317,
319, 347

Procopius, 43, 45, 293, 299, 347

Qatun, 6, 79, 225, 226

R. Jenkins, 100, 287

Rādloff, 20, 109, 123, 124, 148,
149, 150, 151, 152, 163, 166,
173, 174, 175, 179, 180, 181,
186, 191, 195, 197, 202, 204,
207, 210, 212, 214, 217, 225,
226, 227, 230, 231, 236, 238,
243, 245, 248, 249, 250, 268,
273, 284, 292, 295, 296, 334,
348

Rásonyi, 39, 42, 45, 117, 171,
173, 174, 186, 207, 209, 214,
253, 330, 348

Rhetor, 41, 43, 62, 66, 154, 294,
351

Roksolan-lar, 13

Roma, 56, 113, 286

Romanus Lecapenus, 29, 114

Romanya, 39, 87

Rosen V., 32, 335, 342

Rus-lar, 9, 13, 14, 24, 25, 28, 29,
30, 32, 47, 57, 86, 87, 89, 91,
92, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
101, 106, 112, 121, 125, 128,
131, 168, 176, 178, 187, 195,
205, 245, 253, 257, 264, 274,
278, 284, 292, 317, 325, 326,
339

Rusya, 13, 23, 24, 29, 31, 32, 36,
67, 122, 311, 312, 314, 325

Ryazan, 87, 90

-S-Ş-

Sabir-ler, 16, 45, 46, 62, 65, 66,
105, 160, 213, 293, 294, 295,
296

Said ibn Amr el-Harisi, 77

Sakalibe, 97, 127, 128, 257, 264,

278

Saklab bkz. Sakalibe

Samı, 33

Sarağur, 40, 66

Saratov, 91

Sarığşın (şehir), 267

Sarkel (şehir), 5, 6, 28, 58, 70,
81, 82, 83, 84, 88, 92, 98,
113, 122, 156, 274, 275, 276,
277, 278, 279, 286, 301

Sarnat-lar, 13, 56, 166

Savğar, 125

Scylitzes, 82, 83, 100, 138, 204,
207, 333, 337, 348

Sebeos (tarihçi), 63, 349

Selçuklu-lar, 117

Semender, 6, 46, 65, 70, 76, 121,
125, 131, 254, 258, 264, 269,
270, 271, 272, 283, 300

Severyan, 25, 93

Sibiryá, 27, 40, 45, 54, 58, 84,
109, 126, 155, 348

Simbirsk, 90

Simlyan istasyonu, 82

Sin (Çin), 194, 216, 288

Slav-lar, 14, 24, 63, 87, 89, 93,
94, 97, 121, 125, 127, 152,
161, 196, 258

Soğdak-lar, 45

St. Clement, 94

Stephan, 92, 206, 346

Suroj, 92

Suvar (Suwar), 46, 105, 110,
125, 283, 294, 295

Suvar Krallığı, 110

Süryani, 14, 61

Svyatoslav, 14, 28, 98

Şad, 6, 53, 63, 118, 188, 200,

- 218, 237, 238, 239, 248, 251
 Şamkur, 157
 Şapşal S., 16, 36, 69
 Şçerbak A. M., 34, 150, 348
- T-**
 T'ang hanedanı, 63
 T'ong Yabğu, 251
 Taberî, 49, 61, 62, 77, 81, 124, 136, 145, 175, 177, 181, 182, 183, 184, 195, 204, 209, 238
 Tabğaç, 52
 Tağma Tarkan, 48
 Tambov, 90
 Tanais, 41, 56, 234, 262, 264
 Tarniah (kabile), 43, 50
 Tarxan, 79, 86, 90, 103, 175, 177, 178, 206, 242, 244
 Tegin, 154, 200, 215, 217, 287
 Telengüt-ler, 9, 38
 Tengri Han, 108, 109
 Tervel (Bolgar kralı), 44
 Tevrat, 112, 121, 313
 Theodora (Çiçek), 74
 Theophanes, 29, 56, 57, 63, 71, 75, 77, 82, 83, 104, 138, 145, 161, 162, 166, 167, 168, 176, 184, 188, 189, 191, 192, 193, 202, 216, 221, 223, 235, 246, 247, 250, 260, 263, 275, 276, 277, 280, 295, 296, 298, 299, 333, 349
 Tiberius, 74
 Tibet, 52
 Tiflis, 63, 75, 115, 126, 140, 175, 198, 215, 247, 250, 338
 Togan Z. V., 41, 78, 103, 104, 105, 117, 118, 120, 122, 133, 168, 171, 173, 188, 208, 220, 231, 233, 241, 251, 254, 257, 270, 278, 280, 281, 283, 284, 291, 294, 321, 340, 349
 Tölös, 38
 Trakya, 44
 Transkafkasya, 49, 63, 68, 73, 77, 78, 81, 126, 179, 202, 215, 225, 226, 236, 245, 246, 250
 Tryjarski, 71, 146, 195, 323, 334, 338, 350
 Tuba, 9, 38
 Tudun, 6, 74, 246, 247, 248, 301
 Tuna, 13, 39, 42, 47, 52, 55, 56, 58, 72, 82, 85, 92, 93, 102, 104, 129, 167, 181, 193, 279, 312
 Turov, 26
 Tuva, 191
 Tübüt (Tibet), 52
 Türgeş-ler, 38, 176
 Türk-ler, 5, 9, 13-18, 20, 22, 23, 25, 28, 30-40, 42, 44-48, 50-55, 59-73, 82, 84, 85, 93, 94, 95, 99, 101, 102, 104, 106, 109, 110, 117-125, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 155, 158, 160, 164, 165, 166, 168, 171-176, 179, 184, 186, 187, 188, 193, 194, 196, 200-206, 209, 210, 213-218, 226, 227, 232, 234, 236, 237, 239, 241, 244, 245, 246, 248, 250, 251, 252, 254, 258, 263, 269, 270, 274, 285, 286, 287, 289, 293, 294, 296, 300, 301, 316, 327, 333, 334, 335, 337, 338, 339,

- 340, 341, 342, 343, 345, 346, 348, 349
- U-Ü-**
- Ugor-lar, 9, 14, 22, 40, 55, 60, 89, 92, 106, 107, 152, 159, 187, 258
- Ukrayna, 21, 157, 287, 288
- Unnogundur, 44
- Ural, 27, 49, 54, 85, 89, 90, 91, 105, 146, 278
- Urog, 40
- Uturgur-lar, 41, 42, 49
- Uygur-lar, 16, 68, 109, 120, 149, 154, 158, 173, 174, 192, 200, 213, 217, 287, 334
- Üç Ok, 51
- Ülgen (tanrı), 108
- V-**
- Valentinus, 49
- Var, 47, 280, 282, 288, 289
- Varaçan (şehir), 107, 168, 264, 280, 281, 282
- Varşova, 33
- Vasiliev, 350
- Vita Constantin, 95, 145
- Vladimir, 25, 26, 99, 100, 204, 205, 317, 318, 325, 326, 329, 345
- Vogul-lar, 91, 173
- X-**
- Xasar Tegin, 154
- Xuni (Chionit)ler, 47
- Yabğu Kağan, 28, 52, 53, 63, 66, 119, 216, 218, 251
- Yahudi-ler, 18, 23, 24, 26, 29, 30, 34, 95, 112, 115, 121, 124, 127, 142, 258, 305, 311, 312, 313
- Yakubî (coğrafyacı), 61, 70, 71, 73, 77, 79, 81, 120, 168, 175, 177, 249
- Yâkût (el-Hamavi), 131, 137, 165, 188, 190, 191, 211, 219, 223, 233, 256
- Yaroslav, 25, 100, 205
- Yayık, 18, 27, 49, 54, 89, 146
- Yazır Bulaş, 249
- Yecüc-Mecüc, 93
- Yegorov, 148, 272
- Yezid ibn Useyd es-Sülemi, 76, 79, 225, 335
- Yiddish, 194, 328
- Yilig, 6, 211
- Yosef (Hazar meliki), 7, 17, 31, 52, 57, 71, 72, 88, 95, 98, 113, 114, 119, 123, 142, 156, 167, 168, 170, 196, 205, 228, 258, 280, 290, 303, 305, 311
- Yosippon, 26, 142, 145, 246, 260, 349
- Zajoczkovski, 17, 32, 33, 69, 187, 192, 193, 196, 207, 211, 220, 230, 233, 245, 264, 268, 338, 363, 368
- Zabender (kabile), 43, 50, 272
- Zemarchus, 48
- Zeno, 42

-Y-Z-

Yabğu, 48, 63, 99, 216, 347

Peter Golden, özellikle Hazar konusunda yaptığı çalışmalarıyla dünya çapında ün yapmış Amerikalı bir tarihçi ve dil bilimcidir.

Daha önce Selenge yayınlarından çıkmış olan M.İ. Artamonov'un Hazar Tarihi, L.N. Gumilev'in Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları ile yakın zamanda yayınlayacağımız Dunlop'un Hazar Yahudi Tarihi adlı çalışması ve Golden'in bu eseriyle birlikte Hazarlar konusu tüm yönleriyle ele alınmış olmaktadır.

Bundan sonra ancak yeni arkeolojik kazı sonuçları ve taşlar üzerindeki runik işaretlerin çözülmesi, Hazar dosyasına yeni bir şeylerin ilave edilmesine imkan verebilir.

